

ГРОМАДСЬКА НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ
«ФУНДАЦІЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ІНІЦІАТИВ»

**ДНІПРОВСЬКИЙ
НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ,
ПСИХОЛОГІЇ, ПРАВА**

Випуск 4

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Рагімов Фаїр Вагіф огли, кандидат наук з державного управління, доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, член правління ГНО «Фундація публічно-правових ініціатив»

Голова редакційної колегії:

Баштанник Віталій Володимирович, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», член правління ГНО «Фундація публічно-правових ініціатив»

Члени редколегії:

Андрій Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права Інституту права, Університет імені Яна Кохановського, Кельце, Польща

Аршава Ірина Федорівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та патопсихології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Баштанник Алла Григорівна, кандидат наук з державного управління, заступник директора, Дніпровське регіональне відділення Національної школи суддів України

Бохонкова Юлія Олександрівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціології, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Васильєва Наталія Вікторівна, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри регіональної політики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гладій Олександр Васильович, кандидат юридичних наук, адвокат, арбітражний керуючий, співзасновник та директор ТОВ «Юридичне агентство «Абсолют»

Золотухіна Лілія Олександрівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Калмикова Лариса Олександрівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Карпа Марта Іванівна, доктор наук з державного управління, доцент кафедри управління та бізнесадміністрування Інституту післядипломної освіти та довузівської підготовки, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Купіна Людмила Францівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін соціально-правового факультету Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Липовська Наталія Анатоліївна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Логвиненко Борис Олексійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Лозицька Ірина Олександрівна, кандидат наук державного управління, суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду

Лосієвська Ольга Геннадіївна, доктор психологічних наук, доцент, професорка кафедри психології та соціології, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

Новак Анатолій Миколайович, доктор наук з державного управління, кандидат економічних наук, заступник директора, Національне антикорупційне бюро України

Павленко Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Попелюшко Роман Павлович, доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін Державного університету інфраструктури та технологій

Приліпко Сергій Михайлович, доктор наук з державного управління, доцент, в.о. завідувача кафедри публічного управління, менеджменту інноваційної діяльності та дорадництва Національного університету біоресурсів і природокористування України

Ромін Андрій Вячеславович, доктор наук з державного управління, професор, начальник факультету пожежної безпеки, Національний університет цивільного захисту України

Валентина Дьякон, Dr.sc.admin., ас. професор, проректор з навчальної роботи, Університет прикладних наук ISMA, Латвія

Євгенія Дехтяр, Dr.oec., ас. професор, проректор з академічної роботи, директор бакалаврської навчальної програми «Управління підприємницькою діяльністю в туризмі», Університет прикладних наук ISMA, Латвія

Роман Грмо, Assoc.prof., PaedDr. Ing., PhD., MBA, ING-PAED IGIP, доцент, проректор по якості і розвитку, начальник управління, Університет DTI, Дубниця-над-Вагом, Словаччина

Петр Якубек, Doc., Ing., Mgr., PhD, Університет DTI, Дубниця-над-Вагом, Словаччина.

На підставі Наказу МОН України від 09.02.2021 № 157 (додаток 4)
журнал включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України
зі спеціальностей 053 – Психологія, 081 – Право, 281 – Публічне управління та адміністрування.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 24627-14567P, видане Державною реєстраційною службою України 20.11.2020 р.

Офіційний сайт видання: www.chasopys-ppp.dp.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Аніщенко М. А.

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
У НАРОДНОМУ ЦІЛИТЕЛІСТВІ ТА ІНШИХ ВИДАХ ДІЯЛЬНОСТІ
В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....9

Арсенович Л. А.

СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ
ІЗ КІБЕРБЕЗПЕКИ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ.....18

Городиський І. М.

ВИКЛИКИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ.....27

Полюлях Р. А.

РОЛЬ САМОВРЯДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЛІКАРІВ
В УПРАВЛІННІ СФЕРОЮ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я..... 33

Крушельницька Т. А., Шапран І. М.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ
ЯК ПЕРЕДУМОВИ ВІДНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ
В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ.....38

Шевченко О. О., Бочко Н. Є.

МОДЕРНІЗАЦІЯ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ Е-УРЯДУВАННЯ
В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....45

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Тарасенко Т. М.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ51

Гончарук Н. Т., Меркотун Г. Г.

ЕКОНОМІЧНЕ ВРЯДУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА59

Харченко Т. О., Гасюк Р. Й.

ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ
ЯК СКЛАДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД.....67

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЯ

Комар Т. В., Бондаренко В. О.

НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗРОБКИ ЗАСАД ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....73

Кондратюк С. М.

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ ТРУДНОЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....78

Купчишина В. Ч.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СЕЛФІ
В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....84

Лосієвська О. Г., Ляшко А. О. ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА СТВОРЕННЯ НЕКОНФЛІКТНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	90
Кулешова О. В., Міхєєва Л. В. ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНІСТЬ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ: АНАЛІЗ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ.....	95
Пивоварчик І. М. ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ САМОРОЗВИТКУ ЯК СКЛАДОВОЇ УПРАВЛІНСЬКОЇ КАР'ЄРИ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВНОГО ЗАКЛАДУ «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»).....	101
Приймаченко О. М., Скляньська О. В. ФАКТОРНА СТРУКТУРА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ТА ПІДЛІТКІВ З НОРМАТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ.....	112
Руденок А. І., Логвіна О. А., Данчук Ю. П. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІД ЧАС СЕПАРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ.....	118
Саврасов М. В., Чернякова О. В., Окороков Р. С. ТИПОЛОГІЯ КРЕАТИВНОСТІ СУБ'ЄКТА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ	124
Сорока О. М. ВІД СИСТЕМНО-РІВНЕВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ФАХІВЦЯ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ ДО СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ЇЇ РОЗВИТКУ.....	129
Хозраткулова І. А. АРТТЕРАПЕВТИЧНА РОБОТА З ТРИВОЖНИМИ ПІДЛІТКАМИ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ.....	137
Шпортун О. М., Левчук Н. В. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ МОТИВАЦІЇ ТА УСТАНОВОК НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ.....	145
РОЗДІЛ 4	
ПРАВО	
Власенко В. П. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДІЛУ ПРАВА НА ПУБЛІЧНЕ ТА ПРИВАТНЕ У НАЦІОНАЛЬНІЙ І ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ ДОКТРИНАХ.....	153
Гуйван П. Д. СТРОКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЗАЄМИН ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ДОГОВОРУ РОЗДРІБНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ.....	159
Гумін О. М. НАКЛЕП ЯК ФОРМА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	165
Комаринська Ю. Б. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ.....	170
Чернишова В. Ю. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	176

Чернієнко А. О. ЗАПИТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	181
Щербина Є.М. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕДУРИ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ	185
 РОЗДІЛ 5 СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ	
5.1 ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ	
Андрієнко А. О. ОЦІНЮВАННЯ ЗРІЛОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНИ У СФЕРІ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «SMART CITY» У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	190
Белошапка Т. В. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	198
Дробахіна Т. О. КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ І ТИПОЛОГІЗАЦІЇ.....	203
Черниш В. І. СТАБІЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ.....	210
5.2 ПСИХОЛОГІЯ	
Гассаб О. В. НАУКОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ.....	214
Джулай А. І. ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	220

CONTENTS

SECTION 1

MECHANISMS OF PUBLIC ADMINISTRATION

Anishchenko M. A.

IMPLEMENTATION OF STATE ANTI-CORRUPTION POLICY
IN FOLK HEALING AND OTHER HEALTH ACTIVITIES.....9

Arsenovych L. A.

ORGANIZATION OF PROFESSIONAL CYBERSECURITY PERSONNEL
TRAINING DURING THE SPECIAL PERIOD.....18

Horodyskyi I. M.

THE CHALLENGES OF REFORMING THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM
IN THE SPHERE OF PERSONAL DATA PROTECTION IN UKRAINE.....27

Poliuliakh R. A.

THE ROLE OF SELF-GOVERNMENT ORGANIZATIONS OF DOCTORS
IN HEALTHCARE MANAGEMENT.....33

Krushelnytska T. A., Shapran I. M.

PECULIARITIES OF DECENTRALIZATION OF PUBLIC GOVERNANCE
AS PREREQUISITES FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT
OF THE TOURISM IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CHALLENGES.....38

Shevchenko O. O., Bochko N. Ye.

MODERNIZATION OF THE E-GOVERNMENT DEVELOPMENT MODEL
IN CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATIONS.....45

SECTION 2

LOCAL GOVERNMENT

Tarasenko T. M.

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS FOR LOCAL
SELF-GOVERNMENT ACTIVITY UNDER CONDITIONS
OF MARTIAL LAW: OPPORTUNITIES AND RESTRICTIONS51

Honcharuk N. T., Merkotun H. H.

ECONOMIC GOVERNANCE IN THE EUROPEAN UNION: CONCEPTUAL
FUNDAMENTALS AND HISTORICAL RETROSPECTIVE.....59

Kharchenko T. O., Hasiuk R. Y.

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF STRATEGIC PLANNING AS A COMPONENT
OF THE ORGANIZATIONAL MECHANISM OF STATE REGULATION OF THE DEVELOPMENT
OF TERRITORIAL COMMUNITIES.....67

SECTION 3

PSYCHOLOGY

Komar T. V., Bondarenko V. O.

SCIENTIFIC AND HISTORICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT
OF THE PRINCIPLES OF THE PSYCHOLOGICAL STATUS OF RESPONSIBILITY
IN THE INDIVIDUAL'S VITAL ACTIVITY.....73

Kondratiuk S. M.

RESILIENCE AS A RESOURCE FOR OVERCOMING LIFE'S DIFFICULTIES
IN THE CONDITIONS OF THE WAR.....78

Kupchyshyna V. Ch.

THEORETICAL BASIS OF STUDYING THE SELFIE PHENOMENON
IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE.....84

Losiievska O. H., Liashko A. O. THE INFLUENCE OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES ON THE CREATION OF A NON-CONFLICT ENVIRONMENT IN THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION.....	90
Kuleshova O. V., Mikheieva L. V. INTERNET ADDICTION OF ADOLESCENTS: ANALYSIS, WAYS TO OVERCOME IT.....	95
Pyvovarchyk I. M. FEATURES OF THE SELF-DEVELOPMENT SYSTEM AS A COMPONENT OF THE ADMINISTRATIVE CAREER OF EDUCATION MANAGERS (ON THE EXAMPLE OF THE STATE INSTITUTION “SOUTH UKRAINIAN NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED AFTER K. D. USHINSKY”).....	101
Prymachenko O. M., Sklianska O. V. FACTOR STRUCTURE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF JUVENILE CONVICTS AND ADOLESCENTS WITH NORMATIVE BEHAVIOR.....	112
Rudenok A. I., Lohvina O. A., Danchuk Yu. P. RESEARCH OF MANIFESTATIONS OF CHILDREN’S AGGRESSIVE BEHAVIOR DURING THE SEPARATION PROCESS.....	118
Savrasov M. V., Cherniakova O. V., Okorokov R. S. TYPOLOGY OF THE SUBJECT'S CREATIVITY AT THE FINAL STAGE OF PROFESSIONAL TRAINING.....	124
Soroka O. M. FROM THE SYSTEM-LEVEL ORGANIZATION OF THE STRESS RESISTANCE OF THE SEA TRANSPORT SPECIALIST TO THE STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF ITS DEVELOPMENT.....	129
Khozratkulova I. A. ART THERAPEUTIC WORK WITH ANXIOUS TEENAGERS DURING MILITARY ACTIONS IN UKRAINE.....	137
Shportun O. M., Levchuk N. V. AN EMPIRICAL STUDY OF THE PECULIARITIES OF THE INFLUENCE OF MOTIVATION AND ATTITUDES ON THE PRESERVATION OF THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF YOUNG PEOPLE.....	145
SECTION 4	
LAW	
Vlasenko V. P. THE GENERAL THEORETICAL ASPECTS OF THE DIVISION OF LAW INTO PUBLIC AND PRIVATE IN NATIONAL AND FOREIGN LEGAL DOCTRINES.....	153
Huivan P. D. TERMS OF IMPLEMENTATION OF INTERACTIONS WHEN CONDUCTING A RETAIL PURCHASE-SALE AGREEMENT.....	159
Humin O. M. DEFAMATION AS A FORM OF MORAL AND PSYCHOLOGICAL VIOLENCE (CRIMINAL-LEGAL ASPECT).....	165
Komarynska Yu. B. CRIMINAL CLASSIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO DOMESTIC VIOLENCE.....	170
Chernyshova V. Yu. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF EDUCATION OF YOUTH OF UKRAINE UNDER MODERN CONDITIONS	176

Cherniienko A. O. REQUEST IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	181
Shcherbyna Ye.M. CHARACTERISTICS OF THE PROCEDURE FOR PROVIDING ELECTRONIC SERVICES IN THE SYSTEM OF PUBLIC SERVICES IN UKRAINE.....	185
 SECTION 5 YOUNG SCIENTIST PAGE	
5.1 PUBLIC ADMINISTRATION	
Andriienko A. O. ASSESSMENT OF THE MATURITY OF UKRAINIAN LARGE CITIES LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE FIELD OF THE SMART CITY CONCEPT'S IMPLEMENTATION IN THE POST-WAR PERIOD.....	190
Bieloshapka T. V. HISTORICAL RETROSPECTIVE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF ENVIRONMENTAL SECURITY OF UKRAINE.....	198
Drobakhina T. O. CREATIVE INDUSTRIES AS AN OBJECT OF PUBLIC ADMINISTRATION: APPROACHES TO RESEARCH AND TYPOLOGY.....	203
Chernysh V. I. STABILITY OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN THE CONDITIONS OF CONSTITUTIONAL CHANGES: CHALLENGES AND THREATS.....	210
5.2 PSYCHOLOGY	
Hassab O. V. SCIENTIFIC PRINCIPLES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF CORPORATE CULTURE.....	214
Dzhulai A. I. ON THE RESULTS OF THE EMPIRICAL RESEARCH OF THE FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS.....	220

РОЗДІЛ 1 МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 343.85:343.352:614.2

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.1>

Аніщенко Михайло Анатолійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної медицини, громадського здоров'я,
медичного та фармацевтичного права
Запорізького державного медичного університету
ORCID ID: 0000-0001-6342-4829

РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У НАРОДНОМУ ЦІЛИТЕЛЬСТВІ ТА ІНШИХ ВИДАХ ДІЯЛЬНОСТІ В СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

IMPLEMENTATION OF STATE ANTI-CORRUPTION POLICY IN FOLK HEALING AND OTHER HEALTH ACTIVITIES

В статті досліджено особливості антикорупційної політики у народному цілителстві та інших видах діяльності в охороні здоров'я. В роботі досліджені корені корупційних основ народної медицини та інших видів супутніх медичних практик, що здійснюються особами без спеціалізованої медичної освіти. В статті проаналізовані правові основи здійснення лікувальних та підтримуючих терапій і реабілітації широкого спектру пацієнтів всіх вікових груп та за іншими соціально-демографічними показниками. В статті проаналізовано кваліфікаційні вимоги до фізичних осіб – підприємців, які займаються народною медициною (цілителством). Визначено особливості порядку видачі атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особи цілительських здібностей на території України. В роботі дискутується питання внесення козацької медицини та інших підвидів української народної медицини до нормативно-правових документів, які регулюють можливість здійснення лікування за методиками народної медицини. Вивчено особливості надання реабілітаційних послуг різної спрямованості та корупційних ризиків, які виникають в процесі реабілітації осіб з інвалідністю та в медичній сфері в цілому та шляхи їх зменшення. В статті розглянуто корупційні ризики та умови, що сприяють порушенню корупційного законодавства в сфері охорони з боку осіб, які займаються реабілітаційною діяльністю, закладені в Законах України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» та Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні». В статті конкретизовано перелік осіб, які мають право займатися реабілітаційним процесом в сфері охорони здоров'я та проблеми можливих корупційних порушень в сфері реабілітації. Надано пропозиції щодо впровадження механізмів попередження корупційних порушень в сфері охорони здоров'я у народному цілителстві та інших видах діяльності в охороні здоров'я, зокрема в реабілітації, шляхом посилення ролі громадськості та внесення змін у діючі нормативно-правові документи, що регулюють антикорупційну політику України в сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: корупція, цілителство, народна медицина, реабілітація, антикорупційна діяльність, охорона здоров'я.

The article examines the features of anti-corruption policy in the field of health care in folk healing and other activities in health care. The roots of corrupt bases of folk medicine and other types of concomitant medical practices carried out by persons without specialized medical education are investigated in the work. The article analyzes the legal basis for the implementation of therapeutic and supportive therapies and rehabilitation of a wide range of patients of all ages and other socio-demographic indicators. The article analyzes the qualification requirements for individuals - entrepreneurs engaged in folk medicine (healing). The article examines the peculiarities of the procedure for issuing attestation-expert opinion, which confirms the presence of a person's healing abilities in Ukraine. The paper discusses the introduction of Cossack medicine and other subtypes of Ukrainian folk medicine in the legal documents governing the possibility of treatment according to the methods of folk medicine. The article examines the features of the provision of rehabilitation services of various orientations and corruption risks that arise in the process of rehabilitation of persons with disabilities and in the medical field in general and ways to reduce them. The article considers corruption risks and violations of corruption legislation in the field of protection by persons engaged in

rehabilitation activities, enshrined in the Laws of Ukraine "On Rehabilitation in Health Care" and the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Persons with Disabilities in Ukraine". The article specifies the list of persons who have the right to engage in the rehabilitation process in the field of health care and the problem of possible corruption violations in the field of rehabilitation. The article proposes mechanisms to prevent corruption violations in the field of health care in public healing and other activities in health care, including rehabilitation, by strengthening the role of the public and amending existing regulations governing anti-corruption policy of Ukraine. in the field of health care.

Key words: *corruption, healing, folk medicine, rehabilitation, anti-corruption activities, health care.*

Постановка проблеми. Корупція є складним соціокультурним та політичним явищем, що пронизує більшість соціальних інституцій. Сфера охорони здоров'я є однією тих, які пересічні громадяни вважають однією з таких, де рівень корупції є високим порівняно з іншими соціальними спільнотами, інституціями. Головним чином такий стан речей в свідомості більшості українців і пов'язаний з тим, що більшість українців постійно отримують медичну допомогу та мають розвинені комунікативні відносини з лікарями, молодшим медичним персоналом та адміністративним персоналом. В той же час з представниками інших соціальних інституцій більшість населення спілкується в рази менше, тому і свідками та учасниками випадків порушення антикорупційного законодавства стають значно рідше, що і спричиняє формування викривленої громадської думки щодо високого рівня корупційних порушень саме в сфері охорони здоров'я. В той же час, слід відмітити, що в сучасній українській медицині дійсно є значні корупційні ризики. В основному вони мають місце в рамках народної медицини та інших видах медичної діяльності, де залучена значна кількість спеціалістів, що не мають медичної освіти. Тому надання медичних та супутніх до медицини послуг може сприяти виникненню значних ризиків як через низьку якість, так і високу вірогідність порушення антикорупційного законодавства. Сфера цілительства та народної медицини має давні корені, які є глибшими, ніж у доказової медицини. В той же час, на території сучасної України до 1984 року в СРСР почалася так звана перебудова, що лібералізувала значну кількість суспільних відносин в тому числі і медичну сферу. Тому друга половина 90-их років ХХ століття стала початком розквіту народної медицини, цілительства та інших видів діяльності в сфері охорони здоров'я. Незважаючи на те, що зазначені форми діяльності регулюються статтею 74 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», але на сьогодні існує достатньо багато прогалин в цій сфері, що дозволяють відносно легко та без особливих наслідків для себе порушувати законодавство України, що регулює антикорупційну діяльність. Сам тому, сьогодні слід провести цілу низку тео-

ретичних та емпіричних досліджень, спрямованих на розробку інноваційних та вдосконалення традиційних інструментів реалізації державної антикорупційної політики у народному цілительстві та інших видах діяльності в сфері охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні проблематика корупції в сфері охорони здоров'я актуалізується в працях багатьох науковців з державного управління, правових та медичних наук. Серед зазначених вчених слід виділити дослідження О. Білик, О. Босул, Т. Гонтарь, М. Співак, Н. Овчаренко, Н. Павлюк, Т. Попченко, О. Резнік та інші. Роботи перелічених нами вчених присвячені дослідженню реалізації антикорупційного законодавства в сфері охорони здоров'я в цілому та окремих його частин. В той же час сфера цілительства, народної медицини та інших інших видів діяльності в охороні здоров'я є майже не дослідженою і вимагає комплексних досліджень як в сфері оцінки корупційних ризиків, так і заходів, спрямованих на подальше вдосконалення антикорупційного контролю за цією сферою.

Мета статті. З'ясувати особливості реалізації державної антикорупційної політики в сфері охорони здоров'я у народному цілительстві та інших видах діяльності в охороні здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Народна медицина має значні традиції, оскільки тисячі років на території нашої країни вели активну лікувальну практику багаточисельні представники народної медицини. В сільській місцевості існували віщуни, травники та біоенергетики. Головним фактором популярності народної медицини була їх доступність, на відміну від наукової та доказової медицини, та високий рівень психологічного супроводу «лікувального процесу». Зазначені фактори сприяли функціонуванню «паралельної медицини», для якої був характерний високий рівень корупції через відсутність державного регулювання та контролю за наданням медичної допомоги та перевірку якісних результатів надання медичної допомоги. За радянських часів народна медицина опинилась у підпіллі, але продовжила своє існування у сільській місцевості, де вона спиралася на сакральні ритуали та була популярною у осіб, що мали містичне мислення або були у відчаї від результатів лікування в рамках протоколів

доказової медицини. Зазвичай найпопулярнішими сферами, де застосовувалась народна медицина були: онкологічні захворювання, підпільні аборти, репродуктивні захворювання та пияцтво. За радянських часів саме лікування зазначених хвороб або не давало ефективних результатів, як у випадках з онкологічними захворюваннями, або створювало ризики погіршення соціального статусу у випадку поширення інформації про наявність зазначених хвороб. Це стосувалося проблем зловживання алкоголем та неможливості виконання репродуктивних функцій. Окрема стаття – це кримінальна відповідальність за аборти [9] та моральний осуд осіб, які їх здійснювали. Всі перелічені фактори свідчать про те, що саме існування народної медицини за радянських часів було елементом медичної корупції. Так, як послуги з надання медичної допомоги спеціалістами, що практикували народну медицину, надавалися підпільно без відповідних дозволів і базувалися на вірі пацієнтів в ефективність їх маніпуляцій.

Ренесансом відродження народної медицини як в СРСР, так і на теренах сучасної України, можна назвати часи радянської перебудови, коли за допомогою телебачення були популяризовані практики народної та нетрадиційної медицини А. Чумака та А. Кашпіровського [14]. Зазначені практики не тільки стали медико-соціальним феноменом та породили соціальну хвилю інтересу до народної медицини та цілительства в цілому. Як наслідок, під сформований запит на практики народної і нетрадиційної медицини на зазначеному ринку з'явилася велика кількість спеціалістів зазначеної галузі. Цей процес суттєво збільшив кількість корупційних практик як в рамках народної і нетрадиційної медицини, так і закріпив тренди медичної корупції.

Серед основних тенденцій, які ознаменували розвиток народної і нетрадиційної медицини в період радянської перебудови та перших років української незалежності можна виділити наступні:

- відсутність доказової бази протоколів лікування, тільки віра у здібності «лікаря» та вдалі результати лікування інших людей, що зазвичай були результатами ефекту «плацебо» [6] або маніпуляціями спеціально найнятими спеціалістами з поширенням фейкової інформації про позитивні ефекти від лікування засобами народної медицини тим чи іншим суб'єктом народної медицини;

- універсалізація медичних послуг засобами народної медицини та поєднання з послугами передбачування та енергетичного впливу на окремі життєві ситуації з життя пацієнта з висо-

ким елементом сакралізації. Тобто представник народної медицини використовує молитви, заговори, православні ікони, язичницькі ідоли та інші елементи релігійних обрядів та наполягає саме на медичному ефекті від їх використання у випадку лікування окремих пацієнтів та навіть в процесі непрямого впливу на ситуації, які не мають відношення до лікування. В такому випадку ми маємо прямі ознаки корупційної діяльності через те, що пацієнту свідомо навіюється завідомо не правдива інформація, яка спонукає його до оплати нових послуг не медичного характеру з високим рівнем сакралізації та магичності;

- використання гомеопатичних засобів та символічних обрядів народів Азії і Африки у вигляді ліків невиліковних хвороб, косметичних засобів та високоєфективних ліків для покращення репродуктивної функції. Корупційна складова поширення зазначених засобів часто полягає в тому, що вони не сертифіковані в Україні, вони можуть розглядатися як харчові добавки навіть в країнах, де вони виготовляються. Все вищепераховане і є значним корупційним фактором маніпулювання свідомістю пацієнта та надання йому викривленої інформації про засоби лікування.

Стан речей зазначений вище українські законодавці вирішили упорядкувати в рамках Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Стаття 74 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» визначає, що народна медицина (цілительство) – методи оздоровлення, профілактики, діагностики і лікування, що ґрунтуються на досвіді багатьох поколінь людей, усталені в народних традиціях і не потребують державної реєстрації» [2]. Тобто, народна медицина зазначеною статтею імплементується в українське законодавство та отримує легітимність. В даному випадку мова йде про технології, які можуть надаватися пацієнтам особами, що не є лікарями, але мають навички використання зазначених технологій. Зазначена стаття, з одного боку, дала легальне право зайнятися народною медициною, а з іншого боку породила нові корупційні ризики. Так, як до прийняття зазначеного закону в Україні існували центри народної медицини, але через те, що вони не визнавалися державою легітимними суб'єктами медичної діяльності і це накладало додаткові ризики на особу, що зверталася за медичною допомогою в подібні центри. Сьогодні ж представники народної медицини, які мають державне визнання мають право здійснювати лікування та видавати медичні документи, які визнаються державою і це створює додатковий ризик для

створення фальсифікованих медичних документів за попередньою змовою та інші ризики. Можна припустити, що подібні ризики існують і в діяльності будь-якого медичного закладу, але слід розуміти, що українські медичні заклади мають високий рівень внутрішнього та державного контролю. В той же час особи, які практикують народну медицину, мають можливість уникати значної кількості перевірок і антикорупційних в тому числі через невеликий обсяг діяльності та застосування корупційних діянь з представниками перевіряючих органів та поліцією.

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» зазначає, що «особи, які не мають спеціальної медичної освіти, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи - підприємці та отримали спеціальний дозвіл на зайняття народною медициною (цілительством), виданий центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, мають право на зайняття народною медициною (цілительством)» [2]. Як бачимо існує нормативно-правова база, яка дозволяє особам, що практикують народну медицину, здійснювати власну діяльність на законних основах через отримання спеціального дозволу та ведення прозорої економічної діяльності через реєстрацію себе як фізичної особи-підприємця. Перевірка зазначених документів є основними для початку антикорупційних дій з боку представників контролюючих органів та представників громадськості, що спрямовують власну діяльність на дотримання антикорупційного законодавства в сфері охорони здоров'я. В той же час, досить поширеним явищем є підробка дозволів про можливість заняття народною медициною та легальне здійснення підприємницької діяльності.

В зазначеному контексті варто підкреслити, що згідно чинного Закону України «Про запобігання корупції», фізичні-особи підприємці можуть бути суб'єктом цього договору лише за умови виконання робіт чи послуг за договорами з юридичними особами, що не завжди актуально для народних цілительів та інших фахівців в сфері охорони здоров'я. Тому варто змінити законодавство та зазначити, що суб'єктами антикорупційних обмежень можуть бути не лише фізичні особи-підприємці, які здійснюють послуги за договорами з юридичними особами, але й з фізичними особами.

Важливим фактом для тих, хто має бажання займатися цілительством та іншими формами народної медицини, є певні рамки та обмеження. В українській нормативно-правовій базі вказано, що «цілитель згідно зі своїми цілительськими

здібностями, які зазначаються в спеціальному дозволі на зайняття народною медициною (цілительством), має право застосовувати такі методи народної медицини (цілительства): ароматерапія, біоенергоінформотерапія, іридодіагностика, мануальна терапія, точковий масаж, Су-Джок терапія неінвазивна, фітотерапія» [6] (рис. 1).

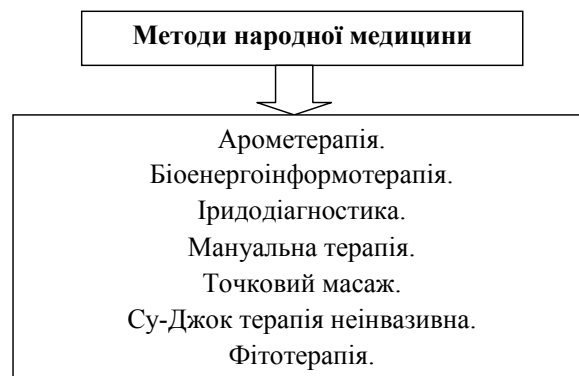

Рис. 1. Методи народної медицини відповідно до кваліфікаційних вимог до фізичних осіб – підприємців, які займаються народною медициною (цілительством) [6]

Як бачимо, існує сім напрямів народної медицини. Серед них можна виділити ароматерапію та фітотерапію, які є супроводжуючими методами традиційної медицини і часто використовуються для релаксу пацієнтів з емоційними і психологічними розладами. Зазначені форми народної медицини здебільшого не є корупціогенними і спеціалістів з цих напрямів іноді можна зустріти навіть у традиційних медичних закладах. Хоча ризик негативного впливу на здоров'я окремих пацієнтів залишається високим і саме тому до спеціалістів з народної медицини держава вимагає певний набір медичних знань для того щоб особи, які звертаються до спеціалістів з народної медицини були впевнені, що їх обслуговуватимуть спеціалісти з певним набором знань з доказової медицини. Мануальна терапія, точковий масаж та їх корейський аналог Су-Джок терапія [1] є елементами відновлення і активно використовуються в медичній та фізичній реабілітації та є елементом лікування хвороб та дисфункцій опорно-рухового апарату. Зазначені методи суміщають елементи практик традиційної медицини народів Азії та мають наукову основу. В даному випадку найбільші корупційні ризики виникають через те, що в Україні достатньо мало спеціалістів, які можуть відрізнити елементи народної медицини країн Азії від їх імітації. Тому, заходи перевірки діяльності спеціалістів зазначених видів народної медицини полягають у встановленні автентичності лікувальних прак-

тик тим, що заявляються ними в рамках лікування пацієнтів. В даному випадку повинні задіюватися міжнародні експерти та вітчизняні експерти з високим рівнем кваліфікації. Однак, через брак кадрів є високі ризики імітації лікувальних технологій, що можуть не тільки не мати лікувальних ефектів, але й шкодити здоров'ю пацієнтів. Біоенергоінформотерапія та іридіодіагностика не є методиками, що мають хоча б часткове достатнє наукове обґрунтування і тому діяльність спеціалістів, які практикують зазначені методики вимагає особливого нагляду як в сфері задоволеності послугами їх клієнтів, так і на предмет дотримання антикорупційного законодавства. Актуальність зазначеного питання полягає в тому, що особи, які займаються біоенергетичними практиками та супутніми видами діяльності часто є схильними до здійснення шахрайств [7]. Через те, що майже немає доведених до судів випадків шахрайств, виникає думка про корупційні діяння, які можуть здійснюватися біоенергетиками та представниками контролюючих органів влади і силових структур.

Важливим питанням як підготовки кадрів, так і забезпечення антикорупційного законодавства в сфері народної медицини і цілительства є порядок надання видачі атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особи цілительських здібностей. Виходячи із встановленого порядку, «лікар клінічного відділення проводить експертизу згідно з протоколом, в якому, зокрема, зазначаються метод лікування, який застосовується претендентом, обґрунтування цього методу, мета експертизи, її етичні та правові аспекти, додаткові види лікування, схема обстеження пацієнта, критерії оцінки ефективності лікування, критерії сприймання методу лікування пацієнтами, побічні реакції та ефекти, критерії переривання проведення, оцінка отриманих результатів, опрацювання отриманих результатів, остаточний звіт про результати експертизи, відомості щодо конфіденційності результатів експертизи та відомості щодо осіб, відповідальних за проведення експертизи» [12]. Зазначений порядок є чітким та прозорим в той же час він наділяє значними повноваженнями саме лікарів, які повинні визначити наявність цілительських здібностей у представників осіб, які вважають себе цілителями. Зазначений аспект містить спокусу корупційних діянь, оскільки, незважаючи на бажання законодавців максимально структурувати цей процес, через суб'єктивність самого процесу та за неможливості застосування об'єктивних критеріїв, підвищуються корупційні ризики в ході проведення самої процедури за зазначеним порядком.

Позитивним, на нашу думку, з точки зору забезпечення антикорупційної складової отримання атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особи цілительських здібностей, є тестування осіб, які претендують на позитивний висновок зазначеної експертизи. «Якщо претендент набрав менше ніж 70 % правильних відповідей на тестові та ситуаційні завдання за результатами атестації та/або діагностичний та/або лікувальний ефект спостерігається менше ніж у 80% за результатами експертизи, які були проведені на підставі цього Порядку, йому відмовляють у видачі атестаційно-експертного висновку» [12]. Зазначене тестування підвищує рівень об'єктивності експертизи, але виникають питання з приводу можливості фальсифікації процедури на етапі відбору пацієнтів за результатом лікування яких і відбувається атестація. На нашу думку, цілком логічним виглядає переатестація за результатами діяльності цілителя за 2 роки ведення практики. Зазначений порядок зменшує можливість фальсифікації експертизи при проведенні первинної атестації.

Слід зазначити, що вимагає уточнення напрямів народної медицини, які входять до переліку визначеним Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [2]. Так, як в рамках зазначеного Закону акцентується увага лише на практиках, які не є характерними для української народної медицини. Наприклад, за останні двадцять років активно розвивається такий напрям, як козацька медицина [13]. В основу козацької медицини покладено духовну складову, що має вираження у філософії козацького життя, морально-етичних ціннісних орієнтирах, а також матеріальну складову, що включає козацькі методи лікування хвороб: лікування травами, вином, «ковальською водою», дотримання певної дієти, вживання клеїв різних дерев тощо. Зазначений напрям, як і окремі підвиди української народної медицини, повинні мати можливість конкурувати з іншими видами народної медицини та цілительства. Українське законодавство повинно сприяти розвитку та зайнятості громадян України, у тому числі і в сфері охорони здоров'я як на рівні доказової медицини, так і народної медицини.

Крім здійснення цілительства та використання методик народної медицини існує й такий важливий сектор послуг, які потребують значна кількість пацієнтів, як реабілітація. Сьогодні існує кілька видів реабілітації, серед яких виділяють фізичну, соціальну, психологічну, але найбільш поширеною формою реабілітації залишається медична. До об'єктів нашого дослідження реа-

білітація потрапила через те, що надавати реабілітаційні послуги можуть як особи з медичною освітою, так і інші спеціалісти, що можуть не обов'язково мати медичну освіту. Зазначена ситуація породжує додаткові корупційні ризики, на які треба реагувати як органам державної і місцевої влади, так і представникам громадськості.

В статті 24 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» зазначаються «заходи з реабілітації у сфері охорони здоров'я, що передбачають медикаментозне лікування в рамках компетенцій лікаря фізичної та реабілітаційної медицини, фізичну терапію, ерготерапію, терапію мови та мовлення, забезпечення протезуванням, ортезуванням, технічними та іншими засобами реабілітації, медичними виробами (медичними виробами) відповідно до рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я» [5]. Тобто, зазначений Закон чітко визначає поняття медичної реабілітації із застосуванням медичних засобів. Зазначений тип реабілітації знаходиться в компетенції осіб з медичною освітою. В той же час, наявність інших видів реабілітації, що супроводжують медичний реабілітаційний процес, де потрібні спеціалісти з соціальної, психологічної, трудової та інших видів реабілітації, дає можливість в рамках одного реабілітаційного закладу перерозподіляти функції між працівниками закладу, і тому не виключеною є ситуація, коли працівник реабілітаційного закладу може отримати функції, що повинні виконуватися особами з вищою медичною освітою та кваліфікацією, підтвердженою відповідними сертифікатами з підвищення кваліфікації. Зважаючи на специфіку діяльності реабілітаційних закладів, можлива ситуація з працевлаштування осіб з медичною освітою, але без відповідної кваліфікації, але через виконання саме функцій з надання фізіотерапевтичних та ерготерапевтичних послуг вони можуть працювати в закладі і неформально виконувати функціонал з медичної реабілітації з використанням медикаментозних препаратів. Особливо високий ризик таких випадків в реабілітації спортсменів та спортсменів-параолімпійців, де висока ймовірність поєднання медичної реабілітації з фізичною і в бажанні економії на кадровому забезпеченні можуть залучатися лікарі, які мали значну перерву у медичній практиці і готові виконувати роботу за менші кошти, ніж лікарі, що практикують безперервно. Інший варіант корупційних порушень в цій сфері полягає в тому, що часто функції спеціаліста з фізичної чи психологічної терапії без медичної освіти дають можливість призначати медикаментозні препарати за аналогією зі

схожими випадками в ситуаціях, коли призначав зазначені препарати спеціаліст з медичною освітою. З точки зору керівництва зазначених реабілітаційних закладів вони не порушують зазначених інструкцій, так як спеціалісти без медичної освіти є спеціалістами з фізичної реабілітації, а медикаментозна реабілітація осіб з інвалідністю, на їх думку, в окремих випадках лише продовження фізичної реабілітації і тому вони вважають, що йдуть на формальні порушення, які суттєво не погіршать якість реабілітаційного процесу. Саме з такою мотивацією окремі керівники реабілітаційних закладів і йдуть на корупційні порушення шляхом маніпулятивного перерозподілу функціоналу спеціалістів, які займаються реабілітацією осіб з інвалідністю.

Якщо в 90-их роках ХХ та на початку ХХІ століття головна акцентуація в реабілітаційному процесі робилися на особах з інвалідністю та тих, хто переніс хірургічне втручання та пройшов курси лікування певних захворювань, то вже в кінці першої декади ХХІ століття акцент реабілітаційних послуг суттєво розширився за рахунок психологічної та соціальної реабілітації та традиційних форм реабілітації з акцентуацією на людей похилого віку та ветеранів військових конфліктів та силових структур. Саме для того, щоб врегулювати особливості реабілітації нових груп пацієнтів з використанням вдосконалених методик та нових реабілітаційних напрямів в 2020 році Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я». В рамках статті 10 зазначеного закону «до фахівців з реабілітації належать: лікарі фізичної та реабілітаційної медицини; фізичні терапевти; ерготерапевти; терапевти мови і мовлення; протезисти-ортезисти; психологи, психотерапевти; сестри медичні з реабілітації; асистенти фізичних терапевтів та ерготерапевтів [4]. Перелік зазначених спеціалістів не є вичерпним, так як не враховує спеціалістів з соціальної реабілітації, яка поряд з психологічною реабілітацією набирає популярності. Крім того, сьогодні спеціалісти з реабілітації застосовують велику кількість інноваційних технологій реабілітації, які ще не регулюються нормативно-правовою базою. Так, наприклад, в сфері фізичної та психологічної реабілітації впроваджуються екологічні засоби реабілітації, зокрема ерготерапія та гарденотерапія. На думку Ю. Мосаєва, саме зазначені реабілітаційні технології будуть активно використовуватися в реабілітаційній роботі з різними групами пацієнтів як в рамках психологічної, психіатричної, фізичної та соціальної реабілітації [10]. Сьогодні ж зазначені технології застосовуються точково часто за

підтримки міжнародних донорів і сьогодні в цій сфері майже не прораховані корупційні ризики. Не менш важливим корупційним ризиком в сфері реабілітації є те, що активно впроваджують інноваційні реабілітаційні продукти представники громадськості, часто не маючи відповідної компетентності. Найбільшої актуалізації зазначена проблема набула в сфері реабілітації дітей, де батьки створюють громадські організації і самі, спираючись на закордонні джерела або відео інших батьків з мережі інтернет. Незважаючи на прогресивність зазначеного шляху впровадження інновацій, але відсутністю контролю за цією сферою, суттєво знижується ефективність застосування зазначених технологій та навіть може зашкодити здоров'ю дитини. Саме тому зазначена форма вимагає посилення антикорупційного контролю з використанням інноваційних технологій в роботі громадських організацій, що в формалізованій чи неформальній формі ведуть реабілітаційну діяльність.

Е. Позднякова-Кирбят'єва зазначає, що назріли подальші зміни в сфері українського законодавства в сфері реабілітації, основним чином за рахунок того, що Закон України «Про реабіліта-

цію у сфері охорони здоров'я» не враховує технологій соціальної реабілітації, що вимагає або внесення певних змін в зазначений нормативно-правовий акт, або створення окремого законопроекту про соціальну реабілітацію [11]. Зазначений нормативно-правовий акт повинен окреслити поле соціальної реабілітації як в рамках сфери охорони здоров'я, так і інших сферах суспільного буття. У випадку зазначених змін в нормативно-правовій базі буде інституціалізовано та легітимізовано ще один великий пласт діяльності, де особи без формалізованих навичок будуть надавати реабілітаційні послуги широкому колу осіб, що потребують реабілітації. Сьогодні соціальна реабілітація знаходиться в парафії центрів соціального обслуговування та спеціалізованих соціальних служб і вона не є домінуючою в системі соціального обслуговування. Прийняття низки нормативно-правових актів, що сприятиме підвищенню статусу процесу соціальної реабілітації, зокрема і в сфері охорони здоров'я, створить сектор корупційних ризиків, на які треба відповідати як українському суспільству, так і відповідним державним контролюючим органам.

Рис. 2. Напрями удосконалення державної антикорупційної політики у народному цілительстві та інших видах діяльності у сфері охорони здоров'я

Зупинимось на заходах, які б сприяли посиленню ефективності реалізації державної антикорупційної політики в сфері охорони здоров'я у народному цілительстві та інших видах діяльності в охороні здоров'я. По-перше, сьогодні державним органам та фахівцям не вистачає серйозності і адекватності сприйняття процесів, що відбуваються в сфері народної медицини та сфері реабілітації. Так як для детективів НАБУ та громадських активістів вважається корупціогенною саме система доказової медицини, а народна медицина досі для багатьох сприймається як колорит сільського дитинства, але на сьогодні народна медицина має значні обсяги і там кожного дня потенційно відбуваються корупційні порушення і про них не так багато інформації через корупційну співпрацю між особами, що надають послуги в сфері народної медицини та представниками силових структур. Профілактикою зазначених корупційних порушень стало б створення окремого підрозділу забезпечення антикорупційних дій в сфері народної медицини та інших видах діяльності в сфері охорони здоров'я при Міністерстві охорони здоров'я та наділення аналогічним функціоналом окремих спеціалістів НАБУ. В той же час слід провести низку круглих столів для представників громадськості з метою актуалізації профілактичних заходів з питань порушення антикорупційного законодавства в сфері народної медицини та реабілітації. Зважаючи на технічний прогрес, можна створити громадську базу даних представників народної медицини або відкрити тематичний telegram канал обговорення випадків недоброчесності як в рамках народної медицини, так і інших видів діяльності в сфері охорони здоров'я. Представники громадськості можуть актуалізувати проблему перевірки документів, що легалізували діяльність суб'єктів в сфері надання послуг засобами народної медицини.

Основні напрями удосконалення державної антикорупційної політики у народному цілительстві та інших видах діяльності у сфері охорони здоров'я схематично зображено на рисунку 2.

Висновки. Народне цілительство та інші види діяльності в охороні здоров'я мають давні традиції, але законодавчо зазначені сфери медичної діяльності регулюються лічені роки і тому мають пробіли, які активно використовуються недоброчесними представниками сфери цілительства для порушення антикорупційного законодавства в сфері охорони здоров'я. Серед головних проблем щодо забезпечення виконання вимог антикорупційного законодавства в сфері народної медицини є непрозорість процедурних питань надання права займатися цілительством та іншими формами народної медицини. В процесі отримання зазначеного дозволу особи, що хочуть займатися народною медициною, повинні довести ефективність власної методики комісії. Зазначена процедура містить високий рівень корупційних ризиків, для подолання якої слід застосовувати технологію відтермінованого рішення, дозволу після апробації технології на практиці на протязі перших двох років діяльності. В той же час, вимагає вдосконалення і збільшення списку видів народної медицини, які встановлені законодавством за рахунок традиційних форм української народної медицини, зокрема козацької медицини. Містить певні проблеми функціонування і реабілітація, що розглядалася нами як інший вид діяльності в охороні здоров'я. Серед головних проблем в цій сфері можна виділити поєднання зусиль спеціалістів з медичної реабілітації, так і інших форм реабілітації, що здійснюється спеціалістами без медичної освіти саме в сфері медичної реабілітації з використанням медикаментозних препаратів. Додає сфері реабілітації корупційних ризиків і діяльність громадських організацій, які надають реабілітаційні послуги часто без відповідної підготовки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Брелюс Г. Основи Су-Джок терпії. Дніпро : Середняк Т. К, 2019, 138 с.
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
3. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text>.
4. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 № 1053-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>.
5. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005 № 2961-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>.
6. Кваліфікаційні вимоги до фізичних осіб – підприємців, які займаються народною медициною (цілительством), затверджені наказом МОЗ України від 16.03.2016 № 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0492-16#n4>
7. Ковальський В. Чому екстрасенсів і ворожок не карають за масові обмани. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/8223>.

8. Кремер В. Чому посилюється ефект плацебо? URL: https://www.bbc.com/ukrainian/health/2015/10/151024_placebo_effect_rl.
9. Крупина В. Легалізація абортів у Радянському Союзі. URL: <https://www.jnsn.com.ua/h/1123Г>.
10. Мосаєв Ю. Соціально-правові особливості екологічного напрямку соціальної та фізичної реабілітації в Україні. *Правові проблеми сучасної трансформації охорони здоров'я* : збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Запоріжжя, 27-28 травня 2021 р.) / за заг. ред. Ю.М. Колесника. Запоріжжя : ЗДМУ, 2021. С. 57-59.
11. Позднякова-Кирбят'єва Е.Г. Шляхи вдосконалення українського законодавства в сфері реабілітаційної діяльності. *Правові проблеми сучасної трансформації охорони здоров'я* : збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Запоріжжя, 27-28 травня 2021 р.) / за заг. ред. Ю.М. Колесника. Запоріжжя : ЗДМУ, 2021. С. 68-70.
12. Порядок видачі атестаційно-експертного висновку, що підтверджує наявність в особі цілительських здібностей, затверджений наказом МОЗ України від 23.09.2013 № 822. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1943-13#n14>.
13. Токмак М. Про козацьку медицину. *День*. 2009. №84. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/pro-kozacku-medicinu>.
14. Шилер І. Заряджали воду і лікували по телевізору: чим народні цілителі залучали радянських громадян. URL: <https://www.forumdaily.com/uk/zaryazhali-vodu-i-lechili-po-televizoru-chem-narodnye-celiteli-privlekali-sovetskix-grazhdan>.

УДК 35.088.6:[004:007:351.86] (477)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.2>

Арсенович Леонід Антонович,

доктор філософії з публічного управління та адміністрування,

заступник начальника управління – начальник відділу

Департаменту кадрової роботи та управління персоналом

Адміністрації Держспецзв'язку

ORCID ID: 0000-0001-7081-2838

СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ІЗ КІБЕРБЕЗПЕКИ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

ORGANIZATION OF PROFESSIONAL CYBERSECURITY PERSONNEL TRAINING DURING THE SPECIAL PERIOD

Динамічний розвиток української держави потребує практично щорічної корекції концептуальних підходів до розвитку інформаційних технологій та питань кібербезпеки у суспільстві. Система вищої освіти стає стратегічною сферою формування професійних компетентностей фахівців відповідно до потреб світового ринку праці. Виникає гостра потреба в адаптації даних питань не тільки на законодавчому, нормативно-правовому, економічному рівні, але і в динамічній перебудові загальної мети та стратегічних напрямів реформування всіх ланок освіти згідно зі світовими стандартами. Українська держава будує власну національну систему ІТ-індустрії та відповідну сферу кібербезпеки.

Нині в усьому світі надзвичайно актуальною є проблема підготовки висококласних фахівців у сфері кібербезпеки. Із врахуванням тенденцій сучасного ринку праці збільшується кількість закладів вищої освіти, здатних впроваджувати освітню діяльність у напрямку підготовки таких спеціалістів. До недавнього часу підготовка таких кадрів в Україні здійснювалася в достатньо обмежених обсягах, а молодь, яка отримувала вищу освіту за даною спеціальністю, змушена була виїжджати працювати за кордон або ж працювати всередині країни на потреби зарубіжних замовників. Дана ситуація складалася упродовж декількох останніх років і зумовила підсилення кадрового голоду щодо спеціалістів у сфері кібербезпеки.

У статті здійснено порівняльний аналіз щодо підготовки громадян України за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» (у тому числі за спеціальністю 125 «Кібербезпека») за першим (бакалаврським), другим (магістерським), третім (освітньо-науковим) рівнями вищої освіти і науковим напрямком та у відповідному територіальному відношенні, який показує нерівність розташування українських закладів вищої освіти, що, своєю чергою, призводить до нерівномірного подальшого працевлаштування фахівців із кібербезпеки та має неабиякий вплив на їх попит на ІТ-ринку.

З'ясовано, що на теперішній час підвищення кваліфікації ІТ-фахівців у галузі знань «Інформаційні технології» та з питань кібербезпеки забезпечується у тому числі державними та приватними закладами вищої освіти. За результатами складеного переліку державних і приватних закладів вищої освіти, які здійснюють підвищення кваліфікації за тематикою пов'язаною з вивченням інформаційних технологій та кібербезпеки, необхідно зробити висновок, що процес кіберосвіти тільки починає свій розвиток у більшості регіонів України.

Ключові слова: інформаційні технології, кібербезпека, підвищення кваліфікації, професійна підготовка, фахівці із кібербезпеки.

The dynamic development of the Ukrainian state requires an almost annual adjustment of conceptual approaches to the advance in information technology and to cybersecurity issues in the society. The higher education system becomes a strategic area of raising professional competences in specialists to cater for the global labor market. It is getting highly relevant to adapt these issues not only in legal, regulatory and economic terms, but also in terms of dynamic restructuring of the general goal and strategic directions of reforming all education sectors to be consistent with the world standards. The Ukrainian state is building its own national system of the IT industry and the appropriate cybersecurity environment.

Currently, the training of qualified cybersecurity specialists has got an extremely relevant issue worldwide. Given today's labor market trends, the higher education institutions that train such specialists are growing in numbers. Until recently, the training of such personnel in Ukraine was fairly limited, and young people graduating in this profession had to seek employment abroad or work within Ukraine for the needs of foreign customers. This situation has been developing over the past several years and has led to an increased shortage of skilled cybersecurity specialists.

The publication has a benchmark analysis made to study the training of Ukrainians in the "Information Technology" profession (including in 125 "Cybersecurity" area of expertise) in the following higher education degrees: 1st (bachelor), 2nd (master),

3rd (academic and research) and research, and by territory; the results show that Ukrainian higher education institutions are scattered unequally, which, in turn, leads to unequal further employment of cybersecurity specialists and has a significant impact on their demand in the IT market.

Presently, the public and private higher education institutions have been found out to also organize the advanced training of IT specialists in the "Information Technology" profession and in cybersecurity issues. According to the resulting list of public and private higher education institutions that organize advanced training in information technology and cybersecurity, the conclusion is that cybereducation is just evolving in most regions of Ukraine.

Key words: information technology, cybersecurity, advanced training, professional training, cybersecurity specialists.

Постановка проблеми. В умовах розбудови цифрового світу та розвитку інформаційних технологій особливого значення набувають проблеми професійної підготовки спеціалістів ІТ-сфери, і перш за все фахівців із кібербезпеки.

Зовнішні та внутрішні загрози у безпековому середовищі України актуалізують потребу підвищення рівня професійної компетенції фахівців, які в умовах протидії збройній агресії російської федерації опікуються питаннями кібербезпеки та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів. При цьому, рівень підготовки спеціалістів у сфері інформаційних технологій, які відповідають за створення національної системи кібербезпеки, повинен відповідати не лише сучасним потребам розвитку інформаційного суспільства, але й забезпечити здатність фахівців із кібербезпеки знаходити рішення у складних ситуаціях під час виконання своїх службових обов'язків.

Організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців із кібербезпеки є проблемними питаннями забезпечення кібербезпеки України. У контексті проведення реформ у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства, якісна підготовка фахівців із кібербезпеки набуває особливої актуальності та потребує окремої уваги.

Аналіз досліджень і публікацій. Як свідчать останні дослідження і публікації, проблеми професійного розвитку фахівців з кібербезпеки є малодослідженими. У контексті нашого дослідження необхідно виділити публікації І. Діордіци, С. Мельника, В. Бурячка, І. Пархомя, М. Степанова, В. Толубка, які розглядають окремі питання професійної підготовки фахівців з кібербезпеки. Водночас, слід констатувати, що питання реалізації Стратегії кібербезпеки України та інших нормативно-правових актів залишилося поза увагою комплексних наукових досліджень. На практиці це призводить до недооцінення ролі навчання особового складу суб'єктів сектору безпеки і оборони, що є одним із пріоритетів та напрямів забезпечення кібербезпеки України.

Метою статті є вивчення стану організації професійної підготовки фахівців із кібербезпеки в умовах особливого періоду.

Виклад основного матеріалу. На теперішній час підготовка висококваліфікованих кадрів залишається ключовим елементом повноцінної життєдіяльності держави. Цей процес характеризується поєднанням потреб суспільства з сучасними інформаційними технологіями із подальшим закріпленням на рівні нормативно-правових актів.

Проблеми забезпечення кібербезпеки пов'язані не лише з застарілістю та/або неефективністю програмно-апаратних рішень, а й із недостатньою кваліфікацією спеціалістів з кібербезпеки. Кадрова проблема стала для індустрії кібербезпеки глобальною, і має до того ж тенденцію до поглиблення – світова потреба у фахівцях з кібербезпеки нині в середньому у 12 разів вища за потребу в інших ІТ-спеціалістах. При цьому гостра нестача фахівців у сфері кібербезпеки вже призводить до зниження їх професійного рівня: 37% роботодавців світу незадоволені низькою підготовкою фахівців у цій галузі. Про таке свідчать матеріали аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень від 15 травня 2019 року «Кібербезпека в умовах розгортання четвертої промислової революції (industry 4.0): виклики та можливості для України» [1, с. 93].

Забезпечення кібербезпеки України як стану захищеності інтересів людини, суспільства та держави в кіберпросторі, що досягається застосуванням сукупності правових, організаційних, інформаційних заходів, має базуватися, у тому числі, й на дійовій організації професійної підготовки фахівців управління кібербезпекою.

Методологічне забезпечення використання новітніх технологій у процесі професійної підготовки фахівців для ІТ-галузі, удосконалення основних шляхів розв'язання визначених проблем може бути досягнуто шляхом надання освіти населенню країни відповідно до пріоритетів сьогодення як загальних, так і спеціальних: адаптація до інформаційних систем через знання, модернізація вищої освіти, розроблення нових освітньо-професійних планів, запровадження нових спеціальностей для ІТ-галузі [2].

На думку українського науковця з питань кадрового забезпечення ІТ-галузі С. Мельника,

актуальність підготовки фахівців з кібербезпеки в сучасному світі зумовлена впровадженням нових інформаційних технологій не тільки в економічній сфері. Енергетична безпека як складова національної безпеки, національна безпека в цілому залежать від організації кібербезпеки та контролю інтеграції кіберпростору. Вимоги до рівня професійної підготовки фахівців із кібербезпеки зумовлюються новими викликами часу, активною співпрацею України в боротьбі з міжнародним тероризмом, визначають необхідність модернізації змісту й організації, введення нових інтегрованих програм професійної підготовки майбутніх фахівців управління кібербезпекою у вищих навчальних закладах [2].

Освітньо-професійні програми підготовки фахівців першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів вищої освіти за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» розроблені відповідно до Закону України «Про вищу освіту», постанов Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1341 «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій», від 30 грудня 2015 року № 1187 «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності», від 23 березня 2016 року № 261 «Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)».

Нині в Україні підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» здійснюють 160 закладів вищої освіти.

З них: 123 заклади вищої освіти, які здійснюють підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальностями галузі знань «Інформаційні техноло-

гії», є державними (76,7%), та 37 закладів вищої освіти, які забезпечують підготовку таких фахівців у приватному порядку (23,3%).

Узагальнену інформацію щодо підготовки бакалаврів та магістрів в Україні за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» представлено в таблиці 1.

Аналіз засвідчує, що найбільш затребуваною є спеціальність 122 «Комп'ютерні науки», за якою здійснюється підготовка бакалаврів 116 закладами освіти і підготовка магістрів 81 навчальним закладом у всій галузі знань. Менш затребуваною є спеціальність 121 «Інженерія програмного забезпечення», а спеціальність 123 «Комп'ютерна інженерія» посідає 3 місце у цьому рейтингу. Спеціальність 125 «Кібербезпека» посідає 4 місце, відповідно до якої 53 заклади освіти здійснюють підготовку бакалаврів та 25 закладів освіти готують майбутніх кіберзахисників-магістрів. Безсумнівним є авторитет Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Львівська політехніка», Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова та Харківського національного університету радіоелектроніки, які готують як бакалаврів, так і магістрів за всіма спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології».

Велике значення має й географія розташування закладів освіти, що здійснюють підготовку майбутніх ІТ-спеціалістів в Україні. Це підтверджує карта, яка показує кількість державних та приватних закладів вищої освіти, що здійснюють в Укра-

Таблиця 1

Узагальнена інформація щодо підготовки бакалаврів та магістрів в Україні за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології»

Номер та найменування спеціальності галузі знань «Інформаційні технології»	Ступені вищої освіти	Кількість закладів вищої освіти		ВСЬОГО
		державних	приватних	
121 Інженерія програмного забезпечення	Бакалавр	52	14	66
	Магістр	39	5	44
122 Комп'ютерні науки	Бакалавр	95	21	116
	Магістр	74	7	81
123 Комп'ютерна інженерія	Бакалавр	50	9	59
	Магістр	40	3	43
124 Системний аналіз	Бакалавр	28	0	28
	Магістр	24	0	24
125 Кібербезпека	Бакалавр	52	1	53
	Магістр	24	1	25
126 Інформаційні системи та технології	Бакалавр	50	1	51
	Магістр	21	1	22

Розробка автора

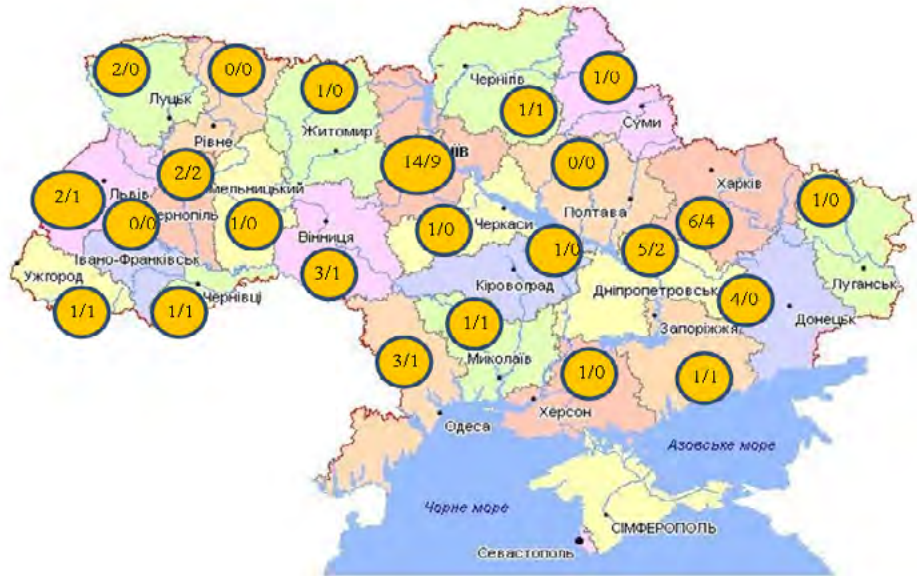
Рис. 1. Карта, яка показує кількість державних та приватних закладів вищої освіти, що здійснюють в Україні підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології»

Розробка автора

їні підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» (рис. 1).

Безумовним лідером є місто Київ, де майже на 3 млн осіб діє 28 закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку вищезазначених фахівців.

У Харківській області при чисельності населення 2,6 млн осіб здійснюють свою освітню діяльність 16 закладів вищої освіти, у Дніпропетровській області при загальній чисельності населення понад 3 млн осіб, діє 14 таких закладів, а у Львівській області майбутніх ІТ-фахівців

Примітка: бакалавр/магістр

Рис. 2. Карта, яка показує кількість закладів вищої освіти, що здійснюють в Україні підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальністю 125 «Кібербезпека» галузі знань «Інформаційні технології»

Розробка автора

навчає 10 закладів вищої освіти при загальній чисельності населення у 2,5 млн осіб. В інших областях України підготовку молоді за галуззю знань «Інформаційні технології» здійснюють від

2 до 8 закладів вищої освіти при загальній чисельності населення від 900 тис. до 1,6 млн осіб у кожній області відповідно. Винятком є Одеська область, де проживають 2,3 млн осіб, діє 9 закладів вищої освіти. Зазначений аналіз ілюструє та доводить нерівномірність розташування українських вишів, які здійснюють підготовку ІТ-спеціалістів, що призводить до їх нерівномірного подальшого працевлаштування та має неабиякий вплив на їх попит на ІТ-ринку.

Гірша ситуація з підготовкою бакалаврів та магістрів за спеціальністю 125 «Кібербезпека» галузі знань «Інформаційні технології» у територіальному відношенні. Наприклад, із 24 областей України у 4 областях зовсім не здійснюється підготовка кіберзахисників за вказаною спеціальністю (Івано-Франківська, Київська, Полтавська, Рівненська), а у 9 областях відбувається підготовка виключно бакалаврів (Волинська, Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Луганська, Сумська, Херсонська, Хмельницька та Черкаська). І якщо у молоді Київської області є територіальна можливість навчатися у столиці України, то такої можливості у юнаків і дівчат Івано-Франківської, Полтавської та Рівненської областей немає (при загальній кількості населення у більш ніж 3,8 млн осіб).

Відповідно до карти, яка показує кількість закладів вищої освіти, що здійснюють в Україні підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальністю

125 «Кібербезпека» галузі знань «Інформаційні технології» (рис. 2), на теперішній час 53 заклади вищої освіти готують майбутніх бакалаврів з кібер-

безпеки, а 25 закладів вищої освіти здійснюють підготовку майбутніх магістрів-кіберзахисників. Найбільше навчальних закладів, що здійснюють підготовку студентів на першому (бакалаврському) рівні, розташовано у Києві (14), у Харківській та Дніпропетровській областях (6 та 5 відповідно). Переважна більшість закладів вищої освіти, що навчають майбутніх магістрів з кібербезпеки, працюють у Києві (9) та у Харківській області (4).

Вагомим напрямом вищої освіти є підготовка фахівців за відповідними освітніми та науковими програмами, зокрема за третім освітньо-науковим рівнем (навчання в аспірантурі) та науковим напрямком (навчання в докторантурі).

Третій освітньо-науковий рівень передбачає набуття здобувачами вищої освіти здатності розв'язувати комплексні проблеми в галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності. Навчання в аспірантурі за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології», у тому числі за спеціальністю 125 «Кібербезпека», передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у ІТ-галузі, кібербезпеці, кіберзахисті, професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення у галузі інформаційних технологій. Докторантура за вищезазначеними спеціальностями передбачає здатність особи визначати та розв'язувати значущі системні проблеми у ІТ-галузі, які є ключовими для забезпечення сталого розвитку та вимагають створення нових системоутворювальних знань і прогресивних технологій.

Таблиця 2

Узагальнена інформація щодо підготовки докторів філософії та докторів наук в Україні за спеціальностями галузі знань

Номер та найменування спеціальності галузі знань «Інформаційні технології»	Ступені вищої освіти	Кількість закладів вищої освіти		ВСЬОГО
		державних	приватних	
121 Інженерія програмного забезпечення	Доктор філософії	17	-	17
	Доктор наук	5	-	5
122 Комп'ютерні науки	Доктор філософії	46	1	47
	Доктор наук	22	-	22
123 Комп'ютерна інженерія	Доктор філософії	17	2	19
	Доктор наук	9	1	10
124 Системний аналіз	Доктор філософії	8	-	8
	Доктор наук	5	-	5
125 Кібербезпека	Доктор філософії	13	-	13
	Доктор наук	8	-	8
126 Інформаційні системи та технології	Доктор філософії	12	-	12
	Доктор наук	7	-	7

Розробка автора

Нині в Україні підготовку докторів філософії та докторів наук за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» здійснюють

59 закладів вищої освіти. З них: 56 закладів вищої освіти – державні, а 3 – приватні. Узагальнену інформацію щодо підготовки докторів філософії та докторів наук в Україні за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» представлено в таблиці 2.

Аналіз засвідчує, що найбільш затребуваною є спеціальність

122 «Комп'ютерні науки», за якою здійснюється підготовка докторів філософії 47 закладами освіти і підготовка докторів наук 22 навчальними закладами у всій галузі знань. Менш затребуваною є спеціальність 123 «Комп'ютерна інженерія», а спеціальність 121 «Інженерія програмного забезпечення» посідає 3 місце у цьому рейтингу. Спеціальність 125 «Кібербезпека» посідає 4 місце, відповідно до якої 13 закладів освіти здійснюють підготовку докторів філософії та 8 закладів освіти готують майбутніх докторів наук.

Безумовним є авторитет Харківського національного університету радіоелектроніки, який здійснює підготовку як докторів філософії, так і докторів наук за всіма спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології». Крім цього, слід відзначити Національний університет «Львівська політехніка», який також організовує навчання майбутніх ІТ-науковців за всіма спеціальностями

галузі знань «Інформаційні технології» (крім докторів наук за спеціальністю 126 «Інформаційні системи та технології»).

У територіальному відношенні найбільшу затребуваність мають міста Київ, Харків, Одеса, Львів та Дніпро, у яких розташована найбільша кількість закладів освіти, що здійснюють підготовку докторів філософії і докторів наук за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» (рис. 3). У 17 областях країни кількість таких закладів становить від одного до двох ВНЗ, а у Івано-Франківській і Кіровоградській областях такі заклади освіти відсутні.

Слід зазначити й про рейтинг українських вищих навчальних закладів ІТ-сфери, які відрізняються найбільш високою якістю навчання за ІТ-напрямами, у тому числі у сфері кібербезпеки.

Так, за рейтингом україномовного вебсайту DOU.UA, що щорічно складається на основі опитування випускників вищих навчальних закладів, які в даний момент працюють в ІТ-сфері, на сьогодні лідерами є Національний університет «Кієво-Могилянська академія», Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаївська область) та Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця. Достатньо високі оцінки мають Донецький національний університет імені Василя Стуса, що розташовується на сьогодні у місті Вінниця, Харківський національний університет

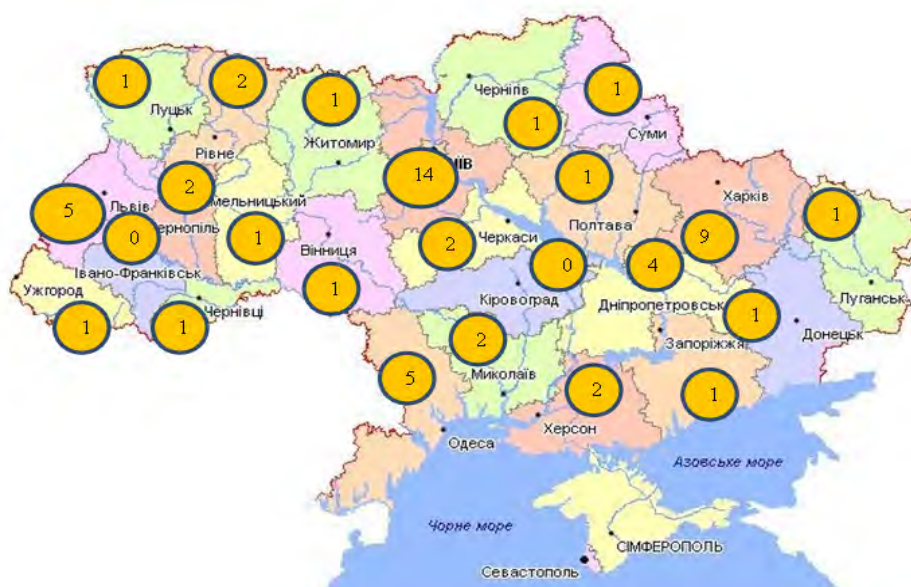

Рис. 3. Карта, яка показує кількість державних та приватних закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології»

Розробка автора

радіоелектроніки, Сумський державний університет та Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Серед університетів, які отримали оцінку вище середнього рівня, також варто відзначити Чернівецький національний університет ім. Федьковича, Львівський національний університет імені Івана Франка та НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Слабкі сторони української вищої ІТ-освіти, якими найменше задоволені нинішні та колишні студенти вишів – програма навчання (у першу чергу її актуальність, а також корисність, цікавість та складність навчання), практичний досвід викладачів та їхнє ставлення до плагіату (середня оцінка суворості ставлення до плагіату – 5,0 за 10-бальною шкалою), надмірна бюрократія та недоліки в організації навчання, а також технічний стан аудиторій та гуртожитків [3].

Безумовно, такий досвід підготовки фахівців із кібербезпеки є вкрай цінним і необхідним для держави. На сьогодні питання якісної підготовки фахівців з кібербезпеки для органів державної влади України є одним із пріоритетних завдань, що визначені нормативно-правовими актами України у сфері забезпечення кібербезпеки як одним із важливих складових сфер національної безпеки і оборони держави в умовах ведення війни проти України. Наведені статистичні дані підкреслюють зростання попиту на кіберфахівців в Україні. Вимоги роботодавців до ІТ-спеціалістів також нестримно зростають. Органи державної влади України та приватні компанії потребують високоякісних творчих професіоналів, які є компетентними у технічному плані, здатними працювати у швидкозмінних умовах та постійно розвиватися та самовдосконалюватися, а також мають високий рівень соціальної та комунікативної компетентності. Проте виникає запитання: чи спроможні 25 закладів вищої освіти, що здійснюють підготовку магістрів за спеціальністю 125 «Кібербезпека», забезпечити усі органи державної влади України всіма необхідними фахівцями-магістрами у сфері кібербезпеки? Враховуючи зазначене, незважаючи на модернізацію освітньої діяльності, у галузі кіберосвіти залишається чимало питань управлінського та освітнього характеру.

Постійний розвиток інформаційних технологій та необхідність впровадження їх вивчення у освітній процес вимагають постійного підвищення кваліфікації та професійного вдосконалення всіх посадових осіб органів державної влади України.

На теперішній час підвищення кваліфікації ІТ-фахівців у галузі знань «Інформаційні тех-

нології» та з питань інформаційних технологій і кібербезпеки організовується для задоволення потреби, перш за все, органів державної влади України у високопрофесійних фахівцях, здатних компетентно і відповідально виконувати управлінські функції, впроваджувати новітні спеціальні технології та сприяти інноваційним процесам.

В умовах активного розвитку сфери ІТ-технологій основними завданнями підвищення кваліфікації фахівців із кібербезпеки є:

- вдосконалення професійної підготовки шляхом поглиблення і розширення професійних знань, умінь і навичок;
- набуття кіберзахисниками досвіду виконання додаткових завдань та обов'язків у межах отриманої спеціальності;
- підвищення рівня професійних знань, удосконалення своєї майстерності;
- закріплення й удосконалення особистих практичних умінь і навичок, необхідних для якісного та ефективного виконання службових обов'язків;
- оновлення, розширення і формування нових професійних знань у галузі знань «Інформаційні технології»;
- вивчення сучасних методів управління, ознайомлення з досягненнями науки і техніки та перспективами їх розвитку;
- розроблення пропозицій щодо удосконалення і впровадження у практику найкращих досягнень науки і техніки у галузі знань «Інформаційні технології».

Система підвищення кваліфікації за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» та з питань інформаційних технологій і кібербезпеки, що здійснюється державними і приватними закладами вищої освіти, також потребує вдосконалення в частині збільшення таких закладів вищої освіти. Так, із 160 закладів вищої освіти, що здійснюють нині в Україні підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології», тільки 51 заклад вищої освіти організовує підвищення кваліфікації фахівців за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» та з питань інформаційних технологій і кібербезпеки загалом. Більше всього таких закладів розташовано у містах Києві (11), Харкові (7), Запоріжжі (5), Дніпропетровську (4) та Львові (4). Підвищення кваліфікації у державних та приватних закладах вищої освіти за спеціальностями галузі знань «Інформаційні технології» не здійснюється у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській та Рівненській областях (при загальній чисельності населення у більш ніж 5,7 млн осіб).

Прикладом є Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», в якому є можливість підвищувати кваліфікацію у галузі знань «Інформаційні технології» за всіма шістьма спеціальностями. Ще у двох закладах освіти є можливість здійснювати підвищення кваліфікації за п'ятьма та чотирма спеціальностями (у тому числі за спеціальністю 125 «Кібербезпека»): це Хмельницький національний університет та Східноукраїнський національний університет ім. Даля відповідно. Решта закладів освіти здійснюють підвищення кваліфікації з питань інформаційних технологій і кібербезпеки, використовуючи довільну тематику навчання з урахуванням напрямку діяльності закладу освіти. Таке навчання організовується і здійснюється протягом календарного року та на платній основі.

Більш детальну інформацію щодо кількості осіб, які пройшли підвищення кваліфікації за тематикою пов'язаною з вивченням інформаційних технологій та кібербезпеки протягом

2018–2020 років (у тому числі в умовах протиепідемічних заходів) представлено в таблиці 3.

Отримані дані (які є відповіддю на запит на отримання публічної інформації відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації») констатують про щорічне збільшення кількості осіб, які пройшли таке підвищення кваліфікації (у 2020 році кількість таких осіб збільшилася у більш ніж 9 разів). Причинами такого стрибку є, безперечно, інтенсивний розвиток інформаційних технологій, а також особливості організації освітніх заходів в умовах поширення на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 (яка, як не дивно, підштовхнула, зацікавила та змусила суспільство до переходу на дистанційне навчання). Лідерами є безперечно Державний університет «Житомирська політехніка», Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана та Сумський державний університет у яких найвищі кількісні

Таблиця 3

Узагальнена інформація щодо кількості осіб, які пройшли підвищення кваліфікації за тематикою пов'язаною з вивченням інформаційних технологій та кібербезпеки протягом 2018–2020 років

Назва закладу вищої освіти	Кількість осіб, які пройшли підвищення кваліфікації (по роках)			
	2018 рік	2019 рік	2020 рік	РАЗОМ
Національна металургійна академія України	1	-	-	1
Університет митної справи та фінансів	5	5	6	16
Державний університет «Житомирська політехніка»	34	67	1630	1731
Запорізький національний університет	35	30	30	95
Національний університет «Запорізька політехніка»	5	5	54	64
Мелітопольський державний педуніверситет ім. Б. Хмельницького	-	-	-	-
Національний університет харчових технологій	2	2	4	8
Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана	близько 1 тис. осіб			
Національний авіаційний університет	-	-	-	-
Державний податковий університет	5	5	6	16
Луганський національний університет ім. Шевченка	-	-	-	-
Східноукраїнський національний університет ім. Даля	20	18	6	44
Національний лісотехнічний університет України	5	40	67	112
Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка	4	8	45	57
Чорноморський національний університет імені Петра Могили	-	-	-	-
Сумський державний університет	83	112	1571	1766
Український державний університет залізничного транспорту	1	3	-	4
Національний технічний університет «ХПІ»	4	8	-	12
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця	25	32	56	113
Українська інженерно-педагогічна академія	-	1	51	52
Харківський НТУ сільського господарства ім. Василенка	1	7	1	9
Херсонський національний технічний університет	12	10	8	30
Хмельницький національний університет	2	8	-	10
Чернівецький національний університет ім. Федьковича	41	15	26	82
Університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка	4	25	44	73
ВСЬОГО	289	401	3605	4295

Розробка автора

показники у цьому напрямі. Нульові показники мають Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького, Національний авіаційний університет, Луганський національний університет ім. Шевченка та Чорноморський національний університет імені Петра Могили.

Українська ІТ-індустрія як невід’ємна частина глобальної економіки безпосередньо залежить від навичок та знань фахівців, які працюють у галузі, а подальший фінансовий успіх – від кількості та якості кадрів. Тому розвиток кадрового потенціалу в Україні – одне з головних питань для представників вітчизняного ринку кіберпослуг. На теперішній час у галузі кібербезпеки, за різними оцінками, – більш ніж 120 тис. спеціалістів з розробки програмного забезпечення, а приріст спеціалістів, за неофіційними даними, становить близько 19% щороку.

Сучасне суспільство характеризується стрімкими змінами в усіх сферах життя, що особливо впливає на розвиток освітянського простору. Освітня сфера нині зазнає значних трансформаційних процесів та вимагає нових і сучасних освітніх підходів. Тому вимогою сьогодення стає апробація й упровадження інноваційних освітніх технологій у навчальний процес, у тому числі й у сфері кібербезпеки.

З кожним роком ІТ-галузь стрімко розвивається не лише у світі, а й в Україні. Сфера кібербезпеки приваблює українців, особливо молодь, стабільними й хорошими зарплатами, професійним розвитком, кар’єрним ростом та іншими «бонусами», адже надає ІТ-ринку якісний продукт та ефективну співпрацю. На сьогодні саме сферу кібербезпеки називають «локомотивом» української економіки. І не дарма. Адже згідно з даними платіжного балансу України експорт комп’ютерних послуг упродовж останніх років зріс на 30,2% порівняно з минулими роками і становив 4,17 млрд дол., як повідомляє Асоціація ІТ України [4].

Висновки. В умовах особливого періоду (під час дії карантину, збройної агресії російської федерації на території України) зазнали змін майже всі звичні нам процеси, у тому числі й освітні заходи.

Окремі підприємства, на жаль, призупинили чи скоротили свою навчальну діяльність. Інші ж намагаються за можливістю пристосовуватись до remote work. Українська система освіти не повністю готова до такого виклику та тільки починає практикувати функцію дистанційного навчання.

У таких умовах класичній освіті, аби повністю не зупинити навчальний процес, доцільно взяти до уваги деякі поради, а саме:

- гнучкість – у нинішніх умовах це, мабуть, найголовніше. Не потрібно бути заручником ситуації, слід шукати нові, інноваційні виходи для забезпечення освітніх послуг;

- безперервне навчання – скасовані очні освітні заходи необхідно компенсувати іншими способами (вибірка курсів, книг тощо). Незважаючи на вік, варто навчатися чомусь новому, вдосконалювати старе, бути в тренді та йти у ногу з часом;

- важливість технічної складової – не варто економити на сервісах, які застосовуються для онлайн освіти. У нинішній ситуації це необхідні інвестиції, які забезпечать максимально ефективний функціонал будь-якого персоналу.

Розвиток інформаційного суспільства та впровадження новітніх інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя є одним із найважливіших напрямів державної політики. І на сьогодні перш за все розбудова системи підготовки та підвищення кваліфікації фахівців із кібербезпеки, громадян України, у тому числі молоді, шляхом ефективних реформ є одним із напрямів подальшого розвитку України на шляху до Європейського суспільства. Водночас, проведене дослідження засвідчує про наявність проблемних питань щодо організації та проведення різноманітних навчань з питань інформаційної безпеки, кібербезпеки та захисту інформації в кіберпросторі.

Проведений аналіз доводить, що для України формування нової культури безпеки зі збереженням професійної підготовки кадрів, підвищення кваліфікаційного рівня персоналу та забезпечення його високої мотивації професійної діяльності у галузі кібербезпеки є справою державного рівня.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Арсенович Л. А. Організація професійної підготовки фахівців із кібербезпеки основними суб’єктами національної системи кібербезпеки: практичний аспект. Ефективність державного управління : зб. наук. пр. Вип. 1 (62) : у 2 ч. Ч. 1 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 91–105.
2. Професійна підготовка бакалаврів з кібербезпеки у вищих навчальних закладах США [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Бистрова Богдана Василівна ; Інст. пед. освіти і освіти дорос. НАПН України. Київ, 2018. 254 с.
3. Рейтинг вишів DOU 2019: у Могилянки з’явився конкурент за перше місце, а КПІ за межами 10-ки лідерів. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/ukrainian-universities-2019/?from=doufp#ucu>.
4. Як карантин вплинув на українських програмістів. Українське інтернет-видання «День». URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/it-v-onlayn.-->

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.3>

Городиський Іван Михайлович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державного управління
Українського католицького університету
ORCID ID: 0000-0003-2187-7752

ВИКЛИКИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УКРАЇНІ

THE CHALLENGES OF REFORMING THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN THE SPHERE OF PERSONAL DATA PROTECTION IN UKRAINE

У статті розглядаються проблеми становлення і розвитку механізмів публічного управління в сфері захисту персональних даних в Україні. Проаналізовано міжнародні стандарти створення та діяльності таких органів, наведено вимоги, які вони встановлюють на національному рівні. У статті розглядаються проблеми становлення і розвитку механізмів публічного управління в сфері захисту персональних даних в Україні. Проведено дослідження проблем діяльності та правового статусу Державної служби із захисту персональних даних, наведено причини, які обґрунтували її невідповідність чинним міжнародним стандартам та вимогам Європейського Союзу. Наголошено, що передача функцій інституційного механізму у цій сфері до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та Секретаріату Уповноваженого дозволила суттєво покращити ситуацію, але і цей формат має цілу низку недоліків. Проаналізовано чинні пропозиції щодо започаткування нових механізмів захисту персональних даних в Україні, зокрема створення Національної комісії з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації. Визначено недоліки законопроекту, які впливатимуть на незалежність майбутнього органу. Запропоновано, що створення нового органу має відбуватися у форматі Інформаційного комісара, статус та повноваження якого будуть близькими до статусу і повноважень Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Одночасно за Уповноваженим доцільно зберегти функції в сфері захисту персональних даних, однак в рамках його конституційного мандату. Підкреслено, що реформування механізму захисту персональних даних безумовно стане однією із євроінтеграційних вимог в ході переговорів України про вступ Європейський Союз.

Ключові слова: державне управління, євроінтеграція, права людини, захист персональних даних, принцип незалежності, Європейський Союз.

The article examines the problems of formation and development of public management mechanisms in the field of personal data protection in Ukraine. The international standards for the creation and operation of such bodies are analyzed, and the requirements they establish at the national level are given. The problems of the formation and development of public management mechanisms in the field of personal data protection in Ukraine are considered. A study of the problems of the activity and legal status of the State Service for the Protection of Personal Data was conducted, the reasons justifying its non-compliance with current international standards and requirements of the European Union were given. It was emphasized that the transfer of the functions of the institutional mechanism in this area to the Ombudsperson and her Secretariat had allowed to significantly improve the situation, but this format also has a number of shortcomings. The current proposals for the creation of new mechanisms for the protection of personal data in Ukraine, in particular the creation of the National Commission for the Protection of Personal Data and Access to Public Information, were analyzed. The shortcomings of the draft law, which may affect the independence of the future body, have been identified. It is proposed that the creation of a new body should take place in the format of the Information Commissioner, whose status and powers will be close to the status and powers of the Ombudsperson. At the same time the Commissioner is expedient to retain functions in the field of personal data protection, but within the framework of his constitutional mandate. It is emphasized that reforming the personal data protection mechanism will definitely become one of the requirements of the European integration process during Ukraine's negotiations on joining the European Union.

Key words: public administration, European integration, human rights, protection of personal data, principle of independence, European Union.

Постановка проблеми. В умовах інформаційного суспільства дотримання міжнародних стандартів права на приватність неможливе без

механізмів публічного контролю. Такі механізми покликані здійснювати як попередній контроль за впровадженням цих стандартів так і реагувати

на факти їхнього порушення. Провідна роль при цьому покладається на державу та створені нею інституційні механізми в цій сфері.

В Україні відповідні інституційні механізми публічного управління функціонують із початку 2010-х рр., однак практично весь час ведуться дискусії щодо їх реформування та вдосконалення з метою підвищення ефективності. Певні системні пропозиції висувалися у 2021 р., напередодні повномасштабної війни, однак вони не знайшли підтримки. Зазначені питання набудуть особливої актуальності в ході європейської інтеграції України. Враховуючи ту увагу, яку в ЄС приділяють питанням захисту персональних даних, ефективність цих органів буде однією із вимог вступу нашої держави в Європейський Союз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання механізмів публічного управління в сфері захисту персональних даних неодноразово привертало увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед тих, хто досліджував ці питання варто назвати імена М. В. Бема, І. М. Городиського, М. Жорж, А. В. Пазюка, Н. Пірч Мусар, Г. Саттона та ін. В той же час, видається, що існує необхідність у більш повному вивченні питання реалізації державної політики в сфері захисту персональних даних через діяльність відповідних інституційних механізмів.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні та формулюванні пропозицій щодо подальшого вдосконалення інституційних механізмів захисту персональних даних в сфері публічного врядування

Виклад основного матеріалу. Сучасна державна політика України в сфері захисту персональних даних розпочала формуватися в другій половині 2000-х рр. із розвитком автоматизованої обробки персональних даних. Започаткування публічних інституцій, які б виконували контрольні функції стало одним із головних елементів цього процесу. Створення та діяльність відповідних механізмів передбачена і міжнародними договорами, які закріплюють право на приватність.

Так, у статті 1 Додаткового протоколу до Конвенції Ради Європи №108 про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (далі – Конвенція 108), містить зобов'язання держав сторін щодо створення «одного чи більше органів нагляду, відповідальних за забезпечення дотримання заходів, передбачених внутрішньодержавним правом і які втілюють принципи, викладені в... Конвенції та в цьому Протоколі» [1].

Відповідно до цього Протоколу, такі органи повинні:

- розслідувати та втручатися у випадках щодо порушення законодавства про захист персональних даних
- право брати участь у судовому розгляді щодо порушення законодавства про захист персональних даних
- повідомляти компетентним судовим органам про порушення щодо порушення законодавства про захист персональних даних
- прийняття рішень у зв'язку із заявами будь-якої особи стосовно захисту її прав та основоположних свобод стосовно обробки персональних даних;
- співробітничати із уповноваженими органами інших держав настільки, наскільки це необхідно для виконання їхніх обов'язків, зокрема шляхом обміну будь-якою корисною інформацією [1].

Україна, після ратифікації Конвенції № 108 06 липня 2010 р. взяла на себе зобов'язання створити відповідний механізм і це зобов'язання було закріплене у Законі «Про захист персональних даних». Запуск цього механізму відбувся у 2011 р. у формі Державної служби України з питань захисту персональних даних (надалі – ДСЗПД), яку було створено згідно із Указом Президента «Про Положення про Державну службу України з питань захисту персональних даних» від 06 квітня 2011 року № 390/2011. Відповідно до цього Указу, ДСЗПД була центральним органом виконавчої влади, який забезпечував реалізацію державної політики у сфері захисту персональних даних [2].

Серед основних завдань ДСЗПД згідно із положенням було визначено:

- 1) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері захисту персональних даних;
- 2) реалізація державної політики у сфері захисту персональних даних;
- 3) контроль за додержанням вимог законодавства про захист персональних даних;
- 4) здійснення міжнародно-правового співробітництва у сфері захисту персональних даних [2].

Діяльність ДСЗПД піддавалася і критиці з боку правозахисників та міжнародних організацій. Головною причиною цього була фактична інтегрованість Служби в систему органів виконавчої влади хоча, головним принципом діяльності таких контрольних органів у цій сфері є саме незалежність. Особливо важливим це є щодо органів виконавчої влади, оскільки саме вони обробляють найбільші об'єми персональних даних і часто стають головними порушниками норм і стандартів щодо захисту та обробки.

Так у статті 1 Додаткового протоколу до Конвенції № 108, передбачено, що національні інституційні механізми в сфері захисту персональних даних «виконують свої функції в повній незалежності» [1]. На незалежності і у Паризьких принципах щодо статусу національних установ, які займаються захистом прав людини, від 9 жовтня 1991 р., затверджених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 48/134 від 20 грудня 1993 р. Європейський Союз теж підтверджує цей стандарт для контрольних органів у сфері захисту персональних даних у Загальному регламенті про захист персональних даних (General Data Protection Regulation, GDPR): «Кожний наглядовий орган діє абсолютно незалежно під час виконання своїх завдань та здійснення своїх повноважень» [3].

В той же час ДСЗПД згідно із п. 1 Положення фактично, перебувала в системі Мін'юсту, а її діяльність Служби: «спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України» [2]. Також було передбачено, що Голова ДСЗПД, згідно із п. 9 Положення, призначався та звільнявся з посади Президентом України за поданням Прем'єр-міністра, внесеним на підставі пропозицій Міністра юстиції [2]. На практиці могли виникати ситуації, коли Служба, теоретично, могла б здійснювати перевірки навіть самого Мін'юсту і виносити приписи його керівництву.

ДСЗПД зазнавали критики і в експертному середовищі. Так, французька експертка з права на приватність М. Жорж наголошувала, що: «за таких умов цей орган не діє незалежно, що є абсолютно необхідним, особливо тому, що обробка даних вестиметься як в приватному, так і в державному торі, зокрема стосовно спецслужб» [4, с. 19]. Інший міжнародний експерт Г. Саттон підкреслював, що: «Відсутність незалежності органу нагляду – один із найсерйозніших недоліків цього Закону». Також він зазначав, що: «Незалежність суттєво необхідна для забезпечення безперечного виконання органами нагляду свого обов'язку контролювати та забезпечувати додержання законодавства про захист даних усіма організаціями, зобов'язаними Законом, включно з урядом» [4, с. 41].

Щоб вирішити проблему із незалежністю та іншими проблемами діяльності ДСЗПД, 3 липня 2013 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних». Відповідно до нього повноваження щодо здійснення контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних було передано Уповноваженому ВРУ з прав людини (надалі – Уповноважений) [5].

Основними відмінностями статусу Уповноваженого, як контрольного органу у сфері захисту персональних даних, від статусу ДСЗПД, покликаними надати достатні гарантії незалежності діяльності відповідно до Додаткового протоколу до Конвенції 108 та Паризьких принципів стали:

- спосіб призначення (Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів);
- термін перебування на посаді та умови припинення виконання обов'язків (Уповноважений призначається строком на п'ять років. Верховна Рада приймає рішення про звільнення з посади Уповноваженого до закінчення строку або в інших випадках передбачених законом);
- спосіб прийняття рішення (заборонено втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого).

В цілях реалізації вказаних повноважень Уповноваженим було запроваджено посаду Представника Уповноваженого з питань захисту персональних даних (надалі – Представник), а в структурі Секретаріату Уповноваженого створено Департамент з питань захисту персональних даних. Саме Представнику делеговано повноваження Уповноваженого ВРУ з прав людини у сфері захисту персональних даних. Вичерпний перелік таких повноважень викладено у статті 23 Закону «Про захист персональних даних» [6].

Однак і забезпечення захисту персональних даних в рамках діяльності Секретаріату Уповноваженого теж наштовхується на критику. Наприклад колишня Представниця Уповноваженого з прав людини щодо доступу до публічної інформації І. Кушнір зазначає, що існує переважність Секретаріату Уповноваженого, що не дає можливості обробити велику кількість звернень. А у випадку, здійснення контролю щодо інформаційних прав громадян, Уповноважений не може гарантувати незалежність захисту цього права, у випадку, якщо громадянин захоче оскаржити висновки офісу. Своєю чергою Уповноважена з прав людини у 2013–2018 рр. В. В. Лутковська говорила про низьку ефективність приписів Уповноваженого щодо порушення права на приватність та неприйнятність національним інституціям із захисту прав людини функцій покарання за порушення, що передбачено Законом «Про захист персональних даних» [7].

Тому дискусії щодо реформування інституційного механізму захисту персональних даних в Україні продовжувалися. Зокрема, у 2015 р. в Україні розпочалося обговорення можливості створення нового органу – Інформаційного комісара. Пропонували, що його мандат повинен охоплювати як захист персональних даних, так і доступ до публічної інформації. Також цей орган повинен мав мати повноваження щодо видання обов'язкових приписів для запобігання або усунення порушень права на доступ, отримувати доступ до інформації, у тому числі з обмеженим доступом тощо [7].

Іншому моделлю, яка обговорюється є створення колегіального органу у сфері захисту персональних даних. Ця модель діє, наприклад, у Франції, де контроль Національна комісія з питань інформатизації та свобод (фр. *Commission nationale de l'informatique et des libertés*). Тут можна провести паралелі із ДСЗПД, однак ключовою відмінністю у цьому випадку є спосіб його формування. ДСЗПД був повністю урядовим органом, інтегрованим у вертикаль виконавчої влади, тоді як Комісія формується із представників французького парламенту та низки інших організацій, що забезпечує баланс при розгляді питань та прийнятті рішень, а законодавчо закріплений статус гарантує незалежність та безсторонність.

Практичні пропозиції щодо реформування інституційного механізму в сфері захисту персональних даних були відображені у законопроекті №6177 «Про Національну комісію з питань захисту персональних даних та доступу до публічної інформації». У ньому запропоновано створення органу, наділеного контрольними повноваженнями у сфері захисту персональних даних, паралельно із питаннями доступу до публічної інформації. Водночас пропозиції, які містяться в законопроекті, викликають й сумніви у спроможності пропонованого ним органу здійснювати належний контроль щодо дотримання стандартів захисту персональних даних та доступу до публічної інформації. Сумніви виникають, до прикладу, у зв'язку із такими обставинами:

1. Статус Комісії багато в чому перегукується зі статусом ДСЗПД та існує сумнів, що члени Національної комісії будуть незалежними від органів виконавчої влади. Хоча законопроект передбачає широкі гарантії незалежності для членів Національної комісії, однак вони підзвітні Кабінету Міністрів, який має ключову роль у формуванні Конкурсною комісії з їх обрання, про що ми поговоримо нижче. Фактично виникають ризики виникнення тих самих проблем, що і у випадку ДСЗПД.

2. Законопроект містить декларативне твердження про відповідальність Національної комісії перед Верховною Радою (ст. 2), що мало би гарантувати її незалежність. Однак незрозуміло у чому полягає ця відповідальність і які механізми її забезпечення. Крім подання щорічних та інших звітів до Верховної Ради, а також участі представників Верховної Ради у роботі Конкурсною комісії, інших способів реалізувати цю відповідальність не передбачено. Тому, це є суто декларативне положення, яке не створює додаткових гарантій незалежності Національної комісії.

3. Не до кінця зрозумілим є положення п. 4.1 ст. 4 про «надання Верховній Раді України обов'язкових до розгляду консультативних висновків щодо законопроектів, які стосуються обробки персональних даних, доступу до публічної інформації». Верховна Рада є конституційним органом, єдиним органом законодавчої влади та, в умовах парламентсько-президентської республіки – найвищим органом державної влади в Україні. Тому виглядає дивною можливість Національної комісії зобов'язувати Верховну Раду розглядати такі висновки. Національна комісія є органом влади, створеним *ad hoc*, тому таке зобов'язання становитиме порушення конституційного принципу поділу влад.

4. Виникають питання і щодо процедури проведення конкурсу на посади членів Національної комісії та формування Конкурсною комісії. Так, відповідно до п. 4 ст. 9 до складу Конкурсною комісії входять по одній особі, визначеній комітетами Верховної Ради, що займаються питаннями захисту персональних даних та доступу до публічної інформації. Водночас, це положення не може зобов'язувати Верховну Раду передавати ці питання до компетенції різних комітетів. Якщо ці питання належатимуть до відання одного комітету, то незрозуміло, чи від нього можуть бути делеговані обидва члени комісії. Це ставитиме під сумнів можливість проведення конкурсу та легітимність Конкурсною комісії.

5. Слід наголосити й на ключовій ролі Кабінету Міністрів у проведенні конкурсу на посади членів Національної комісії, що створює ризики для незалежності майбутнього складу комісії. Кабінет Міністрів, зокрема:

- 1) затверджує склад Конкурсною комісії (п. 2 ст. 9);
- 2) розміщує оголошення про проведення конкурсу та його результати (п. 3 ст. 9);
- 3) призначає двох з дев'яти членів Конкурсною комісії (п. 4.4. ст. 9);
- 4) його Секретаріат забезпечує роботу Конкурсною комісії (п. 7 ст. 9);

5) призначає членів Національної комісії за результатами конкурсу (п. 1 ст. 9);

6) приймає рішення про звільнення з посади члена Національної комісії з підстав, передбачених пп. 2–9 частини першої ст. 10.

Роль інших органів влади у проведенні конкурсу, зокрема Верховної Ради та Уповноваженого з прав людини, обмежена призначенням трьох з дев'яти членів Конкурсної комісії. Така роль Кабінету Міністрів у процесі формування складу Національної комісії незбалансована і викликає сумнів у незалежності цього органу від виконавчої влади. Також імовірно, що саме Кабінет Міністрів має затверджувати Положення про конкурс, про яке згадується в частині третій ст. 9, але не зазначається порядок його розробки і затвердження.

Станом на осінь 2022 р. законопроект № 6177 не розглядався Верховною Радою та перебуває на опрацюванні в комітетах. Однак питання реформування інституційного механізму захисту персональних даних в Україні далі залишається актуальним, зокрема і в світлі отримання нашою державою статусу кандидата в члени ЄС. Питання ефективності системи захисту персональних даних неодмінно постане в ході подальших переговорів. Тому в подальшому питання реформування відповідних механізмів, чи то у формі Інформаційного комісара, чи то Національної комісії залишатиметься актуальним.

Створення такої незалежної інституції підтримують і міжнародні експерти. Наприклад Н. Пірч Мусар підкреслювала, що: «Першою і найважливішою рекомендацією для України є створення незалежного (спеціального) інституту Інформаційного комісара або комісії, який має бути єдиним органом другої інстанції з розгляду звернень/скарг щодо порушення права на доступ до інформації» [8, с. 110]. Ця позиція, об'єктивно, може бути застосована і до сфери захисту персональних даних.

Водночас, висловлюється бачення, що Секретаріат Уповноваженого з прав людини має зберегти свою роль у процесі контролю за додержанням законодавства в сфері інформаційних прав громадян. В баченні Секретаріату Уповноваженого під керівництвом В. В. Лутковської навіть за умови створення інституту Інформаційного комісара, Уповноважений має зберегти функції парламентського контролю в цій сфері [7].

Проте слід пам'ятати, що практичне впровадження механізму Інформаційного комісара, можливе лише через внесення змін до ст. 101 Конституції України, яка зараз передбачає, що: «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина

здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини» [9]. Цю статтю необхідно доповнити положеннями про те, що на відповідні сфери (захист персональних даних, доступ до публічної інформації та ін.) поширюється мандат новоствореного органу, в тому числі колегіального. В іншому випадку ми знову опинимся у ситуації, аналогічній становищу із ДСЗПД у 2011–2013 рр. коли незалежність цього органу було об'єктом критики.

В будь-якому разі, процедура внесення змін до Конституції України є тривалою та передбачає необхідність зібрати 300 голосів народних депутатів України. Попри активні дискусії щодо цього питання у 2015–2017 рр., ця процедура не розпочалася у той період і відповідні пропозиції не розглядаються на цьому етапі теж. Повернення до цієї ідеї можливе із прийняттям нової редакції Закону «Про захист персональних даних», тому, об'єктивно запуск інституту Інформаційного комісара чи іншого аналогічного органу можливий не раніше 2024–2025 рр.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Потреба у модернізації механізмів захисту персональних даних в Україні назріла, і законодавчі ініціативи з цього приводу свідчать про рух у цьому напрямку. Водночас слід врахувати, що метою реформування таких механізмів має бути посилення їх спроможності та ефективності, які на пряму залежать від рівня гарантій їх незалежності. Аналізовані вище законодавчі ініціативи не передбачають необхідних гарантій незалежності для Національної комісії. Тому варто змінити концепцію, яка лежить в її основі, надавши відповідні повноваження органу, незалежному від виконавчої гілки влади.

Це пов'язано із тим, що захист прав людини перебуває поза компетенцією виконавчої гілки влади. Тому провідна роль у створенні та формуванні національної інституції в сфері захисту персональних даних та забезпеченні її діяльності має належати Верховній Раді. Бо саме вона – як орган законодавчої влади, сформований на виборній основі, – здатна забезпечити відповідний рівень незалежності в процесі захисту прав людини.

При реформуванні системи публічного врядування в сфері захисту персональних даних та доступу до публічної інформації варто повернутися до ідеї створення інституції Інформаційного комісара. Внесення відповідних змін до Конституції України гарантуватиме його незалежність від органів виконавчої влади, контроль діяльності яких, в тому числі, належатиме до сфери його компетенції.

У будь-яку разі, ініціативи зі реформування інституційних механізмів державного управління в сфері захисту персональних даних неможливо розглядати окремо від реформування державної політики в цілому, зокрема змін законодавства

щодо захисту персональних даних, врегулювання відповідальності за порушення цих прав, узгодження термінології та інших питань. Лише комплексний підхід здатний забезпечити належну і ефективну державну політику у цій сфері.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Додатковий протокол до Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних від 8 листопада 2001 року. Офіційний вісник України. 2011 (14 січ.). № 1(58).
2. Про Положення про Державну службу України з питань захисту персональних даних: Указ Президента України від 06 квітня 2011 року № 390/2011. *Урядовий кур'єр*. 2011 (21 квіт.). № 73.
3. Regulation (EU) 2016/679 of The European Parliament and of The Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679> (Date of request : 27.09.2022).
4. Жорж М., Саттон Г. Аналіз Закон України «Про захист персональних даних». Страсбург, 2012. 45 с.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних : Закон України №383-VII від 03 липня 2013 р. *Урядовий кур'єр*. 2013 (31 лип.). № 136.
6. Про захист персональних даних : Закон України від 01.07.2010 р. № 2297-VI. *Урядовий кур'єр*. 2010 (7 лип.). № 122.
7. Інформаційний комісар: хто захищатиме доступ до інформації. URL : <https://dostup.pravda.com.ua/stories/publications/informatsiinyi-komisar-khto-zakhyshchatyme-dostup-do-informatsii> (Дата звернення : 20.05.2021).
8. Пірч Мусар Н. Повноваження Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та законодавство у сфері доступу до публічної інформації. Аналіз законодавства та рекомендації. Проект Ради Європи «Зміцнення свободи медіа і створення системи Суспільного мовлення в Україні», 15 серпня 2016 р. С. 97-116.
9. Конституція України із змінами від 28 червня 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (Дата звернення : 20.05.2021).

УДК 351:352:614.2

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.4>

Полюлях Руслан Анатолійович,

кандидат наук з державного управління,

головний лікар Медичного реабілітаційного центру «Одеський»,

доцент кафедри публічного адміністрування

Навчально-наукового інституту економіки, управління та бізнесу

Міжрегіональної Академії управління персоналом

ORCID ID: 0000-0003-1659-3448

РОЛЬ САМОВРЯДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЛІКАРІВ В УПРАВЛІННІ СФЕРОЮ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

THE ROLE OF SELF-GOVERNMENT ORGANIZATIONS OF DOCTORS IN HEALTHCARE MANAGEMENT

Стаття висвітлює важливу проблематику місця самоврядних організацій лікарів, як громадських організацій, в публічному управлінні сферою охорони здоров'я в зарубіжних державах. Самоврядування є формою активного громадянства і ґрунтується на принципі субсидіарності, згідно з яким центральний орган має виконувати лише ті завдання, які неможливо виконати на місцевому рівні. Центральна влада має відігравати лише допоміжну роль, що проявляється в делегуванні управління професійною діяльністю лікарів самоврядним та саморегульованим професійним організаціям. Лікарське самоврядування є важливим елементом політичної та соціальної участі в демократичному суспільстві. Такі організації здійснюють роботу з ліцензування, сертифікації, професійної підготовки та перепідготовки, захисту прав лікарів, притягнення до відповідальності за порушення професійної етики або за непрофесіоналізм, оскільки можуть позбавляти права лікарської практики або відсторонювати від роботи на певний період часу. Всі самоврядні професійні лікарські організації/об'єднання мають організаційно-ієрархічну структуру з представництвами в регіонах, містах. Лікарські професійні самоврядні організації є відмінними від інших громадських організацій, профспілок та ін. і розглядаються як суб'єкт публічного управління, якому делеговані владні повноваження від Міністерства охорони здоров'я. Важливими є розподіл обов'язків і відповідальності між органами державної влади, лікарським товариством та професійними асоціаціями, форми їх співпраці. Органи влади залучають представників громадськості, які від імені громадськості і органу влади контролюють діяльність лікарської організації через активну участь в її діяльності.

Ключові слова: державне управління, публічне управління, громадські організації, самоврядні організації, охорона здоров'я, органи державної влади та місцевого самоврядування.

The article highlights the important issue of the place of self-governing organizations of doctors as public organizations in the public administration of the health care sector in foreign countries. Self-government is a form of active citizenship and is based on the principle of subsidiarity, according to which the central authority should perform only those tasks that cannot be performed at the local level. The central government should play only a supporting role, which is manifested in the delegation of management of the professional activities of doctors to self-governing and self-regulating professional organizations. Medical self-government is an important element of political and social participation in a democratic society. Such organizations carry out work on licensing, certification, professional training and retraining, protection of the rights of doctors, prosecution for violations of professional ethics or unprofessionalism, as they can deprive the right to practice medicine or suspend from work for a certain period. All self-governing professional medical organizations/associations have an organizational and hierarchical structure with representative offices in regions and cities. Medical professional self-governing organizations are different from other public organizations, trade unions, etc. and are considered as a subject of public administration, which is delegated authority from the Ministry of Health.

Key words: public administration, public organizations, self-government organizations, health care, state and local self-government bodies.

Постановка проблеми. Проблема самоуправління лікарів є актуальною для української практики і сфери публічного управління. Громадські об'єднання, створені за професійною спрямованістю в багатьох державах світу відіграють вагомий роль в системі публічного управління

та адміністрування. Вони мають повноваження регулювання професійною діяльністю, контролю та впливу на якість діяльності поза межами органів державної влади і місцевого самоврядування. Організації самоврядування беруть на себе певні завдання. Вони відрізняються в різних країнах

і можуть включати: встановлення передумов для доступу до професії; реєстрація та нагляд лікарів; організація, регулювання, сертифікація та визначення змісту підготовки за фахом та СМЕ; проведення контролю якості; моніторинг наукових розробок та дотримання наукових стандартів; розробка професійних етичних стандартів та визначення професійних обов'язків; контроль дотримання професійних обов'язків та етичних стандартів та покарання за порушення цих норм через незалежні професійні трибунали; арбітраж спорів між пацієнтом і лікарем; захист професійних інтересів медичної спільноти. При організації моделі лікарського самоврядування враховується структура системи охорони здоров'я та доступні ресурси. Такі організації беруть на себе певні обов'язки щодо збереження інтересів пацієнтів [1].

В українській науці державного управління дана проблематика слабо досліджена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі правові акти щодо повноважень і відповідальності професійних громадських об'єднань лікарів відсутні, на відміну від зарубіжних держав. В зарубіжних джерелах самоврядність розглядається як форма активного громадянства, важливий елемент демократичних політичних систем. В його основі лежить ідея відповідальності. Самоврядування означає, що держава делегує певні законодавчо визначені завдання та сфери відповідальності, які цікавлять громадськість, окремим особам або організованим групам професіоналів. Його можна розглядати як договір між суспільством і професією, згідно з яким суспільство надає професії автономію у здійсненні професії та захист від некваліфікованої конкуренції в обмін на забезпечення ефективного саморегулювання, професійної компетентності та доброчесності. Метою самоврядування є досягнення балансу між інтересами професії та її обов'язком сприяти загальному добробуту населення. Це розглядають як договір між суспільством і професією, згідно з яким суспільство надає професії автономію у здійсненні професії та захист від некваліфікованої конкуренції в обмін на забезпечення ефективного саморегулювання, професійної компетентності та доброчесності. Це означає брати на себе свідому відповідальність за завдання та інтереси професії. У випадку медичної професії це означає: брати на себе відповідальність за її власне регулювання [1].

В правових актах України, які стосуються громадянського суспільства не йдеться про повноваження самоврядних організацій і передачу їм повноважень органів державної влади та публіч-

ного управління в певній сфері. Так, в Указ Президента України № 487/2021 від 7 вересня 2021 року «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» (документ 487/2021, чинний, прийняття від 27.09.2021, набрання чинності відбулась 29.09.2021) йдеться про самоврядність громадянського суспільства, яке розглядається в контексті сприяння органами державної влади та місцевого самоврядування розвитку громадських організацій [2]. Втім, хоча і йдеться про самоврядність та про громадянську ініціативу та самоорганізацію, питанням самоврядності громадських організацій лікарів не йдеться.

Поняття «самоврядні» використовується в нормативно-правових актах щодо місцевого самоврядування, зокрема в Законі України «Про місцеве самоврядування» (в редакції від 03.08.2022), де виокремлюються самоврядні повноваження виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, і маються на увазі їх власні функції [3].

В Законі України «Про громадські об'єднання» в редакції від 12.06.2022 самоврядність тлумачиться в контексті прав членів громадського об'єднання на самостійність в управлінні діяльністю подібної організації, визначати напрями діяльності. Констатується невтручання в діяльність подібних організацій органів державної влади та інших державних органів [4].

Мета статті (постановка завдання) – висвітлення наукових підходів до проблематики самоврядних лікарських організацій в зарубіжній науці та демонстрація досвіду зарубіжних держав щодо делегування таким організаціям владних повноважень сфери охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. S. R. Cruess та R. L. Cruess розглядають лікарське професійне самоврядування як актуальний виклик сучасності, який має неявну угоду між медициною та суспільством, що передбачає спільні права та обов'язки, і що є частиною суспільного договору. Хоча багато деталей цього неписаного договору змінювалися з роками, основні елементи залишалися незмінними з середини 19 століття, коли з'явилися сучасні професії разом із запровадженням законодавства про ліцензування [5].

R. Collier зазначає, що саморегулювання є основним принципом усіх професій, і лише деякі професії цінують цей принцип так само, як сфера медицини. Втім стає важче надавати лікарям повний контроль над власною діяльністю [6].

С. Нам підкреслює, що Національна служба охорони здоров'я Великої Британії (NHS) була створена на основі неявного договору між уря-

дом, медичними працівниками та громадськістю. Втім, потребують змін наступні напрямки: визнання законності зростаючих суспільних очікувань і надання можливості NHS задовольнити ці очікування шляхом постійного збільшення ресурсів; відповідальність пацієнтів за результати лікування (виконувати приписи лікарів); саморегулювання має бути посилене та доповнене роботою нових форм аудиту та огляду, таких як Комісія з покращення здоров'я та Національний орган клінічної оцінки; надання ресурсів для покращення трудового життя лікарів за допомогою адміністративної підтримки, можливостей для кар'єрного зростання та визнання ролі професії як за рахунок оплати, так і за допомогою інших засобів [7].

H. Bauchner, Ph. B. Fontanarosa, Am. E. Thompson акцентують увагу на тому, що зміни в системі охорони здоров'я можуть вплинути на добре налагоджену структуру управління та функцій саморегулювання в медичній професії. Це викликає потребу перегляду різних керівних та професійних органів, які впливають на освіту, ліцензування, сертифікацію та пересертифікацію, а також на працевлаштування лікарів, їх професіоналізм. [8]

A. Jasek K. Ożóg стверджують, що є співвіднесеність лікарського самоврядування та професійної відповідальності. Професійна відповідальність – це юридичний і моральний обов'язок нести відповідальність за недбалість, бездіяльність і відсутність прогресу в своїй діяльності. Професійна відповідальність є одним з механізмів забезпечення задовільного рівня медичних послуг. Медичні працівники можуть нести професійну відповідальність перед спеціально призначеними органами професійного самоврядування, що регулюється законодавством. [9]

E. R. Glen констатує, що Уряд має в своєму розпорядженні широкий спектр механізмів впливу, коли йдеться про регулювання операцій між громадськістю та професіоналами. Загальні підходи, що використовуються урядом для регулювання діяльності професіоналів, полягає в система професійної саморегуляції. Професійне саморегулювання є регуляторною моделлю, яка дає змогу уряду мати деякий контроль за практикою професії та послугами, що надаються її членами. Саморегулювання базується на концепції професійної групи, яка укладає договір з урядом і офіційно регулює діяльність своїх членів. Це робиться в межах законодавства, яке забезпечує основу для регулювання певної професії і визначає обсяг юридичних повноважень, які були делеговані регулюванню представникам професії. Конкретні юридичні повноваження передані від уряду

до самоврядного органу певної професії залежить від різних моделей регулювання. [10]

El. Kuhlmann, Ju. Allsop також зазначають, що у різних країнах відбуваються зміни в управлінні медичними професіями, що є важливим аспектом нової політики охорони здоров'я. Спостерігається загальна тенденція до партнерства та мережевого управління разом із маркетингом та посиленням управлінського контролю. Державна влада залишаються з ієрархічними формами управління, але більше уваги приділяється ринковим механізмам, мережевим моделям управління (управління через партнерство та стратегії співпраці), і громадянам як самоврядних, відповідальних суб'єктів. У рамках процесу політики з охорони здоров'я професійне саморегулювання є однією з ключових сфер. Саморегулятивна здатність медичної професії може діяти як «буфер» проти соціального конфлікту як посередницького інституту, що опосередковано служить інтересам влади. Ці поняття спрямовують увагу на державу: на професійні відносини та положення медичної професії і домовленості зацікавлених сторін у сфері охорони здоров'я. Саморегулювання розглядається як особлива форма управління медичними працівниками і, як наслідок, організація та надання послуг. У сфері охорони здоров'я розробляється «оперативна політика», а «способи проведення політики» формуються самоврядними можливостями медичної професії та способами, якими держава делегувала регулюючі завдання інституційним суб'єктам [11].

Сфера діяльності професійного самоврядування лікарів в Польщі визначена Законом від 2 грудня 2009 року «Про палати лікарів». Членами професійного самоврядування є лікарі та лікарі-стоматологи, які мають ліцензію на здійснення професії та зареєстровані як члени обласної палати лікарів і стоматологів [12].

Структуру лікарського самоврядування наступна: Головна лікарська палата у Варшаві (Naczelna Izba Lekarska, NIL) здійснює координацію всієї системи й підпорядковані: окружні лікарські палати (okręgowie izby lekarskie, OIL), що вирішують поточні питання; Військова лікарська палата (Wojskowa Izba Lekarska, WIL), яка об'єднує військових лікарів усієї держави. Головна лікарська палата виконує регулюючу функцію, окружні палати безпосередньо взаємодіють з лікарями по буденних питаннях. Ці палати мають певну організацію. Основними органами окружної лікарської палати є: Окружний з'їзд лікарів (Okręgowy Zjazd Lekarzy) – вищий керівний орган палати; Головна лікарська рада (Okręgowy Rada Lekarska) – керує

діяльністю палати між щорічними з'їздами лікарів; Округна ревізійна комісія (Okręgowa Komisja Rewizyjna) – контролює фінансову і господарську діяльність палати; Округний лікарський суд (Okręgowy Sad Lekarski) – розглядає справи з питань професійної відповідальності, легітимності виборів та голосувань в межах палати; Округний речник професійної відповідальності (okręgowy rzecznik odpowiedzialności zawodowej) – офіційно тлумачить законодавство з питань професійної відповідальності, перевіряє його дотримання, виступає як обвинувач в лікарському суді. На свій розсуд округна лікарська палата створює постійно діючі комісії з окремих питань: з права виконання лікарської діяльності, з післядипломного стажування тощо. У членів палати є можливість застрахувати свою цивільно-правову відповідальність лікаря (ubezpieczenie OC) [13].

У Канаді Міністерство охорони здоров'я діє незалежно від саморегульованих медичних працівників. Провінційний уряд бере на себе відповідальність за регулювання професій через провінційне законодавство, однак він не застосовує законодавство на повсякденній основі. Уряд делегує відповідальність за регулювання професій охорони здоров'я асоціації відповідної професії. Керівник асоціації володіє відповідними знаннями щодо професійної діяльності для визначення ліцензійної кваліфікації, якщо необхідно, та застосування відповідних заходів дисциплінарного стягнення [14]. Міністерство охорони здоров'я відповідає за призначення представників громадськості до рад самоврядних професійних асоціацій охорони здоров'я. Для представників громадськості видано посібник з лікарського самоврядування, який має допомогти їм допомогти адаптуватись на новій посаді громадського представника в організації лікарського професійного самоврядування [15].

Німецька медична асоціація (Bundesärztekammer) є центральною організацією в системі медичної самоуправління Німеччини [16].

Як професійний орган самоврядування Чеська медична палата: стежить за тим, щоб його члени виконували свої професійні обов'язки компетентно, відповідно до медичної етики та у спосіб, визначений кодексом Чеської медичної палати; гарантує професійні стандарти своїх членів і на підставі спеціального положення підтверджує виконання умов для медичної діяльності; оцінює та захищає права, а також професійні, соціальні та економічні інтереси своїх членів; захищає професійну честь своїх членів [17].

Австралійська медична асоціація (АМА) є найбільшою професійною організацією для лікарів в Австралії. АМА заохочує та захищає професійні інтереси лікарів та потреби у медичній допомозі пацієнтів та громад. Представляючи лікарів, АМА співпрацює з урядами над розробкою та впливом на політику охорони здоров'я. АМА, як найбільша австралійська організація захисту здоров'я, існує для підтримки здоров'я громади та професійних інтересів лікарів [18].

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямі. Саморегулювання базується на концепції професійної групи, яка укладає договір з урядом і офіційно регулює діяльність своїх членів в межах законодавства, яке забезпечує основу для регулювання певної професії і визначає обсяг юридичних повноважень, які були делеговані регулюванню представникам професії. Конкретні юридичні повноваження передані від уряду до самоврядного органу певної професії залежить від різних моделей регулювання. Саморегулювання може мати форму ліцензування, сертифікації або реєстрації. Ліцензування надає професійній групі монопольний контроль над тим, хто може займатися професією. Ці тенденції розглядаються як нові тенденції в політиці з охорони здоров'я. В українських реаліях відсутні правові основи щодо створення системи лікарського самоврядування відповідно до світової практики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. About Physicians' self-governance. URL: http://www.medical-chambers.org/about_self_governance.html (дата звернення 1.08.2022).
2. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. Указ Президента України № 487/2021 від 7 вересня 2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення 14.09.2022).
3. Про місцеве самоврядування. Законі України. В редакції від 03.08.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BD%D1%96+#w1_1 (дата звернення 14.09.2022).
4. Про громадські об'єднання. Закон України. В редакції від 12.06.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17?find=1&text=%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D0%BD%D1%96+#w1_1 (дата звернення 14.09.2022).

5. Cruess S. R., Cruess R. L. The Medical Profession and Self-Regulation: A Current Challenge. URL: <https://journalofethics.ama-assn.org/article/medical-profession-and-self-regulation-current-challenge/2005-04> (дата звернення 1.08.2022).
6. Collier R. Professionalism: The privilege and burden of self-regulation. DOI: 10.1503/cmaj.109-4286 URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3470617/> (дата звернення 1.08.2022)
7. Ham C. The medical profession, the public, and the government. DOI: 10.1136/bmj.324.7341.838. URL: [https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1122770.](https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1122770/) (дата звернення 14.06.2022)
8. Bauchner H., Fontanarosa Ph. B., Thompson Am. E. Professionalism, Governance, and Self-regulation of Medicine. DOI:10.1001/jama.2015.4569 URL: <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2290620>. (дата звернення 5.09.2022)
9. Jacek A., Ożóg K. PROFESSIONAL LIABILITY IN SELECTED MEDICAL PROFESSIONS. URL: https://www.kul.pl/files/565/Artykuly_naukowe/05_jacek_ozog.pdf (дата звернення 19.08.2022).
10. Glen E. R. Understanding Professional Self-Regulation URL: <https://paramedicsofmanitoba.ca/uploaded/web/pdf/Understanding%20Professional%20Self-Regulation.pdf> (дата звернення 19.08.2022).
11. Kuhlmann El., Allsop Ju. Professional self-regulation in a changing architecture of governance: comparing health policy in the UK and Germany. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/1645826.pdf> (дата звернення 19.08.2022).
12. Professional self-government. Ministry of Health of Poland Ministry of Health of Poland. URL: <http://www.archiwum.mz.gov.pl/en/healthcare-system/health-personnel-and-training/physicians-and-dentist-practitioners/professional-self-government/> (дата звернення 19.08.2022).
13. Сила лікарського самоврядування. URL: <https://www.evromed.org.ua/ua/sila-likarskogo-samovryaduvannya>.
14. What is Self-Regulation? URL: <https://ssmlt.org/site/legislation/selfregulation?nav=sidebar> (дата звернення 24.08.2022).
15. Orientation Manual for Public Representatives on Self-Regulating Health Profession Councils. URL: <https://www.ehealthsask.ca/forms/Forms/Orientation-Manual-for-Public-Representatives-2020-Updated-May-2022%20%281%29.pdf> (дата звернення 24.08.2022).
16. About the German Medical Association. URL: <https://www.bundesarztekkammer.de/weitere-sprachen/english/german-medical-association/> (дата звернення 24.08.2022).
17. PROFESSIONAL ASSOCIATIONS. CZECH MEDICAL CHAMBER, ITS ROLE AND IMPORTANCE. URL: <https://en.lf1.cuni.cz/professional-associationss> (дата звернення 24.08.2022).
18. About the AMA. URL: <https://www.ama.com.au/about> (дата звернення 24.08.2022).

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.5>

Крушельницька Таїсія Анатоліївна,

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-5581-1941

Шапран Інна Миколаївна,

аспірант кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-7363-7449

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВИ ВІДНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

PECULIARITIES OF DECENTRALIZATION OF PUBLIC GOVERNANCE AS PREREQUISITES FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT OF THE TOURISM IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CHALLENGES

В цій статті авторки узагальнюють особливості децентралізації публічного управління як передумови відновлення і розвитку галузі туризму в територіальних громадах в Україні в умовах глобальних викликів.

Авторками визначено, що туризм є багатогранною сферою діяльності, відповідно, галузь і в науці розглядається у декількох ракурсах, серед них такі: туризм як об'єкт публічного управління, туризм як галузь економічної діяльності, як соціогуманний потенціал суспільства і територіальної громади.

У 2022 р. Україна зазнала економічних втрат у галузі туризму через війну. Наслідки війни в Україні ще довго будуть даватися взнаки. Вже відомо, що за перші 4 місяці 2022 року представники туристичної галузі України сплатили на 18% менше податків, ніж за аналогічний період 2021 року, загальна кількість платників податків, які займаються туристичною діяльністю, за перші місяці війни в середньому скоротилася на 10%. Зафіксовано, що кількість юридичних осіб галузі туризму зменшилася на 17%, а фізичних – на 7%.

Доведено, що загрози, які ставлять глобальні виклики перед Україною і публічним управлінням України, у т.ч. і управлінням галуззю туризму, мають вирішуватись вже сьогодні попри війну й постійну загрозу втрати людей, руйнувань інфраструктури, економічні збитки тощо. Для відновлення і розвитку галузі туризму у повоєнний період ключовими аспектом публічного управління галуззю має стати застосування механізмів багаторівневого управління, що передбачають організаційно- функціональну узгодженість органів влади на рівні держави, регіонів, територіальних громад та опираються на застосування інструментів, принципів, технологій, які дозволяють ефективно реалізувати програми відновлення і розвитку.

Визначено, що децентралізація публічного управління це – мультифункціональний механізм багаторівневого управління, який упродовж періоду з 2015 р. продемонстрував ефективність і дієвість в розбудові спроможності територіальних громад, тому і став передумовою для відновлення і розвитку галузі туризму у повоєнний період.

Авторки узагальнили такі особливості: інституційне забезпечення як організаційно-функціональна і правова основа для реалізації владних повноважень в територіальних громадах; соціогуманістичне наповнення яке полягає у залученості громадян до влади, взаємодії громадян і органів влади, розширенням кола компетенцій громадян за прийнятні рішення щодо розвитку громади, у т.ч. і туризму, та усвідомленням відповідальності кожного; інфраструктурне забезпечення, яке є сукупністю економічної, логістичної, соціальної і туристичної інфраструктури, за існування якої запускається механізм, який виробляє «туристичний продукт»; ресурсне забезпечення територіальних громад, як сукупність наявних і потенційних ресурсів.

Ключові слова: публічне управління, децентралізація, війна, глобальні виклики, територіальні громади, туризм, туристичний продукт.

In this article, the authors summarize the features of decentralization of public administration as a prerequisite for the restoration and development of tourism in local communities in Ukraine in the face of global challenges.

The authors define that tourism is a multifaceted field of activity, respectively, the industry and science is considered in several perspectives, including tourism as an object of public administration, tourism as a branch of economic activity, tourism as a socio-humane potential of society and community.

In 2022, Ukraine suffered economic losses in the field of tourism due to the war. The consequences of the war in Ukraine will be felt for a long time to come. It is already known that in the first 4 months of 2022 the representatives of the tourism industry of Ukraine paid 18% less taxes than in the same period of 2021, the total number of taxpayers engaged in tourism activities in the first months of the war decreased by an average of 10%. It is recorded that the number of legal entities in the tourism industry decreased by 17%, and individuals – by 7%.

It is proved that the threats posed by global challenges to Ukraine and public administration of Ukraine, including and management of the tourism industry, must be addressed today, despite the war and the constant threat of loss of life, destruction of infrastructure, economic damage and more. For the restoration and development of tourism in the postwar period, a key aspect of public management should be the use of multilevel governance mechanisms that provide organizational and functional coherence of government at the state, regions, local communities and rely on the use of tools, principles, technologies implement recovery and development programs.

The authors determined that the decentralization of public administration is a multifunctional mechanism of multilevel governance, which since 2015 has demonstrated efficiency and effectiveness in building the capacity of local communities, so it became a prerequisite for the restoration and development of tourism in the postwar period.

The authors summarized the following features:

- institutional support as an organizational, functional and legal basis for the exercise of power in territorial communities:*
- socio-humanistic content which consists in the involvement of citizens in power, interaction of citizens and authorities, expanding the range of competencies of citizens for decisions on community development, including and tourism, and awareness of the responsibility of each;*
- infrastructure, which is a set of economic, logistical, social and tourist infrastructure, during the existence of which a mechanism is launched that produces a "tourist product";*
- resource provision of territorial communities as a set of available and potential resources.*

Key words: *public administration, decentralization, war, global challenges, territorial communities, tourism, tourism product.*

Постановка проблеми. Індустрія туризму упродовж тривалого періоду часу була, а в деяких країнах і сьогодні залишається, однією з найбільших високоприбуткових, динамічних й еколого- і культурологічних галузей національної економіки. Саме тому центральні органи державного управління, регіональні і місцеві органи місцевого самоврядування, громадські організації опікуються питаннями розвитку інфраструктури туризму, законодавче забезпечення, визначенням особливостей фінансування, промоцією галузі тощо. В Україні також ця галузь традиційно була однією з провідних галузей економіки, особливо її роль посилилась з проведенням реформи децентралізації і набуттям нових можливостей і потреб органами місцевого самоврядування. Втім, такі глобальні виклики як пандемія коронавірусу COVID-19, що охопила світ у 2019-2021 рр., російсько-українська війна, що точиться з 2014 р. та її гаряча фаза, яка почалась 24 лютого 2022 р., відсунули туризм у світі і, особливо, в Україні на другорядний план, поставивши галузь на межу виживання, як, власне, і всю країну. Тож питання впливу децентралізації на розвиток туризму в Україні в умовах глобальних викликів, відновлення і розвиток галузі у повоєнний період набувають надзвичайної актуальності.

Аналіз дослідження і публікацій. Комплексні дослідження науковців публічного управління галуззю туризму сформували теоретичні основи розвитку туризму в Україні. Так, дослідженням публічного регулювання у галузі туризму присвячено праці таких учених, як А. Гаврилюк, Ю. Занько, Н. Ковальчук, Є. Козловський, Н. Мацкевич, та ін., історичну періодизацію розвитку галузі здійснили Н. Антонюк, В. Абрамович, Т. Сокол та ін., культурологічний підхід є в роботах О. Кручек, О. Лукашевич, В. Смолій та ін. Проте, сучасні гострі глобальні виклики ставлять перед галуззю нові завдання, які мають вирішуватись в теорії і практиці публічного управління. Натомість, розвиток публічного управління галуззю туризму в територіальних громадах України в умовах глобальних викликів висвітлений недостатньо.

Мета статті – узагальнити особливості децентралізації публічного управління як передумови відновлення і розвитку галузі туризму в територіальних громадах в Україні в умовах глобальних викликів.

Виклад основного матеріалу. Туризм є багатогранною сферою діяльності, відповідно, він і в науці розглядається у декількох ракурсах, серед них такі: туризм як об'єкт публічного управління, як галузь економічної діяльності, як соціогуманний потенціал суспільства і територіальної громади.

Насамперед, зазначимо, що «...головним суб'єктом функціонування туризму є людина, яка змінюється під впливом подорожей» [1, с. 14]. Дійсно, для більшості людей туризм асоціюється із подорожами, знайомством з новими місцями, культурами та спільнотами. Люди подорожували завжди і перші подорожі певним чином сприяли розвитку людства та поширенню нових знань, ідей, технологій. Зрештою, низка великих географічних відкриттів в історії здійснена під дією поштовху людини до пізнання нових земель, до подорожей, дослідження невідомого. Цей потяг людини до нового резюмував Ришард Капушинський, польський репортер і мандрівник. У книзі «Подорожі з Геродотом» він порівняв подорожі з невиліковною хворобою [2].

Також додамо, що у давнину та в середні віки люди подорожували, по-перше, у пошуку кращих місць проживання, по-друге, з релігійних причин (наприклад, паломництва до місць культового поклоніння), по-третє, з економічних міркувань, тобто торговці шукали нові ринки збуту для свого товару або доставка іноземних товарів у свою країну (наприклад, Шовковий шлях, Чумацький шлях, Срібна путь тощо). Сьогодні ці напрями подорожей стали професійною підприємницькою діяльністю, а сучасний туризм, як і багато інших галузей змінив цільове призначення, став професійним та спеціалізованим (суб'єктний підхід) і спрямований більшою частиною на відпочинок громадян (об'єктний підхід). Таким чином, ми спостерігаємо змістовну трансформацію туристичної галузі.

Як провідна галузь економічної діяльності, туризм вже не перший десяток років дозволяє заробляти мільярди євро провідним країнам світу. Згідно із даними Світової ради з подорожей та туризму (WTTC), основною метою дослідження якого є надання, послідовних, надійних, своєчасних та порівнянних даних та складання прогнозів для оцінки подорожей і туризму, зазначає, що кожна десята вакансія в світі пов'язана з туризмом, а загалом у галузі – близько 313 мільйонів робочих місць. Разом із цим, у порівнянні із середніми показниками по світу Україна отримувала від туризму в десять разів менше вигоди. Відповідно, з одного боку можна говорити про те, що Україна є відсталою у туристичному плані, а з іншого – що Україна має потужний потенціал у розвитку туристичної сфери. Частка туризму в Україні у 2017 р. складала 1,5% ВВП, в той час коли світ демонстрував показник у 10%. Це означає, що туризм міг би стати одним із важливих факторів економічного зростання нашої країни [3].

Пандемія Covid-19 справила серйозний економічний вплив у всьому світі, особливо щодо подорожей і туристичного сектору. Так, до пандемії, подорожі та туризм (включаючи його прямі, непрямі та індуковані результати) становили 1 з 4 всіх нових робочих місць, створених у світі, 10,3% усіх робочих місць (333 мільйони) і 10,3% світового ВВП (США), 9,6 трильйона доларів. Після втрати майже 4,9 трлн доларів США в 2020 році (зниження на 50,4%) у 2021 році внесок подорожей і туризму у ВВП збільшився на 1 трлн доларів США (зростання на 21,7%). У 2020 році було втрачено 62 мільйони робочих місць, що становить падіння на 18,6%, залишивши лише 271 мільйон зайнятих у всьому секторі в усьому світі, порівняно з 333 мільйонами у 2019 році. У 2021 році було відновлено 18,2 мільйона робочих місць, що становить зростання на 6,7% у річному обчисленні [3].

До того ж WTTC зазначає, що поки Україна зазнає потужних економічних ударів від війни, основні економічні наслідки для решти світу будуть даватись взнаки через підвищення цін на сировину, зокрема на нафту та газу та перебоїв із постачанням основних ресурсів з Росії та України [4, с. 38]. Власне, економічні втрати галузі туризму в Україні ще довго будуть даватись взнаки та вже відомо, що за перші 4 місяці 2022 року представники туристичної галузі України сплатили на 18% менше податків, ніж за аналогічний період 2021 року, загальна кількість платників податків, які займаються туристичною діяльністю, за перші місяці війни в середньому скоротилася на 10%. При цьому зафіксовано, що кількість юридичних осіб зменшилася на 17%, а фізичних – на 7% [5].

Отже, загрози, які ставлять глобальні виклики перед публічним управлінням України, у т.ч. і управлінням галуззю туризму, мають вирішуватись вже сьогодні попри війну й постійну загрозу втрати людей, руйнувань інфраструктури, економічні збитки тощо. Ключовими аспектом публічного управління галуззю туризму у повоєнний період має стати застосування механізмів багаторівневого управління, що передбачають організаційно-функціональну узгодженість органів влади на рівні держави, регіонів, територіальних громад та опираються на застосування інструментів, принципів, технологій, які дозволяють реалізувати програми відновлення і розвитку.

В Україні започатковано й запроваджено такий мультифункціональний механізм багаторівневого управління, ми маємо на увазі децентралізацію публічного управління. Саме децентралізація, яка упродовж періоду з 2015 р. продемонструвала ефективність і дієвість в розбудові спро-

можності територіальних громад, є передумовою для відновлення і розвитку галузі туризму у повоєнний період, в період виходу з економічної кризи після пандемії COVID-19 та у відповідь на інші глобальні виклики.

Процес децентралізації влади в Україні передбачає передачу повноважень та бюджетних коштів від центральних органів виконавчої влади до місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування і охоплює не лише такі сфери, як: адміністративно-територіальний устрій, територіальна основа організації влади, зміна повноважень органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також і сферу туризму. Оскільки в результаті децентралізації влади основою нової системи місцевого самоврядування стали об'єднані територіальні громади (далі – ОТГ), які утворювались на добровільній основі за законодавчо визначеною процедурою з власними органами самоврядування, у тому числі виконавчими органами рад, то і значна частина повноважень у сфері туризму передана органам місцевого самоврядування, де, як показує практика, такі повноваження реалізуються доволі успішно.

Розглядаючи систему управління сферою туризму, що склалась в Україні у ході децентралізації, доцільно виокремити декілька елементів управління на державному, регіональному та місцевому рівнях (органів державної влади та органів місцевого самоврядування), вони взаємодіють між собою для досягнення мети – розвиток туризму в Україні, а в умовах глобальних викликів, метою буде відновлення і розвиток туризму.

Важливим елементом системи управління сферою туризму на регіональному та місцевому рівнях в умовах децентралізації влади в Україні є обласні та районні державні адміністрації. Місцеві державні адміністрації представляють центральну виконавчу владу в регіоні, а тому відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій» [6] та Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій» [7] рекомендовано створити в них підрозділи з питань туризму та курортів. Вид структурних підрозділів (департамент, управління, відділ, сектор) та їх статус як юридичних осіб публічного права визначається головою обласної чи районної

державної адміністрації залежно від складності поставлених завдань.

За реалізації реформи децентралізації значно зросла роль таких важливих складових системи публічного управління сферою туризму на місцевому рівні, як органи місцевого самоврядування, була зміцнена їх організаційно-функціональна і фінансова спроможність. Цей результат успіху децентралізації заклав потенціал спроможності майбутнього розвитку громад, який буде використано у повоєнний період.

Так, згідно зі ст. 2, п. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. Відповідно до цього закону (ст. 44, п.1, п. 13, п. 14) у главі 4 «Повноваження районних і обласних рад» закріплена норма, що районні й обласні ради делегують ряд повноважень відповідним місцевим державним адміністраціям, у тому числі з питань «забезпечення відповідно до законодавства розвитку туризму» [8] та підготовки і подання на затвердження ради пропозицій щодо організації територій і об'єктів природно заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками історії або культури, які охороняються законом.

Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 54, п.4 та ст. 58, п.3) також визначено, що сільські, селищні, міські, районні в місті ради рішенням відповідної ради набули можливості створювати відділи, управління та інші виконавчі органи, а також виконавчий апарат ради [8]. Тобто сільські, селищні, міські, районні в місті ради набули автономності у прийнятті подібних рішень і можуть самостійно визначати необхідність створення відповідного підрозділу з питань розвитку туризму на своїх територіях.

То, насамперед коли йдеться про особливості децентралізації публічного управління як передумови для відновлення і розвитку галузі туризму в територіальних громадах ми маємо відзначити формування інституційного забезпечення як організаційно-функціональної і правової основи для реалізації владних повноважень в територіальних громадах.

Втім, на сьогоднішній день система управління сферою туризму на регіональному та місцевому рівнях в Україні залишається недостатньо впорядкованою, вибудованою на особистих та лобістських засадах, має нерівномірний склад штатних осіб, недостатнє фінансування, а також нецільове використання наявних коштів, існує суперечність в роботі центральних і місцевих органів влади.

Зокрема на територіях громад розташовані вікові палаци, національні парки та заповідники, маяки та навіть кінні заводи. Переважно такі об'єкти є надзвичайно привабливими для туристів. Однак, вони перебувають в управлінні спеціальних державних органів та підрозділів, діяльність яких здійснюється або з обласних центрів, або зі столиці. Іноді між громадами та відповідними структурами відсутня комунікація, а тому розвиток туристичного потенціалу довкола цих значущих об'єктів є на низькому рівні. У більшості випадків доступ органів місцевого самоврядування до таких об'єктів обмежений або взагалі відсутній.

Окремо зазначимо, що, враховуючи те що створення в органах державної влади та органах місцевого самоврядування структурних підрозділів з питань розвитку туризму має лише рекомендаційний характер, система та структура апарату управління сферою туризму на регіональному та місцевому рівнях в Україні залишається доволі різноманітною. Ми не вважаємо це суттєвим недоліком, адже невинуватна різноманітність призводить до недостатньої узгодженості роботи окремих ланок влади, це призводить до дублювання функцій і повноважень, сприяє виникненню неієвних неефективних підрозділів тощо. Це все зменшує ефективність роботи, що неприпустимо в умовах обмеженості ресурсів в умовах відновлення галузі у повоєнний період. Тому структура апарату управління сферою туризму на регіональному та місцевому рівнях в Україні потребує більшої уніфікації.

Далі розглянемо соціогуманістичну особливість децентралізації публічного управління. Децентралізація публічного управління – це механізм, що став результатом процесу «...отримання владних повноважень органами місцевого самоврядування разом з новими функціями і ресурсами... вона також збільшує ефективність діяльності публічної адміністрації та участь громадян у прийнятті рішень» [9, с. 120], зазначають Г. Коваленко і Д. Топольскова. Додамо, що саме у забезпеченні більшої доступності громадян до управління, залучення їх до прийняття рішень формує у мешканців філософію успіху, забезпечуючи цим ефективність реалізації будь-яких програм, у т.ч. щодо розвитку туризму в територіальних громадах.

Сьогодні функції та повноваження центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо розвитку сфери туризму на обласному та районному рівні часто перетинаються й дублюються, подекуди відсутня узгодженість та координація запланованих заходів. Слід зазначити, що вже отриманий досвід діяльності територіальних громад показує, що розвиток громад багато в чому залежить від голови громади та від мешканців, які підтримують цього голову, а в умовах серйозних викликів (як от, війна, пандемія, криза тощо) цей зв'язок є ще більш відчутним. Нові можливості, які для громад та для місцевих бюджетів відкрила фінансова децентралізація, а саме розвиток інфраструктури, надання власних послуг, підвищення рівня медичних й освітніх послуг, належний рівень соціального захисту, планування територій та інше, в свою чергу, поступово нарощують вплив на наповнення місцевих бюджетів і на показники соціально-економічного розвитку територій.

Децентралізація дозволила громадам і громадянам бути відповідальними за свою землю, за розвиток, за економічну ефективність території, її фінансову спроможність і туристичну привабливість. А залученість громадян до влади, взаємодія громадян і органів влади, розширення кола компетенцій громадян за прийняті рішення щодо розвитку громади, у т.ч. і туризму, та усвідомлення відповідальності кожного є соціогуманістичним наповненням, яке стало тією особливістю децентралізації, яка дозволяє визначити децентралізацію публічного управління як ключову в переліку передумов відновлення і розвитку галузі туризму.

Зазначимо, що система управління сферою туризму на регіональному та місцевому рівнях, на жаль, залежить від людського фактору та є дуже нестійкою до впливу політичних змін. Саме тому пропонуємо створити організаційно-функціональний механізм, який буде ефективно працювати навіть за мінімального бюджетування туристичної галузі, різної кількості працівників у цій сфері та забезпечуватиме високий рівень їх професіоналізму. Це можливо забезпечити шляхом створення туристичних відділів на регіональному та місцевому рівнях; підготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації професійної спільноти фахівців-управлінців для сфери туризму та розробки кваліфікаційних вимог до них; удосконалення законодавства у сфері державно-приватного партнерства з метою адаптації зарубіжного досвіду приватно-партнерських консорціумів, що займаються маркетингом, консолідацією бізнесу, а також про активно імплементувати світовий досвід моделей

участі держави в організації й регулюванні розвитку туристичної галузі на регіональному рівні.

Ще однією особливістю децентралізації публічного управління, яка визначає її серед передумов відновлення і розвитку галузі туризму у повоєнний період ми вважаємо прямий вплив децентралізації на інфраструктурне забезпечення територіальних громад. Під інфраструктурним забезпеченням ми розуміємо сукупність економічної, логістичної, соціальної і туристичної інфраструктури. В результаті набуття нових повноважень і, відповідно, нових ресурсів у ході реформи децентралізації, місцеві громади упродовж 2015-2021рр. набули бажання і отримали можливість реалізовувати великі інфраструктурні проекти: ремонт доріг, відновлення комунального електротранспорту і житлово-комунального господарства, покращення благоустрою тощо.

На перший погляд інфраструктурні зміни, що відбулись в територіальних громадах, значно перевищують рівень послуг, які можуть отримати туристи на їх території, проте саме інфраструктура суттєво покращує туристичну привабливість громад. Зрештою інфраструктурного відновлення зазнала і суто туристична інфраструктура: реставрація історичних пам'яток та об'єктів культури, створення туристичних маршрутів і туристичних інформаційних сервісів тощо. Інфраструктура грає одну з найважливіших ролей у туристичній привабливості будь-якого регіону чи міста. Європейські міста відомі своєю привабливістю і доступністю, що значно збільшує потік туристів і стимулює їх повертатися в такі місця знову і знову і, тим самим, приносити громаді прибутки. Саме завдяки якійсній інфраструктурі запускається механізм, який виробляє «туристичний продукт». Важливо, що і в Україні сьогодні більшість місцевих громад розуміють важливість інфраструктури. Для туризму інфраструктура має критичне значення, адже туризм це в пергу чергу подорожі.

Для налагодження комунікації та встановлення сталого партнерства між державним сектором, територіальними громадами та локальним бізнесом у проєкті розбудови туристичної інфраструктури в громадах та регіонах. Як наслідок децентралізації, місцеві громади отримали можливість реалізовувати великі інфраструктурні проекти, відновлювати комунальний електротранспорт, житлово-комунальне господарство, покращувати благоустрій. Відповідно, це значно підвищує рівень послуг, які можуть отримати туристи на території таких громад. Визначальною проблемою є реальне фінансове забезпечення делегованих і законодавчо закріплених повноважень та функ-

цій, економічна й фінансова самостійність органів місцевого самоврядування. Межі фінансової самостійності та незалежності місцевого самоврядування повинні визначатися законодавчо, чітко дотримуватися і виконуватися. Фінансова децентралізація набула першочергового значення, й успіх її реалізації залежить насамперед від якості вдосконалення місцевого самоврядування, від реального втілення принципів демократичної системи територіальної організації влади, що обумовлено Конституцією України.

Впровадження децентралізації сприяло зміцненню центрів економічної активності на місцевих рівнях. Адже децентралізація, по суті, стала політичною ідеєю, яка означає, що місцева влада отримує певну політичну автономію разом з новими функціями та ресурсами громад, що спричинило настання відповідної економічної автономії і відповідальності. Сьогодні, за практичного наближення до фінішу свого перебігу, реформа децентралізації влади сприяла економічному розвитку держави, регіонів, територіальних громад, і громадян. Здобутий добробут, хоч він ще далекий від бажаного, дозволяє Україні протистояти у війні й протидіяти іншим викликам. Саме тому ресурсне забезпечення територіальних громад, як сукупність наявних і потенційних ресурсів, у тому числі фінансових, хоча і потребує подальшого нарощення є суттєвою особливістю децентралізації, яка дає можливості відновлення.

Таким чином, реформа децентралізації публічного управління набула особливостей, за впливу яких вона стала ключовою передумовою відновлення і розвитку галузі туризму в територіальних громадах. Узагальнення цих особливостей наведено нами на рис.

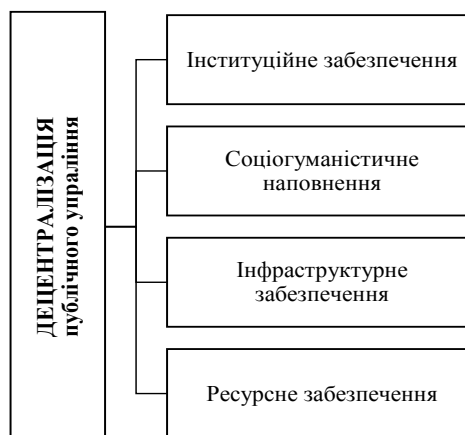

Рис. Особливості децентралізації публічного управління як передумови відновлення і розвитку туризму в територіальних громадах України

Висновки. З урахуванням вищенаведеного можемо зробити такі висновки:

1. Туризм є багатогранною сферою діяльності, відповідно, він і в науці розглядається у декількох ракурсах, серед них такі: туризм як об'єкт публічного управління, як галузь економічної діяльності, як соціогуманний потенціал суспільства і територіальної громади.

2. Виявлено, що в 2022р. Україна зазнала економічних втрат у галузі туризму через війну. Наслідки війни в Україні ще довго будуть даватися знаки. Вже відомо, що за перші 4 місяці 2022 року представники туристичної галузі України сплатили на 18% менше податків, ніж за аналогічний період 2021 року, загальна кількість платників податків, які займаються туристичною діяльністю, за перші місяці війни в середньому скоротилася на 10%. Зфіксовано, що кількість юридичних осіб галузі туризму зменшилася на 17%, а фізичних – на 7%.

3. Доведено, що загрози, які ставлять глобальні виклики перед Україною і публічним управлінням України, у т.ч. і управлінням галуззю туризму, мають вирішуватись вже сьогодні попри війну й постійну загрозу втрати людей, руйнувань інфраструктури, економічні збитки тощо. Ключовими аспектом публічного управління галуззю туризму у повоєнний період має стати застосування механізмів багаторівневого управління, що передбачають організаційно-функціональну узгодженість органів влади на рівні держави, регіонів, територіальних громад та опираються на застосування інстру-

ментів, принципів, технологій, які дозволяють реалізувати програми відновлення і розвитку.

4. Визначено, що децентралізація публічного управління це – мультифункціональний механізм багаторівневого управління, який упродовж періоду з 2015 р. продемонстрував ефективність і дієвість в розбудові спроможності територіальних громад, і став передумовою для відновлення і розвитку галузі туризму у повоєнний період.

5. Децентралізація публічного управління набула особливостей, за впливу яких вона стала ключовою передумовою відновлення і розвитку галузі туризму в територіальних громадах в умовах глобальних викликів. До особливостей ми віднесли такі: інституційне забезпечення як організаційно-функціональна і правова основа для реалізації владних повноважень в територіальних громадах; соціогуманістичне наповнення яке полягає у залученості громадян до влади, взаємодії громадян і органів влади, розширенням кола компетенцій громадян за прийняті рішення щодо розвитку громади, у т.ч. і туризму, та усвідомленням відповідальності кожного; інфраструктурне забезпечення, яке є сукупністю економічної, логістичної, соціальної і туристичної інфраструктури, за існування якої запускається механізм, який виробляє «туристичний продукт»; ресурсне забезпечення територіальних громад, як сукупність наявних і потенційних ресурсів.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі будуть зосереджені на аналізі стану і опрацюванні дієвості інститутів публічного управління галуззю туризму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гаврилук Анна, Державна політика у сфері туризму в Україні: соціогуманітарний вимір. Монографія, Київ : видавництво Ліра-К, 2020, 428 с.
2. Капуцинський Ришард, Подорожі з Геродотом. 2011, К. : Юніверс. 196 с.
3. Economic Impact Reports, WTTC, 2021. URL: <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>.
4. Travel & tourism economic impact research, Methodology WTTC / Oxford Economics 2022, 43 с. URL: <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Reports/2022/WTTC%20methodology%20report%202022.pdf?ver=2022-06-13-202957-567>.
5. Павлиш О., Через війну надходження до держбюджету від туристичної галузі впали на 18%. *Державне агентство з розвитку туризму України*. Київ 2022, 14 червня. URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/cherez-viyunu-nadhodzhennya-do-derzhbyudzhetu-vid-turgaluzi-skorotilya-na-18>.
6. Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій, постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2005 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2005-%D0%BF#Text>
7. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій, постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2012 р. № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2012-%D0%BF#Text>.
8. Про місцеве самоврядування в Україні, закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Коваленко Г. В., Топольскова Д. Ю., Впровадження децентралізації публічної влади На основі досвіду європейських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород. 2017. Випуск 13, частина 1. С. 120-123. URL : http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/13_1_2017ua/27.pdf.

УДК 352.07

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.6>

Шевченко Олена Олександрівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри менеджменту
Донбаської державної машинобудівної академії
ORCID ID: 0000-0003-1825-233X

Бочко Наталія Євгенівна,
магістр
Донбаської державної машинобудівної академії

МОДЕРНІЗАЦІЯ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ Е-УРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

MODERNIZATION OF THE E-GOVERNMENT DEVELOPMENT MODEL IN CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATIONS

У статті наведено розв'язання актуальної наукової проблеми удосконалення механізму модернізації розвитку е-урядування в умовах цифрових трансформацій; опрацьовано методологічні та теоретичні основи політики держави у сфері публічного управління та місцевого врядування, загальні аспекти публічного управління державним економічним розвитком та розвитком місцевих територіальних громад, теоретико-методологічні підходи та аспекти е-урядування; ключову роль органів місцевої влади у формуванні засад цифрового розвитку; обґрунтовано розгляд процесу реалізації та розвитку е-урядування в умовах інформатизації суспільства, що дає змогу дослідити концептуальні організаційні засади електронного урядування в Україні, механізм інформаційного забезпечення в умовах цифрових перетворень; розкрито особливості інституційного механізму забезпечення е-урядування в Україні на сучасному етапі розвитку, цифрові тренди еволюції е-урядування; доведено, що запровадження концепції та відповідної моделі е-урядування в рамках місцевого розвитку та цифрових трансформацій в Україні з метою розв'язання актуальних проблем публічного управління, адміністрування, розбудови територіальних громад вимагає модернізації системи розвитку забезпечення рівнів публічного управління та адміністрування, формування нових підходів до застосування підходів щодо оцінки е-урядування на регіональному рівні; запропоновано наукові підходи до аналізу питання щодо розробки механізму модернізації розвитку е-урядування в умовах цифрових трансформацій; обґрунтовано застосування модернізованої національної моделі держави з аналізом державних адміністративних та публічних послуг в Україні, в основу якої покладено принцип цифрової інклюзії (тобто вибір альтернатив розвитку (еволюції) цифрової системи публічного управління та місцевого самоврядування на підставі національних цілей змін та подолання нерівності і поліпшення якості життя людини); запропоновано застосування механізму модернізації моделі розвитку е-урядування в умовах цифрових трансформацій в Україні, яка спрямована на досягнення цілей і завдань на відповідних рівнях державної влади та управління на засадах е-урядування.

Ключові слова: модель розвитку, місцеве самоврядування, цифрові трансформації, електронне урядування, цифрові трансформації.

The article provides a solution to the current scientific problem of improving the mechanism of modernization of the development of e-government in the conditions of digital transformations; the methodological and theoretical foundations of state policy in the field of public administration and local governance, general aspects of public administration of state economic development and the development of local territorial communities, theoretical and methodological approaches and aspects of e-governance are elaborated; the key role of local authorities in forming the foundations of digital development; the consideration of the process of implementation and development of e-governance in the conditions of informatization of society is substantiated, which makes it possible to investigate the conceptual organizational foundations of e-governance in Ukraine, the mechanism of information provision in the conditions of digital transformations; the peculiarities of the institutional mechanism for ensuring e-government in Ukraine at the current stage of development, digital trends in the evolution of e-government are revealed; it has been proven that the introduction of the concept and the corresponding model of e-governance within the framework of local development and digital transformations in Ukraine in order to solve the current problems of public management, administration, and the development of territorial communities requires the modernization of the development system of ensuring the levels of public management and administration, the formation of new approaches to application of e-governance assessment approaches at the regional level; scientific approaches to the analysis of the issue of developing

a mechanism for the modernization of e-government development in the conditions of digital transformations are proposed; the application of the modernized national model of the state with the analysis of state administrative and public services in Ukraine is substantiated, which is based on the principle of digital inclusion (i.e., the choice of alternatives for the development (evolution) of the digital system of public administration and local self-government based on the national goals of change and overcoming inequality and improving the quality of life person); the application of the mechanism of modernization of the e-governance development model in the conditions of digital transformations in Ukraine is proposed, which is aimed at achieving goals and objectives at the appropriate levels of state power and management on the basis of e-governance.

Key words: *development model, local self-government, digital transformations, e-government, digital transformations.*

В Україні на сьогодні доречним та необхідним важелем змін у сфері публічного та державного управління важливою є побудова національної моделі формування та реалізації відповідної державної політики, спрямованої на забезпечення якісних публічних та адміністративних послуг громадянам, яка враховуватиме обґрунтовані світові практики. Для імплементації до роботи сучасних і доречних механізмів системи публічного управління та місцевого самоврядування виникає нагальна потреба у оцінці, проведенні всебічного аналізу, характеристики й узагальненні досвіду зарубіжних країн, виокремленні адекватних до вимог часу засад та аспектів, які можна використати у національному просторі публічного управління з найефективнішою та найбільш повною їхньою віддачею та практичним результатом. В умовах децентралізації в Україні та розвитку цифрової інклюзивної економіки особливого значення набуває поширене застосування цифрових технологій у сферу публічного управління і місцевого самоврядування та формування нових державних механізмів е-урядування. В останні роки тривають реформа публічного управління та децентралізація публічної влади на рівні місцевих громад, існуючі на сьогодні підходи до місцевого розвитку в недостатній мірі сприяли системному розв'язанню проблем, що накопичилися в територіальних громадах. Ефективний розвиток механізмів забезпечення держави та впровадження е-урядування в Україні є вагомим сучасним євроінтеграційним чинником, який сприяє гармонізації взаємодії органів публічної влади і місцевого самоврядування із суспільством та колом бізнес-структур, інститутами громадянського суспільства, дає, в свою чергу, змогу підвищити відкритість, прозорість та ефективність діяльності органів публічного адміністрування та місцевого врядування. Відповідно гострими залишаються питання щодо вироблення нових підходів до місцевого розвитку, пошуку ефективних механізмів публічного управління та адміністрування на місцевому рівні, зокрема з використанням цифрових трансформацій.

Теоретико-методологічні засади політики держави у сфері публічного управління та врядування, наукові основи публічного управління роз-

витком місцевих територіальних громад та сталим розвитком країни в цілому, теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку та цифрової трансформації, зокрема на рівні окремих громад, отримали розвиток у працях як зарубіжних так і вітчизняних вчених [1, с. 15; 2, р. 143; 3]. Слід відзначити їх суттєву роль у формуванні теорії та методології вироблення публічної політики держави, розробленні підходів щодо організації діяльності органів публічної влади у цій сфері. Незважаючи на вагому кількість наукових праць щодо питань публічного управління, е-урядування, питань місцевого самоврядування, цифрового місцевого розвитку досі не розроблено методологічні підходи щодо механізму модернізації моделі розвитку е-урядування в умовах цифрових трансформацій, що у своїй сукупності обумовлює актуальність і науково-практичну значимість проведеного дослідження.

Мета наукової статті полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні модернізації моделі розвитку е-урядування в умовах цифрових трансформацій.

На сьогодні у сучасному цифровому світі відбуваються різноманітні, багатовекторні аспекти та процеси, які призводять до необхідності вирішальних змін у системі управління та адміністрування на всіх рівнях. Уряди країн світу стикаються з суттєвою проблемою, що пов'язана з адаптацією своїх внутрішніх (національних) моделей розвитку до сучасних вимог часу, вияву дієвих нових моделей ефективного публічного управління державою, відповідними місцевими громадами та територіями для забезпечення належного рівня урядування задля відповідного рівня добробуту та якості життя населення. Процеси змін, що відбуваються в Україні також вимагають нових конструктивних рішень щодо створення ефективної системи публічного управління та врядування всіх рівнів в умовах цифрових трансформацій суспільства.

Цифрові технології, продукти і послуги вважаються інноваційними трендами сучасного соціально-економічного середовища. Інформаційні технології дозволяють використовувати сучасні методи та засоби обробки інформації в державному управлінні та висувають нові вимоги та

очікування до державного сектору. Прагнучи до цифрового лідерства, уряди країн реалізують політику щодо розвитку та популяризації цифрових технологій.

Цифровізація – це впровадження цифрових технологій в усі сфери життя суспільства. Це один із головних факторів зростання світової економіки та розвитку публічного управління в країнах світу.

Важливу роль в розвитку держави відіграє цифровізація державного управління, головним фактором якої є інформація та знання, шляхи доступу до них. В сучасних умовах для забезпечення якісної та ефективної роботи органів державного управління необхідною умовою розвитку держави є цифровізація державного управління, в якій знання та інформація є головними факторами. Однією із складових процесу цифровізації державного управління є електронне урядування. Електронне урядування (е-урядування) є ключовим елементом ефективної урядової діяльності та сучасного демократичного суспільства, який забезпечує вільний та оперативний доступ населення до інформації та відкритого діалогу між державою та громадськістю за допомогою застосування інформаційних технологій.

Ключовими засадами функціонувати е-урядування в державному управлінні є принципи е-урядування, які мають бути закладені в основу розроблення будь-яких механізмів забезпечення впровадження і розвитку е-урядування у нашій державі.

Загальна міжнародна практика виділяє наступні принципи розвитку е-урядування: принцип прозорості, системності, сумісності, стандартизації, ефективності, безпеки даних, єдиної інформаційної бази, адаптації, продуктивності системи та ін. (табл. 1).

Державна політика розвитку інформаційного суспільства та електронного урядування повинна базуватись, насамперед, на принципах співробітництва та партнерства, що передбачає контроль дій держави з боку бізнесу та суспільства, виключає застосування директивних механізмів державного управління та командно-адміністративних моделей, нерівноправних взаємовідносин держави з іншими суб'єктами процесу та між собою. Зворотною стороною відкритості та прозорості є конфіденційність, яка стосується специфіки життєдіяльності суспільства та держави.

Застосування елементів е-урядування в умовах цифровізації передбачає створення єдиної електронної системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також Єдиного веб-порталу е-урядування для громадян та організацій, що репрезентує весь комплекс електронних

державних послуг і забезпечує доступ до них за технологією «єдиного вікна», виходячи з потреб і функціональних аспектів [4, с. 76].

Глобальні зміни в суспільстві створили передумови для реформування усіх сфер функціонування нашої держави. Вони визначаються наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем сучасного світу, зумовлених глобалізацією, що спонукає кожну країну, як до створення власного теоретичного бачення цього процесу, так і до вироблення стратегій виживання та розвитку в глобалізаційному середовищі разом із організаційними механізмами їх здійснення. У контексті інтегральної структуризації і реструктуризації сучасного світу та відповідного пошуку нових пріоритетів постіндустріального розвитку важлива роль належить ідеології глобалізації як основному критерію, що визначає специфіку та особливості функціонування системи державного управління суспільств сталого й перехідного розвитку [5].

Основними складовими елементами функціонування глобалізації як нового типу суспільного розвитку є взаємозв'язок, взаємообумовленість та взаємовідношення. Це пояснює саме той факт, що в сучасних умовах суспільного розвитку посилюється взаємовплив між державами у контексті розв'язання ними спільних проблем. Важливим фактором становлення глобального суспільства є бурхливий розвиток ІКТ, що приводить до появи глобального суспільства знань, яке має забезпечити всьому світові пошук нових шляхів використання на практиці накопиченого потенціалу знань та нових технологій у руслі вирішення завдань світового розвитку.

Розгляд процесу реалізації та розвитку е-урядування в цих умовах суспільства дає змогу дослідити відповідні теоретичні засади електронного урядування в Україні, ключовими аспектами, інструментами та елементами якого слід виділити належні електронні послуги, електронне управління, електронну демократію, електронну комерцію тощо.

Розвиток державного управління потребує якісного удосконалення дієвих механізмів державного управління відповідно до сучасного стану управління в країні. Процес державного управління в будь-якій країні перебуває у стадії постійного удосконалення та адаптації до сучасних умов. У зв'язку з цим, потребує детального вивчення іноземний досвід впровадження е-урядування. Електронний уряд будь-якої країни спрямований на вирішення трьох взаємопов'язаних ключових питань: забезпечення державного апарату ефективними засобами надання адміністративних

послуг та прийняття управлінських рішень; забезпечення бізнесу та громадян ефективними засобами отримання різноманітних е-сервісів; організація електронної взаємодії влади, громадян та бізнесу (рис. 1).

У сфері цифрових трансформацій Україна досягла певних позитивних результатів: введено

відповідні законодавчі ініціативи, наявні національні та регіональні цифрові лідери із відповідними ініціативами, розвиток цифрової інфраструктури, розвиток електронного урядування. У жовтні 2016 року Україна офіційно приєдналася до Міжнародної хартії відкритих даних, взявши на себе зобов'язання перед міжнародною спільно-

Таблиця 1

Принципи впровадження електронного урядування [3]

Принцип	Характеристика
Принцип максимального розкриття	вся інформація, якою володіють публічні органи, підлягає розкриттю; винятки повинні бути максимально обмежені і публічні органи повинні довести виникнення та правомірність таких винятків
Принципи е- урядування	поєднують у собі технологічні принципи, якими слід керуватися, створюючи інформаційну систему «е-уряд».
Принцип системності	передбачає встановлення між структурними елементами інформаційної системи зв'язків, які забезпечують цілісність функціонування публічної адміністрації
Принцип розвитку (відкритості)	враховує можливість поповнення і оновлення функцій та складу інформаційної системи «Електронний уряд» без порушення її функціонування
Принцип сумісності	створенні системи мають бути реалізовані через інформаційні інтерфейси, завдяки яким вона може взаємодіяти з іншими системами згідно з установленими правилами (наприклад, з аналогічними системами країн Співдружності Незалежних держав та Європейського союзу (ЕС)).
Принцип стандартизації	забезпечує стандартизацію інформаційної системи та її складових для мінімізації всіх видів витрат, уніфікації прийомів, методів та інструкцій, якими керується користувач при роботі з системою
Принцип ефективності	раціональне співвідношення між витратами на створення інформаційної системи «Електронний уряд» і цільовими ефектами, досягнутими завдяки її функціонуванню, причому вони можуть мати не тільки грошову форму, а й форму економії часу, підвищення якості та зручності адміністративних послуг
Принцип нових завдань	забезпечує врахування при визначенні переліку завдань, які доцільно включити до інформаційної системи, основних технологічних операцій оброблення документів та завдань, що впливають з потреби забезпечення повноти, вчасності й оптимальності прийняття державних рішень, які раніше не виконувалися через обмежені можливості оброблення інформації
Принцип безпеки даних	інформаційні ресурси мають бути надійно захищені і при їх безпосередній обробці та зберіганні в системі, і в момент обміну між комп'ютерами; потрібно виключити можливість несанкціонованого доступу до даних; всі операції в системі реєструються, будь-яке порушення системи безпеки виявляється
Принцип єдиної інформаційної бази	вимагає застосування єдиної системи класифікації та кодування одних і тих самих структурних одиниць державних інформаційних ресурсів
Принцип продуктивності системи	впливає із значної нерівномірності надходження потоків інформації, яку слід обробляти в певні проміжки часу, і жорстких вимог до термінів її оброблення.
Принцип пристосування (адаптації)	придатність інформаційної системи до модифікації та розширення

Рис. 1. Основні задачі побудови е-уряду

Узагальнено автором

тою впроваджувати національну політику відкритих даних відповідно до принципів хартії.

Державна податкова служба України, Пенсійний фонд України, Державний комітет статистики України (загалом 11 центральних органів виконавчої влади) приймають звітність в електронній формі; за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» розпочато створення Українського центру електронного урядування [6]. Узагальнюючі світовий досвід формування цифрової інфраструктури визначимо елементи механізму розвитку цифрової інфраструктури в Україні, які включають: широкосмуговий доступ до Інтернету, комп'ютеризація, відкриті дані, хмарні сервіси, електронні державні послуги, безготівкові розрахунки, кібербезпека.

Сучасні зміни та еволюція розвитку глобалізаційних тенденцій країни визначає необхідність систем оцінки, моніторингу та аналізу розвитку електронного урядування і інформаційного суспільства [7]. На сьогодні для аналізу належного рівня електронного урядування та оцінки розвитку інформаційного суспільства, використовуються декілька систем індикаторів. Усі вони так чи інакше базуються на двох індикативних системах – WSIS та SIBIS.

На сьогодні для оцінки, моніторингу та аналізу стану розвитку електронного урядування, стану інформаційного суспільства використовується більше двадцяти інформаційних індексів. У контексті забезпечення належного ефективного управління формуванням та розвитком електронного урядування важливим є питання щодо проведення регулярного аналізу, моніторингу та оцінювання позитивних змін щодо реалізації векторів, заходів та завдань, визначених Концепцією електронного урядування в Україні. Такий аналіз та моніторинг надасть можливість відстежити результативність виконання належних заходів, визначити динаміку еволюції складових е-урядування та основні проблемні аспекти та засади у впровадженні відповідних інформаційних технологій, що дозволить вчасно скорегувати державну публічну політику в цій сфері. В останнє на державному рівні моніторинг та оцінка стану розвитку е-урядування на національному та регіональному рівнях проводилися у 2013 р. Національним центром електронного урядування на замовлення Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [8, с. 46]. Тому, виникає нагальна потреба відновлення цієї важливої складової публічного процесу шляхом визначення строків проведення нового аналізу, його масштабу (національного чи національного за підсумками регіо-

нальних), відповідальних органів публічної влади або органів місцевого самоврядування та необхідних для цього видатків.

Системна реалізація національних проектів цифрових трансформацій є ключовим показником упровадження реальних структурних змін у таких сферах, як громадська безпека та захист; забезпечення охорони життя та здоров'я кожної людини; покращення доступу громадян до екстреної служби; охорона здоров'я.

Відповідно, в органах державної публічної влади та органів місцевого самоврядування є достатні передумови для переходу до методів належного електронного управління або високий рівень електронної відповідності та готовності. Найбільшими пріоритетами є залучення населення до методів електронного урядування, стимулювання векторів електронної демократії, які, в свою чергу, вимагають запровадження надання адміністративних та публічних електронних послуг кінцевим споживачам. Враховуючи сучасні тенденції розвитку електронного урядування вважаємо за необхідне порівняти електронну готовність органів публічної влади на прикладі лідерів з цифрових перетворень та змін щодо надання державних послуг, це Пенсійний фонд України, Національна служба здоров'я України, Національне агентство України з питань державної служби, Державна податкова служба, Міністерство внутрішніх справ. Результатом реалізації механізму інформаційного забезпечення електронного урядування в Україні є розвиток відповідних елементів цифрової інклюзії та підвищення рівня відповідності електронного стану органів державного управління.

Модернізація механізмів публічного управління та місцевого самоврядування виступає одним із багатьох цифрових трендів державної політики. Доцільність застосування підходу з використанням цифрових змін та практичної реалізації зазначених принципів у процесі вироблення відповідних напрямів державної політики у сфері публічного управління визначається потребою щодо підвищення якості надання адміністративних послуг.

Відповідно е-урядування та цифрова демократія дають можливість суттєвої зміни каналів взаємодії публічного сектору з місцевими територіальними громадами та окремими громадянами, одночасно підвищити вагомість цього взаємозв'язку, збільшити акцент відкритості, прозорості, підзвітності та протидії корупції на містах. А загальне використання комунікаційних технологій дозволяють широко використовувати

потенціал е-урядування для розвитку територій на регіональному рівні та формування відкритого взаємозв'язку між місцевим самоврядуванням у вигляді територіальних громад, публічною владою і представниками громадськості на засадах цифрових трансформацій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Shevchenko O. Development of the national economic system: architecture and inclusive issues. New trends in the economic systems management in the context of modern global challenges : collective monograph. VUZF University of Finance, Business and Entrepreneurship. Sofia, 2020. 309 p.
2. Zarubei V., Kuybida V., Kozhyna A., Vdovichena L., Varenia N. Modeling and Technology of Public Administration of Socio-Economic Security for Digitalization. *International Journal of Management (IJM)*. 2020. Is. 11 (3). P. 143–154.
3. Стратегічний потенціал державного та територіального розвитку : Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 9–10 жовтня 2019 р.). Маріуполь ; Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 405 с. URL: <https://dsum.edu.ua/storage/documents/konf/Konferentsiya-2019-1.pdf> (Дата звернення 02.11.2021).
4. Мохова Ю.Л. Розвиток електронного урядування України в умовах цифрових перетворень: монографія. Київ : ВД «Освіта України», 2021. 434 с.
5. Детермінанти розвитку публічного управління та адміністрування в Україні: монографія / за заг. ред. Н. С. Орлової. Харків: Право, 2020. 264 с.
6. Шевченко О.О., Бутов Д.О., Леонтьєв А.Л. Модернізація системи публічного управління в умовах децентралізації влади: питання цифрового та інклюзивного місцевого розвитку. *Право та державне управління* : зб. наук. праць. 2021. Вип. № 4. С. 96-101.
7. Kolupaieva I., Shevchenko O. Justification of scenarios of state regulatory policy of Ukraine. *Proceedings of the International conference of Innovation in Science and Education*, March 20-22, 2019, Prague Czech Republic.
8. Власенко Ю.Г., Кожина А.В. Формування інклюзивного місцевого розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 19–20. С. 46–51.

РОЗДІЛ 2 МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 352.07:355/359.07

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.7>

Тарасенко Тетяна Миколаївна,

доктор наук з державного управління, доцент,

доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-2713-6990

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL BASIS FOR LOCAL SELF-GOVERNMENT ACTIVITY UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW: OPPORTUNITIES AND RESTRICTIONS

У статті розкрито організаційно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану та виявлено основні наслідки його впливу на місцеве самоврядування. Досліджено зміни сучасного українського законодавства щодо визначення повноважень органів місцевого самоврядування у галузі оборонної роботи, їх ролі як суб'єкту цивільної складової територіальної оборони. Простежено основні кроки зі створення тимчасових державних органів влади: військово-цивільних та військових адміністрацій, як елементів військової організації управління. Особливу увагу приділено розгляду компетенції військових адміністрацій на різних рівнях адміністративно-територіального устрою щодо реалізації повноважень органів місцевого самоврядування. Підтверджено, що одним із найбільш гострих питань, зумовлених воєнним станом, є визначення чіткого переліку підстав припинення діяльності органів місцевого самоврядування. Розкрито напрями наукового дискурсу щодо розгляду особливостей функціонування місцевого самоврядування в цей період: обмеження місцевого самоврядування; запровадження нових форм місцевого самоврядування на основі створення військових елементів управління, залучених до вирішення питань місцевого значення; можливості реалізації права територіальних громад на місцеве самоврядування в демократичній державі в умовах війни. Серед головних наслідків війни виявлено активізацію підтримки місцевого самоврядування в Україні на європейському рівні, зростаючу роль місцевих лідерів, зростання рівня довіри населення до влади під впливом патріотичного, морального лідерства виборних осіб органів місцевого самоврядування. Підкреслено важливість зосередження уваги на формуванні відповідних воєнному стану організаційно-правових основ діяльності органів місцевого самоврядування як засобу посилення оборонної ефективності держави та забезпечення необхідних умов життєдіяльності місцевого населення. Подальші наукові пошуки пов'язуються з визначенням перспектив розвитку системи місцевого самоврядування в повоєнний період.

Ключові слова: повноваження представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування, військова адміністрація, військово-цивільна адміністрація, місцеві лідери, правовий режим воєнного стану, елементи військової організації управління.

The article reveals the organizational and legal basis for local self-government activity under the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine and identifies main consequences of its impact on local self-government. The changes of current Ukrainian legislation on the definition of powers of local self-government bodies in the field of defense, their role as a subject of the civil component of territorial defense are studied. The main steps in the creation of temporary state authorities – military-civil and military administrations as elements of the military organization of government are traced. Particular attention is paid to the competence of military administrations at different levels of the administrative-territorial system in terms of implementation of local self-government powers. It is confirmed that one of the most pressing issues caused by martial law is determination of clear list of grounds for termination of local self-government bodies operations. The directions of scientific discourse on the peculiarities of functioning of local self-government in this period are revealed: restrictions on local self-government; introduction of new forms of local self-government on the basis of creation of the military elements of management involved in the decision of questions of local value; opportunities for the realization of the right of territorial communities to

local self-government in a democratic state under the conditions of war. Among the main consequences of the war there are identified the intensification of support of local self-government in Ukraine at the European level, the spreading role of local leaders, increase of public confidence in government under the influence of patriotic, moral leadership of elected representatives of local self-government bodies. The importance of focusing on the formation of the organizational and legal basis of local self-government as a mean of strengthening the defense effectiveness of the state and ensuring the required living conditions for local population is emphasized. Further scientific inquiries are related to the need to determine the prospects for the development of local self-government system within the postwar period.

Key words: *powers of representative and executive bodies of local self-government, military administration, military-civil administration, local leaders, legal regime of martial law, elements of military organization of government.*

Постановка проблеми. Сьогодні Україна переживає один із найбільш складних періодів в історії держави. В умовах військової агресії РФ проти України постало завдання перебудови системи органів публічної влади на військові рейки, забезпечення їх належного функціонування в умовах війни. «Національний спротив», «рух опору», «територіальна оборона», «військова адміністрація» стали усталеними поняттями цього часу, які відображують сутність процесів перебудови системи публічної влади в умовах протистояння військовій агресії.

В цих надскладних умовах важливим завданням є забезпечення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування, на які покладається вирішення значної частини суспільних справ. Досвід діяльності органів місцевого самоврядування у цей час викликає значний дослідницький інтерес з точки зору осмислення основних викликів та пошуку відповіді на питання як забезпечити вирішення основних питань місцевого значення в умовах воєнного стану.

Незважаючи на те, що Україна вже досить тривалий період має досвід запровадження особливого порядку місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, проблема функціонування публічної самоврядної влади цього періоду не знайшла широкого висвітлення в наукових публікаціях. До проблематики територіальної організації влади в умовах воєнних дій у своїх публікаціях зверталися Е. Тітко [1], О. Сікорський [2], М. Ануфрієв [3], В. Шевченко [4]. Головну увагу науковців приділено розкриттю особливостей статусу військово-цивільних адміністрацій, їх ролі в територіальній організації влади, реалізації повноважень з питань безпеки, забезпеченні умов життєдіяльності місцевого населення. Питання специфіки цивільно-військових відносин, засобів їх регулювання знаходить висвітлення у дослідженнях О. Бериславської [5], В. Яценка [6], правове регулювання військового управління розглядається в публікаціях С. Мельника [7 – 8]. В умовах запровадження нових тимчасових форм військового управління, поширення їх на всі регіони України, виникає потреба більш глибокого вивчення особливостей здійснення

завдань місцевого самоврядування, можливостей та обмежень самоврядної влади в умовах воєнного стану в сучасній демократичній державі.

Мета статті. Метою статті є розкриття організаційно-правових засад діяльності органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану в Україні та визначення основних наслідків його впливу на здійснення місцевого самоврядування як форму публічної влади.

Серед основних змін останнього часу в місцевому самоврядуванні слід назвати розширення делегованих повноважень органів місцевого самоврядування у галузі оборонної роботи. Прийняття Закону України «Про основи національного спротиву» в 2021 р. мало наслідком внесення важливих змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [9]. Так, з 1 січня 2022 р. введено в дію положення про віднесення до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад делегованих повноважень щодо здійснення заходів з підготовки населення до участі в русі національного спротиву, підготовки і подання відповідним районним / обласним радам пропозицій до цільових місцевих програм підготовки населення до участі в русі національного спротиву, участі в організації їх виконання (стаття 36) [10]. У широкому сенсі йдеться про посилення значення місцевого самоврядування у вирішенні окремих завдань держави щодо забезпечення безпеки життєдіяльності територіальних громад. На рівні районної та обласної ради до переліку повноважень включено затвердження програм підготовки територіальної оборони та населення України до участі в русі національного спротиву відповідно району, області та здійснення заходів щодо підготовки населення України до участі в русі національного спротиву в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці; проведення заходів щодо популяризації служби у військовому резерві (стаття 43) [10]. Питання підготовки і внесення на розгляд ради проектів зазначених цільових місцевих програм віднесено до переліку тих повноважень, які районні та обласні ради делегують місцевим державним адміністраціям (стаття 44) [10].

Важливим для визначення ролі місцевого самоврядування у цей період є те, що органи місцевого самоврядування отримали статус суб'єкта цивільної складової територіальної оборони. Створення умов для безпечного функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та органів військового управління визначено одним із головних завдань організації територіальної оборони [9]. Забезпечення фінансування заходів територіальної оборони місцевого значення покладено на обласні та районні ради, на сільські, селищні, міські ради – фінансування заходів національного спротиву місцевого значення й підготовку громадян до національного спротиву [9]. Із введенням 24 лютого 2022 р. воєнного стану ключовим завданням органів місцевого самоврядування, обласних та Київської міської державної адміністрації стало створення рад оборони й сприяння військовому командуванню у забезпеченні вимог правового режиму воєнного стану [11–12]. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану покладено на Раду національної безпеки і оборони України [13].

Проте питання обсягу повноважень органів місцевого самоврядування у сфері вирішення питань територіальної оборони потребує окремого розгляду. Так, у проєкті Закону «Про територіальну оборону» визначено основні питання щодо цього, у той же час, експерти висловлюють низку зауважень до законопроєкту, серед яких слід назвати такі: недостатня узгодженість положень проєкту щодо участі органів місцевого самоврядування у вирішенні питань територіальної оборони, їх суперечність із конституційно-правовими основами їх діяльності; конфлікт повноважень (дублювання) районних та обласних рад, порядку їх здійснення [21]. Окремо відзначаються ризики фінансового навантаження на місцеві бюджети, пов'язані із завданням фінансування заходів територіальної оборони [21].

Характерною відмінністю територіальної організації влади в умовах воєнного стану є поява нового виду тимчасового державного органу влади – військової адміністрації. До цього часу в Україні вже був досвід функціонування військово-цивільних адміністрацій на території Донецької та Луганської областей. Створення цих органів передбачено Законом України «Про військово-цивільні адміністрації» 2015 р. На військово-цивільні адміністрації села, селища, міста покладалася повноваження відповідних місцевих рад, їх виконавчих органів та сільських, селищних, міських голів, а на військово-цивільні адміністра-

ції району, області – повноваження відповідних районних, обласних рад та державних адміністрацій [14]. У 2021 р. відбулася реорганізація мережі військово-цивільних адміністрацій та створено 8 міських, селищних, сільських військово-цивільних адміністрацій в Луганській області та 10 міських, селищних військово-цивільних адміністрацій в Донецькій області [15–16]. Із утворенням військових адміністрацій повноваження військово-цивільних адміністрацій припинено [13; 17–18].

На військову адміністрацію покладається забезпечення дії законодавства України, забезпечення разом із військовим командуванням правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав і законних інтересів громадян [13]. Рішення про утворення військової адміністрації приймає Президент України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування [13]. Безпосереднє керівництво військовими адміністраціями здійснюють їхні начальники, загальне керівництво діяльністю військових адміністрацій населених пунктів покладається на керівників відповідних районних державних адміністрацій або начальників районних військових адміністрацій (у разі їх створення). Питання координації на контролі за діяльністю обласних військових адміністрацій розподілене між Генеральним штабом Збройних Сил України (з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану) та урядом (інші питання). Для районних військових адміністрацій ці функції відповідно покладені на Генеральний штаб Збройних Сил України й обласні військові адміністрації (у разі їх утворення) та уряд і обласні державні адміністрації [13]. Фінансове забезпечення виконання ними повноважень органів місцевого самоврядування має здійснюватися за рахунок місцевих бюджетів [13].

Основними видами військових адміністрацій є військові адміністрації населених пунктів, райони та обласні військові адміністрації. На наш погляд, формулювання «військові адміністрації територіальних громад» більше відповідає адміністративно-територіальному устрою, особливо враховуючи зміни територіальної організації влади в Україні, які відбулися протягом останніх років. Тим більше, що у Законі «Про правовий режим воєнного стану» зазначено, що військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад (із змінами, внесеними у травні 2022 р.). Водночас розуміємо, що застосування поняття «військові адміністрації

населених пунктів» є намаганням більш повного врахування можливих варіантів подій та ситуацій.

Воєнний стан зумовив необхідність уточнення різних правових аспектів діяльності ключових суб'єктів місцевого самоврядування. Практика виявила, що одним із найбільш гострих виявилось питання визначення підстав для припинення діяльності органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану. Зокрема йдеться про конкретизацію положень стосовно того, чи мають припинити свою діяльність відповідні обласні, районні ради у випадку створення обласної військової адміністрації. Важливими стали й питання уточнення підстав для створення військових адміністрацій, переліку повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, особливостей проходження служби в органах місцевого самоврядування у цей період. Зазначені аспекти знайшли відображення у відповідних законодавчих змінах. Так, крім перегляду основних підстав для створення військових адміністрацій, у травні 2022 р. було уточнено повноваження головної посадової особи територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії, не прийнято рішення про утворення військової адміністрації [13].

Відповідно до Закону «Про правовий режим воєнного стану» військові адміністрації населених пунктів утворюються в територіальних громадах, у яких представницькі органи місцевого самоврядування та / або їхні виконавчі органи, та / або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим законом [13]. Начальник цієї адміністрації призначається та звільняється Президентом України (за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації) [13].

Досвід показав, що з моменту проголошення правового режиму воєнного стану активного створення військових адміністрацій на базовому рівні місцевого самоврядування не відбулося. Прикладом створення військових адміністрацій на рівні населених пунктів стали військова адміністрація м. Києва (місто зі спеціальним статусом, з особливостями здійснення місцевого самоврядування), м. Кривий Ріг, а також селища, міста Донецької та Луганської областей (раніше діяли цивільно-військові адміністрації) [19; 17 – 18; 20].

Головними адміністративно-територіальними одиницями, де були створені військові адміністрації стали області. Основними підставами для утворення обласної, районної військової адміністрації є: нескликання сесії у встановлені законодавством

строки; припинення повноважень цих рад згідно із вимогами закону; для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки, порядку. Створення цих тимчасових органів здійснюється на основі надання місцевим державним адміністраціям статусу військових адміністрацій, а їх головам – статусу начальників військових адміністрацій [13].

Перелік повноважень військових адміністрацій населених пунктів охоплює сукупність питань, віднесених законодавством до відання місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. До їх переліку серед іншого віднесено: складання та затвердження місцевого бюджету; управління об'єктами житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту, зв'язку, що перебувають у комунальній власності територіальних громад; управління майном, яке перебуває у комунальній власності територіальної громади (крім питань відчуження, зокрема шляхом приватизації комунального майна, надання комунального майна в оренду на строк понад 1 рік); залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності до участі в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст, залучення їх коштів, коштів населення, бюджетних коштів на будівництво, ремонт і утримання об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури; розміщення на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, надання послуг територіальній громаді; забезпечення необхідного рівня і якості послуг населенню об'єктами комунальної власності територіальних громад [13].

Що стосується повноважень, які безпосередньо пов'язані з питаннями функціонування в умовах воєнного стану, то це такі повноваження: здійснення заходів правового режиму воєнного стану; допомога власникам квартир (будинків) у відбудові у випадку їх пошкодження під час бойових дій, терористичних актів, диверсій; сприяння проведенню призову громадян на строкову військову, альтернативну (невійськову) службу, сприяння їх мобілізації, підготовці молоді до служби в ЗСУ, організації навчальних, спеціальних військових зборів; здійснення заходів мобілізаційної підготовки, цивільного захисту; вирішення питань щодо надання військовим частинам, установам, закладам освіти ЗСУ службових приміщень, житла, комунально-побутових послуг; сприяння організації виробництва та постачання у війська продукції, послуг, енергоресурсів підприємствами та організаціями комунальної влас-

ності; забезпечення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки, об'єктів забезпечення життєдіяльності населення; скасування актів виконавчих органів місцевих рад, які не відповідають Конституції та законам України; прийняття рішень про дострокове припинення повноважень органів територіальної самоорганізації населення; забезпечення реалізації державних гарантій. На військові адміністрації населених пунктів покладаються повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування [13]. Як бачимо перелік повноважень є доволі широким. Водночас потребують уточнення окремі питання. Наприклад, що стосується дострокового припинення повноважень органів територіальної самоорганізації населення. Виникає питання йдеться про «органи самоорганізації населення», чи про більш широке коло можливих форм такої самоорганізації?

Щодо районних та обласних військових адміністрацій, то до основних їх повноважень віднесено: складання та затвердження районних, обласних бюджетів; управління об'єктами спільної власності територіальних громад, що перебувають в управлінні районних та обласних рад (крім питань відчуження, зокрема шляхом приватизації); регулювання земельних відносин (крім питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок); встановлення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки, об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення; забезпечення в умовах воєнного стану реалізації державних гарантій [13]. До повноважень обласної та Київської міської військової адміністрації віднесено прийняття рішення: про перелік підприємств, виробництво яких підлягає переміщенню (евакуації) із зони бойових дій, про розміщення місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань, зумовлених бойовими діями, терористичними актами, диверсіями або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків [13].

Воєнний чи надзвичайний стан є єдиною підставою для обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування є [10]. До переліку основних обмежень місцевого самоврядування, зумовлених правовим режимом воєнного стану, належить неможливість проведення місцевих виборів та місцевих референдумів [13]. Водночас правовий режим воєнного стану по суті не передбачає припинення функціонування місцевого самоврядування як форми публічної влади, передусім йдеться про визначення організаційно-правових засад здійснення органами місцевого самоврядування своїх повноважень в цих умовах або про

забезпечення виконання їх повноважень у випадку припинення діяльності цих органів. Таке забезпечення покладається на військові адміністрації [13]. Це розкривається у наступних положеннях:

– у випадку створення військової адміністрації населеного пункту Верховна Рада України за поданням Президента України «може прийняти рішення» про покладання на начальника військової адміністрації повноважень сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови (у період дії воєнного стану та 30 днів після його припинення або скасування);

– у випадку створення обласної та / або районної військової адміністрації (на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення або скасування), у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області, або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення повноваження обласної та / або районної ради покладаються на обласні та районні військові адміністрації [13].

Для належного врахування наслідків війни для місцевого самоврядування важливо звернутися до ролі місцевих лідерів. Як показала практика, за виключенням окремих випадків, органи місцевого самоврядування активно включилися в процес реалізації завдань щодо здійснення заходів, спрямованих на забезпечення безпеки, захисту прав і інтересів жителів територіальних громад, розгортання руху національного спротиву. Можна зазначити, що у цей період спостерігаємо переламний момент у формуванні нового покоління місцевих лідерів, які отримали широке визнання суспільства (міські голови Києва, Миколаєва, Маріуполя, Харкова та ін.). Виборні посадові особи та службовці місцевого самоврядування, які опинилися в умовах тимчасової окупації, зіткнулися із значними ризиками для життя – від погроз до катування та вбивств. Воєнні злочини та насильство отримали значний суспільний резонанс в усьому світі. Так, на рівні Ради Європи прийнято окремі резолюції, проведено низку заходів, здійснено заяви щодо підтримки України, серед яких:

Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи CM/Res(2022)2 від 16 березня 2022 р. щодо припинення членства РФ у Раді Європи [22];

– онлайн-серія марафону між українськими місцевими лідерами та їхніми іноземними колегами [23];

– започаткування онлайн-платформи Cities4Cities для підтримки органів місцевого самоврядування України [24];

– заява президента Європейського комітету із запобігання катуванням [25];

– заява Європейського комітету з питань демократії та врядування (CDDG) про агресію Російської Федерації проти України [26];

– засудження злочинів проти українських громадян та місцевих лідерів Президентом Конгресу Ради Європи [27];

– заява Генеральної секретарки Ради Європи Марії Пейчинович-Бурич щодо нелюдських злочинів у Бучі [28];

– реакція Президента ПАРЄ на повідомлення про вбивства російськими військами поблизу Києва [29];

– засудження викрадення українських мерів та обраних представників Президентом Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи [30].

Можна зробити висновок, що війна активізувала процес утвердження нової української державної еліти, здатної відстоювати та просувати національні інтереси. Зміни, що відбулися мають сприяти остаточному подоланню загрозованої суперечності, яку відзначали дослідники, зокрема Л. Залізник, протягом нового періоду незалежності України: «ситуація, коли свідомість багатьох провідників нації нижче за національну свідомість пересічного українця» [31].

Висновки. Збереження стійкості системи місцевого самоврядування у період війни, внесок територіальних громад у забезпечення територіальної оборони доводять переваги децентралізації влади та підсилюють значущість здобутків попередніх років на шляху реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Принцип децентралізації знаходить належне відображення в законодавстві з питань національного спротиву. Так, до основних принципів побудови територіальної оборони віднесено принципи «централізації управління та децентралізації і контрольованої автономності застосування сил і засобів територіальної оборони» [9]. Поєднання місцевого самоврядування

та військового управління стало відповіддю на потребу протистояння військовій агресії спочатку на окремих територіях України (Донецька та Луганські області), пізніше на всій території України. Одним із основних варіантів для забезпечення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування в умовах правового режиму воєнного стану є передача цих повноважень військовим адміністраціям, що має наслідком тимчасове одержавлення місцевого самоврядування. Такий підхід є дієвим для безперервності функціонування публічної влади в цілому та посилення оборонної ефективності держави.

Досвід свідчить, що на рівні територіальних громад не відбулося послаблення місцевого самоврядування як форми публічної влади. Навпаки, спостерігається зростання довіри населення до місцевих лідерів на тлі прояву їх лідерських якостей, зокрема патріотичного, морального лідерства та зміцнення системи публічного управління знизу. Місцеві лідери отримали широку підтримку як на національному, так і на міжнародному рівнях. У цілому можна говорити про «українізацію Європи», що є результатом самовідданого відстоювання Україною демократичних прав та цінностей. Для місцевого самоврядування це відкриває нові можливості для подальшого втілення цінностей доброго врядування, демонстрації кращого досвіду у цій сфері.

Основний фокус наукової уваги до проблем місцевого самоврядування у цей період зосереджено на розгляді наступних аспектів: обмеження місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; запровадження нових форм місцевого самоврядування на основі створення військових елементів управління та залучення їх до вирішення питань місцевого значення; визначення можливостей реалізації права територіальних громад на місцеве самоврядування в демократичній державі в умовах війни. Значний науковий інтерес становить питання визначення перспектив розвитку системи місцевого самоврядування у повоєнний час.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тітко Е. В. Цивільно-військові адміністрації як основна форма місцевого самоврядування в зоні конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Юридичні науки.* 2017. Вип. 1(2). С. 180–184. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2017_1\(2\)_45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2017_1(2)_45).
2. Сікорський О. Військово-цивільні адміністрації, як спосіб забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі проведення антитерористичної операції. *Наукові записки Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Право.* 2017. Вип. 1. С. 160–164. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/snslnnp_2017_1_30.
3. Ануфрієв М. І. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій в зоні проведення антитерористичної операції. *Наукові праці МАУП.* 2016. Вип. 50. С. 73–76. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmapr_2016_50_15.
4. Шевченко В. Роль військово-цивільної адміністрації в забезпеченні виконання військовослужбовцями обов'язків у зоні АТО. *Вісник Національної академії прокуратури України.* 2017. № 2. С. 120–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2017_2_19

5. Бериславська О. Цивільно-військове співробітництво як вид суспільно-правових відносин у системі публічного управління. *Social development & Security*. 2019. Vol. 9, Iss. 2. С. 23–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socdevsec_2019_9_2_5.
6. Ященко В. А. Діалектика цивільно-військових відносин. *Інформація і право*. 2021. № 3. С. 184–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2021_3_24.
7. Мельник С. М. Ознаки військового управління: адміністративно-правовий аспект. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 65. С. 41–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2019_65_8.
8. Мельник С. М. Повноваження Президента України у сфері військового управління. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2019. Т. 30(69). № 4. С. 141-145. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2019_30\(69\)_4_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2019_30(69)_4_25).
9. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#n325>.
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 27 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про введення воєнного стану в Україні: указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
12. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: указ Президента України від 14 березня 2022 р. № 133/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#Text>.
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
14. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 р. № 141-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>.
15. Про утворення та реорганізацію військово-цивільних адміністрацій у Луганській області: указ Президента України від 19 лютого 2021 р. № 62/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/2021#Text>.
16. Про утворення та реорганізацію військово-цивільних адміністрацій у Донецькій області: указ Президента України від 19 лютого 2021 р. № 61/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/2021#Text>.
17. Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Донецькій області: указ Президента України від 30 березня 2022 р. № 188/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1882022-41917>.
18. Про утворення військових адміністрацій населених пунктів у Луганській області: указ Президента України від 31 березня 2022 р. № 192/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/2022#Text>.
19. Про утворення військових адміністрацій: указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 68/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.
20. Про призначення начальника військової адміністрації міста Кривого Рогу: розпорядження начальника обласної військової адміністрації. Дніпропетровська обласна державна адміністрація. URL: https://kr.gov.ua/ua/news/pg/260222758456600_n.
21. Висновок Головного науково-експертного управління 25 січня 2021 р. на проект Закону України «Про територіальну оборону України» № 4504 від 16 грудня 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682.
22. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428ter meeting of the Ministers' Deputies). Council of Europe. Committee of Ministers. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a5da51.
23. Єднання місцевого самоврядування світу задля благополуччя людей і миру: онлайн-серія марафону між українськими місцевими лідерами та їхніми іноземними колегами. Офіс Ради Європи в Україні. 8 квітня 2022 р. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/news-event/news/-/asset_publisher/m9nDZlgeFMpW/content/local-governments-unite-for-welfare-and-peace-online-marathon-series-between-ukrainian-local-leaders-and-their-international-counterparts?inheritRedirect=false&redirect=https%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Fuk%2Fweb%2Fkyiv%2Fnews-event%2Fnews%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_m9nDZlgeFMpW%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-4%26p_p_col_count%3D1.
24. Cities4Cities: започаткування онлайн-платформи для підтримки органів місцевого самоврядування України. Офіс Ради Європи в Україні. 29 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/cities4cities-new-matchmaking-platform-launched-to-support-ukrainian-local-and-regional-authorities>.
25. Заява президента Європейського комітету із запобігання катуванням. Офіс Ради Європи в Україні. 31 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/statement-from-the-cpt-president>.
26. Заява Європейського комітету з питань демократії та врядування (CDDG) про поточну агресію Російської Федерації проти України. Офіс Ради Європи в Україні. 28 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/zaava-evropejs-kogo-komitetu-z-pitan-demokratii-ta-vraduvanna-cddg-pro-potocnu-agresiu-rosijs-koi-federacii-proti-ukraini>.

27. Президент Конгресу Ради Європи засуджує злочини проти українських громадян та місцевих лідерів. Офіс Ради Європи в Україні. 6 квітня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-congress-president-condemns-the-crimes-against-ukrainian-citizens-and-elected-local-leaders>.

28. Заява Генеральної секретарки Ради Європи Марії Пейчинович-Бурич щодо нелюдських злочинів у Бучі. Офіс Ради Європи в Україні. 5 квітня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/statement-by-council-of-europe-secretary-general-marija-pejcinovic-buric-on-the-atrocities-in-bucha>.

29. Президент ПАРЄ відреагував на повідомлення про вбивства російськими військами поблизу Києва. Офіс Ради Європи в Україні. 4 квітня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/pace-president-reacts-to-reports-of-civilian-killings-by-russian-forces-around-kyiv>

30. Президент Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи рішуче засуджує викрадення українських мерів та обраних представників. Офіс Ради Європи в Україні. 30 березня 2022 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/congress-president-strongly-condemns-abductions-of-ukrainian-mayors-and-elected-representatives>

31. Залізник Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ : Шлях, 2014. 168 с.

УДК 351.82:061.1ЄС

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.8>

Гончарук Наталія Трохимівна,

доктор наук з державного управління,
професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Навчально-наукового інституту державного управління
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-2681-6687

Меркотун Ганна Геннадіївна

здобувач ступеня доктора філософії кафедри державного управління
і місцевого самоврядування
Навчально-наукового інституту державного управління
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-8030-7560

ЕКОНОМІЧНЕ ВРЯДУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

ECONOMIC GOVERNANCE IN THE EUROPEAN UNION: CONCEPTUAL FUNDAMENTALS AND HISTORICAL RETROSPECTIVE

Цивілізаційний вибір України та отримання нею 23 червня 2022 р., відповідно до рішення Європейської Ради, статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу (за умови боротьби з корупцією та судової реформи) обумовлюють необхідність приведення вітчизняного публічного управління у відповідність до європейських стандартів і принципів, а також гармонізації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Євроінтеграційні прагнення України детермінують необхідність детального аналізу функціонування всіх напрямів врядування в Європейському Союзі. Особливої уваги потребує економічне врядування в Європейському Союзі, адже саме воно є одним із визначальних чинників успішності функціонування економік держав-членів та співдружності в цілому. Досліджуються концептуальні засади та аналізується історична ретроспектива економічного врядування в Європейському Союзі. Розкривається сутність понять «економічне врядування» та «економічне врядування в Європейському Союзі». Розглядаються основні етапи тридцятирічного досвіду розбудови економічного врядування в Європейському Союзі: з часу підписання Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору), у 1992 р. до сьогодні. Аналізуються нормативно-правові акти, що є основою економічного врядування в Європейському Союзі. Визначаються основні досягнення та виклики, що стоять на шляху побудови ефективної та результативної структури економічного врядування в Європейському Союзі, здатної забезпечити досягнення спільних цілей співтовариства. Робиться висновок, що економічне врядування в Європейському Союзі постійно посилюється та вдосконалюється й нині Європейське співтовариство проводить комплексні заходи щодо його перегляду з метою вирішення існуючих проблем та обумовлені необхідністю посилення координації економічної та фінансової політик держав-членів Європейського Союзу в умовах подальшої розбудови Економічного і монетарного союзу в контексті подолання негативних наслідків світової коронавірусної пандемії, виходу Великої Британії зі складу ЄС та світової економічної і фінансової кризи.

Ключові слова: економічне врядування, економічне врядування в ЄС, Європейський Союз, публічне управління, європейська політика, європейська інтеграція, координація економічної та фінансової політик, монетарний союз, Європейський семестр.

The civilizational choice of Ukraine and its obtaining on June 23, 2022, in accordance with the decision of the European Council, the status of a candidate for joining the European Union (subject to the fight against corruption and judicial reform) determine the need to bring domestic public administration into compliance with European standards and principles, and as well as harmonization of the legislation of Ukraine with the legislation of the European Union. Ukraine's European integration aspirations determine the need for a detailed analysis of the functioning of all areas of governance in the European Union. Economic governance in the European Union needs special attention, because it is one of the determining factors in the successful functioning of the economies of the member states and the commonwealth as a whole. Conceptual foundations are studied and the historical retrospective of economic governance in the European Union is analyzed. The essence of the concepts "economic governance" and "economic governance in the European Union" is revealed. The main stages of the thirty-year experience of

developing economic governance in the European Union are considered: from the time of signing the Treaty on the European Union (Maastricht Treaty) in 1992 to the present. The legal acts that are the basis of economic governance in the European Union are analyzed. The main achievements and challenges that stand in the way of building an effective and efficient structure of economic governance in the European Union, capable of ensuring the achievement of the community's common goals, are determined. It is concluded that economic governance in the European Union is constantly being strengthened and improved, and now the European Community is taking comprehensive measures to review it in order to solve existing problems and due to the need to strengthen the coordination of the economic and fiscal policies of the member states of the European Union in the conditions of the further development of the Economic and Monetary Union in the context of overcoming the negative consequences of the global coronavirus pandemic, the exit of Great Britain from the EU and the global economic and financial crisis.

Key words: *economic governance, economic governance in the EU, European Union, public administration, European policy, European integration, coordination of economic and fiscal policies, monetary union, European Semester.*

Постановка проблеми. Цивілізаційний вибір України та отримання нею 23 червня 2022 р., відповідно до рішення Європейської Ради, статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу (за умови боротьби з корупцією та судової реформи) обумовлюють необхідність приведення вітчизняного публічного управління у відповідність до європейських стандартів і принципів, а також гармонізації законодавства України до законодавства ЄС. Намір нашої країни інтегруватися до Європейського Союзу пояснюється прагненням держави долучитися до когорти країн з розвинутою економікою, головними цінностями яких є побудова демократичного суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина та верховенство права. Перспектива членства в ЄС для України є важливим стимулом вітчизняних реформ, який підкріплюється солідним фінансуванням з боку ЄС. Ключовим напрямом змін, який очікують в ЄС від країн-кандидатів і на реалізацію якого надається суттєва технічна і фінансова допомога, є повне прийняття спільного законодавства ЄС на момент вступу до ЄС.

Отже, євроінтеграційні прагнення України обумовлюють необхідність детального аналізу функціонування всіх напрямів врядування в Європейському Союзі. Особливої уваги потребує економічне врядування в Європейському Союзі, адже саме воно є одним із визначальних чинників успішності функціонування економік держав-членів та співдружності в цілому. Водночас, одним із викликів для ЄС є той факт, що невіддале економічне врядування окремої держави може впливати на економічний розвиток інших держав-членів та єврозони загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічне врядування в ЄС перебуває в центрі наукових досліджень починаючи з кінця минулого сторіччя. Підвищення актуальності даної тематики в сучасних умовах обумовлено необхідністю посилення координації економічної та фіскальної політик держав-членів ЄС в умовах подальшої розбудови Економічного і монетарного союзу в контексті подолання негативних наслідків

світової коронавірусної пандемії, виходу Великої Британії зі складу ЄС та світової економічної і фінансової кризи.

Різноманітні аспекти економічного врядування були предметом розгляду в численних наукових доробках вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких, зокрема: М. Гончаренко, Де Анджеліс Ф. (F. De Angelis), С. Дегриз (C. Degryse), А. Діксіт (A. Dixit), В. Загорський, А. Зоппе (A. Zoppe), А. Кобилянська, М. Коваленко, Ф. Моллет (F. Mollet), Л. Рейнер (L. Rayner), Н. Рудік та ін.

Як цілком слушно зазначає Н. Рудік система економічного врядування в ЄС пройшла у своєму розвитку складний шлях: від Маастрихтського договору, який запровадив євро як спільну валюту держав-членів ЄС, обмежив державний дефіцит та рівень державного боргу відповідно до 3% та 60% ВВП; прийняття на цій основі Пакту стабільності та зростання, метою якого було посилення нагляду та координації фіскальної та економічної політик держав-членів; запровадження в практику «Європейського семестру» (циклу координації економічної та фіскальної політики держав-членів); прийняття пакетів із шести і двох законодавчих актів, спрямованих на посилення економічного врядування та уникнення макроекономічних дисбалансів і пов'язаних з ними негативних побічних ефектів; удосконалення положень Економічного і монетарного союзу і, нарешті, до огляду основних елементів економічного врядування та ініціювання дебатів щодо його майбутнього [7, с. 54].

У сучасних умовах, зазначають політичні аналітики Європейського політичного центру, Європейський Союз проводить комплексні заходи щодо перегляду системи економічного врядування з метою вирішення існуючих проблем, подолання впливу світової пандемії COVID-19 та підготовки до викликів, пов'язаних з подвійним зеленим та цифровим переходами [8, с. 54].

Мета статті полягає у висвітленні концептуальних засад та історичної ретроспективи економічного врядування в Європейському Союзі.

Викладення основного матеріалу. Дослідження економічного врядування в ЄС, на нашу думку, варто розпочати із визначення сутності поняття «економічне врядування». У науковій літературі зустрічаються різні тлумачення даного поняття. Зокрема, М. Коваленко та М. Гончаренко економічне врядування визначають як «врядування, що передбачає взаємодію між трьома категоріями суб'єктів: державою, громадянським суспільством і приватним сектором (бізнесом) в економічній сфері на основі фундаментальних та суспільних принципів, до яких належить участь, підзвітність, відкритість, верховенство закону, поділ влади, доступність, субсидіарність, рівність тощо» [5, с. 10].

У свою чергу, О. Кілієвич під поняттям «економічне врядування» розуміє «врядування (тобто здійснення політичних, економічних та адміністративних повноважень для управління справами країни) в економічній сфері». Науковець зазначає, що у сфері економічного врядування досліджується функціонування і розвиток різних інститутів [4, с. 43].

На думку американського економіста А. Діксіта, економічне врядування складається з процесів (у рамках формальних і неформальних інститутів), які підтримують економічну діяльність і трансакції шляхом захисту прав власності, забезпечення виконання контрактів та реалізації колективних дій для забезпечення відповідних фізичної, інституційної та організаційної інфраструктур [10].

Аналізуючи розбудову економічного врядування в ЄС А. Зоппе (А. Зорре) дане поняття визначає як «систему установ і процедур, створених для досягнення цілей Союзу в економічній сфері, а саме координації економічної політики для сприяння економічному та соціальному прогресу ЄС та його громадян». Водночас, дослідниця зазначає, що фінансова, фіскальна та економічна кризи, які почалися в 2008 р., засвідчили, що ЄС потребує більш ефективної моделі економічного врядування, ніж економічна та фіскальна координація, яка діяла до того часу. Розвиток економічного врядування, який все ще триває, включає посилену координацію та нагляд як за фіскальною, так і за макроекономічною політикою та створення основи для управління фінансовими кризами [14].

Підписання 7 лютого 1992 р. «Договору про Європейський Союз» (Маастрихтський договір), що вступив в законну силу в листопаді 1993 р., слід вважати початком створення економічного врядування в ЄС. Маастрихтським договором, зокрема, передбачено забезпечення економічного

і соціального прогресу шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, створення вищої форми економічної інтеграції держав – Економічного і монетарного союзу, введення єдиної грошової одиниці (євро) та проведення скоординованої економічної політики. Маастрихтський договір обмежив державний дефіцит та рівень державного боргу країн-членів до 3% та 60% ВВП відповідно. У Маастрихтському договорі визначено, що державам-членам належить вважати свої економічні політики предметом спільного інтересу та координувати їх у рамках Ради ЄС, тобто на міждержавному рівні [1].

У 1997 р. після впровадження євро, з метою гарантування дотримання державами-членами ЄС, які є учасниками Економічного та монетарного союзу, бюджетної дисципліни було прийнято Пакт про стабільність і зростання, який є обов'язковою дипломатичною угодою між державами-членами ЄС. Структурно Пакт про стабільність і зростання складається з резолюції Європейської Ради, ухваленої 17 червня 1997 р. в Амстердамі, та двох постанов Ради міністрів від 7 липня 1997 р., що описують технічні деталі домовленостей стосовно нагляду за бюджетом, координації економічних політик і штрафних санкцій у разі порушення бюджетної дисципліни [3]. У резолюції Амстердамської Європейської Ради три сторони – Європейська комісія, Рада міністрів та держави-члени взяли на себе зобов'язання повною мірою виконувати домовленості щодо нагляду за бюджетом і дотримання бюджетної дисципліни. Відповідно до норм вищезначеного Пакту Європейська комісія отримала право застосовувати покарання до держави-члена ЄС, що не дотрималась визначених 3% меж бюджетного дефіциту. У разі виявлення перебільшення 3% меж бюджетного дефіциту держава-порушник повинна зробити безвідсотковий внесок на користь ЄС (у формі безпроцентного депозиту). У випадку, коли протягом двох років надмірний дефіцит державного бюджету не ліквідовано, на таку державу може бути накладений штраф (максимальний розмір – 0,5% ВВП). Враховуючи той факт, що чітких правил щодо цих покарань немає, їх застосування чи незастосування залишається на розсуд Європейської Ради. Отже, Пакт про стабільність і зростання – це сукупність фіскальних правил, призначенням яких є запобігання витрачання коштів державами-членами ЄС понад їх можливості. З цією метою застосовується набір фіскальних правил для обмеження бюджетного дефіциту та боргу щодо ВВП.

До Пакту про стабільність і зростання неодноразово вносилися правки, що обумовлені змінами внутрішнього і зовнішнього середовища. Зокрема, поправки 2005 р., якими акцентовано на структурних фіскальних зусиллях з метою врахування впливу економічного циклу на державні фінанси, дозволили враховувати економічне та бюджетне становище конкретної держави, а також актуальні ризики для держав-членів (старіння населення, міграція тощо).

Рішення про створення нової наднаціональної архітектури нагляду та контролю за фінансовими ринками ЄС було ухвалене у 2009 р. Основу цієї наднаціональної архітектури склали Європейська рада аналізу системних ризиків та Європейська система фінансових контролерів, головним завданням яких є нагляд за діяльністю банків, фінансових і страхових компаній, пенсійних фондів. Рішення цих інституцій мають рекомендаційний характер [6].

У результаті економічної та фінансової кризи, кілька держав-членів зіткнулися з серйозними труднощами щодо їх фінансової стабільності або стабільності своїх державних фінансів, і тому звернулися за фінансовою допомогою. ЄС відреагував створенням різних механізмів, включаючи Європейський механізм фінансової стабільності, Європейський фонд фінансової стабільності і Європейський механізм стабільності, а також ухваливши законодавство, яке встановлює положення щодо макроекономічних умов, що додаються до позик, наданих відповідним державам-членам (Регламент (ЄС) № 472/2013). Європейський фонд фінансової стабільності та Європейський механізм стабільності були створені спеціальними договорами поза межами договорів Європейського Союзу та керуються Радою, що складається з міністрів фінансів держав-членів єврозони [14].

Також з метою посилення свого економічного врядування й нагляду та подолання наслідків фінансової, фіскальної та економічної кризи, ЄС вжив низку заходів, ключовими із яких є законодавчі пакети: «шість пакетів» (2011 р.) та «два пакети» (2013 р.). Посилений Пакт про стабільність і зростання, що набув чинності у грудні 2011 р., містив новий набір правил економічного та фіскального нагляду, що було найбільш комплексним посиленням економічного врядування в ЄС та єврозоні з часу заснування Економічного і монетарного союзу [7, с. 51].

Водночас, незважаючи на той факт, що посилена система економічного врядування була створена в 2011 р., вона все ще знаходиться на стадії розвитку, стосуючись кількох економічних сфер, включаючи фіскальну політику, макроекономічні

питання, антикризове управління, макрофінансовий нагляд та інвестиції.

Посилене економічне врядування включає: нову синхронізовану модель роботи – Європейський семестр – для обговорення та координації економічних і бюджетних пріоритетів; посилений нагляд ЄС за фіскальною політикою в рамках Пакту стабільності та зростання; нові інструменти для подолання макроекономічних дисбалансів і нові інструменти для боротьби з державами-членами, які перебувають у фінансовій скруті [14].

Європейський семестр – річний цикл, протягом якого бюджетна, макроекономічна та структурна політика держав-членів координується, щоб дозволити державам-членам враховувати рекомендації ЄС на ранній стадії своїх національних бюджетних процесів та в інших аспектах розробки економічної політики. Мета полягає в тому, щоб усі політики аналізувалися та оцінювалися разом, а також щоб були включені ті сфери політики, які раніше систематично не охоплювалися економічним наглядом, зокрема, такі як макроекономічний дисбаланс і фінансові питання. Основними етапами Європейського семестру є:

- пізньої осені Європейська Комісія представляє Щорічну стратегію сталого зростання, яка визначає пріоритети ЄС на наступний рік щодо економічної, бюджетної та трудової політики, а також інших реформ, необхідних для стимулювання зростання та зайнятості. Комісія пропонує конкретні рекомендації для єврозони в цілому, які потім обговорюються Радою та схвалюються на весняній Європейській раді. Комісія публікує Звіт про механізм оповіщення, який визначає держав-членів з потенційними макроекономічними дисбалансами;

- у квітні держави-члени подають свої плани щодо державних фінансів (програми стабільності або конвергенції), а також щодо реформ і заходів для досягнення розумного, сталого та інклюзивного зростання (національні програми реформ). Спільне подання дозволяє врахувати взаємодоповнюваність і побічні ефекти між фіскальною та структурною політиками;

- у травні Комісія оцінює національні програми реформ та програми стабільності або конвергенції, включаючи виправлення можливих макроекономічних дисбалансів. На основі цих оцінок Комісія пропонує рекомендації для конкретних країн, які потім обговорюються різними структурами Ради;

- у червні/липні Європейська Рада схвалює рекомендації для конкретних країн, які офіційно ухвалюються Радою в липні, закриваючи річний цикл Європейського семестру на рівні ЄС.

Таким чином, обговорення на рівні ЄС щодо фіскальної політики, макроекономічних дисбалансів, питань фінансового сектора та структурних реформ, що сприяють зростанню, відбуваються спільно під час Європейського семестру, перш ніж уряди складають свої проекти бюджетних планів на наступний рік і виносять їх на національне парламентське обговорення. На завершальному етапі бюджетного процесу, держави-члени єврозони подають проекти своїх бюджетних планів до Комісії, яка надає висновок, і до Єврогрупи, яка їх оцінює. Варто зазначити, що на практиці перший Європейський семестр було запроваджено в 2011 р.

У 2011 р. створено Об'єднаний комітет європейських наглядових органів, метою якою є побудова системи європейського банківського нагляду та здійснення наглядової практики на рівні ЄС. Із 2012 р. Європейський центральний банк став виконувати функції щодо нагляду за банками в ЄС. Європейський центральний банк дає поради національним державам та наддержавним органам щодо господарчої оцінки ухвали законів та інших правових норм ЄС, а також висловлює свою думку щодо грошової та цінової політики відповідним органам.

Посиленню економічного врядування в ЄС сприяло підписання 25 із 27 держав-членів 2 березня 2012 р. «Договору про стабільність, координацію і управління в економічному і монетарному союзі» [13], що знаменувало створення фіскального союзу. Метою цього Договору (відомого під назвою Бюджетний/Фіскальний Пакт), є забезпечення фінансової дисципліни та подолання боргової кризи в ЄС. Відповідно до Договору держави-підписанти зобов'язані прийняти на національному рівні правила щодо обмеження їхнього структурного дефіциту до 0,5% ВВП. Європейський Суд, відповідно до звернення, може винести рішення щодо відповідності національного законодавства країн взятих на себе зобов'язанням і у випадку виявлення порушення – накласти максимальний штраф у розмірі 0,1% ВВП. Більш дієвим інструментом примусу держави дотримуватись взятих на себе зобов'язань вважається положення про те, що держави-порушники будуть позбавлені можливості отримувати допомогу від Європейського стабілізаційного механізму [6].

Спеціальні процедури нагляду та моніторингу для держав-членів єврозони з урахуванням потенційного «переливу» негативних наслідків в рамках Економічного та монетарного союзу запровадила реформа 2013 р. «два пакета» [7, с. 52]. Ця реформа створила основу для роботи з держа-

вами-членами, які зазнають труднощів з фінансовою стабільністю або відчувають загрози для неї, отримують фінансову допомогу або, навпаки, виходять із програми фінансової допомоги. Реформа «два пакета» ще більше зміцнила бюджетну координацію в межах єврозони за допомогою багатосторонньої оцінки бюджетних планів держав-членів, які дотримуються загального бюджетного графіку, та посилила нагляд за державами-членами єврозони, які мають надмірний дефіцит бюджету.

Поглибленню європейської фінансової інтеграції та зміні архітектури європейської банківської системи сприяло створення в 2014 р. Європейського банківського союзу. Базовими складовими Європейського банківського союзу є п'ять елементів: єдине зведення правил для банків (регулювання); єдина структура банківського нагляду (нагляд); єдиний механізм рефінансування банків за рахунок зборів із самого банківського сектора (фінансування); єдина система захисту депозитів (захист); єдиний механізм тимчасової бюджетної підтримки (підтримка) [12]. Таким чином, Європейський банківський союз з цього часу діє за новими правилами та з новими інституціями, включаючи Єдиний механізм нагляду, Єдиний механізм врегулювання та Європейські органи нагляду, щоб запобігти кризам і забезпечити належне регулювання та нагляд за фінансовими гравцями.

Після подолання наслідків економічної та фінансової кризи ЄС розпочав процес, спрямований на зміцнення архітектури Економічного і монетарного союзу. Процес базується на звіті п'яти президентів про завершення створення Європейського економічного та монетарного союзу 2015 р., який зосереджується на чотирьох основних питаннях:

- економічний союз;
- фінансовий союз;
- фіскальний союз;
- політичний союз.

Ці чотири союзи тісно взаємопов'язані й розвиваються паралельно. За звітом послідувала низка повідомлень, пропозицій і заходів. Згідно із законодавством ЄС, у лютому 2020 р. Комісія розпочала перегляд поточної системи врядування, включаючи публічне обговорення щодо того, наскільки різні елементи спостереження, запроваджені або змінені реформами 2011 р. та 2013 р., були ефективними для досягнення своїх ключових завдань, цілей, а саме [14]:

- забезпечення стійких державних фінансів і зростання, а також уникнення макроекономічних дисбалансів;

– забезпечення інтегрованої системи нагляду, яка забезпечує більш тісну координацію економічної політики, зокрема в зоні євро;

– сприяння конвергенції економічних показників між державами-членами.

Варто зазначити, що виклики кризи, спричиненої коронавірусом вплинули на графік проведення огляду. Очікується, що Комісія повернеться до перевірки найближчим часом.

Отже, нині правовою основою економічного врядування в ЄС є:

– стаття 3 Договору про Європейський Союз, у якій зокрема зазначено, що Союз функціонує заради сталого розвитку Європи, що ґрунтується на збалансованому економічному зростанні та ціновій стабільності, конкурентоспроможній соціальній ринковій економіці, спрямованій на цілковиту зайнятість та соціальний прогрес, та високому рівні захисту і дедалі кращому стані довкілля. У преамбулі Договору про Європейський Союз зазначено, що Союз має непохитне прагнення досягти зміцнення та зближення економік країн-членів та заснувати економічний і монетарний союз, зокрема єдину та стабільну валюту [1];

– статті 2-5, 119-144 та 282-284 Договору про функціонування Європейського Союзу. Зокрема, ст. 2, 5 і 119 даного Договору складають основу для економічної координації: вони вимагають від держав-членів розглядати свою економічну політику як справу спільного інтересу та тісно її координувати. Сфери та форми координації визначені в ст. 121, яка встановлює процедуру, пов'язану з політичними рекомендаціями, як загальними (Загальні керівні принципи економічної політики), так і для окремих країн, а також у статті 126, яка встановлює процедуру, якої слід дотримуватися у випадку надмірного державного дефіциту. Статті 136-138 встановлюють спеціальні положення для тих держав-членів, валютою яких є євро, вимагаючи від них посилити координацію та нагляд за бюджетною дисципліною та економічною політикою. Крім того, розділ IX вимагає, щоб політика зайнятості була скоординована та узгоджена з економічною політикою, як це визначено в загальних керівних принципах (ст. 146);

– протоколи, додані до Договору про функціонування Європейського Союзу: Протокол № 12 щодо процедури надмірного дефіциту, Протокол № 13 щодо критеріїв конвергенції та Протокол № 14 щодо Єврогрупи.

Водночас, розбудова економічного врядування в ЄС все ще триває. Європейські аналітики та експерти постійно здійснюють моніторинг та оцінювання економічного врядування. Зокрема,

аналітики Європейського політичного центру здійснивши аналіз сучасного стану врядування в ЄС дійшли висновку, що виклики економічному врядуванню в ЄС у сучасних умовах можна поєднати в п'ять широких категорій [8, с. 12]:

– оформлення діючих правил, з точки зору їх складності, проциклічності, можливості виконання та антиінвестиційний ухил;

– вплив COVID-19 на державні фінанси та макроекономічні дисбаланси. Зростання коефіцієнтів заборгованості в країнах, які вже мають велику заборгованість, зробили поточний орієнтир для консолідації боргу все більш нереальним. Хоча вплив на дисбаланси є досі незрозумілим, ймовірно пандемія потенційно й надалі матиме значний вплив;

– зростання кількості джерел дисбалансів і ризики, такі як зміна клімату;

– вимоги зеленого та цифрового переходу, які вимагають довгострокового зростання державних інвестицій. Багатьом державам-членам буде важко досягти цього в рамках поточних обмежень Пакту стабільності та зростання;

– збереження та посилення соціального виміру економічного врядування в ЄС.

Аналітики зазначають, що ці п'ять пересічних викликів у поєднанні з певними політичними змінами в кількох державах-членах дають новий імпульс для реформ. Для ефективного вирішення цих завдань, враховуючи уроки останніх двох десятиліть економічного врядування в ЄС, на думку аналітиків, ключовими принципами реформи повинні бути [8, с. 12-13]:

– національна політична відповідальність держав-членів ЄС за зобов'язання; фінансові траєкторії чи інвестиції та структурні реформи мають вирішальне значення. Технічні правила звичайно важливі, але досвід показав, що дотримання зобов'язань також вимагає міцної національної політичної волі держав-членів ЄС;

– повні контракти ні можливі, ні бажані. У спробі зберегти всебічний набір правил, Пакт стабільності та зростання розвинувся з простого еталонного тесту індикаторів до складної будівлі детальних правил і винятків, що було зумовлено необхідністю врегулювати суперечності між фінансовою стійкістю і короткочасною стабілізацією та для відображення комплексного мінливого економічного середовища. Розширення було здійснено шляхом постійного усного перекладу правил, створюючи більшу непрозорість, політичну недовіру та відсутність відповідальності за прийняття рішень. Замість цього було б краще залишити вільне місце для реагування на власний розсуд, в рамках вря-

дування, на змінні економічні обставини. Фокус має бути на створенні процесів управління, які дають змогу переконатися, що рішення приймаються прозоро, підзвітно та політично легітимно;

– враховуючи неоднорідність боргового тягара держав-членів та економічних структур, єдиний для всіх підхід все частіше визнається неспроможним. Більш широке врахування специфіки країн з точки зору обох цілей (наприклад, цілі скорочення боргу) і наглядю бажаний. Однак будь-яка диференціація в наглядю повинна бути обґрунтована об'єктивними критеріями та повинна забезпечити всі складові економічного врядування в ЄС. Наприклад, наглядю за макроекономічними дисбалансами не можна нехтувати, оскільки держава-член має низький рівень державного боргу;

– відносини між Пактом стабільності та зростання і рештою системи економічного врядування в ЄС мають бути збалансованими. Хоча фіскальна стійкість є критично важливою, координація та подолання макроекономічних і структурних дисбалансів є життєво важливішим. Пакт стабільності та зростання може мати найсильнішу юридичну силу на рівні ЄС, але політичні зобов'язання європейських лідерів до загальноєвропейських цілей, є також важливим чинником;

– певні реформи і інвестиції мають вирішальне значення для довгострокової фінансової стійкості, тому Пакт стабільності та зростання не слід переважувати кількома політичними цілями, краще вирішувати їх іншими засобами в рамках економічного врядування. Пропозиції повинні бути ретельно збалансовані з основною метою Пакту стабільності та зростання – фіскальною стійкістю;

– необхідно ретельно проаналізувати склад державних фінансів. На відміну від 2011–2013 рр., будь-яка фіскальна консолідація має на меті зростання та державні інвестиції, що забезпечить зростаючі середньострокові та довгострокові інвестиційні потреби ЄС. Проте є чимало сумнівів серед деяких держав-членів щодо того, що гнучкість політики автоматично призведе до здійснення інвестицій їх сусідами. Посилений нагляд за складом державних видатків створює явну напругу щодо суверенітету держав-членів та демократичної підзвітності;

– існуюча структура економічного врядування зосереджена на річних бюджетних циклах держав-членів. Водночас, варто забезпечувати фіскальну стабільність і на середньостроковий період;

– реформована структура економічного врядування має бути достатньо міцною, щоб проти-

стояти різним макроекономічним середовищам. До початку пандемії коронавірусу ЄС боровся з повільним економічним зростанням і низькими процентними ставками, які не тільки збільшили стійкість державного боргу, але й знизили ефективність макроекономічної політики. У сучасних умовах виклики, спричинені COVID-19, напруга в ланцюжках поставок і макроекономічний вплив подвійних переходів загрожують створити довгостроковий інфляційний тиск. Зрештою це може призвести до скорочення покупок Європейським центральним банком державних облігацій, тим самим збільшуючи доходи для держав-членів з високим боргом. Незважаючи на можливі переважачі макроекономічні обставини, ЄС повинен бути взмозі зберегти стійкість боргу, проводити ефективну макроекономічну політику та здійснювати необхідні інвестиції в подвійні переходи і відповідні соціальні заходи.

Варто зазначити, що успішність реформи потребує широкої основи консенсусу між усіма державами-членами ЄС та відповідними зацікавленими сторонами. Рамки економічного врядування в ЄС мають бути адаптовані до сучасних вимог з метою забезпечення фіскальної стійкості та макроекономічної стабільності, одночасно сприяючи розвитку стратегічних цілей ЄС та дотримання балансу наднаціональних та державних компетенцій. Гнучкість реформ і ефективність врядування повинні сприяти подоланню будь-якої недовіри з боку держав-членів ЄС. Розбудова економічного врядування в ЄС має на меті створення узгодженої і взаємопов'язаної архітектури врядування, яка поєднує вільний вибір національних зобов'язань з потужними механізмами відповідальності, що спрямована на ефективне вирішення нагальних питань та викликів, з якими стикається Союз.

Висновки. Підписання у 1992 р. «Договору про Європейський Союз», який запровадив євро як спільну валюту держав-членів ЄС, обмежив державний дефіцит та рівень державного боргу, дало старт розбудові економічного врядування в ЄС. Цей процес відбувається вже більше тридцяти років, й нині знаходиться на етапі проведення дебатів щодо його майбутнього. Європейський Союз проводить комплексні заходи щодо перегляду системи економічного врядування з метою вирішення існуючих проблем, подолання впливу світової коронавірусної пандемії та підготовки до викликів, пов'язаних з подвійним зеленим та цифровим переходами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Договір про Європейський Союз. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
2. Договір про функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
3. Європейський Союз у XXI столітті: функціонування та розвиток : монографія / за заг. ред. В. С. Загорського, О. Я. Красівського. Львів : ЛПІДУ НАДУ, 2016. 632 с.
4. Кілієвич О. І. Економічне врядування. *Публічне управління* : термінолог. словник / за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. С. 43.
5. Коваленко М. М., Гончаренко М. В. Економічне врядування та публічні фінанси : навч. посіб. Харків : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2019. 239 с.
6. Кризові явища в єврозоні та їх вплив на політичні трансформації в ЄС : аналіт. зап. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosini/krizovi-yavischa-v-evrozoni-ta-ikh-vpliv-na-politichni>.
7. Рудік Н. М. Економічне врядування в ЄС: розбудова в контексті сучасних викликів. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2020. Вип. 4 (47). С. 49-57.
8. De Angelis F., Mollet F., Rayner L. Rethinking EU economic governance: The foundation for an inclusive, green and digital transition. URL: https://www.epc.eu/content/PDF/2022/EU_economic_governance.pdf.
9. Degryse C. The new European economic governance. URL: <https://www.etui.org/sites/default/files/12%20WP%202012%2014%20EN%20WebVersion.pdf>.
10. Dixit A. Governance Institutions and Economic Activity. URL: https://www.princeton.edu/~dixitak/home/PresAd_F1.pdf.
11. CAN Europe's contribution to the public consultation on the EU economic governance review. URL: <https://caneurope.org/can-europes-contribution-to-the-public-consultation-on-the-eu-economic-governance-review>.
12. Single Supervisory Mechanism. URL: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/about/thessm/html/index.en.html>.
13. Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union. URL: http://european-council.europa.eu/media/639235/st00tscg26_en12.pdf.
14. Zoppe A. Economic governance. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/87/economic-governance>.

УДК 35.078

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.9>

Харченко Тетяна Олександрівна,

кандидат економічних наук, доцент,

докторант кафедри економічної політики та менеджменту

Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління»

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ORCID ID: 0000-0002-3446-6533

Гасюк Роман Йосипович,

магістр з публічного управління та адміністрування

ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF STRATEGIC PLANNING AS A COMPONENT OF THE ORGANIZATIONAL MECHANISM OF STATE REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

У статті представлено оцінку результативності стратегічного планування як складової організаційного механізму державного регулювання розвитку територіальних громад та визначено інструменти оцінки в розрізі моніторингових індикаторів розвитку. Досліджено, що в Стратегії розвитку Сумської міської територіальної громади до 2030 року сформовано систему орієнтирів, що задають цілеспрямований рух до неухильного підвищення стійкості економіки та зростання якості життя населення громади. Встановлено: в рамках формування бази моніторингових індикаторів визначено перелік показників в розрізі яких передбачено проведення оцінки, проте відсутня конкретна взаємодія між стратегічним напрямом розвитку та оцінюваними індикаторами; відсутні фактичні значення показників визначених Стратегією в якості моніторингових; повністю відсутні операційні цілі орієнтовані на розвиток сільських територій; у складі оцінюваних показників передбачено проведення гендерного розподілу в розрізі 5 показників, проте жодної інформації в аналітичній частині Стратегії не приділено гендерним аспектам.

Підтверджено значний розрив між значеннями інтегральних показників оцінки результативності стратегічних цілей: «Створення можливостей для якісного життя, розвитку творчих здібностей та продуктивної роботи мешканців» та «Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні», котрі були визначені на рівні 1,02 та 1,25 відповідно та значеннями інтегральних показників оцінки результативності стратегічних цілей: «Підвищення конкурентоспроможності економіки міста» та «Підвищення ефективності в управлінні» визначені на рівні 3,75. Розраховано комплексний показник ефективності стратегічного планування Сумської міської територіальної громади за 2021 р., який склав 2,44 з 5 можливих. Обґрунтовано підвищення ефективності стратегічного планування Сумської міської територіальної громади як складової організаційного механізму державного регулювання розвитку територіальних громад на 49,8%.

Ключові слова: стратегічне планування, оцінка, моніторинг, державне регулювання, розвиток, територіальна громада.

At the article the assessment of the effectiveness of strategic planning as a component of the organizational mechanism of state regulation of the development of territorial communities were presented and evaluation tools in terms of monitoring indicators of development were defined. Also, it was research that in the Strategy for the Development of the Sumy Urban Territorial Community until 2030 was formed a system of guidelines that set a purposeful movement towards a steady increase in the stability of the economy and an increase in the quality of life of the population of the community. In addition, it was established: within the framework of the formation of the base of monitoring evaluation indicators, a list of indicators was defined in terms of which evaluation is provided, but there is no specific interaction between the strategic direction of development and evaluation indicators; there are no actual values of indicators defined by the Strategy as monitoring indicators; operational goals focused on the development of rural areas are completely absent.

A significant gap between the values of the integral indicators for assessing the effectiveness of strategic goals: "Creation of opportunities for quality life, development of creative abilities and productive work of residents" and "Creation of conditions for full accessibility of the city at the local and international level", which were determined at the level of 1.02 and 1.25, respectively, and the values of the integral performance indicators of the strategic goals: "Increasing the competitiveness of the city's economy"

and "Increasing efficiency in management" are determined at the level of 3.75 were confirmed. A comprehensive indicator of the effectiveness of strategic planning of the Sumy urban territorial community for 2021 was calculated, which was 2.44 out of 5.00 possible. The increase in the efficiency of strategic planning of the Sumy urban territorial community as a component of the organizational mechanism of state regulation of the development of territorial communities by 49.8% was justified.

Key words: strategic planning, assessment, monitoring, state regulation, development, territorial community.

Постановка проблеми. Організаційний механізм державного регулювання розвитку територіальних громад забезпечує реалізацію низки взаємопов'язаних цілей регуляторної політики: з одного боку це інтеграція в європейський політичний та соціально-економічний простір; а з іншого – розвиток ефективних моделей органів державної влади на національному та регіональному рівнях, вдосконалення інструментів діючої системи управління на місцях, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, що забезпечить їх функціонування на засадах демократії. Однак процес державного регулювання соціально-економічного розвитку територіальних громад не може бути ефективним без впровадження інструментарію стратегічного планування. Саме стратегічне планування формує підґрунтя для ефективного функціонування окремої території, зосереджений на цільових вимогах, визначає засоби для підвищення конкурентоспроможності певної території, і як результат, дозволяє досягти стабільного розвитку в довгостроковій перспективі. Особливої актуальності, в контексті децентралізаційних змін, набуває оцінка результативності стратегічного планування як складової організаційного механізму державного регулювання розвитку територіальних громад. Отримані результати дозволять визначити ефективність стратегічного планування на рівні певної територіальної гро-

мади та забезпечать формування підґрунтя для корегування вектору його подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перші дослідження щодо місця територіальних громад, як теорії вільного суспільства (теорії природного, правильного суспільства) були проведені А. Токвілем [1] та його наступниками (Г. Аренс, Н. Гербер, О. Гірке, О. Лабанд, Мауренбрехер, Е. Мейер, О. Ресслер, Шеффле, Б. Чичерін [2]). Дана теорія визначала, що поряд з трьома загальноновизнаними Конституцією гілками влади (законодавчої, виконавчої та судової влади), повинна розглядатись й четверта – територіальна (територіальна громада) [2]. Засновники соціально-економічної теорії (Р. Мол, О. Хірке, О. Васильчиков, В. Лешков [3, с. 32]) акцентували увагу на змісті управлінської діяльності в межах територіальної громади. Ця теорія була узагальнена і розвинена в публічну теорію розвитку громад, яка вбачала сутність самоврядування в тому, щоб діяльність територіальної громади була орієнтована на задоволення суспільних інтересів [4, с. 22]. Сформований науковий доробок в достатній мірі обґрунтовує сутність державного регулювання розвитку територіальних з орієнтацією на розвиток місцевого самоврядування. Однак питання оцінки результативності стратегічного планування розвитку територіальних громад є достатньо новими в сфері державного регулювання та потребують подальших досліджень.

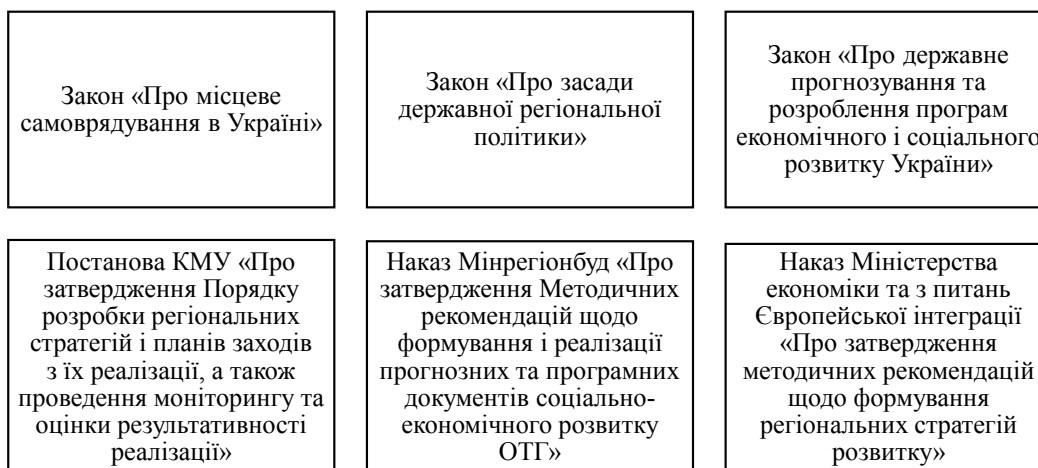

Рис. 1. Нормативно-правове забезпечення Стратегічного планування соціально-економічного розвитку громад

Джерело: [6, 7, 8, 9, 10, 11]

Формулювання цілей статті. Метою статті є проведення оцінки результативності стратегічного планування Сумської міської територіальної громади як складової організаційного механізму державного регулювання розвитку територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. У контексті цілей децентралізації стратегічне планування на місцевому рівні має на меті зробити процес місцевого самоврядування більш ефективним, відкритим та зрозумілим для мешканців громади, забезпечити участь громадськості у прийнятті рішень та контролі за діяльністю влади [5]. Розробка та реалізація стратегій у територіальних громадах базується на низці нормативно-правових актів: від законів України до конкретних рекомендацій (рисунки 1).

Крім того, стратегія громади має відповідати цілям державної політики у сфері регіонального розвитку та «Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки» [12], «Національній економічній стратегії на період до 2030 року» [13] та відповідній регіональній стратегії. А на глобальному рівні повинна корелювати з цілями сталого розвитку, викладеними в резолюції Генеральної Асамблеї ООН: Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року [14].

Базовим документом у системі стратегічного планування Сумської міської територіальної громади, що забезпечує реалізацію цільових орієнтирів розвитку є Стратегія розвитку міста Суми до 2030 року, затверджена рішенням сесії Сумської міської ради від 24 грудня 2019 року № 6246 – МР [15]. Даним документом передбачено формування стратегічних напрямів розвитку, стратегічних цілей, операційних цілей і завдань та індикаторів досягнення результату. Проведений аналіз дозволив визначити коло проблемних питань та напрямів їх вирішення (таблиця 1), що дозволить підвищити результативність реалізації Стратегії.

Проведення оцінки в розрізі моніторингових індикаторів розвитку дозволяє визначити результативність стратегічного планування шляхом щорічного порівняння фактичних результатів. У Стратегії розвитку Сумської міської територіальної громади до 2030 року сформовано систему орієнтирів, що задають цілеспрямований рух до неухильного підвищення стійкості економіки та зростання якості життя населення громади. Підготовка блоку стратегічного бачення включає визначення стратегічних пріоритетів, цілей та завдань довгострокового розвитку громади, а також очіку-

ваних кінцевих результатів, до яких має привести реалізація даних цілей та завдань. В рамках формування бази моніторингових індикаторів оцінки визначено перелік показників в розрізі яких передбачено проведення оцінки. Проте відсутня конкретна взаємодія між стратегічним напрямом розвитку та оціночними індикаторами.

Крім того в рамках реалізації стратегічних цілей: «Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні»; «Підвищення ефективності в управлінні містом» обмежене коло індикаторів, котрі б дозволили провести аналіз результативності реалізації. У даному контексті слід зазначити, що в рамках реалізації Стратегічних цілей: «Створення можливостей для якісного життя, розвитку творчих здібностей та продуктивної роботи мешканців» та «Підвищення конкурентоспроможності економіки міста» цільові показники, визначені Стратегією розвитку громади до 2030 року, не забезпечують необхідною інформацією для проведення якісного аналізу її результативності. Також встановлено відсутність фактичних значень показників визначених Стратегією в якості моніторингових. Повністю відсутні операційні цілі орієнтовані на розвиток сільських територій. У складі оціночних показників передбачено проведення гендерного розподілу в розрізі 5 показників, проте жодної інформації в аналітичній частині Стратегії не приділено гендерним аспектам. На сайті Сумської міської територіальної громади висвітлюється інформація про основні показники економічного та соціального розвитку громади. В зазначеній інформації висвітлено дані лише по 9 індикаторам із 42, визначених Стратегією. Враховуючи невідповідність індикаторів оцінки доступній інформації потребує вдосконалення діючий механізм проведення моніторингу реалізації Стратегії.

Для проведення оцінки результативності реалізації обґрунтованих напрямів щодо вдосконалення системи стратегічного планування запропоновано використання методики бальної оцінки. В рамках першого обґрунтованого напрямку визначено необхідність чіткого розподілу індикаторів оцінки в розрізі стратегічних цілей (таблиця 2).

В рамках реалізації першого напрямку вдосконалення системи стратегічного планування обґрунтовано розподіл моніторингових індикаторів оцінки в розрізі стратегічних цілей. Так, найбільша група індикаторів, котрі сформовані в Стратегії, може бути використана для проведення оцінки результативності досягнення стратегічної цілі «Створення можливостей для якісного життя, розвитку творчих здібностей та

Таблиця 1

Проблемні аспекти стратегічного планування розвитку Сумської міської територіальної громади та напрями їх вирішення

Проблеми стратегічного планування розвитку Сумської міської територіальної громади	Напрями вирішення
1. Відсутність чіткої регламентації між Стратегічними цілями розвитку громади та моніторинговими індикаторами оцінки	1. Чіткий розподіл моніторингових індикаторів оцінки в розрізі стратегічних цілей
2. Обмежена кількість моніторингових показників для оцінки Стратегічних цілей: Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні; Підвищення ефективності в управлінні містом	2. Формування набору моніторингових показників для оцінки стратегічних цілей: Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні; Підвищення ефективності в управлінні містом
3. Відсутність механізму моніторингу реалізації Стратегії в системі стратегічного планування розвитку громади	3. Обґрунтування механізму моніторингу реалізації Стратегії у системі стратегічного планування розвитку громади

Джерело: згруповано автором за даними [15; 16]

Таблиця 2

Очікувані результати від впровадження заходів із вдосконалення стратегічного планування розвитку Сумської міської територіальної громади

Найменування заходу	Очікувані результати
1. Чіткий розподіл моніторингових індикаторів оцінки в розрізі стратегічних цілей	Формування системи моніторингових показників оцінки стану досягнення стратегічних цілей
2. Формування набору моніторингових показників для оцінки стратегічних цілей: Підвищення ефективності в управлінні містом	Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні; Поглиблення аналізу досягнення стратегічних цілей:
Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні;	Підвищення ефективності в управлінні містом
3. Обґрунтування механізму моніторингу реалізації Стратегії у системі стратегічного планування розвитку громади	Підвищення результативності реалізації Стратегії розвитку громади, розробка та впровадження змін

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Додаткові індикатори оцінки досягнення стратегічного напрямку «Підвищення ефективності в управлінні»

Індикатор	Порядок розрахунку
видатки на утримання апарату управління у розрахунку на одного мешканця	співвідношення обсягу видатків на утримання апарату управління, проведених за рахунок коштів загального фонду, до кількості мешканців відповідної територіальної громади
капітальні видатки на одного мешканця	співвідношення обсягу капітальних видатків бюджету громади до кількості мешканців відповідної територіальної громади
рівень дотаційності бюджетів	співвідношення обсягу базової чи реверсної дотації до загальної суми доходів загального фонду бюджету територіальної з урахуванням базової чи реверсної дотації без урахування субвенцій з державного бюджету
співвідношення видатків на утримання апарату управління із сумою доходів загального фонду	співвідношення видатків на утримання апарату управління органів місцевого самоврядування із сумою доходів загального фонду без урахування трансфертів з державного бюджету, у відсотках
питома вага заробітної плати у видатках загального фонду бюджету ОТГ	відсоткова частка проведених із загального фонду бюджету видатків на заробітну плату з нарахуваннями до обсягу видатків загального фонду бюджету без урахування трансфертів, перерахованих з бюджету територіальної громади до інших бюджетів
питома вага капітальних видатків у загальному обсязі видатків	частка капітальних видатків у сумарному обсязі видатків загального та спеціального фонду відповідного бюджету територіальної громади

Джерело: згруповано автором [17]

**Інтегральні показники оцінки результативності реалізації Стратегії
в розрізі стратегічних цілей**

Стратегічна ціль	Загальна кількість показників	Кількість показників, за якими є фактичні дані	Інтегральний показник
Створення можливостей для якісного життя, розвитку творчих здібностей та продуктивної роботи мешканців	22	2, 5 (частково)	1,02
Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні	8	2	1,25
Підвищення конкурентоспроможності економіки міста	8	6	3,75
Підвищення ефективності в управлінні	4	3	3,75

Джерело: розраховано автором

продуктивної роботи мешканців». При цьому, зауважимо, що детальна характеристика індикаторів в розрізі даного стратегічного напрямку вказує на необхідність формування єдиної бази статичних показників для проведення щорічної порівняльної оцінки та визначення тенденції в часовому періоді до 2030 року. Також необхідним є доповнення індикаторів оцінки в розрізі стратегічного напрямку «Підвищення ефективності в управлінні», враховуючи діючі вимоги до формування фінансово-спроможного бюджету територіальної громади (таблиця 3).

Впровадження, представлених в таблиці 3 показників дозволить підвищити результативність реалізації Стратегії в частині удосконалення системи моніторингових показників.

Використовуючи бальну методику для оцінки ефективності реалізації, розрахуємо інтегральні показники ефективності соціального та економічного розвитку згідно з формулою 1.

$$I_R = \frac{МП_1 + МП_2 + МП_3 + МП_4 + \dots + МП_n}{n}, \quad (1)$$

Де I_R – інтегральний показник оцінки результативності стратегічної цілі розвитку Сумської міської територіальної громади (min 0; max 5);

$МП_1 \dots МП_n$ – бальна оцінка моніторингових показників оцінки результативності стратегічної цілі (min 0; max 5).

Використовуючи формулу 1, розрахуємо інтегральні показники результативності стратегічних цілей, умовно визначивши максимальне значення показника в разі наявності його фактичного значення (таблиця 4).

Формування набору показників для кожної стратегічної цілі, визначеної стратегією Сумської міської територіальної громади, дозволить провести комплексну оцінку ефективності її реалізації за формулою 2.

$$K_{\text{эф}} = \frac{I_{R1} + I_{R2} + I_{R3} + I_{R4}}{4}, \quad (2)$$

Де $K_{\text{эф}}$ – комплексний показник оцінки ефективності стратегічного планування Сумської міської територіальної громади, балів (min 0; max 5);

$I_{R1} \dots I_{R4}$ – інтегральні показники оцінки результативності стратегічної цілі розвитку Сумської міської територіальної громади 0-5, балів (min 0; max 5);

Висновки. Проведена оцінка ефективності реалізації Стратегії Сумської міської територіальної громади за фактичною інформацією 2021 р. характеризується значним розривом між значеннями інтегральних показників оцінки результативності стратегічних цілей: «Створення можливостей для якісного життя, розвитку творчих здібностей та продуктивної роботи мешканців» та «Створення умов повної доступності міста на локальному та міжнародному рівні», котрі були визначені на рівні 1,02 та 1,25 відповідно та значеннями інтегральних показників оцінки результативності стратегічних цілей: «Підвищення конкурентоспроможності економіки міста» та «Підвищення ефективності в управлінні» визначені на рівні 3,75. Комплексний показник ефективності стратегічного планування Сумської міської територіальної громади за 2021 р. 2,44 з 5 можливих. Ця динаміка пов'язана з відсутністю частини фактичних даних в розрізі моніторингових показників.

Зростання комплексного показника ефективності стратегічного планування Сумської міської територіальної громади можливо досягти за рахунок збільшення кількості показників за якими буде проводитись щорічний моніторинг та впровадження додаткових показників для стратегічної цілі «Підвищення ефективності в управлінні». Слід зазначити, що сформована система показників дозволить підвищити ефективність стратегічного планування розвитку Сумської міської територіальної громади, оскільки ці показники доцільно використовувати як базові для проведення моніторингу реалізації Стратегії. Прак-

тична реалізація даних рекомендацій дозволить покращити якість документів стратегічного планування розвитку Сумської міської територіальної громади, що розробляються не тільки в рамках досягнення стратегічної мети, а також і в рамках

планування, прогнозування, програмування та підвищить ефективність стратегічного планування як складової організаційного механізму державного регулювання розвитку територіальних громад на 49,8%.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. К. Всесвіт. 1999. 586 с.
2. Остапенко О. Г., Барановська Т. М. Територіальні громади як первинний суб'єкт місцевого самоврядування та реалізації муніципальної політики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. Вип. № 10. URL: www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=909 (дата звернення 25.06.2022 р.)
3. Сунгуровський М. Порівняльний аналіз позицій влади і громадян України з питань забезпечення безпеки громад під час децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. Київ : Заповіт. 2018. 60 с.
4. Бріль М., Врублевський О., Данчева О., Сеїтосманов А., Чубаров Е. Успішна територіальна громада: будемо разом. Харків : Видавничий будинок Фактор. 2018. 128 с.
5. Довженко В. А., Войтенко А. Б., Плотнікова М. Ф. Використання європейського досвіду партисипативного управління в стратегічному плануванні розвитку територіальних громад. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. Вип. 12. URL: http://www.du.nauka.com.ua/pdf/12_2020/35.pdf (дата звернення 25.06.2022 р.)
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України №280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.06.2022 р.)
7. Про засади державної регіональної політики: Закон України № 156-VIII від 05.02.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення 25.06.2022 р.)
8. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України № 1602-III від 23.03.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text> (дата звернення 25.06.2022 р.)
9. Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів: Постанова КМУ № 932 від 11.11.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 25.06.2022 р.)
10. Методичні рекомендації щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад. Міністерство розвитку громад і територій. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehional-na-polityka/strategichne-planuvannya-regionalnogo-rozvitku/strategichne-planuvannya-rozvytku-terytorialnyh-gromad/metodychne-zabezpechennya/metodychni-rekomendaciyi-shhodo-poryadku-rozroblennya-zatverdzhennya-realizaciyi-provedennya-monitoryngu-ta-ocziynyuvannya-realizaciyi-strategij-rozvytku-terytorialnyh-gromad/> (дата звернення 25.06.2022 р.)
11. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування регіональних стратегій розвитку: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 224 від 29.07.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0224569-02#Text> (дата звернення 25.06.2022 р.)
12. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки: Постанова КМУ №695 від 05.08.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 25.06.2022 р.)
13. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова КМУ № 179 від 03.03.2021 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення 25.06.2022 р.)
14. Цілі сталого розвитку та Україна. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina> (дата звернення 25.06.2022 р.)
15. Рішення VI сесії VII скликання Сумської міської ради від 24 квітня 2019 року № 4989 – МР URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokumenty/rishennya-miskoji-radi/2019/14086-24-kvitnia-iv-sesiia-sumskoi-miskoi-rady-vii-sklykannia-i-plenarne-zasidannia.html> (дата звернення 25.06.2022 р.)
16. Інформація про основні показники економічного і соціального розвитку Сумської міської територіальної громади за підсумками 2021 року URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokumenty/ekonomichnij-i-sotsialnij-stan-mista.html> (дата звернення 25.06.2022 р.)
17. Основні фінансові показники громад. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13835> (дата звернення 25.06.2022 р.)

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.10>

Комар Таїсія Василівна,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-8957-0971

Бондаренко Валерія Олександрівна,

аспірантка кафедри психології і педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-6189-770X

НАУКОВО-ІСТОРИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗРОБКИ ЗАСАД ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

SCIENTIFIC AND HISTORICAL APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLES OF THE PSYCHOLOGICAL STATUS OF RESPONSIBILITY IN THE INDIVIDUAL'S VITAL ACTIVITY

У статті висвітлюються результати науково-психологічного дослідження становлення засад проблеми відповідальності людини. Загострення актуальності проблеми відповідальності зумовлене глибиною кризи людського буття в умовах повномасштабної війни проти України. Російською федерацією знехтувані норми міжнародного права, прийняті домовленості як щодо мирного співіснування держав і народів, так і до норм ведення війни. Факти здійсненої жорстокості і злочини проти людяності акцентують питання колективної і особистісної відповідальності. Феномен відповідальності відзначає багатоаспектність і багатовекторність, що є наслідком складного характеру взаємин індивідів, націй, поколінь. Масштаби та форми відповідальності людини та людства в сучасних умовах потребують спеціального наукового дослідження.

На основі аналізу історичних джерел виявлено, що в полі філософії ідея відповідальності рефлексована у взаємозв'язку із темою свободи (свободи волі, свободи дії, свободи вибору), обов'язку і провини. Зазначено, що відповідальність традиційно поширювалася на наслідки людської діяльності у найближчому майбутньому та у структурі морального вчинку мала статус результату чи наслідку.

У сучасних наукових розвідках акцентовано екзистенційний характер відповідальності (відповідальний, тому що має бути), що визначає новий підхід до її розгляду – онтологічно-аксіологічний. Висвітлений принцип А. Швейцера цінності людини і благоговіння перед життям породжує безмежну, «найвищу», згідно автору, відповідальність за долю іншого життя, що стає «природною нормою». Посилення інтересу до психологічної складової зумовлене, зокрема клінічними і психоаналітичними дослідженнями, які доводять базовість саме психологічного фактору у феномені відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, людина, особистість, розвиток, свобода, моральний вчинок, чеснота, совість, цінності, провини, колективна відповідальність, персональна відповідальність.

The article highlights the results of a scientific and psychological study of the formation of the human responsibility principles. The relevance of the responsibility problem is caused by the depth of the human existence crisis in the conditions of a full-scale war against Ukraine. The Russian Federation disregards the norms of international law and agreements on the peaceful coexistence of states and peoples, and on the norms of waging war. The facts of committed brutality and crimes against humanity emphasize the problem of collective and personal responsibility.

The phenomenon of responsibility is multi-vector and has many aspects, which is a consequence of the complex relationships between individuals, nations, and generations. Scope and forms of responsibility of the person and humanity in modern conditions require special scientific research.

Based on the analysis of historical sources, it was found that in philosophy, the idea of responsibility is reflected in the context of the freedom (freedom of will, freedom of action, freedom of choice), duty and guilt. It is noted that responsibility traditionally extends to the consequences of human activity and has a status of a result or consequence in the structure of a moral act.

In modern scientific investigations, the existential nature of responsibility is emphasized, which defines a new approach to its study – ontological-axiological. A. Schweitzer's highlighted principle of human value and reverence for life gives rise to unlimited, "highest" responsibility for another life, which becomes a "natural norm". Increasing interest to its psychological component is due to clinical and psychoanalytical research, which proves the importance of the psychological factor in the responsibility phenomenon.

Key words: *responsibility, person, personality, development, freedom, moral act, virtue, conscience, values, guilt, collective responsibility, personal responsibility.*

Ступінь глибини та гостроти усвідомлення відповідальності характеризує різні періоди історичного та особистісного розвитку. Зазвичай, найбільшої актуальності проблема відповідальності набуває у кризових ситуаціях. Багатоаспектність і багатовекторність даного феномену є наслідком складного характеру взаємин індивідів, націй, поколінь. Приймаючи відповідальність за іншого або перед іншим, людина усвідомлює залежність від нього (об'єкта відповідальності), чи то інша людина чи людство взагалі, природа, космос тощо. У цьому полягає гідність і тягар відповідальності. XXI століття стало епохою трансформації цінностей та необхідності якісно нового осмислення цілей людського буття. Вектор відповідальності спрямований у «безстрокове» майбутнє, а напруженість її усвідомлення досягла піку. Акцент на усвідомленні відповідальності визначений бурхливим розвитком науки і техніки, що уможливило абсолютне панування людини над природними стихіями, що представлялося раніше ілюзорним. Однак, зворотним боком цієї моці є смертельна загроза, що нависла над людиною через високо ймовірну глобальну катастрофу через ядерну загрозу, яку декларує путінський режим. Свого часу справедливо зауважив Г. Йонас [1], що усі глобальні проблеми, що існують нині, самі по собі можуть розглядатися як апокаліптичні.

Наш час засвідчує, що навіть локальні безвідповідальні дії можуть зумовити початок катаклізмів глобального характеру, тому гранично гостро постало питання планетарного балансу людини і світу, що виключає катастрофи. Збільшені можливості людської діяльності дозволяють також впливати на природу людини, спростовуючи уявлення про її незмінність і самоцінність. Все це по-новому ставить питання про масштаби та форми відповідальності людини та людства в сучасних умовах.

В історії філософської думки ідея відповідальності розвивається суголосно із темами свободи (свободи волі, свободи дії, свободи вибору), обов'язку і провини. Найчастіше відповідальність

як поняття була категорично оформлена. До теми моральної відповідальності зверталися багато відомих мислителів, починаючи з Аристотеля. Велика увага феномену відповідальності приділялася в етиці евідемонізму, розумного егоїзму, утилітаризму, інтуїтивізму.

Слід зазначити, що в міркуваннях філософів відповідальність традиційно поширювалася на наслідки людської діяльності у найближчому майбутньому й у структурі морального вчинку займала місце не так мотиву, як результату чи наслідку. Зокрема, якщо вона виводилася з любові, то адекватною постає формула: «люблю, тому відповідаю за ... (перед ...)». Така послідовність трактується як залежність від чогось (когось), бо постає визначальним принципом і тому має у собі ознаки необхідності. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що відповідальність у даних формах своєї реалізації може трактуватися як одна з моделей здійснення необхідності.

Проблема відповідальності та її постановка набуває змістовної актуальності, коли філософія переорієнтувалася з пізнання космосу на вивчення людини. Сократ, ототожнюючи чесноту зі знанням, міркував, що людина, діючи відповідально, знає, що вона робить, діє відповідно до того, що є чеснотою. Людина, діючи добровільно, діє згідно чеснот, тобто, відповідально. Аристотель, не використовуючи безпосередньо поняття «відповідальність», визначав людину через її відповідальність за власну долю і благополуччя. Людину робить гідною усвідомлена, виважена дія. За власні вчинки: погані та добрі (довільні дії) – вона несе відповідальність. Особа по своїй волі робить добрі та порочні вчинки. Аристотель виділяє природу, необхідність, випадок, а, крім того, розум і все, що походить від людини. Остання сфера причинних відносин, де людський індивід є вирішальною величиною, якраз і є областю морально-відповідальних дій. Питання відповідальності вирішується залежно від цього, довільною чи мимовільною була дія: «Хвалу і осуд отримують залежно від того, з примусу чи ні скоєний вчинок» [2].

Слід зазначити, що одним із перших виділив відповідальність як необхідну властивість моральності І. Кант. Філософ розглядає совість як «суб'єктивний» (у зазначеному слововжитку) принцип відповідальності, відрізняючи просто відповідь від відповіді по совісті (gewisshafte Antwort). Природним чином, як об'єктивний принцип виступає категоричний імператив, заснований на обов'язкові. «Совість має мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої вчинки, поняття ж відповідальності (хоча і туманно) завжди міститься в моральній самосвідомості» [3].

Авторство категоріального визначення відповідальності на основі необхідності (неминучості) покарання (утилітаристський принцип) визнається за Дж.С. Міллем. Автор вважає, що особистість відповідальна за ті вчинки, які завдають шкоди інтересам інших, і тоді суспільство має право покарати таких осіб. За безумовно позитивні вчинки нема чого нести відповідальність. Якщо людина говорить про неї, отже, вона готова виявитися винною, і в умі промовця переважає в цей час ідея бути покараним. Тут варто відрізнити моральну відповідальність від юридичної, яка спочатку пов'язана з нормативним покаранням, що можна розглядати як тип «негативної» відповідальності.

Одним з перспективних напрямків у сучасній науці стає етика відповідальності, оригінальними представниками якої є Г. Йонас, Х. Ленк та К. Байертц. Слід зазначити, що ідея використання терміну «етика відповідальності» була запропонована М. Вебером. Основні аспекти його концепції полягають у наступному:

- відповідальність відрізняється від переконаності: у кожному окремому випадку повинна визначатися етична цінність людської дії. Згідно із М. Вебером, «ми повинні усвідомити, що будь-яка етично орієнтована дія ... може бути спрямована або на «етику переконання» або на «етику відповідальності» [4]. Розмежування етики переконання та етики відповідальності відображає відмінність двох типів етично орієнтованої дії: ціннісно-раціональної та цілераціональної.

Етика відповідальності, приділяючи особливу увагу засобам реалізації мети, орієнтована на результати діяльності та передбачає повну готовність відповідати за наслідки, які потрібно було передбачати (політична відповідальність). Відповідальність бере на себе людина, яка діє на свій страх та ризик. Етика відповідальності та етика переконання взаємодоповнюють одна одну.

Протиріччя колективної та індивідуальної відповідальності Г. Йонас[1] намагається зняти у визначенні її єдиним феноменом, в якому, по

суті, зливаються «відповідальність за...» та «відповідальність перед...», персональна та колективна. Сама собою відповідальність, згідно Йонасу, завжди об'єктивна, оскільки диктується самим буттям та зобов'язанням у ньому. Суб'єктивно вона виявляється у почутті відповідальності як готовності відповісти на заклик буття.

У сучасних етичних побудовах стверджується екзистенційний характер відповідальності (відповідальний, тому що має бути), що визначає новий підхід до її розгляду – онтологічно-аксіологічний, прикладом якого якраз і служить етика Ганса Йонаса. Він стверджує, що людина відповідальна за наслідки своїх вчинків тією мірою, в якій вони мають «онтологічно-аксіологічну спрямованість».

У розробленні проблеми відповідальності значний внесок зробив гуманіст, лікар – Альберт Швейцер. Його етика дуже органічно вписується в сучасну теорію моральної відповідальності. Цінними є міркування автором над критерієм допустимості та необхідності, «жертви» і ризику, яким визнається пріоритет індивіда, що завжди повинен проектувати ситуацію на себе і вирішувати її, ніби відчуваючи благоговіння перед власним життям. Людина – це «життя серед життя, яке хоче жити» і вона має визначати, «наскільки це необхідно», тобто, міру заподіяння шкоди будь-якому життю, вирішуючи чим вона має пожертвувати у своєму власному житті: правом, щастям, спокоєм тощо, заради дотримання якогось загального балансу, того, що в античності називалося «справедливістю». Це має бути «абсолютно вільне рішення індивіда». Кожен сам приймає «міру почуття відповідальності», але етика благоговіння перед життям не дозволяє заспокоювати себе. Тому людина ледве несе «свій вантаж втоми і відповідальності, що з роками згинає ... плечі» [5].

Почуття благоговіння перед життям привносить у людину занепокоєння постійною відповідальністю. І ніхто не може сам собі полегшити цей тягар. Втілення принципу Швейцера в актах солідарності, допомоги, прагнення до зменшення страждань, навіть тих, за які ми не несемо безпосередньої відповідальності – це наші спроби зменшити провину, що лежить на нас, щодо іншого існування. Причому йдеться про почуття, що перевищує жалість, співчуття, навіть любов, оскільки існує постійне занепокоєння відповідальності, що вимагає самозречення, незалежно від наявності присутності об'єкта благоговіння. «Для людини будь-яке життя священне, навіть те, яке з нашого, людського, погляду здається нижче вартісним» [5]. Цей принцип породжує безмежну, «найвищу», за Швейцером, відповідальність за долю іншого

життя, що стає «природною нормою». Зрештою, основою етики стає відповідальність. Остання, висловлюючи і утверджуючи принцип благоговіння перед життям, є мірилом моральності.

Ситуація вибору, у який людина сама ставить себе, – свідчення індивідуалізму як «прояву особливої міри відповідальності». І такий вибір зобов'язує людину відповідати за пожертвуване життя. Дещо інше звучання значення принцип набуває у Г. Йонаса, який розглядав як об'єкт відповідальності майбутнє життя на Землі, яке може бути принесене в жертву. А. Макінтайр [6] визначає межі моральної відповідальності як вільного рішення індивіда: «Я є те, чим я вибрав для себе бути». Це один із проявів індивідуалізму, який може набувати витончених негативних форм, коли потрібно уникнути відповідальності надіндивідуальної, колективної, історичної тощо. Принциповою цінністю має все органічне життя. Обидва філософи закликають людину мислити по-новому, звернути «погляди до людства, минаючи народи та держави». «Майбутнє стає предметом турбот та надій», – каже Швейцер. Йонас турботу та надію вважає недостатніми для формування нової етичної свідомості – жити треба, виходячи зі стану страху перед майбутнім. Так формується принцип «евристики страху». Етика благоговіння перед життям «примушує нас відчутти безмежно велику відповідальність і в наших взаєминах з людьми» [5].

Відповідальність як основу існування людини обґрунтовує В. Франкл. Головна ідея Франкла полягає в утвердженні свободи волі людини, у її здатності формувати власний характер та необхідності нести відповідальність за те, що вона створила із самої себе. Співвідношення свободи та відповідальності Франкл бачить так: свобода людини полягає в тому, щоб прийняти відповідальність. Людина не є повністю детермінованою, а в кожен момент життя вона може вирішувати, ким їй стати. Підкреслимо концептуальний, на наш погляд, момент у понятті відповідальності у Франкла: людина сама приймає рішення, які з її потенційних можливостей будуть реалізовані. На жодній стадії життя люди не можуть уникати вибору можливостей [7].

У зарубіжній психології одним з найпоширеніших є підхід, що розглядає відповідальність з погляду атрибутивних тенденцій. Основна ідея досліджень, здійснених у цьому руслі, зводиться до того, що атрибуція успіху та невдачі впливає на усвідомлення людиною відповідальності та провини.

Особливий інтерес у зазначеному підході представляє концепція Ф. Хайдера [8], у межах якої виводиться кілька сутнісних характеристик відпо-

відальності. Сприймаючи будь-яке поєднання як причинне, люди приписують локус причинності або дійовій особі («Актору»), або середовищу. Отже, будь-яка подія є адитивна функція двох чинних сил: довкілля та особистісних ресурсів суб'єкта. Сили оточення, згідно Хайдера, включають такі моменти, як зовнішні умови дії суб'єкта і рівень труднощів вирішуваного завдання. Особистісні ресурси, у свою чергу, складаються з двох компонентів: можливості (здатність, сила, повноваження) людини та її мотивації (намір, зусилля). На думку Хайдера, найважливіше рішення людини, що виробляє каузальну атрибуцію, – оцінка нею того, якою мірою за виникнення цієї події відповідальні інтернальні, а не середовищні сили. Адже будь-який суб'єкт відповідальний лише за ті наслідки вчинку, які заподіяно ним особисто.

Хайдер виділив п'ять рівнів відповідальної поведінки. По мірі зростання особистого внеску у наслідки дій, відповідальність, що приписується суб'єкту, зростає від першого до четвертого рівня.

У наукових дослідженнях проблеми відповідальності акцент ставиться або на когнітивних аспектах (передбачення і на цій основі регуляція поведінки), або на моральних (регуляція своєї поведінки на основі морального вибору). Відповідальність пов'язується деякими авторами із зовнішніми чи внутрішніми детермінантами.

Швейцарський дослідник Ж. Піаже в своєму висвітленні рушійних сил розвитку особистості робив акцент в розумінні відповідальності на когнітивному аспекті [9]. Досліджуючи стадії морального розвитку дитини Ж. Піаже визначав відповідальність одним із часткових аспектів загального процесу морального розвитку. На його думку, відповідальність дитини розвивається у напрямку від об'єктивного її характеру до суб'єктивного. Діти засвоюють зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і освоєнню правил різних дитячих ігор. Важливу роль при переході від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної відіграє кооперація, співпраця. У контексті нашого дослідження принципово важливою є думка науковця про значущість суб'єктивної форми відповідальності, яка формується поступово і свідчить про високий рівень розвитку особистості і її регуляторних механізмів.

Найбільш популярною і найчастіше цитованою в колі психологічних дискусій проблеми розвитку особистості є концепція відповідальності Л. Колберга [10], згідно з якою моральна свідомість розвивається не як безпосереднє присвоєння соціального досвіду, а в процесі активної творчої взаємодії індивіда з соціальним середовищем.

Концептуально важливими є ідеї Колберга щодо активної ролі суб'єкта в освоєнні соціальної дійсності, безпосередньо вираженої в суб'єктивній формі відповідальності та визнання значимості відповідальності як регулятора соціальної поведінки і діяльності особистості.

Поширеним для зарубіжних наукових розвідок є підхід, у якому розглядають відповідальність з точки зору атрибутивних тенденцій. Основна ідея досліджень, здійснених в цьому руслі, зводиться до того, що атрибуція успіху і невдачі впливає на усвідомлення людиною відповідальності і провини.

Розвиваючи ідею досліджень у рамках атрибутивного підходу, особливе місце слід приділити і концепції локусу контролю Дж. Роттера, тим більше, що в психології дуже часто відповідальність і локус контролю використовуються як синонімічні поняття, що, на наш погляд, неправомірно.

Відповідно до концепції локусу контролю, запропонованої Дж. Роттером, виділяються два види контролю – внутрішній (інтернальний) та зовнішній (екстернальний). Якщо людина приписує відповідальність за події свого життя собі, пояснює їх, виходячи зі своїх можливостей, здібностей, особливостей характеру, це прояв внутрішнього контролю. У тому випадку, коли відповідальність атрибутується зовнішнім факторам – іншим людям, випадковим обставинам, соціальному оточенню – це вказує на наявність екстернального контролю. На думку Роттера,

інтернальність та екстернальність локусу контролю є стійкими властивостями особистості [11].

Актуальність проблеми та об'ємність психологічного змісту феномену відповідальності зосереджує на собі увагу представників різних психологічних підходів, напрямків, шкіл, теорій. Значущість і складність феномену відповідальності дає підставу деяким авторам не лише пов'язувати її із властивостями або рисами характеру, але й відносити до особливих форм буття людини, які стають центральними і стрижневими в її життєдіяльності. У сучасних дослідженнях розвитку особистості, через атрибути відповідальності, свободи, гідності обґрунтовано творчий потенціал особистості. Повсякденне життя в його невпинному русі постійно актуалізує нові умови, труднощі, вимоги до особистості, які іноді носять характер виклику. Не кожна нова обставина як вимога зовнішнього середовища може бути несуперечливо і легко прийнято особистістю. Винятково важливою для людини в умовах «плинної сучасності» є здатність співвідносити вимоги соціуму, об'єктивні актуальні умови життя з власними потребами, здібностями, можливостями, і на цій основі, виробляти власний цілісний і оптимальний спосіб конкретної життєдіяльності. Саме така здатність і складає специфіку відповідальності як форми регуляції необхідного і бажаного унікальним і оптимальним, з точки зору індивідуальних особливостей здібностей і можливостей, способом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Jonas H. Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik fflr die technologische Zivilisation. Frankfurt am Main, 1979. 400 p.
2. Аристотель. Нікомахова етика. Київ, 2002. 480 с.
3. Kant I. Metaphysische Anfangsgrnde der Rechtslehre. Berlin, 1968. 230 p.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ, 1994. 261 с.
5. Schweitzer A. Die Ehrfurcht vor dem Leben. Mnchen, 2007. 356 s
6. MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory . New York, 2013. 333p.
7. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Київ, 2022. 160 с.
8. Hieder F. Social perception and phenomenal causality. Psychological Review, 1944. P. 358-374.
9. Piaget J. The moral judgement of the child. London, 1977. 399 p.
10. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. Chicago, 1969. 347-480 p.
11. Rotter J.-B. Social Learning and Clinical Psychology. New York, 1954. 466 p.
12. Коновальчук В. І. Творча особистість у просторі освіти. Умань, 2016. 393 с.
13. K. GenEthik: Probleme der Technisierung menschlicher Fortpflanzung. Reinbeck bei Hamburg, 1987. 314 s.
14. Lenk H. Ueber Verantwortungsbegriffe und das Verantwortungsproblem in der Technik. Stuttgart, 1993. S. 112-148.

УДК 159.922.378

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.11>

Кондратюк Світлана Миколаївна,
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи
Хмельницького інституту соціальних технологій ВСП ЗВО
«Відкритий міжнародний університет «Україна»
ORCID ID: 0000-0002-3987-136X

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК РЕСУРС ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВИХ ТРУДНОЩІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

RESILIENCE AS A RESOURCE FOR OVERCOMING LIFE'S DIFFICULTIES IN THE CONDITIONS OF THE WAR

Проблема перебування людини у складних життєвих ситуаціях є надзвичайно актуальною в нашому суспільстві у ситуації російсько-української війни. У статті висвітлено проблему життєстійкості як ресурсу подолання життєвих труднощів в умовах війни. Ресурси особистості – це життєві цінності, які виступають реальним потенціалом для подолання несприятливих життєвих подій. Головною метою є висвітлення проблеми життєстійкості як ресурсу подолання життєвих труднощів в умовах війни.

Представлені результати теоретичного аналізу проблеми життєстійкості особистості. Проаналізовано результати досліджень щодо внутрішніх та зовнішніх ресурсів розвитку життєстійкості особистості в підлітковому віці. Ефективність використання ресурсів і стратегій подолання залежить від чинників, які характеризують ситуацію та можливості людини. У нашому дослідженні розглядаємо життєстійкість як ресурс перетворення життєвих подій у нові можливості всупереч зовнішнім негараздам.

Акцентовано увагу на переживанні особистістю складної життєвої ситуації внаслідок військових дій. Життєстійкість розвивається протягом усього життя, проте підлітковий вік є найбільш визначальним і сензитивним до її розвитку. Особливо у воєнний час психіка підлітка надто чутлива та зазнає істотних внутрішніх трансформацій. Варто підлітку показати його можливості, допомогти їх осмислити, сформувати мету й життєві переконання в умовах війни. Підкреслюється важливість зміцнення життєстійкості у підлітків в умовах воєнного конфлікту, можливість будувати ефективну соціальну взаємодію та знаходити оптимальні шляхи саморозвитку та самоздійснення особистості. Зауважено, що особистості, які демонструють хороший рівень життєстійкості – здатні витримувати стрес, не втрачаючи можливості діяти. Звернено увагу на те, що проблема, яка порушена, є важливою та актуальною для подальшого вивчення та впровадження у практику психологами заходів надання психологічної допомоги дітям, які опинились у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: життєстійкість, життєві труднощі, особистість, психотравма, ресурс, складна життєва ситуація, умови війни.

The problem of a person's being in difficult life situations is extremely relevant in our society in the situation of the Russian-Ukrainian war. The article highlights the problem of resilience as a resource for overcoming life's difficulties in the conditions of war. In this investigation it is stated that Individual resources are life values that act as a real potential for overcoming adverse life events. The main goal is to highlight the problem of resilience as a resource for overcoming life's difficulties in the conditions of war. The results of a theoretical analysis of the problem of personality resilience are presented.

The results of studies on internal and external resources for the development of personality resilience in adolescence are analyzed. The effectiveness of the use of resources and strategies of overcoming depends on the factors that characterize the situation and the capabilities of a person. In our study, we consider resilience as a resource for transforming life events into new possibilities despite external troubles.

It is emphasized on the person's experience of a difficult life situation as a result of hostilities. Resilience develops throughout life, but adolescence is the most decisive and sensitive to its development. Especially in wartime, the psychics of a teenager is too sensitive and undergoes significant internal transformations. It is worthwhile for a teenager to show his capabilities, to help them comprehend, to form a goal and life beliefs in the conditions of war. The importance of strengthening resilience in adolescents in conditions of military conflict, the ability to build effective social interaction and find the best ways of self-development and self-realization of the individual are emphasized. It is noted that individuals who demonstrate a good level of resilience are able to withstand stress without losing the opportunity to act. It is worth attention that the problem that is raised is important and relevant for further study and implementation by psychologists of measures to provide psychological assistance to children who find themselves in difficult life circumstances.

Key words: resilience, life's difficulties, personality, psychotrauma, resource, difficult life situation, conditions of war.

Вступ. Наукова проблема полягає в тому, що вивчення життєстійкості особистості як психологічного ресурсу особистості, виступає важливим напрямом сучасних психологічних досліджень та потребує більш детального вивчення. Життєстійкість вважається основним функціональним компонентом життєздатності, що зберігає стабільність системи особистості, системоутворюючим чинником, що задає параметри основних компонентів життєздатності. Життєстійкість особистості розглядається деякими дослідниками, як особистісний ресурс, а також здатність в життєво важливих ситуаціях скористатися зовнішніми ресурсами.

Життєстійкість, як комплексна категорія психології особистості, вивчалась в контексті подолання стресу, здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності, адаптації у суспільстві, фізичного та психічного здоров'я, у співвідношенні зі смисложиттєвими орієнтаціями, індивідуально типологічними особливостями особистості, самостваленням, стильовими характеристиками саморегуляції поведінки та інше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У психологічній науці здійснено дослідження проблеми розвитку життєстійкості в умовах збройних конфліктів багатьма дослідниками (С. Богданов, О. Залеська, В. Климчук, М. Маркова, Т. Титаренко, Е. Anthony, Т. Betancourt, J. Williamson та інші).

Мета статті. Головною метою є висвітлення проблеми життєстійкості як ресурсу подолання життєвих труднощів в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. У надзвичайних ситуаціях наявність і включення ресурсів життєстійкості може запобігти розвитку наслідків травматичного стресу. В умовах військових конфліктів діти і дорослі можуть переживати такі травмувальні ситуації [2]: перебування в зоні військових дій, під обстрілами (тривале переховування в сховищах); травми, поранення, що загрожують життю; участь близької людини у воєнних діях; втрата близької людини; насильницька смерть людей (людини), яка відбулася на очах; насилля, погрози; полон (наприклад, викрадення, утримання в заручниках); вимушене переселення з місця проживання; руйнування житла; виселення з будинку; втрата контактів з близькими людьми і страх за свою безпеку та безпеку рідних; розлучення сім'ї, коли різні члени родини змушені жити окремо; холод, голод (або загроза голоду); раптова втрата майна до стану злиденності.

К. Муздибаєв визначає ресурси індивіда як життєві цінності, які утворюють реальний потен-

ціал для подолання несприятливих життєвих подій. Лише проста їх наявність забезпечує адаптивну функцію: надає впевненість людині, підтримує її самоідентичність, підкріплює самоповагу. Ресурси – це все те, що людина використовує, щоб задовольнити вимоги середовища [4, с. 9]. Автор виділяє два великих класи ресурсів: особистісні (психологічні) і середовищні (соціальні). Особистісні ресурси – це навички та здібності індивіда. Середовищні ресурси відбивають доступність для допомоги особистості в соціальному середовищі (інструментальної, моральної, емоційної).

О. Чиханцова [12, с. 216] розглядає життєстійкість як основний ресурс для подолання життєвих труднощів, як здатність людини контролювати життєві події та керувати ними, сприймати труднощі як цінний досвід і успішно з ними справлятися, використовуючи їх як можливість для особистісного зростання.

На думку В. Предко [6, с. 188], життєстійкість – інтегральна якість особистості, яка ґрунтується на активних життєвих установках, супроводжується здатністю до досягнення мети, забезпечує самодетермінацію та внутрішню збалансованість, сприяє розкриттю ресурсного потенціалу й постає провідною умовою повноцінного розвитку. Найбільш сензитивним періодом для формування життєстійкості є підлітковий вік, оскільки саме він визначає подальший розвиток особистості, впливає на становлення його ціннісних орієнтацій і життєвих установок. Важливу роль у формуванні життєстійкості підлітка відіграє освітнє середовище, яке шляхом цілеспрямованого впливу та спеціально організованих умов надає йому психологічну опору й забезпечує ефективний розвиток.

Переживання складних життєвих ситуацій трансформує соціально-психологічний світ особистості, спонукає до побудови нової ієрархії цінностей, життєвих цілей. Весь життєвий шлях особистості пов'язаний з проходженням різних критичних ситуацій, саме вони змінюють ставлення особистості до життя, надаючи йому сенс, роблять його більш повним і змістовним [7].

Життєстійкість виступає внутрішнім ресурсом особистості, яка допомагає впоратися зі стресовими, військовими, важкими життєвими ситуаціями.

Погоджуємося із думкою Л. Степаненко [11, с. 89] про те, що складна життєва ситуація, не лише забезпечує особистісне зростання, а й відкриває індивідуальність в особистості, яка переломлюється через унікальний досвід вирішення проблеми. Так, переживаючи складну життєву ситуацію особистість крізь біль та страждання здатна зцілитися, сформувати життєстійкість.

Вона, своєю чергою, дозволяє долати перешкоди, знаходити переваги в будь-якій ситуації, відчувати задоволення та ефективно вибудовувати життєдіяльність, надає відчуття внутрішньої рівноваги та загального психологічного благополуччя, сприяє розвитку креативності, відповідальному ставленню до життєвого плину.

Результати досліджень багатьох вчених, дає можливість О. Басенко [1, с. 34], стверджувати, що підлітковому віці ще досить сильними і значущими для особи є родинні зв'язки. Позитивний фізичний та емоційний контакт з батьками створює відчуття захищеності, як передумови сприятливого психічного розвитку, зокрема, формування опірності до впливу стресових ситуацій. Як підтверджують дані досліджень вітчизняних та західних дослідників, емоційна прив'язаність є критичною у допомозі підліткам впоратися з важкими подіями і дозволяє уникнути згубного впливу психотравматичних подій на стан психічного здоров'я. Реакції дітей та підлітків на стресові події, інтерпретація їх значною мірою залежать від реакцій батьків та тих, хто перебуває поруч. У такому разі реакції значущих близьких можуть викликати як погіршення психологічного стану дитини, так і слугувати джерелом заспокоєння та адаптації до стресової ситуації. Класичні дослідження особливостей переживання дітьми подій Другої світової війни продемонстрували свого часу, що евакуація та подальша розлука родин призводила до значно більших психоемоційних проблем у дітей, аніж їх безпосереднє перебування під обстрілами.

Як зауважує О. Чиханцова [13, с. 153], життєстійкість – це енергозберігаючий механізм виживання під час життєвих труднощів та соціальних змін. Цей механізм дає можливість особистості зберегти свій особистий потенціал для досягнення мети та цілей. Життєстійкість пов'язана не тільки з поведінкою і виробленням нової філософії життя у важкій життєвій ситуації, вона пов'язана з різними способами реалізації повсякденного життя і всілякими моментами життєвої невизначеності.

На думку Л. Сердюк [9, с. 294-295] психологічна сторона життєстійкості значною мірою пов'язана з особистісно-смісловим рівнем суб'єкта, його особистісними смислами, самоставленням, ставленнями до оточуючих, усвідомленим вибором, та рефлексією. Рефлексія надає можливість не лише критично оцінити себе, а й свою діяльність, стати суб'єктом власної активності, визначити й спрямувати свою поведінку в складній життєвій ситуації на зміни в самооцінці, розвиток особистісних якостей, на переоцінку самої ситуації й пошук причин її виникнення, на вирішення складної життєвої ситуації.

І. Сергеева, О. Солодка [8] досліджуючи психологічні особливості проявів життєстійкості в підлітковому віці, зазначають, що життєстійкість дозволяє людині чинити опір негативним впливам середовища, надає впевненості та рішучості у власних діях, сприяє збереженню здоров'я та підтриманню оптимального рівня працездатності й активності в стресових умовах. Формується життєстійкість ще в дитинстві і завершує своє формування в підлітковому віці. Результати дослідження виявили, що близько половини опитаних підлітків мають високий рівень життєстійкості. Це означає, що підлітки отримують задоволення від того, чим займаються, вони впевнені у своїх діях, переконані в тому, що результат вартий всіх намагань, що все, що з ними відбувається – це безцінний досвід. Це досить позитивний результат. Однак, автори також виявили, що підлітки не завжди використовують конструктивні копінг-стратегії в стресових ситуаціях, що може призводити до негативних наслідків. Беручи до уваги, що також виявили наявність взаємозв'язку між життєстійкістю та копінг-стратегіями, можна зробити наступний висновок: більшість сучасних підлітків досить швидко та гнучко пристосовуються до тих змін, що з ними відбуваються в цьому віці. Вони проявляють такі якості, як рішучість, впевненість та наполегливість. Однак, їм бракує знань та життєвого досвіду. Через це в їхньому житті виникають труднощі, подолати які їм повинні допомогти дорослі, спрямувати підлітків та надати пораду. Це і є однією із важливих задач сучасної психології, педагогіки та інституту сім'ї.

За результатами досліджень передумов розвитку життєстійкості у підлітків в умовах воєнного конфлікту О. Басенко [1, с. 39] робить висновок, що у підлітковому віці, як періоді наріжних психосоматичних змін, значних потенціалів та ризиків, життєстійкість індивіда розвивається у взаємодії внутрішніх та зовнішніх ресурсів та різних соціо-екологічних рівнів перебування, позитивна, захисна дія яких набуває особливо критичного значення саме в умовах перебування у надзвичайній ситуації воєнного конфлікту. Висока інтенсивність переживання стресових подій в умовах війни, супутні стресові чинники, виснаження копінг-ресурсів призводять до різкого послаблення життєстійкості та погіршення психічного здоров'я особи. Підлітку ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду, необхідних для усвідомлення та опанування стресових подій, що відбуваються довкола. У зв'язку з цим великого значення набуває соціальна підтримка, сприятливий соціально-екологічний контекст, що його сучасні провідні дослідники

вважають найважливішим чинником успішного розвитку індивідуальної життєстійкості та психологічного відновлення після пережитого стресу та психотравми. Разом з тим, беззаперечним є також факт переважання у певних випадках впливу індивідуальних чинників попри наявність соціальної підтримки, а також далеко не завжди позитивного впливу надаваної спеціалізованої психосоціальної та психотерапевтичної допомоги.

Цінним є дослідження Л. Степаненко [10, с. 62], студенти-переселенці, переживають почуття відсторонення, відчуття себе «поза» життям. Характерним для студентів-переселенців є цілеспрямований аналіз ситуації, планування своїх дій з урахуванням стресових ситуацій, відмова від стратегії втечі від проблем, безпідставних самозвинувачень; використання захисних механізмів; зниження емоційної лабільності та певних характеристик емоційного реагування за рахунок емоційної стійкості та сміливості у соціальних контактах.

Сім'ї, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій, переживають сильні емоції, стрес, депресію, виснаження через раптове зіткнення з суб'єктивно значущою травмою, внаслідок непередбачуваної зміни життєвого устрою, внутрішньоособистої картини світу, або становищем, що знаходиться під загрозою виникнення психотравмивної ситуації. Особистість, яка спрямована на результат, із бажанням займатися своєю справою, допомагати іншим зможе успішно подолати складні життєві ситуації.

Для емпіричного дослідження використували методику діагностики життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонтєва. У дослідженні взяли участь 30 підлітків. Важливо виявити не лише загальний рівень життєстійкості, але і виявити на якому рівні кожен з її компонентів розвинений у підлітків. Сприйняття людиною змін, які з нею відбуваються дозволяють скористатися внутрішніми ресурсами, зберігаючи внутрішню збалансованість.

За компонентом «залученість» з високими показниками спостерігаємо у 26,6% досліджуваних, з середніми – 56,6% досліджуваних та з низькими – 16,6% досліджуваних. У більшості досліджуваних підлітків переважає середній рівень даного критерію, що вказує на здатність отримувати задоволення від своєї діяльності, переживання почуття комфорту та впевненості.

За компонентом «контроль» з високими показниками спостерігаємо у 36,6% досліджуваних, з середніми – 43,2% досліджуваних та з низькими – 19,9% досліджуваних. У більшості підлітків високий та середній рівень контролю.

Що свідчить про те, що більшість впевнені, що вони керують своїм життям, можуть впливати на події, впевнені у прийнятті самостійних рішень.

За компонентом «прийняття ризику» з високими показниками спостерігаємо у 19,9% досліджуваних, з середніми – 49,9% досліджуваних та з низькими – 29,9% досліджуваних. У більшості опитаних підлітків середній рівень зазначеного показника, що вказує на вагання сприймати ситуації, як такі, що приносять досвід.

За отриманими результатами дослідження констатуємо, що з високими показниками спостерігаємо у 13,3% досліджуваних, з середніми – 63,2% досліджуваних та з низькими – 23,3% досліджуваних. У більшості підлітків виявлено середній рівень, це підлітки, які зазвичай отримують задоволення від усього, що роблять, знаходять те, що їх цікаво, навіть у одноманітній діяльності. Чим вище рівень життєстійкості, тим більше він сприяє оцінці подій як менш травмуючих і успішності подоланні життєвих труднощів.

Таким чином, констатуємо, що у більшості досліджуваних підлітків переважають середні показники за шкалами залученості (отримання задоволення від особистісної діяльності), контролю (боротьба з труднощами дає змогу відчувати себе задоволено та успішно), прийняття ризику (впевненість у тому, що кожна ситуація – це можливість розвитку). Наповненість компонентів здатні перешкоджати виникненню внутрішнього напруження при доланні життєвих труднощів в умовах війни завдяки стійкості. Більшість підлітків готові до змін, здатні використовувати активну поведінку для пошуку можливих способів подолання кризових ситуацій.

Проте варто звернути увагу, що виявлено значну частину підлітків із низькими показниками за цими шкалами, підлітки важко переживають труднощі та зміни в кризових ситуаціях. Важливо навчити долати труднощі та ефективно використовувати внутрішні ресурси, віднаходити ефективні шляхи для досягнення цілей.

Одним з найбільш ефективних методів роботи з підлітками, на думку багатьох науковців, є групова корекційно-відновлювальна, психотерапевтична, психореабілітаційна робота, що поєднує в собі методи і способи роботи різних психотерапевтичних підходів, в залежності від актуального стану, глибини та інтенсивності переживань, вікових, психофізіологічних та когнітивних особливостей учасників групи, та інших чинників.

Л. Сердюк [9] зауважує, що тренінгова програма підвищення життєстійкості – це особистісноорієнтований тренінг. Особливістю особистісно-оріє-

ентованого тренінгу є залученість у тренінгову взаємодію особистості в цілому, що викликає зміни в її самоорганізації, самосприйнятті, актуалізує потребу в саморозвитку, самокорекції, самовдосконаленні як неперервному процесі. Особистісно орієнтований тренінг допоможе віднайти шляхи активного вирішення проблем за рахунок розуміння та розвитку особистісних ресурсів життєстійкості особистості. Науковці Л. Сердюк, О. Купреєва у тренінгу підвищення життєстійкості рекомендують використовувати наступні методичні засоби та методи: міні інформаційні блоки; зворотній зв'язок та групові дискусії; психотехнічні вправи; сюжетно-рольові та ділові ігри; психодраматичні ігри; методи арт-терапії; використання метафор та притч; метод «мозковий штурм»; техніки релаксації, медитації та візуалізації [9].

Авторський колектив за загальною редакцією В. Панок, пропонує програму дій практичних психологів і соціальних педагогів з психосоціальної допомоги дітям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій повинна сприяти вирішенню таких завдань: стабілізації емоційного і психофізичного стану дітей, які опинились у складних життєвих обставинах; зниження рівня тривожності, ворожості, подолання травматичного досвіду, віктимності, соціофобії і соціопатичних тенденцій розвитку; оптимізації самооцінки; зниження конфліктності, відчуженості і подолання бар'єрів у спілкуванні; формування навичок адаптивної і успішної поведінки; підвищення рівня правової, психологічної та соціальної захищеності; соціальної інтеграції та професійного самовизначення [3, с. 10].

Практичні психологи системи освіти мають володіти високим професіоналізмом та відповідальним ставленням до виконання професійних завдань при наданні допомоги особистості, що опинилась у складних життєвих обставинах унаслідок військових дій. Психолог надаючи допомогу дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах унаслідок військових дій розуміє складність, системність, довготривалість роботи, що проводиться на високому науково-методичному рівні.

Ефективність професійної діяльності психолога залежить від психоемоційного балансу та стресостійкості. К. Юнг зазначав, що якщо звичайний лікар постійно буде ризикувати інфікуватися хворобою, тому психотерапевту загрожує також не менша небезпечність, зокрема психічно інфікованим» [5, с. 186].

Особистість із розвинутою життєстійкістю може адекватно переживати життєві негаразди, отримувати уміння долати труднощі. Варто пам'ятати, що у складних життєвих ситуаціях важливо не зупинятися. Потрібно навчилася сприймати фільтровану інформацію, яку ми отримуємо із різних джерел, при цьому не піддаватися паніці та обмірковувати шляхи вирішення питання. Отриманий досвід успішного подолання кризових обставин, сприяє як особистісному зростанню так і для підтримки психічного здоров'я особистості.

Надаючи допомогу підлітку, психолог зобов'язаний визначити зону своєї компетенції. Допомога психологів дітям, які опинились у складних життєвих обставинах полягає у вирішенні стабілізації емоційного і психофізичного стану дітей, зниженні рівнів ворожості, тривожності, подоланні травматичного досвіду; зниженні рівнів конфліктності; подоланні бар'єрів у спілкуванні; оптимізації адекватної самооцінки; формуванні навичок успішної поведінки; підвищенні рівнів правової, психологічної та соціальної захищеності; успішної соціальної інтеграції та професійного самовизначення.

Висновки. Таким чином, важливо зміцнювати життєстійкість у підлітків в умовах воєнного конфлікту, як здатність швидко пристосуватися до будь-яких життєвих змін. Можливість будувати ефективну соціальну взаємодію та знаходити оптимальні шляхи саморозвитку та самоздійснення особистості, удосконалення засобів психологічної допомоги враховуючи вікові, соціальні та соціокультурні особливості особистості у складних життєвих обставинах.

Перспективою подальшого дослідження виступає вивчення психологічних особливостей життєстійкості та їх взаємозв'язку з іншими властивостями особистості в умовах війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Басенко О. Е. Психосоціальні передумови розвитку життєстійкості у підлітків в умовах воєнного конфлікту. *Український психологічний журнал*. 2019. № 2. С. 27-48. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukpsj_2019_2_4.
2. Діти та війна: навчання технік зцілення / [Сміт П., Дирегров Е., Юле В. ; співавт.: Гупта Л., Перрен Ш., Г'єстад Р. ; укр. пер. Інституту психічного здоров'я УКУ ; літ. та наук. ред. О. Черненко, М. Лемик, К. Явної]. Львів : Ін-т психічного здоров'я УКУ, 2014. 70 с.
3. Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій / авт. кол ; заг. ред. В. Г. Панок, І. І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 144 с.

4. Муздыбаев К. (1998) Стратегия совладания с жизненными трудностями. *Теоретический анализ. Журнал социологии и социальной антропологии*. Т. 1. № 2. С. 3-14.
5. Мушкевич М. І., Чагарна С. Є. Основи психотерапії : навч. посіб / за ред. М. І. Мушкевич. Вид. 3-тє. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 420 с
6. Предко В. В. Психологічне значення життєстійкості задля ефективного розвитку підлітка в умовах освітнього середовища. *Габітус*. 2020. Вип. 19. С. 185-189. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/habit_2020_19_34.
7. Предко Д. Є., Ларін Д. І. Релігійна віра як чинник подолання критичних життєвих ситуацій. *Психологічний часопис*. 2017. № 4(8). С. 76-86.
8. Сергеева І., Солodka О. Психологічні особливості проявів життєстійкості в підлітковому віці. *Vzdelávanie a spoločnosť medzinárodný nekonferenčný zborník* URL: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9/subor/Sergeeva_Solodkaya.pdf
9. Сердюк Л. З., Купрєєва О. І. Психологічні засади підвищення життєстійкості особистості. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. Вип. 15. Київ, 2017. С. 481-491.
10. Степаненко Л. В. Життєстійкість як ресурс копінг-захисних механізмів емоційної саморегуляції особистості *Габітус*. 2022. Вип. 34. С. 58-63.
11. Степаненко Л. В. Особливості взаємозв'язку життєстійкості та складників емоційної саморегуляції переселенців. *Габітус*. 2021. Вип. 23. С. 68-72. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/habit_2021_23_13
12. Чиханцова О. А. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 42. С. 211-231. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2018_42_13.
13. Чиханцова О. А. Соціокультурне середовище як чинник розвитку життєстійкості особистості. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості : матеріали Всеукраїнської (із міжнародною участю) науково-практичної конференції (5-6 жовтня 2017 року, м. Херсон)*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 168 с.

УДК 159.922:378

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.12>

Купчишина Валентина Чеславівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,

старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін

Національної академії Державної прикордонної служби України

імені Богдана Хмельницького

ORCID ID: 0000-0003-0937-8029

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ СЕЛФІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

THEORETICAL BASIS OF STUDYING THE SELFIE PHENOMENON IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

У статті презентовано результати аналізу наукової джерельної бази щодо історії виникнення феномену селфі та його змісту, наукові підходи до його вивчення. Підкреслено, що зазначений феномен не одноразово був обраний предметом вивчення як вітчизняних, так і закордонних дослідників.

Під поняттям «селфі» науковці розуміють зроблений суб'єктом фотознімок самого себе, спільно з певною особою (або твариною) або групою осіб за допомогою фотокамери, на відстані витягнутої руки (або через дзеркало), як правило, в момент емоційно-значущої події або ситуації, і представлені на огляд в умовах інтернет-простору з метою самопрезентації та самопізнання, за допомогою отримання соціальної думки (оцінки) про себе.

Зазначено, що поширення феномену селфі набуває стрімких обертів і причин для цього є достатньо (візуальні комунікації; нескінчена еволюція нарцисизму; людина як медіа; прагнення до саморедагування; гуманізація технологій тощо). Діагностичним інструментарієм дослідження зазначеного явища слугують такі методики як: багатовимірний опитувальник дослідження самоставлення (С. Пантілєєв); тест-опитувальник для визначення рівня самооцінки (С. Ковальов); тест оцінки нарцисизму (F.-W. Deneke і B. Hilgenstock, адаптована Н. Залуцкою, А. Вукс); методики «Діагностика особистісного егоцентризму» (Н. Фетіскін, Г. Мануйлов, В. Козлов) та ін.

Автором представлено погляди наукової спільноти до феномену селфі та його вплив на психічне здоров'я особистості. Визначено, що поряд з позитивними моментами (отримання приємних спогадів, додаткової уваги з боку інших людей, позитивне сприйняття себе та креативність у передачі інформації, саморозвитком, самопрезентацією, розширенням кола спілкування), дослідники виділяють цілу низку негативних моментів (відхід від реального світу, поверхневе сприйняття реальності, втеча від самотності тощо). На жаль, констатують вчені, за останній час набули широкого поширення такі негативні явища як селфі-залежність, кібербулінг, лайкінг, але при цьому вони зауважують, що помірне використання селфі може дати шанс людині в її розвитку як особистості, фахівця, а надмірне захоплення може стати причиною багатьох проблем зі здоров'ям.

Ключові слова: селфі, селфізм, самопізнання, самопрезентація, особистість, селфі-залежність, кібербулінг, лайкінг, фріранінг.

The article presents the results of the analysis of the scientific source base regarding the history of the selfie phenomenon and its content, as well as scientific approaches to its study. It is emphasized that the mentioned phenomenon has been chosen as a subject of study by both domestic and foreign researchers more than once.

By the concept of "selfie", scientists understand a photograph taken by the subject of himself, together with a certain person (or animal) or a group of persons using a camera, at arm's length (or through a mirror), as a rule, at the moment of an emotionally significant event or situations, and presented for review in the conditions of the Internet space for the purpose of self-presentation and self-knowledge, by means of obtaining a social opinion (evaluation) about oneself.

It is noted that the spread of the selfie phenomenon is gaining momentum and there are enough reasons for this (visual communications; the endless evolution of narcissism; man as a media; the desire for self-editing; the humanization of technology, etc.). The following methods serve as a diagnostic toolkit for the study of the mentioned phenomenon: multidimensional self-assessment questionnaire (S. Pantileev); test-questionnaire for determining the level of self-esteem (S. Kovalev); narcissism assessment test (F.-W. Deneke and B. Hilgenstock, adapted by N. Zalutska, A. Vuks); methods "Diagnostics of personal egocentrism" (N. Fetiskin, G. Manuylov, V. Kozlov) and others.

The author presents the views of the scientific community on the selfie phenomenon and its impact on the mental health of an individual. It was determined that along with positive moments (receiving pleasant memories, additional attention from other people, positive self-perception and creativity in information transmission, self-development, self-presentation, expanding the

circle of communication), researchers single out a number of negative moments (withdrawal from the real world, superficial perception of reality, escape from loneliness, etc.). Unfortunately, scientists state, recently such negative phenomena as selfie addiction, cyberbullying, liking have become widespread, but at the same time they note that the moderate use of selfies can give a person a chance in his development as a person, a specialist, and excessive enthusiasm can become the cause of many health problems.

Key words: *selfie, selfieism, self-discovery, self-presentation, personality, selfie addiction, cyberbullying, liking, free running.*

У ХХІ столітті задля досягнення популяризації себе більшість людей є користувачами різноманітних соціальних мереж, онлайн-платформ. Завдяки їм ми маємо можливість знаходити нових друзів, знайомитись з цікавими для нас людьми, отримувати легкий доступ до необхідної інформації, обговорювати цікаві теми в режимі онлайн, бути учасниками різноманітних зібрань, а також самопрезентувати себе іншим користувачам Інтернет-мереж. Науковці зазначають, що однією з форм невербальної комунікації виступає саме селфі.

Питання щодо вивчення феномену селфі не одразу стало предметом наукових розвідок. Особливості самопрезентації людини, соціально-психологічні передумови виникнення селфі, негативні наслідки даного феномену розкрито в наукових працях як вітчизняних, так і закордонних вчених, а саме: особливості самопрезентації покоління «Y» у соціальних мережах вивчали Д. Іванова, Є. Крилов, А. Глухов, Н. Калька, О. Кушу, О. Окушава, Ю. Пупкова, С. Черних та ін.; соціально-психологічні передумови виникнення даного психологічного феномену – М. Бриль, П. Дрекслер, М. Карр, Т. Козинцева, Дж. Оулетт, В. Рудич, П. Рутледж, М. Мартинов та ін.; аналіз можливих негативних наслідків селфі – К. Ануфрієва, А. Ахромова, А. Флюссер, С. Челишева та ін.; аналіз особливостей невербальної комунікації, види та впливи на особистість – Д. Іванов, Н. Гордєєв, Н. Калька, С. Нечитайло, К. Міллер, О. Силка, Н. Цветкова та ін. За останні роки наукова база досліджень феномену селфі багатилася значною мірою, але їх кількість та результати не в повній мірі розкривають всі психологічні аспекти та проблеми.

Метою статті є теоретичний аналіз досліджуваної теми через аналіз виникнення та розвитку зазначеного феномену й його впливу на світ людини.

У сучасному світі більшість людей не уявляє себе без соціальних мереж, які набули популярності в останні десятиліття. Науковці констатують, що вплив соціальних мереж на психічне здоров'я людини є досить значним, і тому вважають, що одним з засобів візуальної комунікації є селфі, як актуальний феномен сучасного суспільства [1, с. 273].

Стрімкий розвиток інформаційних технологій, комп'ютеризація – все разом сприяло виникненню різноманітних форм і способів людини презенту-

вати своє «Я». Н. Калька акцентує увагу на тому, що «уявлення про власне «Я» впливає на формування та розвиток гармонійної особистості загалом. Формування та утвердження позитивної Я-концепції стає запорукою повноцінного сприйняття себе та навколишнього світу. Становлення Я-концепції як вияву самосвідомості особистості тісно пов'язане із формуванням її Я-образу» [2, с. 156].

Аналіз наукової бази дослідження засвідчив, що в наукових працях дослідники, при вивченні феномену «селфі», послуговуються поняттям «Я-образу» людини. В його зміст вони включають систематичне самоуявлення особистості, підґрунтям якого виступають її пізнавальні та емоційні складові соціальної комунікації (різноманітні соціальні мережі, додатки тощо). Завдяки їм людина може презентувати власне «Я», ділитися й обмінюватися інформацією, відео, фото, презентуючи себе за допомогою самофотографування (селфі). Захоплення цим процесом спонукало науковців (Л. Александрову, К. Гринькова, А. Кононенко, О. Кононенко, О. Немеш, В. Лабунську, Д. Погонцева, Б. Соколова та ін.) до вивчення визначеного явища, виокремлення особливостей його впливу на психічний стан людини, її самосприйняття тощо.

У наукових джерелах зазначено: «Selfie (від слова self – сам себе) – це зроблений суб'єктом фотознімок самого себе, спільно з певною особою (або твариною) або групою осіб за допомогою фотокамери, на відстані витягнутої руки (або через дзеркало), як правило, в момент емоційно-значущої події або ситуації, і представлені на огляд в умовах інтернет-простору з метою самопрезентації та самопізнання, за допомогою отримання соціальної думки (оцінки) про себе. Термін «селфі» було обговорено у 2005 році фотографом Д. Краюзе (хоча знімки у форматі «селфі» знімалися і на багато раніше) [3, с. 64-65].

З початку свого виникнення селфі було найбільш популярним серед молодого покоління, але згодом розширило свої вікові межі. Журналом «The Times» (2012 р.) було відмічено, що цей термін увійшов у «Топ-10 настирливо промовляючих слів». За результатами опитування яке було проведено компанією Samsung, було виявлено, «що 30% фотографій-селфі – це аудиторія 18-24 років». М. Абрамова зазначає, що «до 2013 року селфі

стало настільки поширеним явищем, що за опитуванням користувачів соціальних мереж, було включено в онлайн-версію Оксфордського словника англійської мови, а в листопаді 2013 року слово австралійського походження «селфі» стало «словом року» [4]. Згодом, аналіз популярності соціальних мереж серед користувачів Інтернету (соціальні мережі Facebook, Instagram та ін.), також засвідчив розширення аудиторії користувачів. Так, наприклад, українська аудиторія соціальної мережі Instagram складає 7,3 млн користувачів. Кількість опублікованих фото з тегом #selfie в соціальній мережі Instagram майже 350 млн» [1, с. 278].

Що стосується різновидів селфі, то дослідники (Я. Богиня, М. Бриль, К. Пасько та ін.) виокремлюють шість основних типів селфі-знімків: з відомими людьми; захопленість людини спортом; з їжею; у примірочних; на відпочинку; селфі-качечки (з характерно витягнутими губами); під час подорожів; під час урочистих подій; фото-екстрем; «неформальне селфі»; з родиною або авторитетними дорослими; з тваринами та птахами тощо [5, с. 302-305; 6, с. 65].

Для кращого розуміння предмету нашого дослідження, набуття його поширення та популярності, на нашу думку, доречним було провести невеличкий історичний екскурс в історію виникнення поняття «селфі».

Аналіз наукової джерельної бази дозволив нам з'ясувати, що перші знімки себе були зроблені: хіміком Р. Корнеліусом (1839 р.); за допомогою дзеркала та вікна камери Kodak Brownie для власного автопортрету княгинею Анастасією Миколаївною (1914 р.); за допомогою дзеркала – Томасом Чарльзом і Ричмондом Бейкер (1917 р.). Як зазначає з цього приводу М. Бриль: «У цілому, початок ХХ століття ознаменувався інтересом до фотографії та появою у фотомистецтві жанру автопортрета за допомогою використання триноги або дзеркала». Науковець констатує той факт, що сам термін «селфі» виник тільки в 2002 р., і набув широкого розповсюдження в США, а з 2010-х років поширився в наслідок застосування цифрових фотопортретів в онлайн-мережах. На початку ХХІ століття розвиток техніки (фотоапаратів, поява мобільних телефонів з камерами) спричинив великий бум, що сприяв виведення фотопортрету на новий рівень значущості. Найпопулярніше селфі було зроблено в 2014 році на 86 церемонії вручення кінопремії «Оскар» (це фото побило всі рекорди, після публікації зібравши більше мільйона лайків)» [6, с. 63].

В Україні, перші публікації науково-популярного та наукового характеру починають з'являтися

з 2015 року, що пов'язано з розповсюдженням смартфонів. Діагностичним інструментарієм слугують такі методики як: багатовимірний опитувальник дослідження самоствавлення (С. Пантілеєв); тест-опитувальник для визначення рівня самооцінки (С. Ковальов); шкали оцінки рівня задоволеності власним тілом (ШЗВТ) (О. Скугаревський); тест оцінки нарцисизму (F.-W. Deneke і В. Hilgenstock, адаптована Н. Залуцкою, А. Вукс); шкали психологічного благополуччя (К. Рифф, адаптована Т. Шевеленковою і Т. Фесенко); методики «Діагностика особистісного егоцентризму» (Н. Фетіскін, Г. Мануйлов, В. Козлов) [7, с. 3-4].

Опрацювання змісту наукових джерел, дозволило нам визначити, що у багатьох наукових статтях термін «селфі», деякі науковці визначають як автопортрет. Ми приєднуємось до їх висновків, що з філологічної точки зору між цими поняттями дійсно є багато спільного, але й і відмінного.

На думку М. Бриля, автопортрет – це зображення людини, яке вона створила самостійно. Науковець звертає увагу на те, що «селфі – це різновид автопортрету, який може відрізнятися від художнього автопортрету більш низькою якістю та майстерністю виконання». У своєму дослідженні автор визначає та описує відмінності основних ознак «автопортрету» і «селфі», й зауважує, що «схожість цих понять є лише в існуванні виконавця жанру, тобто автора, який виступає активним суб'єктом візуалізації самого себе» [6, с. 64].

У дослідженні М. Абрамової проаналізовано історію розвитку портрета та автопортрета як різновиду селфі, наведено приклади (груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого в Софії Київській; сарматський портрет; репрезентативний портрет XVII–XVIII століть тощо). «В портретах Сандро Боттічеллі, Яна Ван Ейка, Курбе, Парміджаніно, Рембрандта, Рубенса та інших художників-митців автопортрет виступає як втілення певної концепції людини», – відмічає М. Абрамова. Також дослідниця розкриває мову селфі: «з одного боку, селфі представляється як фактор демократизації медіа, з іншого – як інструмент комодифікації людини в умовах новітнього споживацького капіталізму. Знову ж таки, з одного боку, селфі – це «правда життя», з іншого – міфологізований конструкт власного «Я», адже соціальний акаунт у будь-кого – це не справжня людина, а прикрашена картинка» [4, с. 74-76].

У психологічній науці, дослідниками було запропоновано теорії виникнення, причини поширення та вплив на особистість зазначеного феномену. Так, Н. Калька зазначає, що за однією з теорій, «Я-концепція» особистості виступає як струк-

тура її самосвідомості, що знаходиться у тісному зв'язку з іншими її підструктурами («Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-дзеркальне»). Завдяки інформаційним технологіям людина може себе показувати/презентувати світу, що сприяє виникненню ще одного елементу – «Я-віртуальне». У своїх дослідженнях науковці-психологи дотримуються думки, що дуже часто останнє є свідченням нереалізованості особистості в житті, у людини спостерігається прояви незадоволеності деяких її потреб та бажань, що можливо зробити у віртуальній реальності. Тому, наголошують вчені, селфі можна розглядати як один з елементів/способів/стратегій побудови/удосконалення «Я-віртуального» людини. Представники іншої теорії (Л. Буффарді, К. Кемпбелл, К. Ліберман, Д. Паркінсон, М. Рекалькаті, П. Рутлед та ін.), у дослідженні феномену селфі, намагалися вивчати його через соціальний контекст [2, с. 158].

У своїх наукових розвідках, вченими (Д. Бак, Е. Калагідзе, Н. Макаренко, А. Павленко та ін.) було виділено функції селфі як психологічного явища, а саме: спілкування, самопрезентацію, забезпечення рефлексії, спонукання до самопізнання та саморозвитку особистості [1, с. 275]. Дійсно, зазначені науковцями функції, розкривають зміст відображення особливостей прояву психічних процесів особистості, та виявляють причини виникнення й поширення досліджуваного нами феномену.

Ми погоджуємось з висновками дослідників, щодо причин виникнення та поширення досліджуваного нами явища. Такими причинами є візуальні комунікації (П. Рутледж); нескінченна еволюція нарцисизму (К. Томпсон); людина як медіа (Н. Карр); прагнення до саморедагування (Дж. Кілнер); як продати себе суспільству (Дж. Оулет); гуманізація технології (Б. Худ) [6, с. 65].

Про місце, значення та вплив віртуального простору на особистість ведуть мову у своїх наукових працях О. Вернік, О. Зінченко, Т. Карабін, М. Назар, В. Фатурова та ін., але більшість вчених розглядають підлітковий та юнацький вік.

При вивченні феномену селфі, дослідники по різному визначають його значення. Так, одні виступають за те, що селфі приносить позитивні враження, почуття в життя людини, адже «селфі – це сучасний шлях самопізнання людини», – наголошують вони. Завдяки йому людина може побачити себе зі сторони, поділитися своїми емоціями та почуттями, станом, ідентифікувати себе тощо. До позитивних характеристик також відносять можливість спілкуватися, знаходити нових друзів в різних куточках світу через виставляння своїх фото у соціальних мережах, на різних платформах; формування

власного образу «Я» особистості; вираження своєї ідентичності; селфі сприяє розвитку креативності; має розважальний аспект; надає можливість вести віртуальний щоденник; виступає елементом соціальної культури, що дає змогу самоудосконалюватись, розвиватись та підвищувати власну самооцінку особистості [8].

У 2015 р. П. Рутледж наголошувала, що «селфі – це не прояв нарцисизму, а спроба навіть не ідентифікації, а комунікації, запрошення до діалогу, намагання відрефлексувати себе і навіть спрогнозувати майбутні події, прагнення отримати схвалення чи дискутувати про правильність, доречність своїх дій». Як зазначають А. Шевцов і В. Гупаловська, авторка «завжди розглядала феномен селфі у позитивному контексті, вважаючи винним у негативних його аспектах людський мозок, який не завжди може оцінити міру ризику (підлітковий вік), недоліки сформованості центру прийняття рішень (підлітковий вік, похилий вік)» [7, с. 2-3].

А. Шевцов та В. Гупаловська вважають, що використання селфі є важливими складовими конструювання людиною власного образу «Я»; додає людині впевненості, що сприяє її самовираженню («завдяки якому індивід більше пізнає себе не лише через саморефлексію, але й через реакцію інших на власні само прояви») та самореалізації. Вчені роблять висновок, що «селфі допомагає отримати заробіток, покращити матеріальне становище. Тепер модно бути унікальним, іншим, ні на кого не схожим, і пошук потрібного образу може стимулювати розкриття несподіваних граней як самого образу Я, так і особистості» [7, с. 5].

Представники іншої групи ведуть мову про небезпеку, яку має селфі для людини. Так, у дослідженні Н. Кальки [2], О. Максима [9] та ін., зазначається, що акцетування особистості на власному «Я», сприяє астенічному розвитку власного «Я» особистості.

Науковці застерігають людство щодо надмірного захоплення селфізмом, що може призвести і до різних захворювань. Психологами О. Силкою [10], К. Фоменко [11] було виділено три етапи цього захворювання: 1 – епізодична (три фото на день, без виставляння у соцмережі, але їх може бачити обмежене коло людей); 2 – гостра (фото робляться тричі на день і викладаються у соцмережі); 3 – хронічна (неконтрольоване бажання фотографувати себе цілодобово, і виставляти їх не менше шість разів на день) [3, с. 65].

Аналіз наукових результатів дослідників (О. Гончарової, В. Гупаловської, І. Сосина, А. Шевцова, Ю. Чуєва та ін.) доводить, що використання селфі по різному використовується представниками різних вікових періодів розвитку.

Так, у своїх дослідженнях А. Шевцов та В. Гупаловська наголошують, що 90% підлітків та 91% юнаків роблять селфі, але при цьому на завжди їх викладають їх у соціальних мережах. Після використання відповідних методик, дослідники відмічають, що селфі може допомогти менш комунікабельним молодим людям підвищити рівень самосприйняття [7, с. 4].

Н. Макаренко та А. Павленко констатують, що дослідження прояву феномену селфі у представників підліткового та юнацького віку мають свої особливості. Так, після проведеного опитування, науковцями було зроблено висновок, що «існування граничного та частково гострого дефіциту селфі у респондентів»: 57% старшого шкільного віку та 50% юнацького віку зазначили, що для них є важливим кількість «лайків» під їхніми світлинами. Представники старшого шкільного віку відмітили, що не тільки полюбують самі себе фотографувати (57%), але їм подобається коли їх фотографують (36%). Були і такі, які не люблять фотографуватися взагалі (7%). Також, дослідники зазначають, що «у 21% учнів викладено в соціальних мережах більше 100 фотографій, у 36% від 50 до 100, у 21% учнів викладено менше 50 фотографій або взагалі немає фотографії. Більшості учнів (69%) подобається презентувати себе оточуючим людям, вони люблять бачити свої зображення, 19% іноді їх переглядають; 12% досліджуваних не викладають свої фотографії» [8, с. 211-212].

За даними вчених з інтернет-гіганта Googl, сучасна молодь має нездорову залежність щодо використання селфі. За середньостатистичними даними, які були наведені дослідниками, молода людина здійснює не менше 14 селфі на день. «Ті, хто проводить по 11 годин в день з власним мобільним пристроєм роблять по 14 власних фото, 16 фото або відео, а також 21 раз перевіряють свої сторінки у соціальних мережах і відправляють 25 текстових повідомлень кожен

день, – зазначають дослідники. – З іншої сторони, середньостатистична доросла людина робить за день по 4 фото або відео, а також 2,4 селфі. Середній підліток – 6,9 фото та відео в день і 4,7 селфі». І. Сосин, О. Гончарова, Ю. Чуев наводять аналіз використання селфі в різні роки та місць де його було зроблено та виокремлюють результати використання селфі жінками та чоловіками тощо [12].

Опрацьований змін наукових результатів вчених-психологів засвідчив, що селфі стрімко увірвалося в наше життя. Серед перспективних напрямів застосування дослідники вважають такі напрями як мода (стилісти можуть давати поради щодо підбору гардеробу людини), безпека (заміна квитків, документів із застосуванням штрих-кодів), медицина (консультування та діагностування без особистого контакту з лікарем) тощо. М. Абрамова зауважує з цього приводу, що на сьогоднішній день «селфі – це апогей масової культури з її залежністю від технологій» [4, с. 72].

Отже, селфі є одним з найпопулярніших інструментів самопрезентації людини. Дослідження науковців пов'язані з детальним вивченням цього феномену та виокремленням особливостей впливу на людину. На думку вчених «плюсами» використання селфі є: простота та доступність; велика та безмежна аудиторія для спілкування; прояви креативності; можливість самовираження через пізнання власного «Я» та підвищення самооцінки; нові знайомства тощо. «Мінусами» виступають такі фактори як: заміна реального спілкування на віртуальне; заниження самооцінки; спотворення власного «Я»; залежність від думок інших людей про себе; загроза для життя людини; різного роду залежності (селфі-залежність, кібербулінг, лайкінг).

Перспективним напрямком дослідження є емпіричне дослідження явища селфі як засобу репрезентації цінностей особистості у зрілому дорослому віці.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Щербатюк В. В. Селфі як засіб репрезентації ціннісної спрямованості особистості. *Актуальні проблеми психології*. Т. XI. Вип. 17. С. 273- 289. URL : <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v11/i17/21.pdf> (дата звернення: 20.09.2022).
2. Калька Н. М. Феномен селфі як спосіб презентації «Я» у віртуальному просторі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 2, 2015. С. 156-164.
3. Кононенко А. О. Психологічна природа селфі. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Вип. 4 Том 1. 2017. С. 64-69.
4. Абрамова М. Феномен селфі: новий вид мистецтва чи інструмент селфмаркетингу. *Художня культура. Актуальні проблеми*. Вип. 18. Ч. 1. 2022. С. 72-78.
5. Богиня Я. О., Пасько К. М. Проблема «селфі» в житті сучасної людини. *Етнічна самосвідомість та між-етнічна взаємодія в сучасному світі : зб. наук. праць / [за ред. : Кузікової С. Б., Щербакової І. М., Пасічник Н. О.]*. Суми : Видво СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2016. С. 302-305.
6. Бриль М. М. Селфі як соціально-психологічне явище. *Актуальні проблеми психології*. Том I. Випуск 44. 2016. С. 62-67.

7. Шевцов А. А., Гупаловська В. А. Психологічна парадигма селфі у віртуальних соціальних мережах: позитиви та негативи благополуччя особистості. *Вісник НАПН України*. № 3(1). 2021. С. 1-8.
8. Макаренко Н. М., Павленко А. Г. Селфі як форма самопізнання. *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць*. Вип. 37 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; наук. ред.: С. Д. Максименко, Л. А. Онуфрієва. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. С. 207-216.
9. Максим О. В. Деформація ціннісних орієнтацій інтернет-залежних підлітків. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/718019/1/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD.pdf> (дата звернення: 20.09.2022)
10. Силка О. О. Селфі-адикція: теоретичний огляд проблеми. *Молодий вчений. Серія: Психологічні науки*. № 2(66), 2019. С. 163-165.
11. Фоменко К., Дереповська М. Психодіагностика селфі-залежності як заміщення психологічного дефіциту. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. Випуск 65. 2021. С. 275-292.
12. Сосин И. К., Гончарова Е. Ю., Чуев Ю. Ф. Селфи как субкультура и новая форма зависимости: идентификация проблемы. URL : <https://accemedin.com/material/1560> (дата звернення: 30.09.2022)

УДК 316.62:378-057.87

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.13>

Лосієвська Ольга Геннадіївна,

доктор психологічних наук, доцент,

професорка кафедри психології та соціології

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-6113-7997

Ляшко Анна Олексіївна,

здобувачка II освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр»,

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0001-9143-4231

ВПЛИВ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА СТВОРЕННЯ НЕКОНФЛІКТНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

THE INFLUENCE OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF HIGHER EDUCATION ACQUIRES ON THE CREATION OF A NON-CONFLICT ENVIRONMENT IN THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

У статті надані результати дослідження впливу особистісних характеристик здобувачів вищої освіти на створення неконфліктного середовища закладу вищої освіти. Представлено аналіз проблеми дослідження у науковій психологічній літературі, теоретично визначено вплив особистісних характеристик здобувачів вищої освіти на створення неконфліктного середовища закладу вищої освіти, представлено явище неконфліктного середовища як складова успішності організації освітнього простору, конструктивні засоби вирішення конфліктних ситуацій та визначена конфліктологічна компетентність учасників освітнього процесу. Розглянуто позитивний та негативний вплив конфлікту на навчальну діяльність, специфіку розвитку індивідуально-сміслової сфери, вплив розвитку комунікативних навичок на створення безпечного конструктивного середовища у закладі вищої освіти.

Актуальне наукове завдання дослідження полягає у формуванні професійних компетенцій здобувачів вищої освіти, а насамперед – компетенцій соціальної взаємодії, що виразилися в уточненні сутності та специфіки неконфліктної взаємодії учасників освітнього процесу, його структурно-змістовної та функціональної основи.

Швидка динаміка змін сучасного суспільства показали, що рівень знань людини повинен розвиватися та модернізуватися згідно з потоками інформації і знань, які присутні у суспільстві і особливо – у науковому середовищі. У зв'язку з цим в даний час метою освіти виступають не лише знання, а також розвиток факторів конструктивності: певних навичок та комплексного системного мислення, що у свою чергу формує створення безпечного неконфліктного середовища.

Стаття відображає вплив особистісних властивостей здобувачів вищої освіти на створення неконфліктного середовища закладу вищої освіти та розгляд особистісних характеристик здобувачів вищої освіти, що підтверджено дослідженнями впливу гендерної поведінки на вибір стратегії поведінки у конфлікті.

Ключові слова: *заклад вищої освіти, здобувач вищої освіти, гендерна поведінка, неконфліктне середовище, освітній простір, стратегії поведінки у конфлікті.*

The article presents the results of a study of the influence of the personal characteristics of higher education students on the creation of a non-conflict environment in a higher education institution. The analysis of the research problem in the scientific psychological literature is presented, the influence of the personal characteristics of higher education students on the creation of a non-conflict environment of a higher education institution is theoretically determined, the phenomenon of a non-conflict environment is presented as a component of the success of the organization of the educational space, constructive means of solving conflict situations and the conflict-related competence of the participants of the educational process are determined. The positive and negative impact of the conflict on educational activity, the specifics of the development of the individual and meaningful sphere, the impact of the development of communication skills on the creation of a safe constructive environment in the institution of higher education are considered.

The actual scientific task of the study is to form professional competencies of higher education students, and first of all, competencies of social interaction, expressed in clarifying the essence and specifics of non-conflictual interaction of participants in the educational process, its structural, substantive and functional basis.

The rapid dynamics of changes in modern society have shown that the level of human knowledge must develop and modernize in accordance with the flows of information and knowledge that are present in society and especially in the scientific environment. In this regard, at present, the goal of education is not only knowledge, but also the development of constructive factors: certain skills and complex systemic thinking, which in turn forms the creation of a safe, non-conflict environment.

The article reflects the influence of the personal characteristics of higher education students on the creation of a non-conflict environment of a higher education institution and consideration of the personal characteristics of higher education students, which is confirmed by a study of the influence of gender behavior on the choice of a conflict behavior strategy.

Key words: *higher education institution, higher education student, gender behavior, non-conflict environment, educational space, conflict behavior strategies.*

Для сучасної психології актуальною є тема створення неконфліктного середовища закладу вищої освіти. Наразі здійснюється системна трансформація сфери освіти для забезпечення її нової якості та впливу на навчальну діяльність здобувачів вищої освіти. Але швидкі системні зміни створюють особливе соціальне середовище в системі освіти, що призводить до зниження мотивації до навчання, працездатності, призводить до виникнення конфліктів [6]. Тому управління та конструктивне вирішення конфліктів є необхідною складовою полікультурного простору закладу вищої освіти, головна мета якого – всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства.

Досвід вивчення конфліктів показує, що сучасний здобувач вищої освіти має володіти здатністю аналізувати ситуації міжособистісної взаємодії, визначати причини та наслідки того чи іншого засобу пом'якшення конфліктної ситуації для гуманного та безпечного психологічного клімату у середовищі здобувачів вищої освіти та гармонійного розвитку особистості [3].

На думку Г. Андрєєвої взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок [10]. Саме причина зумовленість становить головну особливість взаємодії, коли кожна із взаємодіючих сторін постає як причина іншої та як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що визначає розвиток об'єктів та їх структуру.

На думку Х. Корнелюса та Ш. Фейер найвища мета вирішення конфлікту – відстоювання свого інтересу, своїх цінностей, не обмежуючи інтереси та цінності інших учасників. Для забезпечення саме таких відносин потрібні глибокі знання та навички у сфері комунікацій.

Комунікація – це сукупність властивостей, що характеризує ставлення до людей і забезпечує можливість встановлення та підтримки взаєморозуміння між ними [2]. Для сучасного здобувача вищої освіти важливе вміння орієнтуватись у різних ситуаціях, засноване на знаннях та чуттєвому досвіді, здатності ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми завдяки розумінню себе та інших

людей при постійній мінливості міжособистісних відносин та умов соціального середовища [1].

Формування сприятливого соціально-психологічного клімату вимагає розуміння внутрішнього стану здобувачів вищої освіти, їхньої емоційності, настрою, душевних переживань, стосунків одного з одним. Створення неконфліктного освітнього середовища є результатом об'єктивних можливостей утримання методів, прийомів, засобів, організаційних форм конфліктологічної діяльності, що забезпечують вирішення поставленої мети та завдань [4].

Навчання спілкуванню, вміння знаходити компроміси, відчувати консенсусні моменти, недопущення загострення у спілкуванні і переростання у конфлікт, удосконалення навичок з пом'якшення відносин та допомога з медіації при вирішенні конфліктів у своєму середовищі, вміння прогнозувати виникнення конфліктів та недопущення створення умов конфлікту, напрацювання навичок самоконтролю власного внутрішнього стану при загостренні ситуацій під час спілкування допомагають напрацювати в здобувачів освіти автоматизм конструктивного мислення і прийняти вірне рішення у будь-якій конфліктній ситуації як у житті, так і у спілкуванні серед здобувачів вищої освіти у процесі навчання [13].

Опанування необхідних знань та навичок повинно формувати певні стійкі функції з подальшим переростання їх у професійні компетенції. А подальшою метою цього процесу може являтися перехід компетенцій з вирішення конфліктів у особистісні характеристики членів наукового середовища для розвитку, модернізації і підвищення якості процесів навчання

Конструктивне освітнє середовище допомагає забезпечити здобувачеві освіти багатоваріантність досягнення кінцевої мети – формування системи знань, умінь та навичок відповідно до вимог Державного освітнього стандарту та створити умови для подальшого розвитку особистості здобувача вищої освіти.

Компетентнісний підхід у системі освіти, який інтенсивно розробляється останнім часом, уособлює наразі інноваційний процес в освіті та відпо-

відає прийнятій у більшості країн світу загальній концепції освітнього стандарту, і прямо пов'язаний з переходом на систему компетентностей у створенні змісту освіти та систем контролю її якості (Л. Вольнова, Н. Гордієнко, В. Гриньова, О. Гура, Т. Захарова, В. Кремень, Л. Леміхова, Н. Тарасова).

Аналіз світового та вітчизняного досвіду вирішення проблеми конфліктів свідчить, що роботу з формування культури спілкування, комунікативної компетентності, розробки заходів з профілактики конфліктної поведінки треба проводити у значно більшому обсязі [8]. Учасники освітніх відносин зацікавлені в тому, щоб освіту здобувачі отримували в умовах безпечного освітнього середовища, спрямованого на збереження та зміцнення їх психічного та соціального здоров'я, а також мінімізацію деструктивного ризику в конфліктних ситуаціях [5].

Важливим ресурсом вирішення актуальних проблем у підготовці сучасного фахівця сфери освіти є формування його адекватної поведінки в конфліктній ситуації, заснованого на раціональному виборі стратегії. Стратегія поведінки у конфлікті сприймається як орієнтація особистості стосовно конфлікту, установка певних форм поведінки у ситуації конфлікту. Ця модель заснована на рівні задоволення учасниками конфлікту своїх інтересів та інтересів протилежної сторони. Стиль поведінки у конфлікті збігається за значенням із методом його вирішення і сприймається як манера поведінки, спосіб подолання конфліктного протистояння, вирішення проблеми [13].

На думку К. Томаса та Р. Кілменна, підставою типології конфліктної поведінки є два поведінкові стилі: кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених у конфлікт, і напористість, де є характерний акцент на захист власних інтересів.

Відповідно до цих двох основних вимірів Томас – Кілменн виділяють наступні стратегії поведінки у конфлікті:

1) протистояння – людина, що використовує цей стиль, наполеглива і непоступлива, її стиль спрямований на вплив. Людина задовольняє свої власні інтереси за рахунок іншої людини, використовуючи для цього весь вплив, який є доцільним для завоювання позицій опонента [9].

2) співпраця – людина, яка використовує цей стиль, є наполегливою і співпрацює одночасно. При співпраці людина намагається працювати з іншою людиною над пошуком рішень, що повністю задовольняють інтереси обох сторін [9].

3) компроміс полягає в тому, щоб знайти доцільне, взаємоприйнятне рішення, яке частково задовольняє обидві сторони [9].

4) уникнення. Людина, яка використовує цей стиль, є нерішучою і непоступливою. За уникнення людина не переслідує ні власні інтереси, ні інтереси іншої людини [9].

5) пристосування. Людина, що використовує стиль пристосування, є нерішучою і співпрацюючою – цей стиль є протилежністю протистоянню. При використанні стилю пристосування людина нехтує власними інтересами, щоб задовольнити інтереси іншої людини; цьому стилю притаманний елемент самопожертви [9].

У життєдіяльності здобувача вищої освіти особливу групу складають гендерні конфлікти. Причини виникнення гендерних конфліктів в окремих соціальних групах та стратегії їх вирішення є недостатньо дослідженими та потребують подальшого вивчення і тому є актуальними.

Основною причиною гендерних конфліктів здобувачів вищої освіти є гендерна нерівність, що формується у свідомості індивіда. С. Бем висунула концепцію про чотири типи гендерної ідентичності: фемінної, маскулінної, андрогенної, недиференційованої.

Фемінність – це характерна форма поведінки, яку очікують від жінки у даному суспільстві.

Маскулінність – це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації.

Щодо андрогінності, то можна вважати, що це одночасна присутність в однієї людини стереотипних для даного суспільства ознак чоловіка і жінки (не обов'язково у рівній мірі).

Недиференційований тип статевої ідентичності не зумовлює для особистості сталих типів ставлення до оточення та стратегій поведінки в конфлікті [12].

Гендерний конфлікт, що тлумачиться як «негативна взаємодія, в основі якої лежить несумісність гендерних цінностей, ролей, інтересів, що приводить до боротьби за збереження або зміну своєї пропозиції» [1], є звичним явищем для процесу, учасники якого взаємодіють для досягнення єдиного результату.

Сферою виникнення гендерних конфліктів у взаємодії здобувачів вищої освіти може стати будь-яка частина їх життєдіяльності: від обрання напряму професійної підготовки та навчального процесу до облаштування побутових умов. Основною причиною гендерних конфліктів здобувачів вищої освіти є гендерна нерівність, що формується в їх свідомості. Поки в нашому суспільстві існують гендерні стереотипи, що впливають на формування свідомості людей з дитинства, та про-

**Результати дослідження за методикою С. Бем «Маскулінність – фемінність» та методикою
Томаса – Кілменна «Стратегія поведінки у конфлікті» %**

Гендерна поведінка	Гендерна поведінка	Тип стратегії поведінки у конфлікті				
		Протистояння	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Маскулінність	20,7%	50%	22,2%	22,2%	5,6%	-
Фемінність	16,1%	-	28,6%	-	21,4%	50%
Андрогінність	63,2%	5,5%	56,3%	36,4%	-%	1,8%
Недиференційована	0%					

пагуються всіма доступними джерелами інформації, таке явище, як гендерна нерівність, не можна вважати подоланим.

На стиль поведінки у суперечці впливає гендерний тип поведінки особистості, а також її емоціональний інтелект та відсутність/наявність стресових факторів. Для розв'язання гендерних конфліктів здобувачів вищої освіти досить часто використовують процедуру медіації [4].

Здобувачі вищої освіти, які мають виражену маскулінну соціальну роль у конфліктах більше схильні до суперництва, при цьому поведуться досить владно та авторитарно. Здобувачі з фемінною соціальною статтю ж здебільшого намагаються уникати конфліктних ситуацій, їм також властива невпевненість у критичних ситуаціях, вони схильні до емпатії, намагаються не зачепити чужі почуття, уникнути негативних зіткнень, догодити. Зазначені аспекти пов'язані зі статево-рольовим вихованням, від якого залежить вибір стратегії поведінки у конфлікті [12].

На основі теоретично обґрунтованої проблеми впливу особистісних характеристик здобувачів вищої освіти на створення неконфліктного середовища закладу вищої освіти нами було проведено емпіричне дослідження, де одним з завдань було встановлення зв'язку гендерних особливостей поведінки та вибору стратегії поведінки у конфлікті. Для цього використовувалась методика С. Бем «Маскулінність – фемінність» [12] та методика Томаса – Кілменна «Стратегія поведінки у конфлікті» [9].

На підставі проведеного дослідження були отримані наступні результати (див. табл. 1).

Статистичні результати надають можливість стверджувати, що на вибір стратегії поведінки в конфлікті може впливати гендерні особливості поведінки: конструктивні стратегії поведінки в конфлікті обирають особи, які мають андрогінний тип, неконструктивні стратегії поведінки частіше обирають особи, розвинені за маскулінним та фемінним типом.

Так, у зв'язку з тим, що у здобувачів вищої освіти з фемінним типом поведінки гарно розви-

нена емоційна сфера, їх поведінка в конфлікті частіше пов'язана з емоційними проявами, а також із міжособистісними стосунками. Маскулінами конфліктні відносини сприймаються як протистояння, яке пов'язане з певними поведінковими реакціями (суперечка, протиріччя, боротьба, сутичка, війна, бійка), а також із міжособистісними стосунками (зрада, відносини, сварка) [12].

Таким чином, можна стверджувати, що стратегії суперництва, співробітництва та компромісу характерні для здобувачів вищої освіти з маскулінними особливостями поведінки, а уникнення, пристосування, співпраця – для здобувачів вищої освіти з фемінними особливостями поведінки.

При врегулюванні конфліктів гендерний фактор найчастіше зможе відіграти істотну роль. Причини цього у тому, що з урахуванням сприйняття сучасним суспільством гендерної приналежності людини, незалежно від статі, кожній стороні стереотипно приписуються певні риси поведінки.

Таким чином, вирішення конфлікту без урахування гендеру не є ефективним тому, що призводить до застосування тактики «поступися», «будь мудрішим». Тобто, це не є моделлю створення неконфліктного середовища у закладі вищої освіти, це лише підживлює конфлікт, створюючи розрив між здобувачами вищої освіти, не дозволяючи сформувати конструктивну взаємодію у освітньому просторі, посилюючи вплив соціальних стереотипів на вибір стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях.

Вирішення гендерного конфлікту можливе за допомогою певних заходів: з одного боку законодавчо, з іншого боку, через формування гендерної культури у суспільній та індивідуальній свідомості. Тобто, необхідне вироблення неупередженого ставлення до здобувачів освіти з різними гендерними особливостями поведінки. Поведінка людини грає визначальну роль у її соціалізації. Під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів дійсності формуються звички, манери, спосіб життя, поведінка, світогляд взагалі: визначається доля людини або її життєвий сценарій.

В умовах неконфліктного середовища закладу вищої освіти відбувається підвищення рівня загальної освіченості особистості здобувача вищої освіти та розвиток культурно-моральної сторони особистості, критичного та системного мислення, когнітивної гнучкості, емоційної інтелігентності, толе-

рантності. У неконфліктному середовищі закладу вищої освіти формується гуманістичне суспільство яке здатне у повсякденні не втрачати моральних орієнтирів, це відбувається за допомогою розвитку внутрішньої культури, соціального інтелекту, толерантності, вміння безконфліктно спілкуватися.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бабаян Ю. О. Гендерні особливості конфліктної поведінки в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології*. 2015.
2. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : Підручник. Київ : КНЕУ, 2004. 383 с.
3. Відповідальність як чинник адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі / Т.Г. Дріга, В.Ю. Завацький, О.Г. Лосієвська та ін. ; за ред. Н.Є. Завацької. Сєверодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. 240с.
4. Дуткевич Т. В. Конфліктологія з основами психології управління : навч. посіб. для студ. психол.-педагогіч. спеціальностей вищих навч. закладів. Кам'янець-Подільський, 2014. 109 с.
5. Закон України «Про вищу освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 07.09.2021).
6. Кокурн О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця. К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. 200 с.
7. Лейко С. В. Поняття «компетенція» та «компетентність» : теоретичний аналіз. 2013. С. 128–135.
8. Лосієвська О.Г. Психологічні засади розвитку комунікативних компетенцій професіоналізму майбутнього фахівця гуманітарного профілю : монографія. К.: ПВТП «LAT&K», 2020. 320 с.
9. Методика Томаса – Кілмена «Стратегії поведінки у конфлікті». URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream.pdf> (дата звернення: 01.03.2022).
10. Орбан-Лембрик Л. Психологія професійної комунікації : монографія. Чернівці : Книги, 2009. 528 с.
11. Пахомова О. Л. Культурологічний підхід до проблеми професійного становлення майбутнього психолога. Проблеми сучасної психології. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського Національного ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАН України*. 2011. С. 622–636.
12. Bem S. L. The Measurement of Psychological Androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1974. P. 165–172.
13. Shannon C. A Mathematical Theory of Communication. *ACMSIGMOBILE Computing and Communications Review*. Issue 1. Vol. 5. 2001. P. 3–55.

УДК 159.922.2:004.77-053.6

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.14>

Кулешова Олена Віталіївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-5428-2670

Міхєєва Людмила Василівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0003-0369-1129

ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНІСТЬ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ: АНАЛІЗ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

INTERNET ADDICTION OF ADOLESCENTS: ANALYSIS, WAYS TO OVERCOME IT

У статті проаналізовано стан дослідження феномену адиктивної поведінки, що формується внаслідок тривалого та неконтрольованого користування комп'ютером і безпосередньо Інтернет-ресурсами. Актуальність проблеми Інтернет-залежності осіб юнацького віку обумовлюється стрімким зростанням користувачів Інтернету. Розкрито психологічні основи понять «Інтернет-залежність» й «адикція». Розглянуто проблему Інтернет-залежності осіб юнацького віку, оскільки ця вікова категорія є найбільш вразливою до виникнення даної адикції. Охарактеризовано види Інтернет-залежності: комп'ютерна залежність (computer addiction), компульсивна навігація в мережі (net compulsions), перевантаженість інформацією (information overload), кіберсексуальна залежність (cybersexual addiction), кіберкомунікативна залежність (cyber-relational addiction). Розкрито типи Інтернет-залежних осіб: інтернет-комунікатори, інтернет-еротомани, інтернет-агресивісти, інтернет-когнітивісти, інтернет-покупці. Висвітлено стадії Інтернет-залежності та її симптоми. Охарактеризовано шляхи запобігання інтернет-адикції (інформування молоді про механізми впливу мережі Інтернет на особистість; формування у молодих людей стратегій високо-функціональної поведінки та внутрішньо особистісних мотивів і системи цінностей, що сприяють здоровому способу життя; розвиток стійкості до негативних соціальних впливів та особистісних ресурсів і навичок досягнення поставлених цілей в реальному житті; розширення кола альтернативної до залежної поведінки діяльності) та чинники, які б сприяли шляхам запобігання залежності молоді від Інтернету. Проаналізовано результати проведеної експериментально-дослідної роботи. Встановлено рівні залежності осіб юнацького віку від мережі Інтернет. Результати досліджень доводять актуальність проблеми Інтернет-залежності осіб юнацького віку та потребують нагального вирішення шляхом розробки засобів профілактики та зниження проявів даного виду адиктивної поведінки.

Ключові слова: Інтернет-залежність, адикція, типи Інтернет-залежних осіб, стадії Інтернет-залежності, симптоми Інтернет-залежності.

The article analyzes the state of research on the phenomenon of addictive behavior, which is formed as a result of long-term and uncontrolled use of a computer and Internet resources directly. The urgency of the problem of Internet addiction among young people is determined by the rapid growth of Internet users. The psychological basics of the concepts "Internet addiction" and "addiction" are revealed. The problem of Internet addiction among young people is considered since this age category is the most vulnerable to the arising of this addiction. Types of Internet addiction are characterized: computer addiction, net compulsions, information overload, cybersexual addiction, and cyber-relational addiction). Types of Internet addicts are revealed: Internet communicators, Internet erotomaniacs, Internet aggressors, Internet cognitivists, and Internet buyers. The stages of Internet addiction and its symptoms are highlighted. Ways to prevent Internet addiction are described (informing young people about the mechanisms of the Internet's influence on personality; the formation of young people's strategies for highly functional behavior and internal personal motives and a system of values that contribute to a healthy lifestyle; development of resistance to negative social influences and personal resources and skills to achieve goals in real life; expanding the range of activities alternative to addictive behavior) and factors that would contribute to the prevention of youth addiction to the Internet. The results of the conducted experimental and research work are analyzed. The levels of young people's addiction to the Internet are established. The research results prove the relevance of the problem of Internet addiction among young people and require an urgent solution by developing means of prevention and reducing the manifestations of this type of addictive behavior.

Key words: Internet addiction, addiction, types of Internet addicts, stages of Internet addiction, symptoms of Internet addiction.

Кожне десятиліття породжує нові, властиві тільки йому пристрасті, потяги та залежності. Молодь як провідна та прогресивна ланка суспільства, на яку завжди покладаються великі надії, виступає в цьому випадку таким собі лакмусовим папером, який показує наявні суспільні суперечності. З розвитком нових технологій у сфері телебачення (супутникове, кабельне з великою кількістю каналів) та інформаційно-комунікаційних технологій (Інтернет, мобільний зв'язок з усіма додатками, які щороку вдосконалюються) люди дедалі більше стають інформаційно-залежними. Серед таких «нових» залежностей особливу увагу варто зосередити на Інтернет-залежності, оскільки саме вона розвивається найбільш масштабно та всеохоплююче.

Інформаційна мережа Інтернет надає великі можливості для діяльності та самовираження людини, які не можуть бути реалізовані в реальній дійсності. Разом з тим, у певній категорії користувачів оперування її ресурсами забирає все більше часу та стає настільки домінуючим, що згодом у них прогресує зниження здатності до вольового контролю над власною активністю у віртуальному просторі, виникає ціла низка особистих та соціальних негараздів. Таке використання інформаційної мережі призводить до виникнення Інтернет-залежності. На відміну від інших залежностей, Всесвітня мережа стає не просто сенсом життя, а по суті, самим життям.

У 2017 р. частка постійних користувачів мережі Інтернет становила 48,7% в Азії, 17% в Європі та 10,9% в Африці. У зв'язку з розробленням та поширенням дешевших та зручніших у користуванні комп'ютерних технологій (наприклад портативних комп'ютерів) та програмного забезпечення використання Інтернету різко збільшилося з 0,5% серед населення у 2000 р. до 34,1% – у 2017 р., тому тему Інтернет-залежності почали розглядати вчені.

Звичайно ж, саме Інтернет зробив наше життя мобільнішим і зручнішим, бо будь-коли і будь-де тепер можна отримати доступ до необхідної інформації. Але саме він забирає і весь наш вільний час. Суспільство у своїх суперечках про користь чи шкоду Інтернету розділилося на протилежні табори. Одні стверджують, що він є злом, оскільки в мережах безкарно пропагують насильство, поширюють дитяче порно, політичні фейки та віруси. Другі – що він об'єднує людей, країни, допомагає вчитися та працювати, і це справді одне з позитивних досягнень техноєволюції. Проте психологи, неврологи, психіатри давно порушують питання про розвиток патологічної залежності людей від інформаційного простору.

Інтернет-залежність можна спостерігати в людей різної вікової категорії. Але дослідження сучасних науковців свідчать, що найбільш вразливою до виникнення даної адикції є вікова категорія підлітки та молодь. Адже основну причину, яка занурює молоду людину у світ віртуальних подій, закордонні дослідники вбачають у комунікативній депривації, тобто людина стає закритою для відвертого спілкування з друзями, близькими та рідними, іншими людьми. В такому випадку Інтернет стає повним замісником особистісного спілкування.

Близько половини молодих українців не змогли б прожити без Інтернету. Він став життєвою необхідністю як для дітей, так і для молодих людей. Живе спілкування між собою зайняло останні позиції в рейтингу необхідних цінностей. Про це свідчать результати соціологічного дослідження «Сучасна молодь України», проведеного Інститутом Горшеніна. Так, у комп'ютерні ігри грають 62,6% респондентів, а проводять час в соціальних мережах – 80%. Комп'ютер на сьогодні – це те, без чого не обійтися, тим паче, коли він перетворюється на предмет залежності, а спокусі ним скористатися майже неможливо протистояти.

Дискусії про комп'ютерну психологічну залежність виникли одночасно з виникненням комп'ютерів і особливо активізувалися після поширення персональних комп'ютерів. Комп'ютерна залежність – різновид психічної залежності, що характеризується патологічним потягом людини до роботи або проведення часу за комп'ютером. Загалом до комп'ютерної залежності науковці відносили залежність людини від комп'ютерних ігор. Та зі стрімким розвитком та розповсюдженням Інтернет-мережі, в науковому світі заговорили про гостроту проблеми інтернет-залежності.

Вивченню проблеми Інтернет-залежної поведінки присвячені дослідження відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: А. Голдберг, Д. Грінфілд, Л. Юр'єва, О. Чабан, Г. Пілягіна, Н. Бугайова, А. Войскунський, А. Жичкіна, А. Єгорова, К. Сурратт, К. Янг, Ц. Короленко й інші фахівці[6]. Аналіз психологічних джерел демонструє досить широкий спектр підходів до розуміння феномену Інтернет-залежності.

Термін «Інтернет-залежність» вперше був запропонований американським лікарем Айвенгом Голдбергом [12] ще в 1995 році. Під цим поняттям він розумів непереборне бажання до Інтернету, що характеризується «згубною дією на побутову, навчальну, соціальну, робочу, сімейну, фінансову сфери діяльності». Вчений виходив з пропозиції про те, що у людини може розвинути патологічна залежність не тільки від зовнішніх факторів,

але й від власних дій та емоцій. А. Голдберг поряд з поняттям «Інтернет-залежність» використовує термін «патологічне використання комп'ютера». Це поняття розглядається в більш широкому контексті, а інтернет-адикція – як один з його видів, специфіка якого полягає в використанні комп'ютера для встановлення соціальної взаємодії.

Коли фахівці говорять про комп'ютерні та інтернет-залежності, вони мають на увазі, що люди вважають за краще життя в комп'ютерних іграх і Інтернеті, ніж в реальному житті, проводячи у віртуальній реальності до 18 годин на день. Визначення такої інтернет-залежності звучить так: «нав'язливе бажання ввійти в Інтернет, знаходячись off-line, і нездатність вийти з Інтернету, будучи on-line». Часто використовується ще й таке: «інтернет-залежність – це нав'язлива потреба у використанні Інтернету, що супроводжується соціальною дезадаптацією та яскраво вираженими психологічними симптомами» [1].

Більш точним, на наш погляд, є визначення М. Дрепи, яка розглядає Інтернет-залежність як різновид технологічних адикцій, що виявляються зміщенням цілей особистості у віртуальну реальність для заповнення фрустрованих сфер реального життя [4].

Американська науковиця Кімберлі Янг виділяє п'ять основних видів Інтернет-залежності [11]:

1) комп'ютерна залежність (computer addiction): обсесивна пристрасть до роботи за комп'ютером (програмування, ігор або інших видів діяльності);

2) компульсивна навігація в мережі (net compulsions): компульсивний пошук інформації у віддалених базах даних;

3) перевантаженість інформацією (information overload): патологічна схильність до опосередкованих інтернетом азартних ігор, онлайн-аукціонів, електронних покупок;

4) кіберсексуальна залежність (cybersexual addiction): залежність від «кіберсексу», тобто від відвідування порнографічних сайтів, обговорення сексуальної тематики в чатах або закритих групах «для дорослих»;

5) кіберкомунікативна залежність (cyber-relational addiction): залежність від спілкування в соціальних мережах, форумах, чатах, групових іграх і телеконференціях, що може призвести до заміни реальних членів сім'ї і друзів віртуальними.

В Україні розповсюджена саме кіберкомунікативна залежність. Так, за проведеними дослідженнями, перше місце за відвідуванням посідають саме соціальні мережі – 27% загалом серед молоді. Вищий показник у дівчат – 29,8%, менший у хлопців – 23,9% [7].

Відповідно різновидів Інтернет-залежності та залежно від мережевих ресурсів виділяють такі типи інтернет-залежних осіб:

– Інтернет-комунікатори: значний час проводять у чатах, форумах, блогах, через короткі проміжки часу перевіряють електронну пошту та ін., тобто замінюють реальне спілкування на віртуальне;

– Інтернет-еротомани: відвідують різноманітні сайти сексуального й порнографічного характеру, заводять любовні романи і знайомства за допомогою мережі;

– Інтернет-агресивісти: значну частину часу проводять, відвідуючи сайти агресивного характеру, що демонструють сцени насилля й жорстокості;

– Інтернет-когнітивісти: реалізують свої пізнавальні інтереси за допомогою Мережі (пошук баз даних, складання програм, відвідини навчально-освітніх сайтів, участь у телеконференціях і ін.); Інтернет-геймери: захоплюються мережевими іграми, тоталізаторами, аукціонами, лотереями та ін.;

– Інтернет-покупці: реалізують непереборну схильність до витрат коштів за допомогою численних покупок у режимі реального часу (online) [3].

Клінічними психологами розроблено відповідну трьохрівневу (ступеневу) модель розвитку Інтернет-залежності. На першому етапі відбувається знайомство з Інтернетом, на другому він поступово заміщає значущі сторони життя, а на третьому можна вже говорити про кібервтечу від реальності.

Аналіз наукової літератури дозволяє таким чином охарактеризувати стадії інтернет-залежності:

1. Перша стадія – це більш-менш легкий розлад. Через захоплення «новою іграшкою» людина перестає займатися всім іншим. Поступово людина віддаляється від родичів і друзів, залишаючи пріоритет за «всесвітньою павутиною». Як правило, користувач приховує від рідних, скільки часу він проводить на сайтах.

2. На другій стадії симптоми стрімко наростають. Якщо людину силою відлучити від мережі, вона переживатиме почуття, схожі на муки наркомана, якому не дали чергову дозу. У користувача порушується увага, знижується працездатність, з'являються нав'язливі думки, безсоння, аж до повної відмови від сну, різко зростає потяг до стимуляторів – кави, сигарет, спиртних напоїв, наркотиків. До психічних розладів додаються головний біль, перепади тиску, ломота в кістках.

3. Третя стадія – соціальна дезадаптація. Користувач, вже не одержуючи задоволення від спілкування через Інтернет, все-таки постійно

«висить» на сайтах. Стан депресії призводить до серйозних конфліктів на роботі та в сім'ї.

Інтернет-залежність впливає не тільки на психологічний стан здоров'я людини, але і на її фізичне здоров'я. Якщо тривалий час перебувати в Мережі, то погіршується пам'ять, мозок втрачає здатність до аналітичного аналізу, підвищується дратівливість, знижується працездатність, психіка стає нестійкою, можна навіть втратити навички реального спілкування. Від постійного перебування перед монітором погіршується зір, від клавіатури та мишки виникає тунельний синдром, сидячий спосіб життя сприяє розвитку сколіозу, остеохондрозу, артрозу та ін., також спостерігаються проблеми в роботі шлунково-кишкового тракту та серцево-судинні патології, такі як аритмія, тахікардія, тромбоз, варикоз, гіпертонія.

Симптоми Інтернет-залежності досить чіткі, вони є двох видів [5]:

психологічні симптоми: відчуття ейфорії чи піднесеності під час роботи за комп'ютером; нездатність зупинити роботу за комп'ютером; все більша і більша кількість часу, що проводиться за комп'ютером; ігнорування друзів та сім'ї; відчуття порожнечі, депресії та роздратованості, коли не за комп'ютером; перекладання повсякденних турбот на плечі родичів чи членів сім'ї.

фізичні симптоми: зап'ястий тунельний синдром – оніміння та зниження чутливості пальців через утиснення нерву, що з'єднує їх із зап'ястям;

сухі очі; головні болі (схожі на мігрень); болі у спині; нерегулярне харчування – відсутність апетиту; недотримання гігієни; розлади сну (засипання, сновидіння, тривалість).

Варто зазначити, що науковці Варламова С., Гончарова Є., Соколова І. виділяють такі валідні та вимірювані показники інтернет-залежності: кількість часу, проведеного в інтернеті; способи проведення вільного часу; кількість/якість сну, його порушення через використання мережі; прояв агресивності, дратівливості при неможливості скористатися інтернетом; погіршення робочих/навчальних показників у зв'язку з використанням мережі [2].

З метою дослідження інтернет-залежності серед осіб юнацького віку проведено дослідно-експериментальну роботу на базі Хмельницького національного університету та Вищого професійного училища №4, м. Хмельницький. До експерименту було залучено молодих людей віком від 15 до 18 років.

За допомогою опитувальника інтернет-залежності К. Янг було визначено рівень формування інтернет-залежності серед осіб юнацького віку, для наочності отриманих результатів використано рисунок 1.

Результати, отримані за допомогою опитувальника Інтернет-залежності К. Янг, дозволяють стверджувати, що рівень ризику розвитку залежності у осіб юнацького віку сягає 55%. Це свідчить про можливість випадкових або частих проблем через непомірне користування Інтернетом. На цьому рівні спостерігається тенденція до інтернет-залежності.

Рівень залежності у молодих людей сягає 26%. На цьому етапі виявляються суттєві проблеми через надмірне користування Інтернетом: втрачається відчуття часу, мережа Інтернет виступає

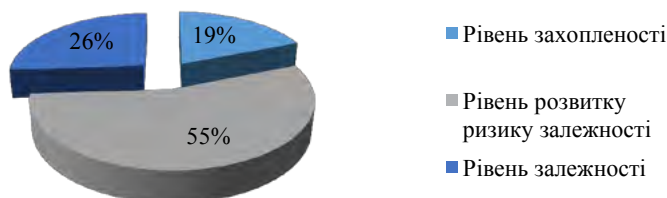

Рис. 1. Діагностика рівня інтернет-залежності (К. Янг)

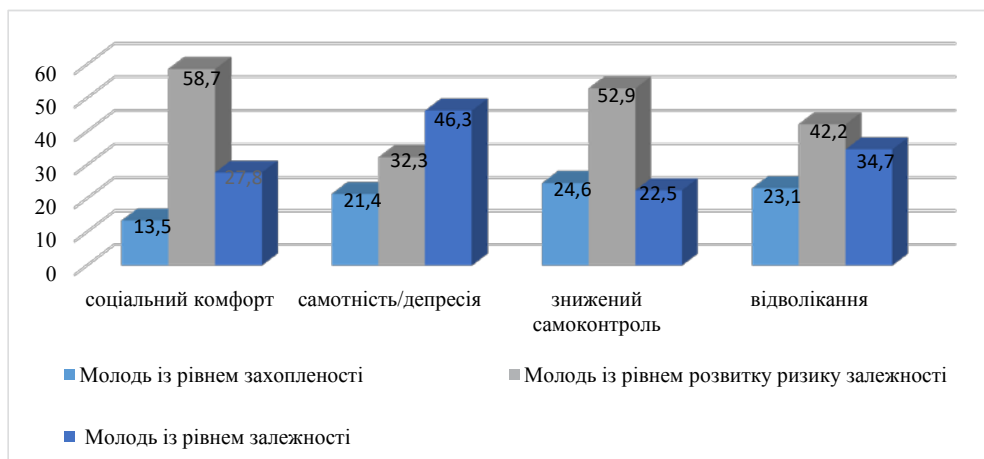

Рис. 2. Результати опитувальника настановлень стосовно Інтернету (у %)

в ролі наркотику, відбувається зміна самосвідомості та самооцінки.

Рівень захопленості, який обрали 19% молоді, свідчить про помірне користування Інтернетом, яке іноді виходить за норму, проте особи юнацького віку цілком здатні його контролювати. Цей рівень характеризується відсутністю інтернет-залежності.

Опитувальник настановлень стосовно Інтернету, розроблений Р. Девісом, Дж. Флетом та А. Бассером у 2002 році (містить 36 запитань), містить чотири шкали: соціальний комфорт, самотність/депресія, знижений самоконтроль і відволікання. Результати проведеного дослідження відображені на рисунку 2.

Аналізуючи отримані результати, можна говорити про те, що основною настановою стосовно Інтернету в осіб юнацького віку із рівнем залежності є самотність або депресія (46,3%). За таких умов людина відчуває себе покинутою та беззахисною, а занурення у віртуальний світ дозволяє «втекти» від проблем та відчуття себе знову захищеною. Все це призводить до того, що в людини виникає прагнення проводити в мережі значну частину часу. Таким чином, віртуальний світ стає для людини джерелом позитивних емоцій та переживань, тоді як реальне життя здобуває другорядне місце.

Основною настановою стосовно Інтернету осіб юнацького віку із рівнем розвитку ризику залежності є соціальний комфорт (58,7%) та знижений самоконтроль (52,9%). Такій молоді властива тенденція до встановлення соціальних зв'язків в Інтернеті, адже в мережі зникають комунікативні бар'єри та зростає відчуття впевненості в собі. Таким чином, особи юнацького віку все більше надають перевагу спілкуванню в Інтернеті, відповідно нав'язливість думок про Інтернет та нездатність скоротити час користування Інтернетом зростає.

Запобігання інтернет-залежності розуміється як комплекс заходів, спрямованих на розвиток психолого-педагогічних характеристик особистості, з метою забезпечення її стійкості до залежної поведінки з формуванням навичок здорового способу життя, а також задля попередження розвитку та прогресування залежності.

Проведений теоретичний аналіз проблеми дослідження, дозволив виділити основні шляхи запобігання інтернет-адикції, а саме: інформування молоді про механізми впливу мережі Інтернет на особистість, причини, клінічні прояви, методи діагностики та наслідки інтернет-залежності; формування у молодих людей стратегій високо-функціональної поведінки та внутрішньо особистісних мотивів і системи цінностей, відповідних здоровому способу життя; розвиток стійкості до негативних соціальних впливів та особистісних ресурсів і навичок досягнення поставлених цілей в реальному житті; розширення кола альтернативної до залежної поведінки діяльності [9].

Нами також визначені чинники, які б сприяли шляхам запобігання залежності молоді від Інтернету. Ці чинники розділені на зовнішні, які діють за наявності таких умов життєдіяльності: позитивний вплив друзів, турбота та розуміння з боку значущих людей, їх підтримка, позитивний приклад оточуючих; та на внутрішні, які формуються в результаті тривалої дії зовнішніх умов: відчуття власної значущості, сформована позитивна мотивація, оптимістичний світогляд, цілеспрямованість, наполегливість.

Оцінюючи результати проведеної нами дослідно-експериментальної роботи та результати експериментального дослідження, проведеного Розлуцькою Г., Опачко М. [10], ми дійшли висновків, що кількість осіб юнацького віку, які відносяться до групи Інтернет-залежних, лише зростає, а відтак зусилля педагогів, батьків повинні бути звернені на профілактику цього явища у молодіжному середовищі.

Таким чином, незважаючи на всі переваги масової комп'ютеризації населення, цей процес має серйозні соціальні наслідки. І оскільки на сьогодні інтернет є невід'ємною частиною життя сучасної людини, потрібно зуміти сформувати той необхідний баланс між віртуальним та реальним життям, який дозволить кожному реалізовувати себе як різносторонню особистість у всьому ансамблі людських взаємин без шкоди для здоров'я.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрианова Н. С. Интернет-коммуникация – реальность или симулякр? *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство*. 2010. Т. 18, вип. 16. С. 3-8.
2. Варламова С., Гончарова Е., Соколова И. Интернет-зависимость молодёжи мегаполисов : критерии и типология. В : *Мониторинг общественного мнения*, 2015. №2 (126). С. 165-182.
3. Гуменюк Л. Й. Соціально-психологічні фактори інтернет-адикції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. №1. 2013. С. 11-20.
4. Дрепа М. И. Интернет-зависимость как объект научной рефлексии в современной психологии. *Гуманитарная экспертиза*. 2009. № 2. С. 189-193.

5. Єгоров Л. Ю., Кузнецова Н. А., Петрова Є. А. Особливості особистості підлітків з інтернет-залежністю. *Питання психічного здоров'я дітей та підлітків*. 2005. Т. 5. № 2. С. 20-27.
6. Керебко Ю. І. Вплив інтернет-залежності на особистість підлітків // *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 3. С. 190-193.
7. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні : За результатами дослідження 2015 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), Т. В. Бондар, Ю. Ю. Приймак, Д. М. Павлова, О. В. Василенко, О. Т. Сакович, С. З. Сальніков, С. В. Сидяк, Ю. Б. Юдін, Н. С. Нахабич. К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2015. 200 с.
8. Міхєєва Л. В. Соціально-психологічні аспекти інтернет-залежності молоді. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців* : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (9-10 квітня, 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 76-79.
9. Петрунько О. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі : монографія. Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2010. 480 с.
10. Розлуцька, Г. М., Опачко М. В. Вивчення проблеми Інтернет-залежності: аналіз результатів експериментального дослідження. *Науковий вісник УжНУ. Серія : Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. І. В. Козубовська. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 24. С. 133-137.
11. Янг К. С. Диагноз – Інтернет-зависимость. *Мир Интернет*. 2000. № 2. С. 24-27.
12. Goldberg I. Internet addiction disorder. 1996. In Psychom.net, accessed 20 November 2004.

УДК 159.9+316.6+159.98

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.15>

Пивоварчик Ірина Михайлівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

завідувач кафедри методики викладання і змісту освіти

КЗВО «Одеської академії неперервної освіти Одеської обласної ради»

ORCID ID: 0000-0003-4980-677X

**ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ САМОРОЗВИТКУ ЯК СКЛАДОВОЇ
УПРАВЛІНСЬКОЇ КАР'ЄРИ МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТИ
(на прикладі Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)**

**FEATURES OF THE SELF-DEVELOPMENT SYSTEM AS A COMPONENT OF THE
ADMINISTRATIVE CAREER OF EDUCATION MANAGERS
(on the example of the State institution “South Ukrainian National
Pedagogical University named after K. D. Ushinsky”)**

Робота присвячена вивченню системи саморозвитку як складової управлінської кар'єри менеджерів освіти на прикладі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського». Показано підвищення вимог до менеджерських кадрів у зв'язку з такими рисами сучасного управління як нестабільність, непередбачуваність, непрогнозованість та збільшення складності в освітній галузі через постійне та різноманітне реформування. Зазначено, що саморозвиток на сьогодні, повинен стати повсякденною практикою та складовою управлінської кар'єри менеджера освіти. Досліджено наукові підходи щодо виявлення сутності базових понять саморозвитку менеджера освіти, що визначається як свідомо самопізнавальна та самопроєктувальна діяльність, спрямована на вдосконалення своєї особистості в тій соціальній сфері діяльності, яка визначає професію. Зазначено, що саморозвиток менеджера освіти – це свідомо діяльність, спрямована на удосконалення своєї особистості відповідно до вимог професії, а, отже, зорієнтована на підвищення якості управлінської діяльності. Проаналізовано основні характеристики концептуальних складових саморозвитку менеджерів освіти, серед яких: самовиховання, самопізнання, самоосвіта, самовизначення та самореалізація. Всі вони є взаємозумовленими і завжди проявляються у взаємодії як комплекс рушійних сил розвитку особистості. Впливаючи на одну з них – ми можемо поглиблювати результати і в інших, проте найвищою формою їх взаємовпливу є самореалізація. Результати емпіричного дослідження дозволили дійти висновку, що існуючий в Університеті комплекс організаційно-педагогічних умов праці має як позитивні, так і негативні впливи на саморозвиток кадрового складу, зокрема менеджерів освіти. До ресурсів можемо віднести потужний кадровий потенціал, що має значні наукові, професійні надбання та глибокий практичний досвід, розуміння значущості саморозвитку в професійній діяльності та готовність до змін, ініціативність співробітників. До питань, що викликають найбільше занепокоєння, можна віднести питання матеріально-технічного забезпечення, створення умов щодо саморозвитку, покращення взаємодії та підвищення кваліфікації, що вказує на зону розвитку Університету.

Ключові слова: управлінська кар'єра менеджера освіти, планування саморозвитку, стратегія саморозвитку менеджерів освіти, мотивація саморозвитку.

The work is devoted to the study of the self-development system as a component of the management career of education managers on the example of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky. The increase in requirements for managerial personnel is shown in connection with such features of modern management as instability, unpredictability and increasing complexity in the educational sector due to constant and multi-level reforms. It is noted that self-development should become a daily practice and a component of the management career of an education manager. Scientific approaches to identifying the essence of the basic concepts of the self-development of an education manager, which is defined as a conscious self-cognitive and self-projecting activity aimed at improving one's personality in accordance with the requirements of the profession in the educational environment of an educational institution, and self-realization as an individual in the social sphere of activity that determines profession It is noted that the self-development of an education manager is a conscious activity aimed at improving one's personality in accordance with the requirements of the profession, and, therefore, is aimed at improving the quality of managerial activity. The main characteristics of the conceptual components of the self-development of an education manager are analyzed, including: self-education, self-knowledge, self-education, self-determination and self-realization. All of them are mutually determined and always appear in interaction as a complex of driving forces of personality

development. By influencing one of them, we can deepen the results in others, but the highest form of their mutual influence is self-realization. The results of the empirical study led to the conclusion that the complex of organizational and pedagogical working conditions existing in the University has both positive and negative effects on the self-development of personnel, in particular, education managers. Among the resources we can include a powerful personnel potential with significant scientific and professional assets and deep practical experience, understanding of the importance of self-development in professional activity and readiness for changes, initiative of employees. Among the issues that cause the greatest concern are the issues of material and technical support, creating conditions for self-development, improving interaction and improving qualifications, which indicates the area of development of the University.

Key words: *management career of an education manager, self-development planning, self-development strategy of education managers, self-development motivation.*

Актуальність проблеми, яка зумовила вибір теми дослідження, – підвищення вимог до менеджерських кадрів, а також глобалізаційні виклики, що впливають на систему управління освітою та фундаментальні зміни у потребах, технологіях, цінностях, стилі життя, очікуваннях від споживачів, все це зумовлює важливість постійного саморозвитку менеджерів освіти.

Оскільки головними рисами сучасного управління є нестабільність, непередбачуваність, непрогнозованість та збільшення складності, зміна традиційних підходів до формування уявлень про менеджера освіти кардинально втрачає свої старі сутнісні ознаки та вносить вимогу щодо постійного саморозвитку, як необхідної передумови успішної кар'єри.

Підвищення вимог до особистості менеджера освіти пов'язано з урахуванням даних особливостей часу та потребою гнучко адаптуватися до сучасних умов. Система саморозвитку менеджера освіти – це своєрідна дорожня карта його особистісного та професійного зростання, головною цінністю якої є самореалізація особистісного потенціалу та постійна активність і накопичення доданої вартості протягом усього життя.

Оскільки освіта це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави, система саморозвитку менеджера освіти має включати як особистісні, так і професійні інтереси, що підсилює мотиваційну складову та сприяє більш тривалому постійному руху до зростання та сталого розвитку в цій сфері.

Беззаперечним є факт, що головним визначальним чинником досягнення успіху є правильна постановка цілі, постійне проектування саморозвитку як багатофункціональної системи, що забезпечує реалізацію не тільки менеджерських функцій, а значно ширшого кола допоміжних управлінських функцій. Це призводить до підвищення ефективності управлінської діяльності: мотиваційної, інформаційної, експертної, фасилітаційної, менторської, експериментальної, дослідницької, консультативної, стратегічної, прогно-

тичної, що в цілому впливає на удосконалення рівня професійної компетентності як основного фактора реформування системи освіти. На це вказують і основні нормативно-правові документи Міністерства освіти і науки України. Як зазначено в Законі України «Про освіту»: «Педагогічні та науково-педагогічні працівники зобов'язані постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, загальну культуру». «Підготовка педагогічних і науково-педагогічних працівників, їх професійне самовдосконалення – важлива умова модернізації освіти» [15].

Саморозвиток та самовдосконалення менеджерів освіти тісно пов'язане з самоосвітою керівника, впливає на професійну майстерність, сприяє побудові позитивного іміджу та формуванню особистісного бренду менеджера та зростанню його авторитету, що в цілому впливає на формування позитивного сприйняття національної освіти в цілому.

Вважаємо, що саморозвиток на сьогодні, повинен стати повсякденною практикою та складовою управлінської кар'єри менеджера освіти.

Метою наукового дослідження є вивчення особливостей системи саморозвитку менеджера освіти як складової управлінської кар'єри на прикладі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Для досягнення зазначеної мети було визначено такі завдання дослідження:

- розкрити сутність теоретичних засад планування саморозвитку менеджера освіти;
- проаналізувати основні характеристики концептуальних складових саморозвитку менеджера освіти;
- здійснити аналіз системи саморозвитку менеджерів освіти на прикладі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Об'єкт дослідження – саморозвиток як складова управлінської кар'єри.

Предмет дослідження: планування саморозвитку менеджера освіти.

Коло професійних обов'язків сучасного менеджера освіти постійно ускладнюється і підлаштовується до вимог сучасної освітньої галузі. Сам менеджер вимушений гнучко відповідати на виклики часу, бути професійно мобільним, володіти комплексом особистісних, соціальних, професійних компетентностей, які забезпечать його професійний саморозвиток. Як зазначає І. Зязюн, «...щоб вижити в даних умовах соціально і духовно, молода людина повинна вміти орієнтуватися і діяти у постійно мінливому світі виробництва, бізнесу, громадсько-політичного життя, комунікацій, не змінивши при цьому своєї самобутності, моральних принципів, поваги до себе і людей, здатності до самопізнання і самовдосконалення» [2, с. 113].

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що в науковому дискурсі відсутній єдиний науковий підхід до тлумачення поняття «саморозвиток менеджерів освіти», далі СМО. Питання саморозвитку відображене у працях багатьох науковців, але єдиного розуміння та тлумачення цієї проблеми не існує. Так, наприклад, в галузі менеджменту освіти вивчається цілий спектр близьких за суттю термінів: «професійний розвиток», «розвиток персоналу», «саморозвиток», «професіоналізація особистості», «самовдосконалення», «самореалізація» тощо. Розрізненість наукових підходів і недосконалість нормативно-правового забезпечення, де мали б бути чітко визначені поняття унеможливають формування чіткого термінологічного бачення саморозвитку менеджера освіти.

Пошуком можливостей вдосконалення професіоналізму освітян, що обіймають керівні посади займалися такі науковці, як М. Астахова, І. Бех, І. Жорова, В. Кремень, О. Санніков, О. Чебикін та ін.

Теоретичні засади саморозвитку особистості загалом були предметом дослідження в роботах як зарубіжних вчених, а саме: А. Адлера, Е. Берна, А. Маслоу, К. Роджерса, М. Рокича, В. Франкла та ін., так і вітчизняних, як-то: Г. Костюка, К. Кузікова, В. Фрицок та ін.

Особливості самоактуалізації особистості в межах професійної підготовки та діяльності висвітлені в роботах: М. Титаренко, В. Скавреник, Р. Цокур та ін.

Концепціям професійного становлення та професійного розвитку особистості в рамках особистісно-розвиваючого та акмеологічного підходів присвячені роботи: Г. Балла, А. Деркач, А. Єрко, Л. Шнейдер, І. Хоржевська, В. Ягупов та ін.

Історично першими дослідженнями присвяченими проблемі саморозвитку були здійснені наприкінці XIX – на початку XX століття. Підсилення інтересу до питань самоосвіти, само-

виховання та самовдосконалення спостерігалося у 60-х роках XX століття. Лише наприкінці XX століття з'явилися пошукові роботи, що піднімали педагогічні, психологічні, філософські, соціологічні, етичні та менеджментські аспекти саморозвитку особистості.

Сьогодні феномену саморозвитку особистості надають наукову увагу такі вчені як-то філософи, соціологи, психологи, культурологи, менеджери, педагоги тощо. Незважаючи на різність наукових сфер, всі вони трактують саморозвиток як здібність особистості впливати на себе, тобто виступати об'єктом свідомої діяльності з перетворення власної особистості.

Аналізуючи та підсумовуючи результати багатьох досліджень можна зазначити, що професійний СМО ґрунтується на таких взаємопов'язаних наукових підходах, як-то: акмеологічному, аксіологічному, антропоцентричному, діяльнісному, синергетичному, компетентнісному, особистісно-орієнтованому, системному, культурологічному.

Цікавими та значущими для нашої роботи є ідеї Л. Мітіної, яка розуміє професійний саморозвиток як динамічний та неперервний процес самопроєктування особистості. Таким чином, саморозвиток менеджера освіти ми можемо розглядати як зростання, становлення, інтеграцію та реалізацію професійно значущих особистісних рис та здібностей, професійних знань і вмінь; активне якісне перетворення менеджером свого внутрішнього світу.

Сучасний стан розвитку суспільства характеризується зростанням та підвищенням вимог до менеджерів, майже всі роботодавці вказують у профілях працівника не лише професійні вміння, а й вміння долати стрес, працювати в кризових умовах, знаходити творчі рішення, мати високий рівень мотивації. Все це вказує на зростання ролі саморозвитку персоналу та зростання значення самовдосконалення як необхідної вимоги конкурентного середовища. Саморозвиток як предмет наукового пізнання постійно перебуває в полі зору українських і зарубіжних авторів.

Аналіз та систематизація наукової літератури, дозволяє зазначити, що таке поняття як саморозвиток має широке значення. Крім того, можна наголосити на його внутрішній складності. Саморозвиток включає у себе певні стани, механізми та, форми прояву «самості», серед яких, самопізнання, самовизначення, самоідентифікація, самоствердження та ін. Також в межах поняття саморозвиток включають соціокультурний процес творчої самоосвіти та спонтанний процес різносторонньої самореалізації індивіда. Самоосвіта

проявляється через самопросвіту, самовиховання та самовизначення. Самореалізація відбувається як природньо обумовлений процес, що є властивим для індивіда.

Проблеми розвитку особистості постійно в полі досліджень багатьох українських вчених (Божович 1968; Дусавицький, 1996; Костюк, 1989 та ін.). Великий масив літератури засвідчує важливість даної теми та необхідність практичного застосування цих знань в практиці.

Як зазначав Г.С. Костюк, недостатньо існуючі протилежні підходи для дійсного розуміння розвитку особистості повинні долатися «науковим розумінням процесу становлення людської особистості як «саморуку», що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов» [5, с.130].

В процесі вивчення даної теми, на основі аналізу наукових досліджень низки авторів, зокрема Л. Виготського, Є. Ісаєва, В. Слободчикова, Г. Костюка, О. Бондарчука, та інших, ми дійшли висновку, що саморозвиток має п'ять складових, які розташовані в ієрархічній послідовності і мають реалізовуватись одна за одною від першої до п'ятої. Проте для їх реалізації необхідно створення сприятливих умов.

Складові саморозвитку ми показуємо в Рис. 1, представленого нами нижче:

Рис. 1. Складові саморозвитку

Як зазначено на малюнку, перший етап – самовиховання – це вищий етап виховного процесу, процес цілеспрямованої роботи над розвитком і самовдосконаленням людини від підліткового віку до зрілості [3]. У процесі самовиховання особистість здійснює розвиток окремих своїх якостей: інтелектуальних, моральних, естетичних, фізичних, професійних тощо. Макарець Н. зазначає «Неможливо вдосконалити себе як особистість в усьому багатстві своїх відношень, не розвинувши... до цілісного стану власні... сили і функції» [7, с. 15].

На другому етапі – самопізнання – це вивчення психічних властивостей, процесів і станів своєї особистості, в тому числі і спрямованості (мета, мотиви, інтереси, ідеали, переконання), характеру, темпераменту, здібностей, пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, уявлення, мислення), вольових емоційних процесів, а також психофізіологічного стану організму і особистих якостей [3].

Третій етап – самоосвіта – це самостійна пізнавальна діяльність людини, самовиховання в інтелектуальній, духовній сфері [3]. Самоосвіта спрямована на досягнення конкретних особисто значущих цілей. В межах нашого дослідження це може бути підвищення кваліфікації, задоволення пізнавальних інтересів, набуття управлінських компетенцій, прискорення кар'єрного росту тощо. В сучасних умовах самоосвіта є передумовою навчання людини протягом усього життя (Lifelong learning) і відповідно складовою саморозвитку особистості.

Згідно з Л. Сисоєвою, Л. Лузан, перевага самоосвіти полягає в тому, що вона гнучко реагує на сьогоденні вимоги та запити суспільства, вимагаючи від менеджера освіти зростання відповідних компетентностей [17 та ін.]. Тож не викликає сумнівів той факт, що самоосвіта для менеджерів освіти є однією з найважливіших умов для підвищення професіоналізму та кар'єрного зростання в галузі освіти.

Четвертий етап – самовизначення – це постановка особистістю життєвої мети та визначення цілей [3]. Л. Виготський вважав, що психічні процеси формуються на основі інтерпсихологічних міжособистісних відносин. Тож, можна говорити про зовнішню і внутрішню детермінації активності особистості. Особливу цінність для нас представляє думка вченого про важливу властивість свідомості – виступати фактором психічного розвитку і, як наслідок, умовою і проявом самовизначення, тобто саморуку і саморегуляцією особистості.

У роботах С. Рубінштейна, К. Абульханової-Славської самовизначення тлумачиться як усвідомлення особистістю своєї позиції в системі координат відносин, що детермінується як особистістю, так і суспільством [1 та ін.].

Отже, як ми бачимо, в основі самовизначення лежить самодетермінація як усвідомлене прагнення обійняти конкретну позицію. Таким чином, в контексті нашого дослідження складова самовизначення менеджера освіти розуміється як свідомий процес, орієнтований на виявлення та утвердження власної позиції в професійній та управлінській діяльності через усвідомлення наявної системи знань про себе, що сформована завдяки взаємовідносинам з іншими людьми.

Важливо зазначити, що самовизначення менеджера освіти через реалізацію в практиці власного потенціалу відносин, впливає на хід подій, стаючи суб'єктом формування свого власного життя. У цьому аспекті самовизначення є способом та результатом рішення особистістю проблеми вибору власної позиції.

П'ятий етап – самореалізація: перехід можливості у дійсність. Самореалізацію менеджера освіти можна розуміти як втілення у життя наявного особистого та професійного потенціалу, справдження бажань, намірів, планів, актуальних уявлень про себе та свій кар'єрний шлях. Саме тому, самореалізацію можна тлумачити як складову саморозвитку і як його процес. В основі прагнення людини до самореалізації лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може тлумачитися в різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс тощо.

Переходячи до вирішення останнього завдання варто зазначити, що система саморозвитку менеджерів освіти в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» врегульована нормативно-правовою базою, зокрема Конституцією України [30], Законом України «Про освіту» [15], «Про вищу освіту» [10], «Про наукову та науково-технічну діяльність» [13], «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» (від 23 березня 2000 року № 1602-III) [11], Постановою Кабінету Міністрів України «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проектів Бюджетної декларації та державного бюджету» (від 26 квітня 2003 р. № 621 в редакції від 17 квітня 2019 р. № 335) [11], Положенням про Міністерство освіти і науки України (Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630) [8], Національною доктриною розвитку освіти (затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002) [14], Указом Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» (від 30 вересня 2019 р. № 722/2019) [16], розпорядженням КМУ «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 4.09.2013 № 686-р 4 [12].

Система саморозвитку менеджерів освіти розроблена на виконання Указу Президента України «Про вдосконалення вищої освіти в Україні» (від 3.07.2020 № 210/2020) [9]. Необхідність розробки

Система саморозвитку менеджерів освіти зумовлена посиленням впливу глобальних викликів на ринок праці й освітніх послуг, ризиків і загроз, які повстали, розвитком технологій нового покоління, загостренням суспільної кризи, тощо.

Система саморозвитку менеджерів освіти регламентується відповідними розпорядчими документами Університету та системою вимог до викладачів. На сьогодні, даний процес потребує підвищення суб'єктного компоненту особистості менеджера освіти заради професійного саморозвитку.

Очевидно, що для цього необхідно реалізувати комплекс організаційно-педагогічних умов, які включають як суб'єктивну складову (формування внутрішньої мотивації, потреби саморозвитку як керівника, саморефлексія і т. ін.) так і об'єктивну (створення підтримуючого супроводжуючого середовища, реалізація кадрової політики, формування кадрового резерву, формування у менеджера освіти вмінь щодо складання власної програми професійного саморозвитку на будь-якому етапі його управлінської діяльності, матеріальне забезпечення професійної діяльності та ін.).

На підставі зазначених положень ми визначили та пропонуємо представити умови саморозвитку як «стовпи», на які можна цілеспрямовано впливати та підсилювати, щоб забезпечити сталий саморозвиток для кожного менеджера освіти.

Спираючись на все вищезазначене, емпіричне дослідження нашої магістерської роботи було спрямоване на аналіз сучасної системи саморозвитку менеджерів освіти, на прикладі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» з метою дослідження особливостей сучасної системи саморозвитку менеджерів освіти та розроблення пропозицій щодо їх удосконалення.

З огляду на специфіку дослідження, нами було використано метод експертного оцінювання серед викладачів Університету Ушинського, які обіймають керівні посади та виступають менеджерами освіти. Всього у дослідженні взяли участь 30 осіб, зокрема 27 жінок та 2 чоловіків. Загальна кількість експертів складає майже 10% науково-педагогічного складу Університету Ушинського.

Перший стовп саморозвитку відображає професійну ідентичність як когнітивно-емоційно-поведінковий самоопис «Я», в якому виявляється багаторівневий зв'язок особистісних характеристик, що дозволяють орієнтуватися в професії, реалізувати потенціал особистості в професійній діяльності та спрогнозувати можливі наслідки професійного вибору, та характеристик,

Ідентичність

Рис. 2. Ідентичність

Цілі / Стратегії

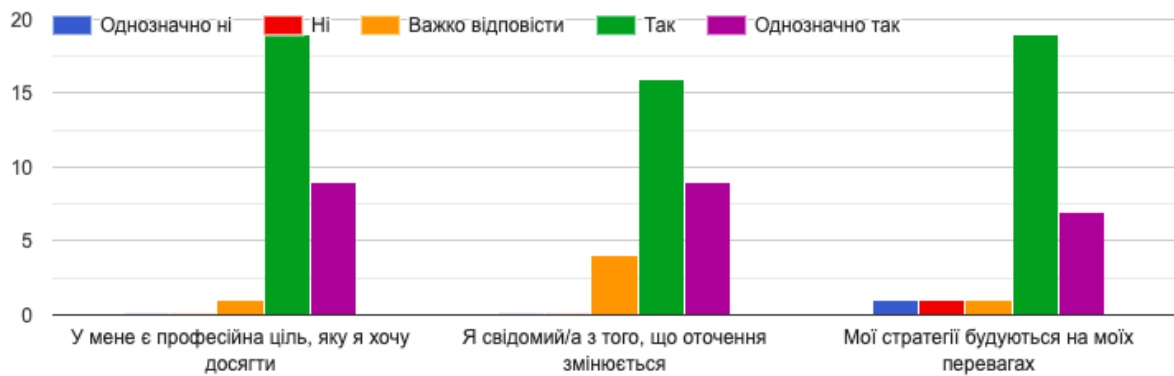

Рис. 3. Цілі/Стратегії

ОТОЧЕННЯ

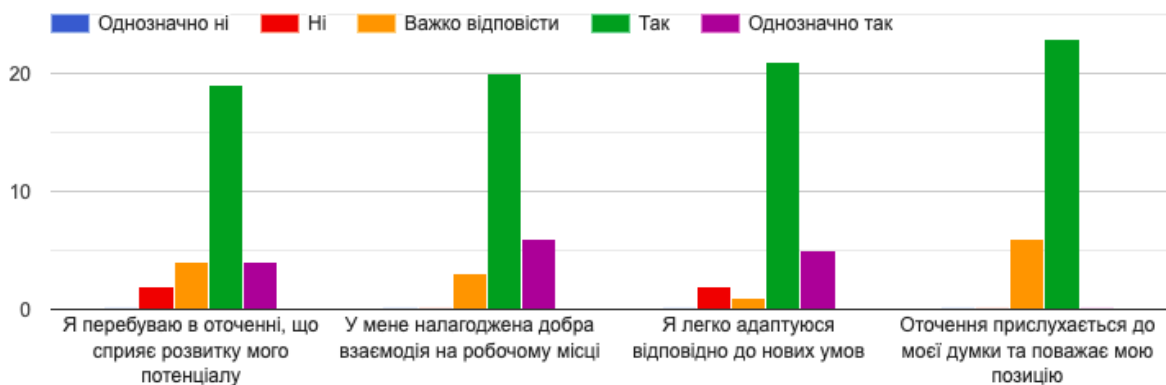

Рис. 4. Оточення

що зумовлюють здатність прийняття цінностей професійного середовища.

В межах першого стовпа ми пропонували респондентам оцінити наступні твердження:

- Моя посада розкриває мій потенціал.
- Я знаю чого я хочу в майбутньому і як цього досягти.
- У моєму оточенні у мене добрий імідж.

Отриманні результати представлені на Рис. 2.

Як ми бачимо, серед експертної групи майже всі оцінюють свій імідж як позитивний (87%), і тільки 4 особи (13%) зазначили, що їм важко відповісти.

З приводу усвідомлення та реалізації власних професійних бажань, то 33% респондентів однозначно знають чого бажають, 57% – знають, 7% – важко відповісти, і 3% – однозначно не знають чого хочуть у майбутньому і як цього досягти.

Виявлено 17% учасників експертної групи, які зазначили, що посада, яку вони обіймають однозначно розкриває їх потенціал, 47% – погодилися з цим твердженням, 20% зазначили, що їм важко відповісти. В той же час, 7% експертів не погодилися, а 10% відмітили однозначну незгоду.

Таким чином, отримані результати демонструють певні прогалини як у професійній ідентичності деяких менеджерів освіти, так і системи умов, в яких вони знаходяться, що безумовно впливає на їх ефективність як керівників, а також успішність та конкурентоздатність вишу в цілому.

Другий стовп – Цілі та стратегії. Кожна людина в будь-якій сфері діяльності виробляє певну мету та використовує її як орієнтир, реалізуючи обрану стратегію. Варто зазначити, що не завжди ця провідна мета є усвідомленою. Проте на її формування впливають особистий досвід людини, її цінності, схильності та особисті якості.

Саме тому, в межах другого стовпа ми пропонували респондентам оцінити наступні твердження:

- У мене є професійна ціль, яку я хочу досягти.
- Я свідомий/а з того, що оточення змінюється.
- Мої стратегії будуються на моїх перевагах.

У нашому дослідженні зафіксовано, що майже всі респонденти 97% мають усвідомлені професійні цілі, які вони бажають досягти. Тільки 1 учасник зазначив, що йому важко відповісти.

Цікавим виявився той факт, що 87% експертів визнають себе свідомими з того, що оточення змінюється. Всім іншим учасникам було важко відповісти.

Така сама кількість респондентів (87%) вважають, що будують свої стратегії на власних перевагах. Зафіксовано прямо протилежну позицію

у 7% експертів (2 особи) і ще 2 особи зазначили, що їм важко відповісти.

Отже, в аспекті цілей та стратегії обнадійливим виступає той факт, що переважна кількість експертів мають власну професійну ціль, усвідомлюють стратегію її реалізації, мають реалістичне уявлення про її досягнення, проте змушують звернути увагу на питання щодо умов і можливостей гнучкої адаптації, або застосування власних переваг на шляху її здійснення.

Третій стовп – оточення, професійне середовище. Даний стовп саморозвитку відображає якість предметних та соціальних умов праці (у сукупності). Професійне середовище по суті є об'єктивним і виявляє себе у взаємодії з колегами, керівниками та підлеглими. Професійне середовище обумовлює загальну політику, стратегію, цілі та завдання професійної діяльності, а також можливості розвитку персоналу, його цінність, стимулювання та заохочення заслуг співробітників.

В межах третього стовпа ми пропонували респондентам оцінити наступні твердження, що стосувалися б їх роботи в Університеті Ушинського:

- Я перебуваю в оточенні, що сприяє розвитку мого потенціалу.
- У мене налагоджена добра взаємодія на робочому місці.
- Я легко адаптуюся відповідно до нових умов.
- Оточення прислухається до моєї думки та поважає мою позицію.

Графічне представлення результатів відображено на рисунку 4 нижче:

Як можна побачити, найбільшу кількість позитивних відповідей отримало запитання щодо важливості думки та поваги до позиції серед професійного середовища. 80% респондентів вважають, що до їх думки прислухаються та поважають їхню позицію, проте 20% висловили вагання з цього приводу.

Також зафіксовано, що 90% учасників експертної групи легко адаптуються до нових умов, 3% зазначили, що їм важко відповісти. Адаптаційні складності у пристосуванні виявлено у 7% експертів.

Щодо нагодженої взаємодії на робочому місці, то 90% респондентів зазначили, що вона є. У 10% експертної групи це питання викликало сумніви.

Ще одним важливим аспектом системи саморозвитку постає питання перебування в оточенні, що сприяє розвитку потенціалу, як особистісного, так і професійного. Загалом 80% респондентів визначили своє оточення як таке, що сприяє їх саморозвитку, 13% відзначили, що їм важко відповісти, а 7% не погодилося з цим твердженням.

Таким чином, в цілому взаємодію з колегами, керівництвом та підлеглими можна охарактеризувати як позитивну, проте результати свідчать про певні особливості, що не сприяють або перешкоджають розвитку потенціалу менеджерів освіти в Університеті Ушинського. Також ми бачимо наявність складнощів щодо адаптації до постійних змін умов.

Четвертий стовп – особливості організації. Кожна організація має певну структуру, що виявляється у спільній взаємодії її складових. Відповідно, як комунікативна система, це складний, соціально-психологічний феномен, що також виконує адаптативну функцію, актуалізує та інтегрує групову взаємодію.

Відповідно до вищезазначеного, в межах четвертого стовпа ми запропонували респондентам оцінити наступні твердження стосовно Університету Ушинського:

- Наша структура відповідає вимогам ринку.
- Наші підрозділи достатньою мірою комунікують між собою.
- Ми змінюємо наші структури відповідно до нових умов.

Як свідчать отримані результати, більшість експертів (80%) вважають, що університетські структури відповідають актуальним вимогам ринку, 20% респондентів відзначили, що їм важко відповісти на це запитання.

Важлива інформація стосується твердження щодо достатності комунікації між структурами Університету Ушинського. У 20% учасників виникли складності з відповіддю, 67% – погоджується з твердженням, а 13% не згодні з тим, що комунікації між підрозділами вистачає.

Також 67% учасників експертної групи зазначили, що структури Університету Ушинського змінюються відповідно до нових умов, що відбуваються в галузі освіти України. 33% респондентів відзначили, що їм важко відповісти на це запитання.

Тож, як ми бачимо, в структурі ПНПУ імені К. Д. Ушинського в аспекті комунікації є певні прогалини, які вочевидь не сприяють взаємодії між підрозділами університету як по вертикалі, так і по горизонталі.

П'ятий стовп – матеріальне забезпечення. Отримувати нові знання (Lifelong learning), мати простір і можливості для експериментування, наукових досліджень, пошуку нових підходів до вирішення актуальних проблем суспільства, тим самим реалізуючи саморозвиток, можна лише завдяки матеріально-технічній базі.

В межах п'ятого стовпа ми пропонували респондентам оцінити наступні твердження відносно Університету Ушинського:

- У нас добре фінансове забезпечення.
- Наші приміщення сприяють співпраці.
- У нас практикується фінансове заохочення.
- Моє робоче місце зручно облаштоване і відповідає вимогам часу.

Для наглядної демонстрації дані представлено на рисунку 6.

Як свідчать результати, 70% респондентів вважають фінансове забезпечення незадовільним, 17% – вагаються, 13% розцінюють фінансування як добре.

Для 60% групи експертів приміщення, в яких вони працюють, не сприяють співпраці, 13% зазначили, що їм важко відповісти, а 27% вважають умови сприятливими.

Структури

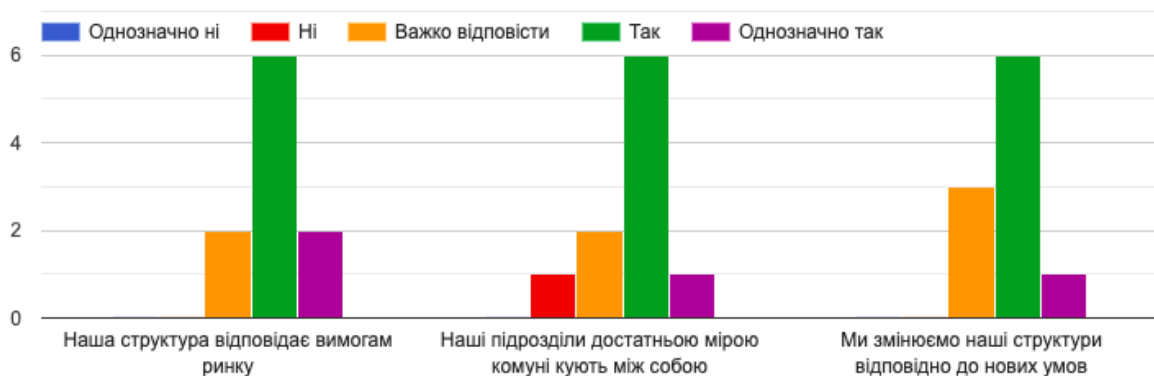

Рис. 5. Особливості організації

63% учасників експертної групи не володіють інформацією щодо можливостей фінансового заохочення працівників Університету, 27% засвідчили, що важко відповісти, і лише 10% працівників знають про практику фінансового заохочення персоналу.

Питання щодо зручності облаштування робочого місця та його відповідності сучасним вимогам, 60% експертів зазначили, що воно не комфортне та не сучасне, а 30% – повністю задоволені зручністю робочого місця.

Таким чином, беззаперечним є факт незадовільного стану матеріально технічного забезпечення Університету Ушинського, що суттєво ускладнює саморозвиток не тільки науково-педагогічних працівників, але і менеджерів освіти.

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та розкрито сутність теоретичних засад планування саморозвитку менеджера освіти як складової управлінської кар'єри менеджерів освіти.

Основні результати дослідження знайшли відображення у висновках і пропозиціях, зокрема:

Досліджено наукові підходи щодо виявлення сутності базових понять саморозвитку менеджера освіти, що визначається як свідома самопізнавальна та самопроектувальна діяльність, спрямована на вдосконалення своєї особистості, відповідно до вимог професії в освітньому середовищі закладу освіти, та самореалізація себе як особистості в тій соціальній сфері діяльності, яка визнає професію.

Зазначено, що дослідників об'єднує думка про те, що саморозвиток менеджера освіти – це свідомо діяльність, спрямована на удосконалення своєї особистості відповідно до вимог професії,

а, отже, зорієнтована на підвищення якості управлінської діяльності.

На підставі проведеного теоретико-методологічного аналізу проблеми проаналізовано основні характеристики концептуальних складових саморозвитку менеджера освіти, серед яких: самовиховання, самопізнання, самоосвіта, самовизначення та самореалізація. Всі вони є взаємозумовленими і завжди проявляються у взаємодії як комплекс рушійних сил розвитку особистості. Впливаючи на одну з них – ми можемо поглиблювати результати і в інших, проте найвищою формою їх взаємовпливу є самореалізація. Щоб досягти її, необхідно комплексний підхід та робота над всіма компонентами.

Визначено, що мотиви саморозвитку залежать від індивідуальних особливостей та контексту, в якому вони розвиваються та актуалізуються. Усвідомленість мотивації саморозвитку виступає одним з головних чинників досягнення успіху, та значно впливає на рівень задоволеності від життя в цілому.

В умовах сучасної культури, прагнення людини до самореалізації, самоствердження, самовираження, самоактуалізації здійснюється, перш за все, за допомогою професійної діяльності, яка і сама може виступати стимулом особистісного саморозвитку. Професійна підготовка як складова кар'єрного зростання вимагає цілеспрямованої роботи над собою. У професіях, де особистість фахівця відіграє істотну роль і виступає його професійним інструментом (психолог, психотерапевт, вчитель та ін.), особистісний саморозвиток стає професійною необхідністю і умовою успішної діяльності.

Матеріальні засоби

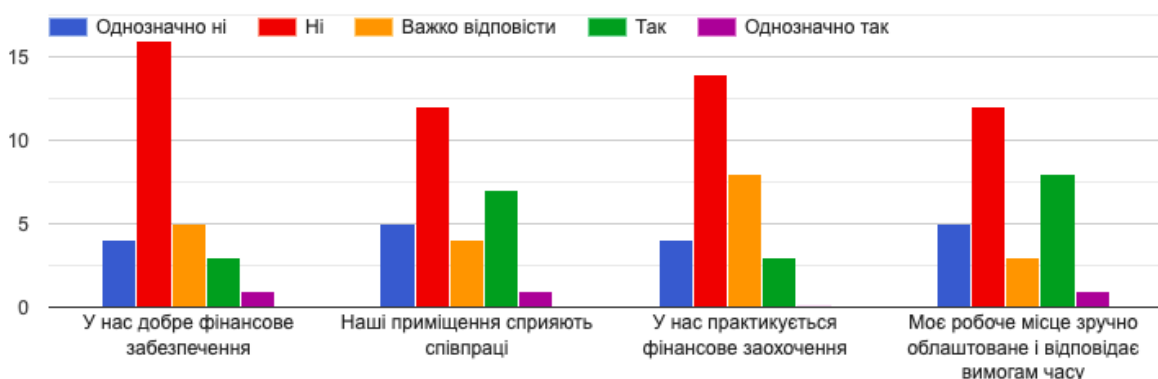

Рис. 6. Матеріальні засоби

Результати емпіричного дослідження дозволили дійти висновку, що існуючий в Університеті комплекс організаційно-педагогічних умов праці має як позитивні, так і негативні впливи на саморозвиток кадрового складу, зокрема менеджерів освіти.

Всі пропозиції учасників можна розподілити на 4 категорії:

- пропозиції щодо підвищення кваліфікації та навчання;

- пропозиції щодо матеріально-технічного забезпечення;

- пропозиції щодо покращення взаємодії,

та ще одна категорія, яку можна позначити як:

«Все влаштовує».

До ресурсів можемо віднести потужний кадровий потенціал, що має значні наукові, професійні надбання та глибокий практичний досвід, розуміння значущості саморозвитку в професійній діяльності та готовність до змін, ініціативність співробітників. Це безумовно сприяє підтримці внутрішньої мотивації менеджерів освіти до саморозвитку та саморефлексії в професійній сфері та спонукає до кар'єрного росту.

Ще одним сприяючим чинником є налагоджена добра взаємодія на рівні підрозділів, шанобливе ставлення в межах локальних колективів.

До питань, що викликають найбільше занепокоєння, можна віднести наступні. По-перше, як показує опитування, найбільше напруження викликають питання матеріально-технічного забезпечення, створення умов щодо саморозвитку.

На другому місці є пропозиції щодо покращення взаємодії, що говорить про те, що ресурси колективу в цілому використовуються не в повному обсязі, що також впливає на його матеріально-технічний стан та привабливість Університету для споживачів, а також для персоналу.

На третьому місці є пропозиції щодо підвищення кваліфікації та навчання, що вказує на зону розвитку Університету та необхідність перегляду існуючих правил, розширення можливостей за рахунок самих менеджерів освіти.

Ще одним з факторів, що на наш погляд вартий уваги, є проблема адаптації до нових умов менеджерів освіти.

Перспективу нашого дослідження вбачаємо у вивченні ролі та особливостей мотивації в плануванні саморозвитку як складової управлінської кар'єри менеджера освіти, а також на цій підставі запропонувати удосконалену систему саморозвитку сучасних українських менеджерів освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. К : Академвидав, 2012. 256 с.
2. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії: монографія. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. 608 с.
3. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти: монографія. Київ.: Ніка-Центр, 2002. 332 с.
4. Конституція України: офіц. текст. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 11.12.2021).
5. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Радянська школа, 1989. 608 с.
6. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. К. : ТОВ «Знання» України, 2010. 520 с.
7. Макарець Н. Ф. Самосовершенствование как фактор социализации индивида : автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. К., 1987. 19 с.
8. Положення про Міністерство освіти і науки України: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2006 р. № 1757 URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/59237922> (дата звернення: 21.11.2021).
9. Про вдосконалення вищої освіти в Україні (210/2020): Президент України. (2020, 3 червня). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/2020> (дата звернення: 11.12.2021).
10. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 17.10.2021).
11. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23.03.2000 р. № 1602-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text> (дата звернення: 21.11.2021).
12. Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Кабінет Міністрів України від 04.09.2013 р. № 686-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/686-2013-р> (дата звернення: 19.11.2021).
13. Про наукову та науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 17.11.2021)
14. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 11.11.2021).
15. Про освіту: Закон України від 05.12.2017 р. № 2145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 17.11.2021).

16. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 21.10.2021).
17. Сисоєва С. О. Творчий розвиток фахівців в умовах магістратури: моногр. К. : ТОВ «Видавниче підприємство ЕДЕЛЬВЕЙС», 2014. 400 с.
18. Фрицюк В. А. Професійний саморозвиток майбутнього педагога: монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 364 с.
19. Цокур Р. М. Формування потенціалу професійного саморозвитку в майбутніх викладачів вищої школи у процесі магістерської підготовки : дис. ... канд. пед. наук. О., 2004. 245 с.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.16>

Приймаченко Олеся Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів
ORCID ID: 0000-0002-5499-603X

Склянська Ольга Вадимівна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів
ORCID ID: 0000-0003-3159-8765

**ФАКТОРНА СТРУКТУРА ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ НЕПОВНОЛІТНІХ
ЗАСУДЖЕНИХ ТА ПІДЛІТКІВ З НОРМАТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ**

**FACTOR STRUCTURE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF JUVENILE
CONVICTS AND ADOLESCENTS WITH NORMATIVE BEHAVIOR**

У статті представлені результати експлораторного факторного аналізу емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених чоловічої статі та підлітків з умовно нормативною поведінкою. Загальний обсяг вибірки, що була задіяна у даному дослідженні, складає 626 осіб. Відповідно до завдань дослідження факторну структуру емоційного інтелекту було визначено у двох групах: у групі неповнолітніх засуджених, до якої увійшла 301 особа, та у групі з 325 підлітків з умовно нормативною поведінкою – учнів загальноосвітніх шкіл. Емпіричне узагальнення сукупності задіяних у дослідженні змінних здійснювалося з використанням методу аналізу головних компонент та мінімізацією кількості змінних за рахунок максимізації дисперсії навантажень у факторах, визначення кількості яких відбувалося із застосуванням критерію Кайзера. Наведено інформацію щодо шкал психодіагностичних методик, котрі були задіяні у процедурі факторного аналізу. В результаті факторного аналізу у групі неповнолітніх засуджених було визначено п'ять факторів, котрі охоплюють 66,71% дисперсії. У групі підлітків з нормативною поведінкою виявлено чотири фактори, котрі охоплюють 74,14% дисперсії. Факторну структуру емоційного інтелекту у групі неповнолітніх засуджених утворили такі фактори: «Емоційна незрілість» (фактор 1), «Емоційна відчуженість» (фактор 2), «Емоційні механізми підтримки належності до асоціальної групи» (фактор 3), «Емоційна соціопатизація» (фактор 4) та «Акогнітивна реактивність» (фактор 5). У факторній структурі емоційного інтелекту в групі підлітків з нормативною поведінкою виокремлено фактори: «Позитивізація емоцій» (фактор 1), «Позитивізація поведінки» (фактор 2), «Позитивізація міжособистісних стосунків» (фактор 3) та «Віртуалізація негативних переживань» (фактор 4). Здійснений у статті факторний аналіз дозволив представити емоційний інтелект як інтегративну, системоутворюючу властивість особистості, що характеризує процес самоздійснення людини, і, відповідно, визначає вектор вивчення чинників і умов, що детермінують процеси його формування і функціонування.

Ключові слова: емоційний інтелект, неповнолітні засуджені чоловічої статі, підлітки з нормативною поведінкою, експлораторний факторний аналіз, шкали емоційного інтелекту.

The article presents the results of an exploratory factor analysis of the emotional intelligence of male juvenile convicts and adolescents with normative behavior. The sample of the study consisted of 626 persons. In the accordance with the aim of the research, the factor structure of emotional intelligence was determined by two groups: juvenile convicts, which included 301 persons and 325 adolescents with normative behavior. Empirical generalization of the set of variables involved in the study was carried out by using the method of principal component analysis and minimizing the number of variables by maximizing the variance of loadings in factors. The factors' number was determined by using Kiser criterion. Information is given on the scales of psychodiagnostic techniques that were involved in the factor analysis procedure. As a result of factor analysis, five factors were identified in the group of juvenile convicts, which cover 66,71% of the variance. In the group of adolescents with normative behavior, four factors were found, which cover 74,14% of the variance. The factor structure of emotional intelligence in the group of juvenile convicts was formed by the following factors: "Emotional immaturity" (factor 1), "Emotional alienation" (factor 2), "Emotional mechanisms for supporting belonging to an antisocial group" (factor 3), "Emotional sociopathization" (factor 4) and "Cognitive reactivity" (factor 5). In the factor structure of emotional intelligence in the group of adolescents with

normative behavior; the following factors are distinguished: "Positivization of emotions" (factor 1), "Positization of behavior" (factor 2), "Positivization of interpersonal relations" (factor 3) and "Virtualization of negative experiences" (factor 4). The factor analysis carried out in the article made it possible to present emotional intelligence as an integrative, system-forming property of the individual, which characterizes the process of self-realization of a person, and, accordingly, determines the vector of studying the factors and conditions that determine the processes of its formation and functioning.

Key words: emotional intelligence, male juvenile convicts, adolescents with normative behavior, exploratory factor analysis, scales of emotional intelligence.

Постановка проблеми. Теоретичний аналіз проблеми емоційного інтелекту показує, що на сьогодні переважна більшість досліджень цього психологічного феномену зосереджена на уточненні поняття, структури, моделей, удосконаленні методик його вимірювання.

Проведений аналіз як теоретичних, так і прикладних досліджень, у яких трактування емоційного інтелекту здійснюється з точки зору різних наукових ракурсів, дозволяє нам стверджувати, що зміст цього феномену є більш широким, ніж його трактування у межах окремих підходів [1; 2; 3; 6; 7; 8]. Це обумовило розуміння емоційного інтелекту як комплексного інтегративного психологічного феномену, який поєднує у собі характеристики різного плану. Еклектичне поєднання різних діагностичних підходів до вимі-

рювання ЕІ дозволило нам розкрити сутність емоційного інтелекту неповнолітніх злочинців у нещодавно проведених дослідженнях [4; 5; 8].

З метою систематизації досліджуваних характеристик емоційного інтелекту неповнолітніх злочинців та підлітків з нормативною поведінкою, нами було застосовано метод факторного аналізу. Цей метод дозволяє скоротити кількість первинних змінних через виокремлення меншої кількості факторів, що відтворюють матрицю коефіцієнтів кореляції між змінними та піддаються змістовній інтерпретації.

Отже, **мета статті** полягає у визначенні та інтерпретації факторної структури складових емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою за результатами проведеного експлораторного факторного аналізу.

Таблиця 1

Шкали методик, які використані у факторному аналізі

Методики	Шкали
Тест MSCEIT (Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test).	«Ідентифікація емоцій», «Емоційна фасилітація мислення», «Здатність розуміти й аналізувати емоційну інформацію», «Здатність до усвідомленої регуляції емоцій для особистісного зростання й поліпшення міжособистісних стосунків»
Методика SREIT (Self Report Emotional Intelligence Test) Н. Шутте	«Оцінка та вираз емоцій», «Регуляція емоцій», «Використання емоцій у вирішенні проблем»
Опитувальник емоційного інтелекту (ОЕІ) К. Барчард	«Позитивна експресивність», «Негативна експресивність», «Увага до емоцій», «Прийняття рішень на ґрунті емоцій», «Співпереживання радості», «Співпереживання нещастя», «Емпатія»
Опитувальник «ЕМІн» Д. Люсіна	«Розуміння чужих емоцій», «Управління чужими емоціями», «Розуміння власних емоцій», «Управління власними емоціями», «Контроль експресії»
Опитувальник EQ-I Р. Бар-Она	«Емоційна самосвідомість (ES)», «Асертивність (AS)», «Самоповага (SR)», «Самоактуалізація (SA)», «Незалежність (IN)», «Емпатія (EM)», «Міжособистісні стосунки (IR)», «Соціальна відповідальність (RE)», «Здатність до вирішення проблем (PS)», «Реалістичність (RT)», «Гнучкість (FL)», «Стресостійкість (ST)», «Контроль імпульсивності (IC)», «Шастя (HA)», «Оптимізм (OP)»
Опитувальник «Рівень співпереживання» С. Барона – Коена та С. Вілрайт	«Рівень співпереживання»
Шкала емпатії М. Девіса	«Децентрація», «Співпереживання», «Емпатична турбота», «Особистий дистрес»
Опитувальник емоційної креативності Дж. Еверілла	«Готовність», «Новизна», «Ефективність/ аутентичність»
Опитувальник емоційного самоусвідомлення О. Власової	«Диференціація емоцій», «Вираз емоцій», «Емпатія», «Управління емоціями», «Прийняття відповідальності»
Опитувальник емоційних перешкод у міжособистісному спілкуванні В. Бойка	«Невміння керувати емоціями», «Неадекватний прояв емоцій», «Нерозвиненість емоцій», «Домінування негативних емоцій», «Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі»
Методика діагностики емоційності В. Русалова	«Психомоторна емоційність», «Інтелектуальна емоційність», «Комунікативна емоційність»

Загальний обсяг вибірки, що була задіяна у даному дослідженні, складає 626 респондентів. Відповідно до завдань дослідження факторну структуру емоційного інтелекту було визначено у двох групах: у групі неповнолітніх засуджених, до якої увійшла 301 особа, та у групі з 325 підлітків з умовно нормативною поведінкою – учнів загальноосвітніх шкіл.

Емпіричне узагальнення сукупності задіяних у дослідженні змінних здійснювалося з використанням методу аналізу головних компонент та мінімізацією кількості змінних за рахунок максимізації дисперсії навантажень у факторах, визначення кількості яких відбувалося із застосуванням критерію Кайзера.

У нашому дослідженні факторні навантаження, котрі виступають аналогами коефіцієнтів кореляції та демонструють ступень взаємозв'язку первинних змінних та факторів, вважалися значущими, якщо за модулем їх значення перевищувало 0,5.

У таблиці 1 надано інформацію щодо шкал психодіагностичних методик, котрі були задіяні у процедурі факторного аналізу.

Застосування експлораторного факторного аналізу надало можливість скоротити кількість досліджуваних характеристик та встановити

структуру найбільш значущих взаємозв'язків між ними у групах неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою.

Результати дослідження. У групі неповнолітніх засуджених було визначено п'ять факторів, котрі охоплюють 66,71% дисперсії (табл. 2).

Фактор 1 у цій групі охоплює 18,25% дисперсії та поєднує наступні шкали: «Розуміння власних емоцій» (-0,815), «Розуміння чужих емоцій» (-0,762), «Реалістичність» (-0,676), «Неадекватний прояв емоцій» (0,540), «Комунікативна емоційність» (0,527), «Прийняття відповідальності» (-0,511).

Отже, деструкція здатності до розуміння емоцій поєднується у цій групі із зниженням реалістичності оцінки ситуації, поглибленням невідповідності емоційної експресії наявним умовам, зростанням чутливості до невдач та виникнення роздратованості у міжособистісній взаємодії, посиленням схильності обвинувачувати в цьому оточуючих.

Фактор 2 охоплює 15,07% дисперсії та вміщує шкали «Диференціація емоцій» (0,811), «Особистий дистрес» (0,732), «Негативна експресивність» (0,681), «Небажання зближуватися з людьми» (0,676), «Ефективність / Аутентичність» (-0,617).

Таким чином, із покращанням здатності розрізняти нюанси свого емоційного ставлення до ситуа-

Таблиця 2

Факторна структура емоційного інтелекту у групі неповнолітніх засуджених

Фактори	Шкали
Фактор 1	«Розуміння власних емоцій» (-0,815), «Розуміння чужих емоцій» (-0,762), «Реалістичність» (-0,676), «Неадекватний прояв емоцій» (0,540), «Комунікативна емоційність» (0,527), «Прийняття відповідальності» (-0,511)
Фактор 2	«Диференціація емоцій» (0,811), «Особистий дистрес» (0,732), «Негативна експресивність» (0,681), «Небажання зближуватися з людьми» (0,676), «Ефективність/Аутентичність» (-0,617)
Фактор 3	«Нерозвиненість емоцій» (0,809), «Соціальна відповідальність» (0,742), «Самоповага» (0,709), «Незалежність» (-0,649), «Домінування негативних емоцій» (-0,582)
Фактор 4	«Контроль імпульсивності» (-0,800), «Керування власними емоціями» (-0,731), «Невміння керувати емоціями» (0,684), «Позитивна експресивність» (-0,589), «Міжособистісні стосунки» (-0,514)
Фактор 5	«Прийняття рішень на ґрунті емоцій» (0,806), «Використання емоції для вирішення проблем» (-0,774) «Здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію» (-0,705)

Таблиця 3

Факторна структура емоційного інтелекту підлітків з нормативною поведінкою

Фактори	Шкали
Фактор 1	«Диференціація емоцій» (0,884), «Оцінка та вираз емоцій» (0,871), «Здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію» (0,855), «Емоційна самосвідомість» (0,797), «Розуміння власних емоцій» (0,765), «Стресостійкість» (0,733), «Гнучкість» (0,699), «Управління власними емоціями» (0,653), «Домінування негативних емоцій» (-0,573), «Щастя» (0,544)
Фактор 2	«Реалістичність» (0,805), «Використання емоції для вирішення проблем» (0,795), «Здатність використовувати емоції для підвищення ефективності мислення та діяльності» (0,748), «Здатність до вирішення проблем» (0,707), «Прийняття відповідальності» (0,686), «Керування чужими емоціями» (0,654), «Комунікативна емоційність» (-0,567), «Позитивна експресивність» (0,521)
Фактор 3	«Децентрація» (0,818), «Увага до емоцій» (0,796), «Рівень емпатії» (0,701), «Розуміння чужих емоцій» (0,750), «Контроль експресії» (0,683), «Контроль імпульсивності» (0,619), «Співпереживання радості» (0,555), «Міжособистісні стосунки» (0,509)
Фактор 4	«Співпереживання» (0,804), «Співпереживання нещастя» (0,772), «Новизна» (0,717), «Оптимізм» (-0,661).

ції, загострюються дискомфорт та роздратування під час спостереження переживань чи страждань іншої людини, більш виразною стає негативна емоційна експресія, зростає небажання зближуватися з оточуючими на емоційному ґрунті, втрачається щирість емоційних переживань й здатність їх використовувати для побудови особистісного благополуччя.

До фактору 3, який охоплює 14,13% дисперсії входять шкали «Нерозвиненість емоцій» (0,809), «Соціальна відповідальність» (0,742), «Самоповага» (0,709), «Незалежність» (-0,649), «Домінування негативних емоцій» (-0,582).

Зміст фактору свідчить про те, що зменшення розвиненості емоцій поєднується із посиленням спрямованості на взаємодію та кооперацію з членами певної соціальної групи та слідування її нормам, зростанням самоповаги до себе, нейтралізацією негативних емоцій, але, разом з цим, збільшенням емоційної залежності й втратою самостійності.

Фактор 4 охоплює 13,86% дисперсії, до його складу входять шкали «Контроль імпульсивності» (-0,800), «Керування власними емоціями» (-0,731), «Невміння керувати емоціями» (0,684), «Позитивна експресивність» (-0,589), «Міжособистісні стосунки» (-0,514).

Змістовне наповнення цього фактору відбиває деструкцію здатності до контролю імпульсивності, керування власними емоціями, спроможності продукувати позитивну емоційну експресію, що поєднується із посиленням такої емоційної перешкоди як невміння керувати емоціями та інгібіцією здатності встановлювати комфортні для суб'єкта міжособистісні стосунки та дружню прихильність й підтримувати їх.

Фактор 5, який охоплює 5,40% дисперсії, складається зі шкал «Прийняття рішень на ґрунті емоцій» (0,806), «Використання емоції для вирішення проблем» (-0,774) «Здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію» (-0,705).

Тобто, зі зростанням емоційної обумовленості прийняття рішень, погіршенням здатності до розуміння та аналітичної переробки емоційної інформації, менш ефективним стає використання емоцій у вирішенні проблемних ситуацій.

У групі підлітків з нормативною поведінкою виявлено чотири фактори, котрі охоплюють 74,14% дисперсії (табл. 3).

У цій групі фактор 1 охоплює 29,01% дисперсії та поєднує наступні шкали: «Диференціація емоцій» (0,884), «Оцінка та вираз емоцій» (0,871), «Здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію» (0,855), «Емоційна самосвідомість» (0,797), «Розуміння власних емоцій» (0,765), «Стресос-

тійкість» (0,733), «Гнучкість» (0,699), «Управління власними емоціями» (0,653), «Домінування негативних емоцій» (-0,573), «Щастя» (0,544).

Його зміст свідчить про те, що покращення здатності до розпізнавання широкого спектру емоцій, їх оцінювання та виразу, а також, усвідомлення та розуміння власних емоцій, керування ними, до розуміння й аналізу емоційної інформації, поєднане зі зростанням стресостійкості й процесів регуляції емоцій, мислення та поведінки, поєднується із нейтралізацією негативних емоцій і збільшенням задоволеності собою, іншими й життям в цілому.

Фактор 2 охоплює 23,28% дисперсії й складається із таких шкал: «Реалістичність» (0,805), «Використання емоції для вирішення проблем» (0,795), «Здатність використовувати емоції для підвищення ефективності мислення та діяльності» (0,748), «Здатність до вирішення проблем» (0,707), «Прийняття відповідальності» (0,686), «Керування чужими емоціями» (0,654), «Комунікативна емоційність» (-0,567), «Позитивна експресивність» (0,521).

Таким чином, із вдосконаленням здатності використовувати емоції для вирішення проблемних ситуацій, для підвищення ефективності як мислення, так і діяльності, до прагматичної оцінки наявної ситуації, поліпшуються компетентність у виявленні та розв'язанні проблем в цілому, суб'єктивується атрибуція відповідальності щодо невдачі та успіху, більш вираженою стає позитивна експресивність, відбувається нейтралізація негативних емоцій, вразливості, дискомфорту або роздратування щодо незадоволеності й невдачі у міжособистісній взаємодії, актуалізується здатність керувати емоціями інших людей.

Фактор 3 охоплює 16,35% дисперсії. До нього входять шкали «Децентрація» (0,818), «Увага до емоцій» (0,796), «Рівень емпатії» (0,701), «Розуміння чужих емоцій» (0,750), «Контроль експресії» (0,683), «Контроль імпульсивності» (0,619), «Співпереживання радості» (0,555), «Міжособистісні стосунки» (0,509), які посилюють одне одного та забезпечують більш комфортну й успішну міжособистісну взаємодію.

Фактор 4 охоплює 5,50% дисперсії та поєднує шкали «Співпереживання» (0,804), «Співпереживання нещастя» (0,772), «Новизна» (0,717), «Оптимізм» (-0,661).

Зміст цього фактору віддзеркалює співпереживання нещастя стосовно вигаданих персонажів (героїв книжок, фільмів тощо), що породжує нові для суб'єкта емоції, знижує здатність підтримувати позитивний настрій, що забезпечує сепарацію негативних емоцій та їх фокусування на уявні ситуації.

Якісна специфіка факторів, виявлених у досліджуваних групах, дозволила визначити їх назви.

Факторна структура емоційного інтелекту у групі неповнолітніх засуджених утворена такими факторами як «Емоційна незрілість» (фактор 1), «Емоційна відчуженість» (фактор 2), «Емоційні механізми підтримки належності до асоціальної групи» (фактор 3), «Емоційна соціопатизація» (фактор 4) та «Акогнітивна реактивність» (фактор 5).

У групі підлітків з нормативною поведінкою до факторної структури емоційного інтелекту входять фактори «Позитивізація емоцій» (фактор 1), «Позитивізація поведінки» (фактор 2), «Позитивізація міжособистісних стосунків» (фактор 3) та «Віртуалізація негативних переживань» (фактор 4).

Висновки. Отже, емпірично встановлені факторні структури емоційного інтелекту у групі неповнолітніх засуджених та у групі підлітків з нормативною поведінкою відрізняються за своїм змістом та є специфічними для означених груп.

У групі неповнолітніх досліджуваних було виявлено п'ять факторів.

Зміст першого фактору «*Емоційна незрілість*» відбиває зниження здатності до розуміння як власних, так і чужих емоцій, зменшення реалістичності в оцінці життєвої ситуації та відповідальності за власні почуття у поєднанні зі зростанням ступеня неадекватності у вияві емоцій та чутливості до комунікативного неуспіху.

У другому факторі, котрий отримав назву «*Емоційна відчуженість*», вдосконалення здатності до диференціації емоцій поєднується із посиленням дискомфорту при спостереженні переживань інших, актуалізацією негативної експресивності та небажанням вибудовувати близькі стосунки, втратою автентичності емоцій разом із зниженням їх ефективності у забезпеченні благополуччя суб'єкта.

Відповідно до змісту третього фактору «*Емоційні механізми підтримки належності до асоціальної групи*», зі зростанням ступеня нерозвиненості емоцій актуалізується спрямованість на прийняття норм певної соціальної групи та кооперацію з її членами, збільшується самоповага та емоційна залежність, що відбувається разом із «пом'якшенням» негативних емоцій та зменшенням автономності.

Четвертий фактор, який отримав назву «*Емоційна соціопатизація*», поєднує загострення невміння керувати емоціями з негативізацією контролю імпульсивності, здатності керувати власними емоціями та продукувати позитивну експресію, встановлювати та підтримувати продуктивні й комфортні взаємини.

Зміст п'ятого фактору «*Акогнітивна реактивність*» свідчить про те, що деформація здатності до розуміння та аналітичної переробки емоційної інформації, котра стає менш задіяною у вирішенні проблем, поєднується із посиленням готовності до емоційно обумовленого прийняття рішень.

У групі неповнолітніх з нормативною поведінкою було виокремлено чотири фактори.

Перший фактор «*Позитивізація емоцій*» демонструє взаємопосилення таких складових емоційного інтелекту як диференціація емоцій, оцінка та вираження емоцій, здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію, емоційна самосвідомість, розуміння власних емоцій, стресостійкість, гнучкість, управління власними емоціями й щастя, разом з яким відбувається руйнування такої емоційної перешкоди у міжособистісній взаємодії як домінування негативних емоцій.

Зміст другого фактору «*Позитивізація поведінки*» свідчить, що зі зростанням реалістичності, вдосконаленням здатності до керування емоціями інших людей, до використання емоцій для вирішення проблем та підвищення ефективності мислення й діяльності, нарощуванням позитивної експресивності поглиблюється розуміння та прийняття відповідальності за власні почуття, поліпшується компетентність у виявленні та розв'язанні проблем в цілому й зменшується вразливість й дискомфорт як реакції на неуспіх у міжособистісній взаємодії.

Третій фактор, що отримав назву «*Позитивізація міжособистісних стосунків*», є монополярним. Його зміст виражається у взаємопосиленні здатності розуміти емоції інших людей, співпереживати їх позитивним переживанням, враховувати їх думки та прагнення; в увазі до емоцій, емпатії, спроможності контролювати експресію та імпульсивність, разом з чим зростає компетентність у створенні комфортних взаємовідносин, котрі відповідають позитивно забарвленим уявленням щодо міжособистісної взаємодії.

Змістовне наповнення четвертого фактору, який було названо «*Віртуалізація негативних переживань*», віддзеркалює актуалізацію співпереживання нещастю персонажів фільмів, книжок тощо, що породжує та загострює нові для суб'єкта емоції, зменшує спроможність зберігати позитивний настрій, що виносить негативні переживання за межі реальності та фокусує їх на уявній ситуації.

Отже, факторний аналіз дозволив представити емоційний інтелект як інтегративну, системоутворюючу властивість особистості, що характеризує процес самоздійснення людини, і, відповідно, визначає вектор вивчення чинників і умов, що детермінують процеси його формування і функціонування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Власова О.І., Березюк М.А. Теоретико-методичні засади дослідження емоційного інтелекту як інтраіндивідуальної властивості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2004. № 2 (7). С. 175–181.
2. Лящ О.П. Генеза емоційного інтелекту в юнацькому віці : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори». 2019. 448с.
3. Приймаченко О.М., Євдокімова О.О. Особливості прояву емоційного інтелекту дев'янтих підлітків. *Габітус*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 165-169.
4. Приймаченко О.М., Євдокімова О.О. Дослідження прояву емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених чоловічої статі. *Габітус*. 2022. Вип. 37. С. 159-164.
5. Приймаченко О.М., Чириченко Ю.В. Емоційний інтелект неповнолітніх засуджених чоловічої статі у проявах емпатії, емоційної креативності та емоційного самоусвідомлення. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2021. № 9. С. 211-219.
6. Ракітянська Л. Сутність та зміст поняття «емоційний інтелект». *The pedagogical process: theory and practice (series: pedagogy)*. 2018. № 4 (63). С. 35-42.
7. O'Connor PJ, Hill A, Kaya M and Martin B. The Measurement of Emotional Intelligence: A Critical Review of the Literature and Recommendations for Researchers and Practitioners. *Frontiers in Psychology*. 2019. 10:1116. doi: 10.3389/fpsyg.2019.01116. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.01116/full>.
8. Pryimachenko O., Babii, A., Shnarevych, O., Pavlenko, O., & Rakhlis. Emotional intelligence Vs normative behavior of juvenile male convicts. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (45), p. 131-140. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.45.09.14> (Indexed in the following international databases: Emerging Sources Citation Index (ESCI) by Web of Science ISSN 2322-6307).

УДК 159.922.72

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.17>

Руденок Алла Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету
ORCID ID: 0000-0003-1197-0646

Логвіна Оксана Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0002-0359-5850

Данчук Юлія Петрівна,

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0001-5576-9923

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ПІД ЧАС СЕПАРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

RESEARCH OF MANIFESTATIONS OF CHILDREN'S AGGRESSIVE BEHAVIOR DURING THE SEPARATION PROCESS

У статті подано результати дослідження аспектів агресивної поведінки дітей раннього віку під час сепараційного процесу. Розглянуто агресивну поведінку дітей в сепараційному процесі під час кризи трьох років, яка спрямована на реалізацію такої діяльності як протистояння дорослому.

Мета статті – емпірично дослідити прояви агресивної поведінки дітей через емоційний, вербальний, поведінковий компоненти, встановити ознаки, які характеризують агресивну поведінку як спроби протиставити себе дорослому та протистояти позиції дорослого.

Проблематика агресивної поведінки дітей раннього віку в процесі проходження кризи трьох років лишається одним з важливих наукових напрямів в царині фундаментальних знань про психологічне і соціальне життя людини. Важливими в тлумаченні поняття агресивної поведінки є різноманітність її аспектів. Особливу увагу заслуговують погляди науковців, які відходять від вузького розуміння агресивної поведінки як комплексу дій спрямованих на заподіяння шкоди іншим, і наголошують на важливості агресивної поведінки в забезпеченні вітальних потреб індивіда, самозахисті, реакції на порушення безпеки, а також як адаптивного механізму до умов середовища. Проте, проблематика агресивної поведінки дітей в сепараційному процесі трирічного віку не виходить за межі опису кризової симптоматики та не знайшла належного відображення в науковій думці.

Важливими здобутками в розробці даної проблематики є наукові погляди, що фокусують увагу на протиставленні та протистоянні, як необхідного кроку в поведінці дитини на шляху до психологічного відділення її від дорослого. Сам факт протиставлення та протистояння дорослому є свідченням появи принципово нового у внутрішньому світі дитини – появи потреби у взаєминах на вісі стосунків «Я – Ти». Підтвердженням цьому є численні погляди дослідників на кризу трьох років як на етап перебудови стосунків між дитиною і дорослим, в яких дитина прагне трансформувати взаємодію з дорослим таким чином, щоб досягнути певної автономії від нього і бути активним учасником міжособистісної взаємодії.

Проаналізовано, що протистояння є діяльністю яка забезпечує акт протиставлення як спосіб розмежування себе від іншого. Враховуючи, що емоційні та поведінкові реакції у ранньому віці слабо регулюються дітьми, а вербально-комунікативний компонент не достатньо розвинений, тому процес протистояння носить форму афективного відрегування з яскраво вираженим агресивним забарвленням.

Висновки. В результаті проведеного дослідження було виявлено і зафіксовано, що агресивна реакція дітей у кризі третього року життя виражається через емоційний, поведінковий та вербальний компоненти. Під час спостереження ми також відмітили такі прояви як міміка, звукова експресія та вегетативні прояви під час агресивної поведінки.

Ключові слова: агресія, сепарація, стосунки, емоції, поведінка, мовлення.

The article presents the results of a study of aspects of aggressive behavior of young children during the separation process. The concept of "separation", "aggressive behavior" is considered.

The aim of the article is – to empirically investigate the manifestations of aggressive behavior of children through emotional, verbal, behavioral components, to identify signs that characterize aggressive behavior as attempts to oppose themselves to adults and resist the position of adults.

L. Vygotsky, B. Elkonin, L. Bozhovych, L. Obukhov, V. Mukhin, M. Lisyn, and K. Polivanov addressed the issue of the crisis of three years. Among the foreign scholars who have paid attention to the problems of changing the social interaction of a child with an adult in early childhood, are the works of E. Keller, S. Buhler, M. Mahler, E. Erickson, A. Wallon. L. Obukhov notes the importance of purposeful confrontation of the child in the process of separation. It is noted that the diversity of its aspects is important in the interpretation of the concept of aggressive behavior. The views of scholars deserve special attention who move away from a narrow understanding of aggressive behavior as a set of actions aimed at harming others, and emphasize the importance of aggressive behavior in providing the vital needs of the individual, self-defense, response to security breaches and adaptive mechanism to environmental conditions. Analyzing scientific works, it was found that the aggressive behavior of children in the separation process of the crisis of three years is aimed at the implementation of confrontation with adults.

It is analyzed that the issue of aggressive behavior of children in the separation process of three years of age does not go beyond the description of crisis symptoms and is not properly reflected in scientific opinion.

Important achievements in the development of this issue are scientific views that focus on opposition and confrontation, as a necessary step in the behavior of the child on the way to its psychological separation from the adult.

Conclusions. *As a result of the study, it was found and recorded that the aggressive reaction of children in the crisis of the third year of life is expressed through emotional, behavioral and verbal components. During the observation, we also noted such components as facial expressions, sound expression and autonomic manifestations during aggressive behavior.*

Key words: *aggression, separation, relationships, emotions, behavior, speech.*

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день проблема агресивної поведінки дітей є вельми актуальною у віковій психології та в практичному вирішенні цілого ряду проблем дитячо-батьківських стосунків. З наближенням дитини до трирічного віку, перед батьками постає непростий виклик. З одного боку, батьки відмічають сплеск негативістських симптомів, які виражаються у підвищеній імпульсивності, емоційній нерівноваженості та агресивній поведінці дітей, що в свою чергу викликає у батьків занепокоєння та невпевненість у виборі ефективних способів взаємодії з дитиною. А з іншого боку, молоді батьки відкидають модель виховання дитини, в якій агресивна поведінка дітей регулюється шляхом суворих заборон та контролю з боку дорослих. Такі виховні прийоми як покарання, залякування, регуляції агресивної поведінки дитини за допомогою сорому та провини серед сучасних батьків викликають критику та неприйняття як пережиток минулого. Проте, питання як взаємодіяти з трирічною дитиною і реагувати на агресивну поведінку в цьому віці, для багатьох батьків залишається актуальним питанням. Варто констатувати, що актуальність дослідження ролі агресивної поведінки дітей в сепараційному процесі кризи трьох років представлена великим запитом в психологічній практиці. Часті звернення і скарги батьків на складну поведінку дітей, можуть бути свідченням низької обізнаності батьків щодо причин і особливостей проявів агресії у дітей зазначеного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед теоретичних аспектів дослідження агресивної поведінки дітей в період сепарації, основна увага науковців приділялася виявленню та аналізу поведінкових симптомів кризи трьох років, класифікації цих симптомів у конструктивні, негативістські та невротичні категорії. До проблематики кризи трьох років зверталися у своїх працях Л. Виготський, Б. Ельконін, Л. Божович, Л. Обухова, В. Мухіна, М. Лісіна, К. Поліванова. Серед зарубіжних науковців, які приділяли увагу проблемам зміни соціальної взаємодії дитини з дорослим в період раннього дитинства, належать праці Е. Келера, Ш. Бюлера, М. Малера, Е. Еріксона, А. Валона. Про вагомість цілеспрямованого протистояння дитини в процесі сепарації зауважують науковці. Акт протистояння чужій позиції, на думку дослідниці, засвідчує процес формування у дитини власного суб'єктивного внутрішнього світу і допомагає процесу відгородження власного «Я» дитини від «Я іншого» шляхом протиставлення. Однак, дослідження поведінкових реакцій протистояння та протиставлення дорослому як складової сепараційного процесу не знайшло належного опрацювання в науковій думці. В тому числі, лишилося поза увагою питання проявів агресивної поведінки у спробах дитини протистояти і протиставляти себе дорослому, а також проблематика агресивної поведінки як чинника, що супроводжує процес психологічного відділення від дорослого, та сприяє внутрішньому суб'єктивному переживанню себе.

Мета статті – дослідити прояви агресивної поведінки дітей через емоційний, вербальний, поведінковий компоненти, встановити ознаки, які

характеризують агресивну поведінку як спроби протиставити себе дорослому та протистояти позиції дорослого.

Виклад основного матеріалу. Інтерес до психологічної сепарації традиційно виникав в контексті розробки таких понять як «прив'язаність», «дитячо-батьківські стосунки», «диференціація». В наукових публікаціях до феномена психологічна сепарація застосовуються різні акценти. Явище сепарації описують як притаманне індивідам різного віку, котрі проживають різні види міжособистісних стосунків та перебувають у різних життєвих ситуаціях. Дехто з авторів виділяє дві сфери дослідницької уваги феномену сепарації. До них можна віднести: суб'єктів сепарації та ситуації сепарації (порушення чи розрив прив'язаності, втрата, депривація). Зазначені вище аспекти представляють формальний рівень тематики. Окрім них в проблематиці психологічної сепарації присутній інтрапсихічний компонент, зокрема, термін «сепарація» застосовується в роботах школи «об'єктних відносин», для позначення ситуації не тоді, коли одна людина покидає іншу, а для описання процесу суб'єктивного переживання втрати частини Его в результаті втрати значущого об'єкта. Проте, для успішного проходження сепарації необхідні зміни, котрі належати до трансформації міжособистісних стосунків та їхнього емоційному компоненту. Нерідко дорослі люди, котрі пройшли сепарацію в поведінковому та когнітивному плані, демонструють емоційну незрілість та надмірну емоційну реакцію в стосунках зі значущими людьми.

Одним з перших, хто почав розмірковувати про сепарацію як інтрапсихічний феномен в міжособистісних стосунках був З. Фрейд. Реакцію дітей різного віку на сепарацію з батьками в різних умовах вивчали і описували А. Фрейд, К. Вольф, Дж. Боулбі, Малер та інші. Аналізуючи психологічну літературу з проблеми сепарації ми звернули увагу, що дане поняття розглядалося як: а) вихід з-під влади батьків; б) формування психологічної незалежності від них в) психологічне відділення від батьківської сім'ї; г) формування образу сім'ї; д) розвиток особистісної автономії); е) формування ідентичності. Дж. Боулбі, прихильник теорії прив'язаності, як одну з біологічно важливих і вітальних потреб індивіда, досліджував різні типи прив'язаності. Сепарацію розглядав як процес відділення від матері. Сепарація, описана Дж. Боулбі, була результатом вимушеної розлуки з матір'ю чи особою, котра її заміняла [2].

Найбільш детально зміни, які відбуваються в психіці дитини під час сепарації від матері описували різні науковці, що вивчали дану проблема-

тику. Дослідники для позначення цього процесу вживає термін «сепарація-індивідуація». Власне «сепарація» в даному термінологічному тандемі означає вихід дитини із симбіотичного зв'язку з матір'ю, побудову кордонів від матері та відділення від неї. «Індивідуація» означає розвиток внутрішньопсихічної автономії сприйняття, мислення та пам'яті. Ми поділяємо думку науковців, що під поняттям «сепарація» розуміють процес набуття людиною почуття власного «Я», яке є вираженням незалежної і самостійної особистості, котрій належить право вибору. Слід звернути увагу, що на так звані, зміни першого порядку, до яких належить фізичний акт розлуки, та другого порядку, котрі відображаються у трансформації емоцій, міжособистісних взаємодій між учасниками сепарації.

У наукових працях ми знаходимо твердження, що процеси відділення та автономії супроводжують людину протягом наступних вікових етапів. Аналізуючи дослідження в розглянутій проблематиці ми виділяємо кілька етапів сепарації. Перший етап характерний для перинатального періоду і відповідає повному єднанню дитини з матір'ю. Єднання реалізується через забезпечення всіх необхідних процесів життєдіяльності дитини через материнський організм. Другий етап є першим кроком на шляху їхнього розділення і являє собою біологічну сепарація, яка дає можливість організму дитини прожити без організму матері. Третій етап – рухова сепарація, настає в той момент коли дитина починає ходити та активно досліджувати навколишній світ. Четвертий етап сепарації – комунікативна сепарація, входження в коло спілкування дитини інших дітей та інших значущих дорослих. П'ятий етап – когнітивна сепарація, характерна для підліткового віку і сприяє розвитку здібності приймати самостійно рішення. Шостий етап – соціальна сепарація, виражається у відділенні в проживанні, матеріальній незалежності та створенні власної сім'ї.

Висвітлення досліджуваної проблеми знайшло відображення у роботах сучасних українських дослідників. Зокрема, Н. Берегова досліджувала вплив ранньої сепарації на становлення особистості. Л. Левицька розглядала теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей сепарації від батьків. А. Широка своє наукове дослідження присвятила психологічним особливостям сепарації в дочірньо-материнських стосунках.

Варто зазначити, що у своєму дослідженні Н.Берегова звернула увагу на проблеми психологічної сепарації та дослідження її взаємозв'язку зі становленням зрілої особистості, процес впливу

дитячо-батьківських відносин на усвідомлення унікальності та самобутності [1]. На підставі аналізу результатів досліджень Л. Левицька пропонує поняття сепарації розглядати як процес, що являє собою послідовне усвідомлення людиною своєї відокремленості, незалежності, розвиток своєї унікальної особистісної ідентичності. Автор описує основні фази в процесі сепарації, а саме: аутична фаза, симбіотична та фаза сепарації-індивідуалізації [3]. А. Широка досліджуючи проблему сепарації розробила типологію дорослішання дівчат у взаєминах з матір'ю, в основу якої поклала західну психодинамічну концепцію сепарації-індивідуалізації. Разом з тим науковиця дослідила та описала п'ять типів сепарації: досягнення дівчатами автономії, прагнення залежності, боротьба за незалежність, розвиток самодостатньої життєвої позиції та розвиток псевдоавтономії [5]. Певні аспекти дослідження у даному напрямку, а саме взаємостосунки батьків та дітей відображенні у роботах А. Руденок та ін. [6].

Розглянувши викладені вище погляди авторів про феномен психологічної сепарації, ми можемо зробити висновки про те, що процес сепарації є невід'ємним та необхідним явищем розвитку і становлення психологічного дорослішання людини. Ранні стосунки між матір'ю і дитиною, з усіма особливостями їх формування і розвитку, відіграють значний вплив на подальше життя людини та побудову міжособистісних стосунків. Отже, узагальнюючи погляди, які були висунуті дослідниками, ми можемо вважати, що психологічна сепарація – це явище психологічного відділення суб'єктів один від одного. В результаті сепарації відбувається трансформація стосунків між суб'єктами через досягнення когнітивної, емоційної та поведінкової незалежності від партнера без розриву цих стосунків. Стосунки між батьками і дітьми складають первісну систему стосунків, в яких відбувається психологічна сепарація, яка часто стає зразком для сепарації у міжособистісних стосунках в дорослому житті.

В дослідженні були використані такі емпіричні методи як спостереження, анкетування батьків та вихователів, методика діагностики батьківського ставлення А. Варга-В. Століна, бесіда з педпрацівниками закладів дошкільної освіти.

Для дослідження агресивної поведінки дітей як фактора, що присутній в сепараційному процесі, проведено анкетування серед батьків, котрі виховують дітей віком 2–3,5 років. Опрацьовуючи результати отриманих відповідей ми з'ясували, що у ранньому віці більшість дітей (69,9 %) добре володіють навичкою самостійно їсти ложкою,

а у 24,7% дітей такий навичка присутній частково. 84,9% дітей говорять від свого імені у першій особі, а 15,1% говорять у третій особі. Показник майже у 85% дає змогу припускати, що переважна більшість дітей на вербальному рівні розмежовує власне «Я», усвідомлює себе як суб'єкта міжособистісних стосунків. 15% дітей поки не відділяють свою суб'єктність і говорять про себе у третій особі, саме так як до них звертаються дорослі.

На наш погляд, досить інформативними виявилися відповіді на питання, яке стосувалося як дитина проявляє інтерес до іграшок, котрі належать іншим дітям. За результатами даних відповідей бачимо, що майже половина дітей (49,3%) для задоволення власного інтересу, самостійно не вступають в діалог з іншими дітьми, а залучають для цього маму. Це може підтвердити той факт, що для дітей раннього віку їхні матері продовжують виконувати роль об'єкта, з допомогою кого дитина може компенсувати не достатньо розвинені навички комунікації. Варто також брати до уваги, що дана реакція дітей може залежати й від зовнішніх обставин та емоційного стану дитини. Так дитина до знайомого товариша може сміливо підходити та робити спроби попросити іграшку, в той час, як до незнайомого дитини буде просити маму дістати бажану іграшку. Настрій, стан здоров'я дитини також впливають на бажання комунікувати іншими дітьми.

За відповідями респондентів на питання «Як дитина реагує, коли інша дитина бере її іграшку?», встановлено, що 63% дітей забирають іграшку назад силоміць; 41,1% спочатку дають гратися, а потім забирають іграшку; 34% дітей залучають маму, щоб забрати іграшку. Для кращого розуміння реакції дитини на відмову матері виконувати бажання дитини, важливо розглянути відповіді на питання «Яка реакція дитини, коли мама відмовляє виконувати бажання чи прохання дитини?». За результатами відповідей ми дізналися, що 57,5% дітей реагують на відмову матері обуренням, тупають ніжками, плачуть, показують жестами свою незгоду; 34,2% дітей не лише плачуть, а й ображаються, відсторонюються від мами, а також реагують істерикою, протестом, падають на підлогу з плачем; 30,1% дітей проявляють фізичну агресію, тобто можуть вдарити матір. І лише 16,4% погоджуються з маминою відмовою. Варто зауважити, що такий високий рівень агресивної поведінки діти виражають в ситуації протистояння позиції дорослого і протиставлення себе йому. Ще одним підтвердженням, що агресія у дітей використовується як інструмент протидії дорослому є результати відповідей на питання

«Чи робила дитина спроби вдарити Вас в момент капризів чи істерик?» Зокрема, 69,9 % батьків підтвердили, що діти робили спроби вдарити їх.

Щодо вираження вербальної агресії, то 26% респондентів відповіли про те, що діти вживали по відношенню до них фрази типу «Ти погана мама», «Тебе не люблю». А от на запитання «Чи говорила дитина у Вашу адресу «Іди звідси», «Тікай», «Не хочу тебе?»» кількість позитивних відповідей значно більша – 38,4%. Найпоширеніша причина цьому зі слів матерів, була відмова виконувати бажання дитини, заборона бажаної для дитини діяльності. 4,1 % батьків не пригадують ситуацій в яких дитина вербально відштовхувала їх.

За результатами опитування нам вдалося з'ясувати, що 61,1% дітей реагують емоціями злості та обурення на спроби матері припинити діяльність котрою захопилася дитина (прогулянка, гра іграшками, піском, плюскання водичкою, катання на велосипеді тощо). У 16,7 % діти проявляють зазначені емоції, коли мама відмовляє в покупці іграшки чи смаколика, і ще у 16,1% випадках злістю та обуренням дитина реагує коли в неї забирають іграшку інші діти.

При вираженні емоції злості діти демонструють такі поведінкові реакції: кричать – 71,2%; кидаються іграшками чи іншими предметами – 63%; б'ються – 46,6%; тупають ногами чи падають на підлогу – 32,9%; штовхаються – 21,9%, показують язика – 12,3%; говорять агресивні слова – 11%; кусаються – 8,2%. Емоція злості яскраво виражена в поведінкових реакціях дитини, котрі спрямовані на вираження протесту, незгоди, непокори і являють собою приклади протистояння дорослому. Ми можемо припускати, що сам факт протистояння комусь засвідчує існування у внутрішньому світі дитини двох суперечливих позицій: чужої, якій дитина протистояє і власної, суб'єктивної. Саме суб'єктивна у міжособистісних стосунках зі сторони дитини, кристалізується через протистояння дорослому у агресивні форми.

За результатами опитування було встановлено, що 95,9% матерів спостерігали у своїх дітей істеріку віком у віці від 2 до 3,5 років. Частота проявів істеріки наступна: у 35,6% – кілька разів на тиждень; 21,9% – істеріки траплялися щодня; 15,5% – один раз на тиждень; 12,3% – кілька разів на місяць; 9,6% – один раз на місяць; 5,5% – істеріки відсутні, або батьки не пригадували про них. Таким чином можемо визначити, що 73% дітей вчиняли істеріку від кількох разів на тиждень до щодня.

Дитяча агресивна поведінка в ситуаціях, коли мами не могли підтримувати інтереси та бажання своїх дітей, вочевидь, могла викликати певні емо-

ційні переживання і в самих матерів. Щоб дізнатися якими емоціями матері реагували на агресивну поведінку своїх дітей ми запитали: «Які емоції Ви відчуваєте у відповідь на істеріку, капризи, вперту поведінку дитини, котрі спрямовані на Вас?» Відповідь передбачала кілька варіантів. За результатами відповідей: 61,1% відчували роздратування; 41% відчували злість; 35,6% відчували власну провину; 15,1% соромилися такої поведінки; 12,3% боялися такої реакції дитини; 4,1% смішила така реакція. Не було жодної відповіді, хто б лишався байдужим у цій ситуації. Досить несподівано великий відсоток (41%) набрала відповідь – «відчуваю прийняття ситуації і власну врівноваженість». Ми можемо припускати, що даний результат дещо перебільшено репрезентує реальну картину емоційних реакцій матерів на істеріки у дітей. Так, як питання дозволяло вибирати кілька варіантів емоційних реакцій, наприклад, роздратування і почуття сорому, злість і почуття провини, що є цілком природно. А от поєднання роздратування з одночасним врівноваженим сприйняттям дитячих афектів видається несумісним і породжує сумніви щодо щирості відповідей матерів, і достовірності показника у 41%.

Для реалізації нашого дослідження також провели опитування серед працівників дошкільних навчальних закладів. В результаті опитування вихователів було встановлено, що 88,3% працівників закладів дошкільної освіти у своїй практиці стикалися з агресивною поведінкою дітей раннього віку. Найбільш розповсюдженими проявами такої поведінки були зазначені: кричали до вихователів, могли вдарити, втікали від вихователя, кусалися, говорили агресивні слова.

Вагомим фактором пояснення агресивної поведінки є соціально-психологічні показники, а саме, особливості соціальної взаємодії з оточенням та умови сімейного виховання дітей. Ці аспекти дослідження ми дослідили за допомогою «Тесту батьківського ставлення» А. Варга і В. Століна.

За результатами проведеної методики з батьками можемо говорити про те, що по шкалі «прийняття-відторгнення» батьки демонструють високий рівень прийняття своєї дитини, відносяться до неї з прихильністю, повагою до її особистості, із задоволенням проводять час, зважають на інтереси дитини, цікавляться її життям, співчують і приймають її такою якою вона є. Тип батьківського ставлення «кооперація» також виражається досить високими показниками – 74,1%. Даний результат можемо інтерпретувати як прихильне ставлення батьків до взаємодії з дитиною, довіра до дитини, бажання взаємодіяти з нею, образ дитини є соціально бажаним для батьків.

**Показники типів батьківського ставлення до дітей у % за «Тестом батьківського ставлення»
(А. Варга та В. Століна)**

Типи батьківського ставлення				
Прийняття-відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Авторитарна гіперсоціалізація	Інфантилізм
91%	74,1%	49,9%	34,6%	21,5

Шкала «симбіоз» демонструє середній рівень міжособистісної дистанції між батьками і дітьми – 49,9%. Якщо брати до уваги, що учасники опитування – батьки дітей раннього віку, то цей показник може засвідчувати, з одного боку, про зусилля батьків до розмежування себе і дитини, а з іншого, до збереження симбіотичного зв'язку. Тип батьківського ставлення «авторитарна гіперсоціалізація», за яким відмічаємо низькі показники – 34,6% відображає напрям і форму контролю за поведінкою дитини. Ця шкала демонструє відносно низький рівень батьківського авторитаризму, бажання батьків сильно контролювати дитину, нав'язувати безумовну дисципліну і слухняність.

Низькі показники за типом «інфантилізм» серед батьків – 21,5% свідчать проте, що батьки не бачать в своїй дитині невдачу, не інфантилізують дитину, приписуючи їй соціальну чи особисту нездатність.

Отже, в результаті проведеного нами емпіричного дослідження було з'ясовано, що основним приводом для проявів агресивної поведінки дітей є припинення дорослими діяльності якою захопилася дитина, відмова виконувати бажання дитини, неспроможність дітей розділити іграшки в дитячому колективі. Згідно з результатами спостереження було зафіксувало високі показники вираження таких компонентів: моторний, мімічний; емоційний; звукова експресія. Вегетативний компонент можна було спостерігати лише в одній дитини, котра демонструвала істеріку. Вербальний компонент в момент агресивної поведінки виражений дуже слабко у всіх дітей. Емоційний

компонент у проявах агресивної поведінки, що демонструють діти виражений такими емоціями як злість, обурення, образа, роздратування. Поведінковий компонент представлений наступними реакціями: крик, розкидання іграшок, тупання ногами, спроби відштовхнути чи вдарити дорослого, спроби втікти від дорослого, вкусити, вживання заперечних та агресивних слів. Вербальний компонент в агресивній поведінці виражений набагато слабше ніж емоційний та поведінковий. Поведінка протистояння і протиставлення на думку експертів виражає потребу трирічної дитини відділити власне «Я» від «Я іншого», домогтися свого бажання та отримати більшу автономію від дорослого.

Результати «Тесту батьківського ставлення» А. Варга та В. Століна, визначили високий рівень батьківського прийняття, підтримки та зацікавленості батьків у взаємодії зі своїми дітьми.

Опрацювавши результати анкетування батьків, вихователів та бесіди проведеної з педпрацівниками, можемо говорити про те, що агресивна поведінка дітей, супротив, негативна емоційна реакція та вербальне відштовхування спричиняли у батьків та вихователів певний емоційний відгук. Так дорослі на агресивні реакції дітей відчували роздратування, злість, провину і сором. Експертне оцінювання підтверджує думку про те, що поведінка протиставлення і протистояння дорослому спричинена потребою дитини досягти більшої автономії та відділити своє «Я», яке відрізняється у суб'єктивних бажаннях та імпульсах від «Я дорослого».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Берегова Н., Максимчук К. Вплив ранньої сепарації на становлення особистості. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Хмельницький. Серія, *Психологічні науки*. 2019, № 1(12). С. 21-32.
2. Bowlby R, King P. Fifty Years of Attachment Theory: Recollections of Donald Winnicott and John Bowlby. Karnac Books. 2004. p. 17.
3. Левицька Л. Теоретичні підходи до вивчення психологічних особливостей сепарації від батьків. *Український науковий журнал «Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації»*. 2015. № 4. С. 142–146. .
4. Руденок А. І., Євстігнеєва І. Теоретичний аналіз чинників, які впливають на появу агресивної поведінки дітей раннього віку. *Psychology Travelogs (Психологічні тревелоги): науковий журнал*. Хмельницький : Хмельницький національний університет, 2021. № 2. С. 126-138.
5. Широка А. О. Адаптація методики психологічної сепарації від батьків в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 10. С. 45–53.
6. Rudenok, A., Petyak, O., Komar, T., Afanasenko, V., Khanetska, N. Psychological Adaptation of Children in Remarried Families. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 2022. 14(1), 521-534.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.18>

Саврасов Микола Володимирович,

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри загальної психології
Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»,
ORCID ID: 0000-0003-1434-903X

Чернякова Олеся Володимирівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології
Державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»,
ORCID ID: 0000-0002-0384-4829

Окороков Руслан Степанович,

аспірант кафедри психології
Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»,
ORCID ID: 0000-0002-0970-2645

ТИПОЛОГІЯ КРЕАТИВНОСТІ СУБ'ЄКТА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

TYOLOGY OF THE SUBJECT'S CREATIVITY AT THE FINAL STAGE OF PROFESSIONAL TRAINING

Дане дослідження присвячене актуальній проблемі теоретико-методологічного обґрунтування, діагностики та психологічної інтерпретації типології креативності суб'єкта на завершальному етапі професійної підготовки в умовах сучасного вітчизняного вишу. Реалізація основної мети дослідження забезпечується за рахунок опису науково-теоретичних підстав вивчення креативності суб'єкта навчальної діяльності, використання відповідних діагностичних процедур, кластерного аналізу емпіричного матеріалу дослідження та аналізу типології креативності суб'єкта на завершальному етапі професійної підготовки.

Показано, що повноцінне психологічне дослідження креативності суб'єкта в процесі професійної підготовки доцільніше здійснювати лише враховуючи мікрорікову специфіку становлення креативності, різнобічний розгляд вербальної та невербальної компоненти креативності, аналіз типології вербальної та образної креативності (чинники, предиктори, кореляти) тощо.

За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що суб'єкта навчально-професійної діяльності характеризують здатність до створення принципово нових об'єктів матеріальної та нематеріальної культури, спроможність до самостійного, превентивного, ієрархізованого цілеутворення у різних ситуаціях життєдіяльності, досконале володіння широким арсеналом необхідних вмінь, засобів та інструментів діяльності, усвідомлення своєї значущості в очах оточуючих, почуття відповідальності за ефективність власної діяльності, спроможність проявляти розвинену рефлексію, здатність до діяльній та поведінкової інтеграції.

Встановлено, що наприкінці навчання вербальна та образна креативність студентів узгоджені між собою, переважними типологічними профілями для вербальної креативності виступають помірний рівень, помірно високий повільний та високий рівень, а для невербальної креативності помірний рівень, помірно високий та високий рівень прояву тощо.

Ключові слова: суб'єкт, професійна підготовка, структура, креативність, типологія, чинник, кластер.

This study is devoted to the actual problem of theoretical and methodological substantiation, diagnostic and psychological interpretation of the subject's creativity typology at the final stage of professional training in the conditions of a modern domestic university. Realization of the main goal of the study is ensured by the description of the scientific and theoretical basis of studying the creativity of the subject of educational activity, the use of appropriate diagnostic procedures, cluster analysis of the empirical research material and the analysis of the typology of the creativity of the subject at the final stage of professional training.

It is shown that a full-fledged psychological study of the subject's creativity in the process of professional training is more expedient, taking into account the micro-age specifics of the formation of creativity, a comprehensive consideration of the verbal and non-verbal components of creativity, an analysis of the typology of verbal and figurative creativity (factors, predictors, correlates), etc.

According to the results of the conducted research, it can be stated that the subject of educational and professional activity is characterized by the ability to create fundamentally new objects of material and immaterial culture, the ability to independently, preventively, hierarchically set goals in various life situations, perfect possession of a wide arsenal of necessary skills, tools and tools of activity, awareness of one's significance in the eyes of others, a sense of responsibility for the effectiveness of one's own activity, the ability to show developed reflection, the ability for activity and behavioral integration.

It was found that at the end of the training, students' verbal and visual creativity are consistent with each other, the prevailing typological profiles for verbal creativity are moderate level, moderately high, slow and high level, and for non-verbal creativity, moderate level, moderately high and high level of manifestation, etc.

Key words: *subject, professional training, structure, creativity, typology, factor, cluster.*

Актуальність дослідження. Трансформація сучасної освіти спрямована на формування та розвиток творчої людини, здатної до самореалізації, досягнення професійного та особистісного благополуччя, спроможної до створення національних і світових зразків культури. Головними чинниками такого повноцінного функціонування людини є академічна успішність, успіх у професійній діяльності, сприятливі об'єктивні та суб'єктивні умови саморозвитку й самореалізації, забезпечення та збереження психічного і фізичного благополуччя. Суттєвим детермінантом академічної успішності є креативність (вмотивована здатність до інноваційної діяльності, що визначається низкою нелінійних, багаторівневих особистісних характеристик людини, котра творить), розвиток особистості також є головним чинником досягнення життєвої успішності суб'єктом навчально-професійної діяльності.

Метою дослідження виступає встановлення, класифікація та інтерпретація основних типологічних профілів креативності суб'єкта на завершальному етапі його професійної підготовки. Реалізація мети нашого дослідження передбачає опис теоретико-методологічних підстав креативності суб'єкта, кластерний аналіз емпіричного матеріалу дослідження, опис типології креативності суб'єкта на завершальному етапі професійної підготовки та подальшу інтерпретацію отриманих наукових результатів.

Методами нашого дослідження виступили аналіз психологічної та педагогічної літератури з теми дослідження, психолого-діагностичне обстеження, методи математико-статистичної статистики (кількісний та якісний аналіз отриманих в ході експерименту даних, процедура кластерного аналізу). З психолого-діагностичною метою ми скористалися тестом вербальної креативності осіб студентського віку С. Медніка у модифікації Т. В. Галкіної, Л. Г. Хуснутдінової; тестом образної креативності Є. П. Торренса.

Експериментальною базою нашого дослідження виступив Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет» (евакуйований до м. Дніпро). До складу емпіричної виборки увійшли студенти шостого року навчання денної форми факультету спеціальної освіти та факультету гуманітарної та економічної освіти (спеціальності «Спеціальна освіта», «Облік та оподаткування», «Психологія»), загальною кількістю 310 осіб та віком від 18 до 30 років. Збір емпіричного матеріалу відбувався у дистанційній формі із використанням електронної онлайн-анкети.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «суб'єкт» на сьогодні набула статусу категорії у психологічній теорії та методології, що сприяє формуванню на даній основі суб'єктно-діяльнісної дослідницької парадигми, та уможливорює, на думку В.О. Татенка, необхідність наукового розгляду суб'єкта вже в якості інтегруючого регулятивного центру внутрішнього світу людини, що повинен володіти властивостями самодостатності та самопричинності, які і свою чергу вже виступають необхідними критеріями предмету психології на сучасному етапі її розвитку як науки [13].

На думку В.О. Олефіра, ґрунтовний філософський доробок стосовно категорії суб'єкта створює належні підстави для розгляду такої його характеристики як суб'єктність з позицій постійного перетворюючого руху та саморозвитку, а філософські ідеї суб'єкта слугують першоосновою подальших досліджень суб'єкта діяльності в предметному полі психологічної теорії та практики [9].

М.В. Агулов виділяє насамперед наступні параметри людини як суб'єкта діяльності: здатність до перетворення наявних та створення принципово нових об'єктів матеріальної та нематеріальної культури; спроможність до усвідомленого, самостійного, превентивного, ієрархізованого цілеутворення у різних ситуаціях життєдіяльності; досконале володіння широким

арсеналом необхідних вмінь, прийомів, засобів та інструментів діяльності; усвідомлення своєї значущості в очах оточуючих, наявність почуття відповідальності за ефективність та результативність власної діяльності, розвинена здатність до етично- та естетично виваженої поведінки у ситуаціях як біологічної, так і соціальної активності, які характеризуються значним ступенем свободи вибору, наявність прагнення до визначення, з певним обґрунтуванням власного вибору для самого себе; спроможність проявляти розвинену рефлексію, усвідомлене її позиціонування в якості необхідного поведінкового та діяльнісного регулятора; вмотивована здатність людини до діяльнісної та поведінкової інтеграції, що включає зокрема активний особистісний початок у всіх вищезазначених ситуаціях та обставинах [1, с. 15-16].

У розумінні С.І. Дякова у сучасній вітчизняній психологічній традиції під суб'єктом як психічною реальністю розуміється швидше певний носій психічної активності у процесі пізнання та діяльності, яка (активність) спрямована на певний об'єкт, і саме суб'єктом позначається сутність людини, її зміст, на відміну від особистості, як форми прояву суб'єкта [3].

Аналізуючи культурологічний і філософсько-антропологічний аспекти креативності як феномену людського буття в культурі, Л.С. Тарасюк виділяє такі етапи розгортання креативності в культурі, як реалізація, об'єктивізація, актуалізація та ініціація, а специфіка креативності як феномену буття людини в культурі вважає значною мірою обумовленою світоглядом людини і її особливостями його трансформації в залежності від конкретного екзистенційного світоглядного виміру (буденний, особистісний або філософський) [12].

Т.В. Остафійчук розглядає педагогічну креативність викладачів-лінгвістів як процес, спрямований на пошук, реалізацію та удосконалення засобів викладання іноземної мови та на ретельне розроблення нових оригінальних педагогічних ідей лінгвістичного змісту, що характеризується розвиненими мотивами, почуттями, організаційними та комунікативними вміннями [10].

С. В. Корнієнко в процесі дослідження творчої активності майбутнього вчителя, наполягає, що в якості передумов активації творчої активності майбутнього вчителя припустимо розглядати зокрема: інтенсифікацію професійних потреб, домагань і прагнень; реалізація принципів задачного підходу у розвитку творчої активності; оптимізація особистісної орієнтації; уникнення цільової обмеженості та прихованої пошукової активності; дотримання виваженості при виборі

особистісного змісту позитивних і негативних впливів у процесі керування процесами в освітньому середовищі педагогічного ЗВО [5].

Процес професійно-творчого саморозвитку майбутнього вчителя, на думку М. А. Костенко, виступає компонентом творчого саморозвитку особистості та здійснюється, зокрема, за допомогою психологічних механізмів самопізнання та самоорганізації в ході прагнення до професійно-творчої самореалізації, залучення студентів до професійно-творчого саморозвитку, їх когнітивна готовність, підвищення ступеня представленості рефлексивно-творчих форм роботи студентів, розвиток здібностей загальнонаукового та світоглядного характеру тощо [6].

Т.М. Розова, аналізуючи креативність в якості чиннику розвитку професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів, відзначає наявність тісного взаємозв'язку креативності та професійно-комунікативних здібностей студентів, результативності вирішення професійно-комунікативних завдань у майбутніх психологів та ряду інших психологічних чинників: контактність, легкість вступу в професійно-комунікативні контакти, здібності тримати професійно-комунікативні контакти, здібності слухати і розуміти інших, здійснювати психологічний вплив в процесі комунікації, розрізняти первинний і глибинний зміст повідомлень клієнтів, адекватно розуміти вербальні і невербальні комунікативні сигнали, тривалий час утримувати велику кількість інформації, здатність долати комунікативні бар'єри тощо [11].

Н.М. Макаренко, досліджуючи психологічні чинники розвитку креативного мислення майбутніх практичних психологів виділяє серед них зокрема наступні: мотиваційно-особистісні (особистісна креативність, внутрішня мотивація, рівень самооцінки, комунікативні, емпатичні професійно важливі якості) та когнітивно-операційні (інтелектуальний рівень, стиль мислення, компетентність у розв'язанні професійних задач), а також середовище навчального закладу як зовнішній чинник [8].

На думку І.М. Кирилюк, креативність виступає в якості професійно важливої якості особистості майбутнього практичного психолога поруч із емпатією, самоактуалізаційними тенденціями, основними характеристиками образу «Я» та багато в чому обумовлює ефективність ведення ним терапевтичного діалогу [4].

О.М. Куцевол поділяє психолого-педагогічні умови становлення креативності студентів на зовнішні (психологічна безпека, свобода, емпатійне розуміння, увага до особистості, перехід

Таблиця 1

Розподіл студентів п'ятого курсу за типами вербальної та образної креативності

Типи образної креативності	Типи вербальної креативності			
	Низький 19	Помірно-високий 75	Помірно-високий повільний 19	Високий 40
Помірний 46	4,6%	13,1%	3,9%	8,4%
Помірно-високий 56	4,6%	22,2%	2%	7,8%
Низький 23	1%	3,9%	5%	5%
Високий 28	2,6%	9,8%	1,5%	4,6%

до самостійної оцінки продуктивності власної діяльності, забезпечення атмосфери любові, ініціативи, психологічної свободи вираження почуттів і переживань, орієнтація на потребу у творчому виконанні завдань та внутрішні (відкритість новому досвіду, внутрішнє оцінювання продуктів власної творчості, можливість вільного оперування образами, сміливість, інтуїція, потреба в успіху, віра у свої сили) тощо [7].

В процесі виявлення педагогічних умов розвитку креативності майбутніх вчителів гуманітарного профілю, І.В. Гриненко дійшов висновку, що їх креативність проявляється в наступних уміннях: прогнозувати результати діяльності; працювати з зоровими опорами; перетворювати інформацію на спосіб діяльності; формулювати запитання проблемно-пошукового зразка; виділяти смислові елементи та висловлювання; ущільнювати й розгортати інформацію; застосовувати аналіз і синтез при опрацюванні інформації та визначенні способів її кодування; встановлювати зв'язки між новими та засвоєними знаннями; переносити знання й способи діяльності у нову ситуацію (навчально-інформаційні вміння); уявляти, моделювати, комбінувати, перетворювати; оцінювати відповідність обраних засобів завданням роботи [2].

Повноцінне психологічне дослідження креативності суб'єкта в процесі професійної підготовки раціональніше та доцільніше за все здійснювати з урахуванням наступних теоретико-методологічних та організаційно-методичних аспектів: урахування мікрівікової специфіки її становлення, окремий розгляд вербальної та невербальної компоненти креативності, аналіз типології вербальної та образної креативності, які можуть більш детально описати основні види розподілу студентів за провідними особливостями їх креативності. Саме з вищенаведених міркувань нами було здійснено процедуру кластерного аналізу, що дозволяє з використанням числових описових характеристик феноменів неоднорідної множини, згрупувати та об'єднати їх у відносно однорідні підмножини. Далі нами виконано

власне кластеризацію значень показників окремо вербальної та образної креативності особистості студентів наприкінці навчання у ЗВО.

Розглянемо типологічні особливості креативності студентів наприкінці навчання у ЗВО. Перший кластер утворений високими показниками образної швидкості та абстрактності назви образу, середніми показниками образної оригінальності, супротиву замиканню та розробленості. Профіль був названий «Помірний», до групи студентів з цим профілем увійшло 30% осіб з вибірки студентів-магістрів. Другий профіль утворений помірно-високими показниками образної креативності і був названий «Помірно-високий», 37% студентів-магістрів характеризуються даним типологічним профілем.

Третій профіль утворений низькими показниками образної креативності та середнім рівнем показника абстрактності назви. Загалом профіль можна назвати «Низьким». До даного типу креативності відносяться 15% студентів-магістрів. Четвертий профіль утворений високими показниками образної креативності та був названий «Високий». Серед студентів-магістрів з цим типом креативності було встановлено 18%. Серед студентів-магістрів чисельно переважають ті, хто відноситься до помірно-високого типу образної креативності ($\chi^2_{\text{Емп}} = 12,72$, $p < 0,01$). Нижче, у Таблиці 1 наведено основні відомості щодо кластерного розподілу студентів п'ятого курсу за типами та рівнями прояву вербальної та образної креативності.

Розглянемо типи вербальної креативності суб'єкта навчально-професійної діяльності наприкінці навчання у ЗВО. Перший кластер утворений нижчими за середні показниками вербальної креативності. Профіль був названий «Низький». Цей профіль склали 12,5% магістрів.

Другий кластер утворений помірно-високими показниками вербальної креативності і був названий «Помірно-високий». Цьому профілю відповідає 49% студентів. Третій кластер утворений низькими показниками вербальної біглості та високими показниками усіх інших параметрів

вербальної креативності. Профіль був названий «Помірно-високий повільний». Йому відповідає всього 12,5% досліджуваних.

Четвертий профіль складений високими показниками вербальної креативності і був названий «Високий». До групи студентів-магістрів з цим типом віднесено 26% досліджуваних. Серед типів вербальної креативності найбільш розповсюдженим є помірно-високий ($\chi^2_{\text{Емп}} = 54,765, p < 0,0001$).

Висновок. Основні результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що: 1) суб'єкта навчально-професійної діяльності насамперед характеризують такі змістовно-функціональні ознаки, як здатність створення принципово нових об'єктів матеріальної та нематеріальної культури, спроможність до самостійного, превентивного, ієрархізованого цілеутворення у різних ситуаціях життєдіяльності, досконале володіння широким арсеналом необхідних вмінь, засобів та інструментів діяльності, усвідомлення своєї значущості в очах оточуючих, почуття відповідальності за ефективність та результатив-

ність власної діяльності, спроможність проявляти розвинену рефлексію, вмотивована здатність до діяльнісної та поведінкової інтеграції; 2) у сучасному науковому розумінні креативність суб'єкта професійної підготовки доцільно розглядати з урахуванням мікроровікової специфіки її становлення, окремого аналізу становлення вербальних та невербальних складових креативності, їх психологічної конфігурації та типології, які можуть більш детально описати закономірності її становлення за основними чинниками, сутнісними характеристиками, предикторами тощо; 3) наприкінці навчання вербальна та образна креативність студентів узгоджені між собою у специфічному типі, якому відповідають помірно високі рівні образної та вербальної креативності; 4) в цілому наприкінці професійної підготовки студентів, переважаючими типологічними профілями для вербальної креативності виступають помірний рівень, помірно високий повільний та високий рівень, а для невербальної креативності помірний рівень, помірно високий та високий рівень прояву.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Агулов М. В. Психологічні чинники динаміки суб'єктності майбутнього вчителя : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Харків, 2010. 214 с.
2. Гриненко І.В. педагогічні умови розвитку креативності майбутніх учителів гуманітарного профілю у процесі фахової підготовки : автореф. дис... канд. пед. наук. 13.00.04. Хмельницький, 2008. 20 с.
3. Дьяков С. І. Психосемантичний підхід у визначенні методу аналізу та оцінки суб'єкта. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2011. Вип. 40. С. 56-68.
4. Кирилюк І. М. Психологічні чинники підготовки практичного психолога до ведення терапевтичного діалогу : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2006. 20 с.
5. Корнієнко С. В. Розв'язування психологічних задач як засіб становлення творчої активності майбутнього учителя : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2008. 22 с.
6. Костенко М. А. Педагогічні умови професійно-творчого саморозвитку майбутнього вчителя: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2004. 17 с.
7. Куцевол О. М. Теоретико-методичні основи розвитку креативності майбутніх учителів літератури : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02. К., 2007. 421 с.
8. Макаренко Н.М. Психологічні чинники розвитку креативного мислення майбутніх практичних психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К, 2008. 20 с.
9. Олефір В.О. Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності : дис.... докт. психол. наук : 19.00.01. Х., 2016. 428 с.
10. Остафійчук Т.В. Розвиток педагогічної креативності викладачів-лінгвістів засобами психологічного тренінгу: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
11. Розова Т. М. Креативність як чинник розвитку професійно комунікативних здібностей майбутніх психологів : автореф. дис... канд. психол. наук. 19.00.07. К., 2007. 18 с.
12. Тарасюк Л. С. Креативність як феномен людського буття в культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 26.00.01. К., 2011. 20 с.
13. Татенко В.О. Суб'єкт психічної активності в онтогенезі : автореф. дис.... докт. психол. наук: 19.00.01. К., 1997. 44 с.

УДК [159.9:613] (075.8)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.19>

Сорока Олена Михайлівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри навігації і управління судном

Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія»

ORCID ID: 0000-0002-3987-136X

ВІД СИСТЕМНО-РІВНЕВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ФАХІВЦЯ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ ДО СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ЇЇ РОЗВИТКУ

FROM THE SYSTEM-LEVEL ORGANIZATION OF THE STRESS RESISTANCE OF THE SEA TRANSPORT SPECIALIST TO THE STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF ITS DEVELOPMENT

У статті обґрунтовується системно-рівнева організація стресостійкості фахівця морського транспорту, що складає основу для побудови структурно-функціональної моделі її розвитку. Зазначається, що стресостійкість фахівця морського транспорту розглядається і як загальна стресостійкість у функціонуванні діяльності як такої; і як професійна стресостійкість представника конкретної професії. Дослідження теоретико-прикладних аспектів розвитку професійної стресостійкості, аналіз соціальних, інституційних, професійно-діяльнісних та особистісних чинників, що впливають на виникнення професійних стресів, зумовили необхідність розробки структурно-функціональної моделі, спрямованої на розвиток професійної стресостійкості фахівця морського транспорту. Ця модель складається із трьох взаємопов'язаних блоків-рівнів (індивідуальний, особистісний, суб'єктно-діяльнісний), опосередковуючи діяльність фахівця, спрямовану на протидію стресогенним впливам. Вона відображає загальні основи стресостійкості фахівця, тоді як сутнісна характеристика функціонування представленої системи може мати різну спрямованість. Виходячи з цього, у першому контексті професійну стресостійкість можна аналізувати на таких рівнях: розвитку людини як індивіда (як аспект її фізичної безпеки); особистості (як систему ставлень до різноманітних сфер оточуючої дійсності); суб'єкта діяльності (як сукупність способів активності щодо її здійснення). У другому контексті професійну стресостійкість можна аналізувати на рівні професійного розвитку фахівця. У зв'язку з цим організаційну структуру структурно-функціональної моделі склали концептуальний, цільовий, змістовно-технологічний, процесуально-діяльнісний та результативний блоки. Структурні блоки моделі є системно детермінованими, що забезпечує її організаційно-концептуальну цілісність і є важливою умовою впровадження цієї моделі у практику.

Ключові слова: стресостійкість, фахівець морського транспорту, професійна діяльність, індивід, особистість.

The article substantiates the system-level organization of the stress resistance of a maritime transport specialist, which forms the basis for building a structural-functional model of its development. It is noted that the stress resistance of a maritime transport specialist is also considered as general stress resistance in the functioning of the activity as such; and as professional stress resistance of a representative of a specific profession. The study of the theoretical and applied aspects of the development of professional stress resistance, the analysis of social, institutional, professional activity and personal factors that influence the occurrence of professional stress led to the need to develop a structural and functional model aimed at the development of professional stress resistance of a maritime transport specialist. This model consists of three interconnected blocks-levels (individual, personal, subject-activity), mediating the activity of a specialist aimed at countering stressogenic influences. It reflects the general foundations of the stress resistance of a specialist, while the essential characteristics of the functioning of the presented system may have different orientations. Based on this, in the first dimension, professional stress resistance is analyzed according to the levels of human development: at the level of the individual (his physical safety); at the level of the individual (a system of attitudes towards various aspects of reality, including other people); as well as at the level of the subject of activity (a set of methods of activity in the technologies of their implementation). In the second dimension, professional stress resistance is analyzed according to the levels of development of the specialist as a professional, that is, in professional activity. In this regard, the organizational structure of the structural-functional model was made up of conceptual, target, content-technological, procedural-activity and result blocks. The structural blocks of the model are systematically deterministic, which ensures its organizational and conceptual integrity and is an important condition for the implementation of this model in practice.

Key words: stress resistance, maritime transport specialist, professional activity, individual, personality.

Вступ. Стресостійкість представляє собою таку інтегральну характеристику психічного розвитку людини, яка формується в процесі її онтогенезу на основі генетично зумовлених індивідуальних характеристик в умовах конкретного соціального середовища. Завдяки цій інтегративній властивості вона передбачає взаємодію з усіма структурними елементами та властивостями психіки людини як до, так і після негативного впливу стресогенних чинників на неї. Моделі стресостійкості, запропоновані для різних професійних груп, що працюють в екстремальних умовах діяльності, О.Л. Луценко, Г.М. Сусак і Ю.О. Тептюк, можна взяти за основу для дослідження професійної стресостійкості фахівців, зокрема морського транспорту [20; 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники емпірично довели, що рівень розвитку стресостійкості обумовлений широким спектром психологічних характеристик особистості, зокрема із тривожністю; агресивністю; локусом суб'єктивного контролю; мотиваційною спрямованістю особистості, когнітивними процесами (Г.Айзенк, А.Бек, Д.Емері та ін.).

Метою статті є обґрунтування системно-рівневої організації стресостійкості фахівця морського транспорту як основи для побудови структурно-функціональної моделі її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Стресостійкість суб'єкта професійної діяльності доцільно розглядати як загальну стресостійкість при здійсненні будь-якої діяльності та як професійну стресостійкість при здійсненні конкретної професійної діяльності.

Індивідуальний рівень стресостійкості. Цілісність та інтегрованість функціонування усіх систем життєдіяльності людини відображає нерозривну єдність соматичного та психічного (N.J. Russel, P.S. Scott et al.). Психофізіологічні особливості, що асоціюються зі стресостійкістю, визначаються рівнем її виразності: середній рівень характеризується найбільш гармонійними особистісними властивостями, незважаючи на зайву демонстративність, імпульсивність та оптимістичність, оптимальним потенціалом розвитку особистості, добре розвиненими пізнавальними процесами; високий та низький рівні відрізняються менш розвинутою пізнавальною сферою, недостатнім потенціалом особистісного розвитку, дисгармонійними особистісними властивостями: високий – емоційною незрілістю, демонстративністю, низький – неврастенічним типом реагування, схильністю до драматизації обставин, підвищеною тривожністю, невпевненістю.

Л. Федосова зазначає, що нейродинамічні властивості особистості не мають жорсткого детермінуючого впливу на формування системи індивідуального стилю подолання стресу. Якщо індивідуальний стиль діяльності має сприяти людям із різними індивідуально-типологічними особливостями демонструвати однакову ефективність при виконанні певного виду професійної діяльності, нівелюючи при цьому негативний вплив цих особливостей на успішність цієї діяльності, то індивідуальний стиль подолання стресу має сприяти людям із різними психологічними характеристиками ефективно долати стресові ситуації [22].

Чимала кількість вчених звертають увагу на значну схильність до стресу людей з коронарним типом (тип А). Зарубіжні дослідники, зокрема відзначають схильність людей цього типу до неадекватної оцінки поставлених перед ними завдань, поспішність у прийнятті рішень [26]. У свою чергу О.Д. Сафін і К.М. Калишенко звертають увагу на високу ймовірність розвитку ішемічної хвороби серця у представників такого типу в умовах пролонгованих психоемоційних навантажень. Ними встановлено прямі кореляції між сформованістю відповідних механізмів симпатоадреналової функціональної системи, а також гіпофізарно-надниркової, та індивідуальною стійкістю до емоційного стресу [19].

Сила нервової системи. Первинні індивідуально-типові властивості людини представлено нейродинамічною групою її індивідуальних характеристик. О.М. Коқун, Я.Стреляу та ін. показали, що властивості нервової системи впливають на рівень стресостійкості фахівця. Зокрема, Н.В. Онищенко відзначає, що незалежно від типологічних особливостей прояву властивостей нервової системи при виникненні у людини психоемоційної напруги не вище за середній рівень ефективності її діяльності зростає. Однак при значній психоемоційній напрузі вона погіршується швидше в осіб зі слабкою нервовою системою, у той час як особи із сильною нервовою системою виявляють більшу стійкість до неї. Між тим нею встановлено ще один цікавий факт – в умовах помірної стресогенності особи зі слабкою нервовою системою здатні демонструвати високу ефективність діяльності, а деколи навіть і більшу, ніж ті, хто має сильну нервову систему [16].

Я.Ц. Зелінська пояснює велику схильність осіб зі слабкою нервовою системою дистресу тим, що енерговитрати у цих осіб у стані спокою є вищими, таким чином у стресогенній ситуації вони можуть мобілізувати менші енергетичні ресурси [7]. З нею погоджуються Н.Гоцуляк

і Н.Славіна, стверджуючи, що особистість із слабкою нервовою системою є набагато стрес-нестійкою у порівнянні із тими, хто має сильний тип нервової системи [5].

Інертність і рухливість. О.Макарова зазначає, що особи, темперамент яких відрізняється рухливістю нервових процесів, мають високу працездатність в умовах, що характеризуються високою напруженістю. І навпаки, особи, темперамент яких відрізняється інертністю нервових процесів, мають знижену активність, високу тривожність, замкнутість, що веде до збоїв при виконанні діяльності (перераховані властивості можна вважати маркерами низької стресостійкості). Нею доведено, що велика успішність, безумовно, є стресогенною, вона властива особам із рухливістю нервових процесів [14]. Сполучення високої надійності діяльності і низької аварійності пов'язуються із високою рухливістю нервових процесів у професіях, що характеризуються екстремальними умовами її виконання. Встановлено, що найвищий показник надійності притаманний водіям, які мають середній рівень рухливості нервових процесів, а також сильну нервову систему. Між тим водії, що характеризуються інертністю нервових процесів, хоча доволі рідко порушують правила дорожнього руху, вважаються схильними до більшої аварійності [4].

Є.О. Балабушка зазначає, що особи із рухливим і лабільним типами нервової системи мають більш високі швидкісні можливості, ніж ті, хто характеризується інертним типом. Але усе залежить від конкретних ситуацій, у яких ці відмінності можуть мати яскраво виражений характер, а в інших – бути слабо вираженими і статистично незначущими. Вираженість зазначених нейродинамічних властивостей обумовлює швидкість опанування трудовими діями та операціями, темп професійної адаптації, легкість переключення на інші завдання, а також темп діяльності. Причому ці відмінності між цими обома типами обстежуваних виявлено як під час оволодіння початковими трудовими діями та операціями, так і під час виконання типових робочих операцій [2].

Врівноваженість нервових процесів.

Н.А. Липовська встановив, що при порушенні балансу нервових процесів відбувається зниження стресорезистентності [13]. Виходячи з цього, у більшості екстремальних видів діяльності великі шанси на успіх буде мати фахівець із сильною нервовою системою, при рухливою і врівноваженою. Саме таке сполучення характеристик і забезпечує високу стресостійкість у ситуаціях, наповнених несподіванками, ризиком для

життя і здоров'я індивіда. Але чи навряд це положення можна стосуватись усіх видів професійної активності, оскільки зустрічаються такі, в яких ефективність діяльності суб'єкта та використувані ним копінг-стратегії обумовлюються притаманними йому особистісними та операційними параметрами [22].

Темперамент. Саме у темпераменті індивіда у найбільш інтегрованому вигляді реалізується уся сукупність найважливіших його властивостей та їхніх складних утворень. Розроблено різні теорії темпераменту залежно, основу яких становлять чинники, що зумовлюють його прояви. Так, на думку Г.Айзенка, темпераменту притаманні такі лінійно-ортодоксальні симптомокомплекси, як екстравертованість-інтровертованість і нейротизм, що мають безперервний і нормальний характер розподілу [25]. Р.Кеттелл виокремив низку чинників, які по відношенню один до одного є незалежними та автономними у загальній структурі особистості та належать не тільки до темпераменту, але й до характеру [24]. К.Г. Юнг і Г.Оллпорт, визнаючи різні типи темпераменту, розглядають його як переривчасту, і у той же час якісну характеристику індивідуальних відмінностей. Е.Кречмер і У.Шелдон, які були у витоків морфологічних теорій темпераменту, постулювали, що в основі індивідуальних відмінностей перебувають особливості конституціональної організації. І.Ф. Аршава наводить дані про залежність емоційної стійкості від реактивності [1]. Л.М. Карамушка і Д.І. Куриця звертають увагу на низку темпераментних властивостей, що обумовлюють динаміку стресу: екстраверсія, ригідність, імпульсивність, тип спрямованості реакцій у фруструючих ситуаціях [8].

Тривожність. Більшість дослідників відзначають безпосередній вплив схильності до стресу на ступінь вираженості тривожності. К.А. Косенко і М.В. Маркова стверджують, що існує зворотня залежність між рівнем надійності прийняття індивідом рішення і рівнем його тривожності, таким чином, остання є суб'єктивним чинником, який чинить негативний вплив на надійність діяльності [11]. Вони зазначають, що надмірною вимогливістю високотривожних людей до себе у стресогенних умовах викликає у них значне нервово-психічне напруження, через що зміщується мотив їхньої діяльності і суб'єкт замість того, щоб включитись до активного пошуку способів вирішення завдання фокусує свою увагу на якості успішності тієї діяльності, що виконує. При цьому відбувається завищення значущості скоєних помилок і відповідаль-

ності за них. Першоджерелом нервово-психічної напруги, яка виникає внаслідок цього непродуктивні енергетичні витрати, які гранично підвищують «собівартість» інтелектуальної напруги.

Гендерний аспект. Як відомо, певні типові психологічні риси у жінок і чоловіків мають свої як фізіологічні, так і еволюційно-генетичні передумови, а інші формуються в процесі соціалізації і розвитку особистості. Хоча набуття тих чи інших рис відбувається завдяки одночасному впливу і біологічних, і соціальних чинників. Так, наприклад, рівні агресивності і домінантності (як типово чоловічі риси), мають виражений кореляційний зв'язок із рівнем концентрації андрогенів (чоловічих статевих гормонів).

Психологічна стаття радикально відрізняється від статі біологічної, але, незважаючи на це, можна припустити, що рівень стресостійкості осіб з переважанням того чи іншого психологічного гендерного начала буде визначатися умовами, в яких розгортається стресогенна ситуація, вимогами діяльності (у т. ч. професійної, статусно-рольової та ін.), а також ресурсами особистості як суб'єкта діяльності.

К.С. Лисенко і О.В. Чуєшкова вважають, що гендерний чинник обумовлює стресостійкість через специфічну гендерну вразливість та специфічні гендерні стратегії подолання наслідків стресу. Результати дослідження прояву властивостей нервової системи у відповідь на інтенсивні подразники кореспондуються з даними про більш високу стресостійкість чоловіків порівняно із жінками. Ними встановлено, що поведінка, спрямована на подолання стресу, має гендерні відмінності: чоловіки і жінки по-різному долають стресові ситуації, проте вибір копінг-поведінки в проблемних життєвих ситуаціях багато у чому визначається психосоціальним досвідом і системою ціннісної свідомості [12].

Особистісний рівень стресостійкості. Протягом усієї історії досліджень стресу вчені намагалися виявити ті особистісні характеристики, які сприяють успішному виходу зі стресогенної ситуації, конструктивному подоланню стресу і навіть запобіганню його. До них належать, зокрема, внутрішні мотиви діяльності, інтернальний локус контролю, задоволеність життям, усвідомленість, життєстійкість, самовпевненість.

А.Б. Колосовим виокремлено комплекс психологічних особливостей, який містить взаємозв'язані когнітивно-інтелектуальну (особливості і стильові характеристики сприйняття, пам'яті, уваги, мислення), а В.Ф. Боснюком, В.О. Олефіром

і Л.А. Перелигіною – емоційно-особистісну (емоційна стійкість, тривожність, агресивність, домінуючий емоційний фон настрою, локус контролю, спрямованість особистості, поведінкова активність) підсистему психологічних якостей особистості, пов'язаних із стресостійкістю [3; 10].

Мотивація, установки особистості. При дослідженні обумовленості ефективності діяльності мотиваційним чинником, автори підкреслюють її обумовленість законом Йеркса-Додсона, згідно якого, чим вищою є сила мотивації (зокрема, напруги, активації), тим вищою є результативність діяльності. Між тим, на їхню думку, такий зв'язок зберігається до певного, оптимального рівня. Після виходу за його межі подальша мотиваційно-емоційна напруга обумовлює погіршення ефективності діяльності. При цьому зазначається, що закон Йеркса-Додсона і поступовий розвиток стресу (за Г. Сельє) представляють у загальних рисах однакову за конфігурацією залежність.

О. Штепою встановлено, що індивідуальний стиль подолання стресу не має жорсткої детермінуючої залежності від нейродинамічних властивостей особистості, а обумовлюється значною мірою її психологічними ресурсами, серед яких чільне місце посідають такі суб'єктно-особистісні якості як мотиваційна спрямованість, властивості соціальної адаптивності, стратегії долаючої поведінки. На переконання дослідниці, індивідуальний стиль подолання стресу утворюється сукупністю психологічних ресурсів особистості, провідну роль яких грають якості суб'єктного рівня у структурі інтегральної індивідуальності особистості – система мотиваційної спрямованості, властивості соціальної адаптивності, і навіть сформована система конструктивних копінг-ресурсів. Ці психологічні якості суб'єктного рівня можна як базові ресурси долає поведінки, формують сукупність якостей індивідуального стилю подолання стресу [23].

Емоційна сфера. Як вдалося встановити Г.М. Дубчак, статичні показники (середнє та дисперсія) позитивних емоцій прямо пов'язані з особистісним потенціалом, а негативних емоцій – з характеристиками, які утрудняють оптимальне функціонування людини. Знаки кореляцій у статичних показників з особистісними характеристиками узгоджуються краще, ніж знаки кореляцій у динамічних показників. Тобто ці показники більшою мірою і частіше корелюють позитивно з характеристиками особистісного потенціалу та негативно – з характеристиками, що посилюють переживання стресу для позитивних емоцій, і, навпаки – для негативних [6].

Емоційна активація у динамічному аспекті (сумарний рівень атракторів позитивної та негативної емоцій у людини) позитивно корелює з рисами її особистісного потенціалу. Причому важливим є не стільки знак емоції, як загальний емоційний фон – рівень одночасної виразності як позитивної, так і негативної емоції.

Зв'язок між особистісними характеристиками та показниками емоційного стану по-різному проявляється для експліцитних та імпліцитних емоцій. На імпліцитному рівні більшою мірою встановлено зв'язки із динамічними показниками (ентропія, атрактор). На експліцитному рівні значущими є зв'язки із статичними показниками емоційних станів (середнє, дисперсія). Авторка припускає, що емоційні стани, визначені на експліцитному рівні, більшою мірою відображають стійкі особистісні якості, а не динаміку емоційних станів як таку.

Самооцінка. Свою конкретизацію ставлення до себе знаходить у такому понятті, як самооцінка, яка належить до центральних утворень особистості, до її ядра. Саме самооцінці належить особливо важлива роль у структурі відносин особистості. Її формування відбувається як під час діяльності, так і в процесі соціальної взаємодії. Вона напряму пов'язана з процесом соціальної адаптації особистості. Значущою особистісною особливістю, що підвищує стрес-толерантність

при напружених умовах діяльності, є саме адекватна висока самооцінка.

Суб'єктно-діяльнісний рівень стресостійкості. Як відомо, як психічні процеси, властивості особистості, так і її досвід формуються і виявляються саме у діяльності, яка, таким чином впливає на її стресостійкість. Потенціал подолання стресогенних подій відображається у виборі успішних чи неуспішних пристосувальних стратегій поведінки, а рівень розвитку та репертуар адаптаційних механізмів мають велике значення як для соціально-психологічного функціонування людини, так і для збереження її психічного благополуччя (А. Antonovsky, J.C. Coyne, R.S. S. Folkman, S. Cohen, T.A. Wills, C. Holahan et al.).

Суб'єктні чинники стресостійкості. Індивідуальність та особистість переважним чином формуються і проявляються саме у діяльності та в процесі суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин. Найбільший прояв це знаходить у стилях діяльності людини. Stevan E. Hobfoll визначає особистісні ресурси як одну з чотирьох груп ресурсів у структурі подолання стресу поряд із соціально-орієнтованими, когнітивними та інструментальними; яка містить впевненість у собі, здатність до саморозкриття, прийняття себе та інших, спрямованість на себе [27].

Таблиця 1

Взаємозв'язок стресостійкості моряків з їхніми особистісними ресурсами на трьох вимірах дослідження, n=186

Особистісні ресурси	2 тижні з початку рейса	2 місяця після початку рейса	2 тижні після закінчення рейса
	r		
емоційний комфорт	0,54**	0,68**	0,74**
внутрішній контроль	0,71**	0,82**	0,86**
емоційна стійкість	0,38**	0,33**	0,31**
сміливість	0,44**	0,31**	0,26**
високий самоконтроль	0,29**	0,32**	0,23**
зовнішній контроль	-0,24**	-0,22**	
довірливість	0,20**	0,19**	
практичність	0,24**		
релаксація	0,29**		
залежність	-0,23**		
комунікабельність		0,22**	0,24**
кмітливість		0,23**	
правдивість		0,21**	
уникнення боротьби		0,31**	
ескапізм			0,25**
безпечність			0,27**
виражена сила «Я»			0,39**
навіюваність			0,23**
вимогливість			0,24**
чуйність			0,25**

**p<0,01.

Особистісний ресурс складається з ядра (формально-динамічні властивості та соціально-психологічні якості, що визначають загальну працездатність, динаміку, адаптацію суб'єкта, важливі для вахтової праці) та прибудови (психологічні та соціально-психологічні якості, важливі для конкретної галузі вахтової праці та для спеціаліста з певним стажем вахтової праці). Особистісні ресурси визначено як комплекс особистісних характеристик, що забезпечують ефективну адаптацію людини до умов професійної діяльності, які можна поділити на базові (затребувані протягом усього циклу) та додаткові (що актуалізуються у певні періоди). Дослідником виокремлено базові особистісні ресурси, задіяні усіх фазах циклу «адаптація – реадаптація»: емоційно-вольові характеристики особистості (емоційна стійкість, емоційна комфортність, сміливість, високий самоконтроль, внутрішній контроль) [18].

Результати проведеного нами дослідження дозволяють зробити висновки про те, що крім базових особистісних ресурсів, задіяних на усіх фазах довготривалого рейсу та після нього (емоційна стійкість, емоційна комфортність, сміливість, високий самоконтроль, внутрішній контроль), на кожній з них актуалізуються додаткові особистісні ресурси (табл. 1).

У свою чергу А.Ю. Побідаш виокремлює такі особистісні характеристики як життєстійкість, цілеспрямованість, наявність смислів та суб'єктивне благополуччя, які можуть складати особистісний ресурс, що сприяє підвищенню рівня адаптивних можливостей та збереженню здоров'я. Вона зазначає, що особистісні ресурси містять такі складові, як фізичні (здоров'я, витривалість тощо) і психологічні (переконання, самооцінка, сприйняття соціальної підтримки, мораль, особистісний контроль і т. п.) [17].

При розробці рангової структури якостей, які забезпечують життєстійкість моряка у критичній ситуації ним встановлено, що найважливішими серед них є витримка, здатність контролювати ситуацію, організованість, професійна компетентність, вміння зберігати спокій, лідерські якості, сміливість, готовність прийти на допомогу, толерантність та холоднокровність.

В.І. Мозговим запропоновано синдромальний підхід щодо визначення стресостійкості, у межах якого стресостійкість/стресовразливість розглядається як симптомокомплекс особистісних рис, що перебувають у відношеннях потенціювання, ретардації, компенсації тощо і справляють деякий комулятивний ефект на поведінку в особливих умовах діяльності. Цей

особистісний симптомокомплекс представлено як систему стресостійких рис, які визначають рівень функціональних можливостей подолання стресу. Порівняльний контент-аналіз рис стресостійкості дозволив йому виявити також особистісні риси, які незалежно від віку зберігають свій стресостійкий потенціал [15].

Суттєвою особливістю індивідуального стилю є співвідношення орієнтовних і виконавчих дій. О.А. Кириленко доведено, що у одних людей орієнтовна діяльність є більш розгорнутою і сильніше відособленою від виконавчих дій (у осіб з інертною і слабкою нервовою системою), а у інших ця діяльність є менш розгорнутою і здійснюється переважно через виконавчі дії (у осіб із рухливою і сильною нервовою системою). Ним показано зв'язок між уподобаннями щодо тих чи інших завдань і ступенем вираженості рухливості і лабільності нервової системи. Особи, у кого нервові процеси характеризуються рухливістю, надають перевагу завданням, що вимагають виконання різноманітних операцій і частих переключень, у них спостерігається прагнення урізноманітнити власну діяльність. Ті ж, у кого нервові процеси характеризуються інертністю, надають перевагу завданням, пов'язаним з одноманітними і повільними діями [9].

Щодо результативного боку індивідуального стилю, то сталі уявлення про нього ґрунтуються на імперативності трактування успішності як невід'ємної ознаки стилю. Але успішність може мати достатньо великий спектр аспектів. До того ж, висока успішність в одному аспекті діяльності (наприклад, продуктивного або якісного) може паралельно характеризуватись невисокою успішністю в іншому аспекті (наприклад, своєчасність виконання завдання). До того ж індивідуальні відмінності результату не можна ототожнювати із відмінностями в успішності конкретного виду діяльності.

Таким чином, можна зробити висновки, що психодинамічні характеристики поведінки особистості безпосередньо не впливають на успішність професійної діяльності, яка проявляється у стилі її виконання. При цьому на самі стильові характеристики впливає безліч чинників, які суб'єкт діяльності осмислює, оцінює, тільки після цього вони набувають конкретного особистісного значення і визначають його подальший вибір щодо темпів, засобів і особливостей виконання цієї діяльності. Таким чином, суб'єкт володіє певними індивідуально-психологічними властивостями, задіює їх залежно від їхньої актуальної значущості, наповнює значенням обрані способи

досягнення очікуваного результату. Із цього виходить, що стратегії вибору обумовлюють формування стилю конкретної професійної діяльності, а в кінцевому рахунку і індивідуального стилю конкретної особистості.

Висновки. Стресостійкість фахівця як суб'єкта діяльності розглядається, з одного боку, як загальна стресостійкість при виконанні діяльності як такої взагалі; і як стресостійкість при виконанні конкретного виду професійної діяльності, зокрема (професійна стресостійкість). Дослідження теоретико-прикладних аспектів розвитку професійної стресостійкості, аналіз соціальних,

інституційних, професійно-діяльнісних та особистісних чинників, що впливають на виникнення професійних стресів, зумовили необхідність розробки структурно-функціональної моделі, спрямованої на розвиток професійної стресостійкості фахівця морського транспорту. Організаційну структуру цієї моделі склали такі блоки: концептуальний, цільовий, змістовно-технологічний, процесуально-діяльнісний та результативний. Структурні блоки моделі є системно детермінованими, що забезпечує її організаційно-концептуальну цілісність і є важливою умовою впровадження цієї моделі у практику.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аршава І.Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика: дис... д-ра психол. наук. Дніпропетровськ, 2007. 480 с.
2. Балабушка Є.О. Динаміка ригідності комбатантів у процесі адаптації до умов мирного життя: дис. ... канд. психол. н. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2018. 169 с.
3. Боснюк В.Ф., Олефір В.О., Перелигіна Л.А. Інтелектуально-емоційний ресурс копінг-поведінки рятувальника. Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2016. 158 с.
4. Бриндіков Ю.Л. Розвиток професійної готовності водіїв автотранспорту до дій в екстремальних ситуаціях: дис. канд. психол. н. Хмельницький, НА ДПСУ ім. Б.Хмельницького. 2009. 198 с.
5. Гоцуляк Н., Славіна Н. Нервово-психічна нестійкість і способи її діагностики у військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*. №3(67). 2022. С. 40-46.
6. Дубчак Г.М. Психологія становлення професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій: дис. ... д-ра психол. наук. К. 2018. 387 с.
7. Зелінська Я.Ц. (2014). Ресурсний підхід до аналізу стратегій подолання стресу. *Ринок праці та зайнятість населення*. №4. Available at: <http://ipk.edu.ua/journal/2011-4.pdf#page=38>.
8. Карамушка Л.М., Куриця Д.І. (2013). Психологічні чинники професійного стресу у держслужбовців. *Теорія і практика управління соціальними системами*. №1. С. 112–125.
9. Кириленко О.А. Психологічні детермінанти професійного стресу у представників професії типу «людина – людина»: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2007. 24 с.
10. Колосов А.Б. Когнітивний ресурс підвищення стрес-стійкості кваліфікованих спортсменів (на прикладі студентів ВНЗ фізкультурного профілю): автореф. дис. ... канд. психол. наук. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. К., 2007. 20 с.
11. Косенко К.А., Маркова М.В. Особливості психосоціального стресу й тривожно-депресивного реагування у представників командного і робітничого складу морського торговельного і пасажирського флотів. *Український вісник психоневрології*. 2020. Том 28. Випуск 1(102). С. 54-59.
12. Лисенко К.С., Чуєшкова О.В. Гендерні особливості стресостійкості та пізнавальних процесів до та після стресової ситуації. Гендерна політика очима української молоді, 30 листопада 2016 р., ХНУМГ ім. О.М. Бекетова.
13. Липовська Н.А. (2010). Особливості управління стресами в професійній діяльності державних службовців. Публічне адміністрування: теорія та практика. Available at: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10lnadds.pdf>.
14. Макарова О. Стресостійкість працівників поліції в залежності від типу темпераменту. *Norwegian Journal of development of the International Science*. No 55. 2021. С. 65-69.
15. Мозговий В.І. Особистісний симптомокомплекс стресостійкості/стресовразливості у військовослужбовців служби правопорядку: автореф. дис. канд. психол. наук. Харківський університет Повітряних сил ім. І.Кожедуба, 2006. 23 с.
16. Онищенко Н.В. Теорія і практика екстренної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях: дис. д-ра психол. н. Харків, 2015. 392 с.
17. Побідаш А.Ю. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону: дис. канд. психол. наук. Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2012. 296 с.
18. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: монографія. Назаров О.О., Оніщенко Н.В., Садковий В.П., Садковий О.В., Склень О.І., Тімченко О.В. Харків: НУЦЗУ. 2008. 186 с.

19. Сафін О.Д., Калишенко К.М. Особливості впливу поведінки і ставлення хворого з ішемією серця до тяжкості хвороби та її перебігу. *Вісник Національного університету оборони України*. № 6, 2021. С. 58-64.
20. Сусак Г.М., Луценко О.Л. Модель стресостійкості для військовослужбовців різних рангів / Проблеми оптимального функціонування особистості в сучасних умовах: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 25 жовтня 2018 р., м. Харків. ХНУ імені В.Н. Каразіна. С. 185-186.
21. Тептюк Ю.О. Модель стресостійкості соціальних працівників різних вікових груп. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України Серія психологічні науки*. Вип. 14(3). 2020. С. 252-267.
22. Федосова Л. (2014). Копінг-стратегії: як подолати життєві труднощі? *ПерсонаL*. №6. Available at: <http://www.persona-l.pp.ua/rubrics/poznavatelno/kopng-strateg-yak-podola...>
23. Штепа О. (2020). Ресурсна насиченість особистості. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 47. С. 231–252.
24. Cattell R.B. Handbook for the sixteen personality factor Questionnaire (16 PF) / R.B. Cattell, H.W. Eber, M.M. Tatsuoka. Champaign, Illinois, 1970.
25. Eysenk H.J. Biological aspects of personality. London, 1965.
26. Friedman M.I. The physiological psychology of hunger: a physiological perspective / M.I. Friedman, E.M. Stricker. *Psychological Review*. 1976. Vol. 83. P. 401-431.
27. Stevan E. Hobfoll (1989). Conservation of Resources: A New Attempt at Conceptualizing Stress. *American Psychologist*, No. 44 (3). Pp. 513–524.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.20>

Хозраткулова Ірина Анатоліївна,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти

Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ORCID ID: 0000-0002-4841-9359

АРТТЕРАПЕВТИЧНА РОБОТА З ТРИВОЖНИМИ ПІДЛІТКАМИ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

ART THERAPEUTIC WORK WITH ANXIOUS TEENAGERS DURING MILITARY ACTIONS IN UKRAINE

У статті наголошено на важкому періоді – російсько-українського протистояння у якому знаходиться наша держава. Небезпечне, нестабільне та загрозливе життя в країні сприймається як провокуючий фактор підвищення тривожності особистості. Нова, непередбачувана трагічна ситуація спровокувала моральні та матеріальні втрати у багатьох людей, перебудувала систему цінностей. Автор наголошує на труднощах зростання дітей в реаліях війни, на фоні хронічного стресу.

В статті приділено увагу психічним станам підлітків в яких ще за період пандемії підвищився рівень ситуативної та особистісної тривожності, а жахлива воєнна ситуація значно ускладнила проблему. Для перехідного вразливого періоду дорослішання такі обставини можуть виявитися вкрай небезпечними і вплинути на погіршення стану психічного здоров'я, кардинально змінити ставлення до оточення, спровокувати конфліктні сосунки у родині та з друзями.

Зазначено необхідність реалізації широкого спектру психологічної підтримки, яка спрямована на нормалізацію життєдіяльності особистості в умовах воєнних дій. Автор подає власний погляд на покращення ситуації через організацію арттерапевтичної роботи з підлітками, описано етапи експериментального дослідження. Охарактеризовано поняття мандалотерапія, ізотерапія та наведено приклади корекційних вправ.

Висунуто припущення що арттерапія впливає на емоційний стан тривожних підлітків, знижуючи рівень тривожності. Надано узагальнений фактичний матеріал, отриманий під час діагностичного дослідження взаємозв'язку вибору кольору та наявності рівня тривожності. Завдяки ре-тестуванню отримано результати «до» і «після» корекційної програми, що інтерпретовано як підтвердження гіпотези.

Проаналізовано ефективність арттерапевтичної програми завдяки методу експертних оцінок, вивчалися позитивні зміни в поведінці підлітків, а саме, перехід від нестабільного емоційного стану до стабілізації та зниження тривожності.

Вирішення проблеми підліткової тривожності автор вбачає у формуванні навичок самопомоги через застосування арттерапевтичних технологій, не тільки в індивідуальній роботі з підлітками, а й у сім'ї.

Ключові слова: арттерапія; воєнний час; емоції; ізотерапія; корекційна робота; мандалотерапія; підліток; спілкування; тривожність.

The article emphasizes the difficult period – the Russian-Ukrainian confrontation in which our state is. Dangerous, unstable and threatening life in the country is perceived as a provoking factor of increased personal anxiety. A new, unpredictable tragic situation provoked moral and material losses of many people, rebuilt the system of values. The author emphasizes the difficulties of children's growth in the realities of war, in the background of chronic stress.

In the article, attention is paid to the mental states of teenagers in whom the level of situational and personal anxiety increased even during the pandemic, and the terrible war situation significantly complicated the problem. For the transitional vulnerable period of growing up, such circumstances can turn out to be extremely dangerous and affect the deterioration of the state of mental health, radically change the attitude towards the environment, and provoke conflicts in the family and with friends.

The need to implement a wide range of psychological support, which is aimed at normalizing the life of an individual in the conditions of military operations, is indicated. The author presents his own view on improving the situation through the organization of art therapy work with teenagers, describes the stages of experimental research. The concepts of mandala therapy and isotherapy are described and examples of corrective exercises are given. It is suggested that art therapy affects the emotional state of anxious teenagers, reducing the level of anxiety. Generalized factual material obtained during a diagnostic study of the relationship between color choice and the presence of anxiety level is provided. Thanks to re-testing, the results "before" and "after" the correction program were obtained, which was interpreted as confirmation of the hypothesis. The effectiveness of the

art therapy program was analyzed, thanks to the method of expert evaluations, there were indicators of a decrease in the level of anxiety and positive changes in the behavior of a teenager, namely, a transition from an unstable emotional state to stabilization and a decrease in anxiety.

The author sees the solution to the problem of adolescent anxiety in the formation of self-help skills through the use of art therapy technologies not only in individual work with adolescents, but also in the family.

Key words: *Adolescent; anxiety; art therapy; communication; corrective work; emotions; isotherapy; mandala therapy; wartime.*

Постановка проблеми. Наша держава знаходиться у важкому періоді – російсько-українського протистояння, складній кризовій соціальній, політичній та економічній ситуації. Під час війни життя в країні характеризується як небезпечне, нестабільне та загрозове. Російсько-українська війна внесла негативні корективи в людське життя, зрозуміло, що ніхто не залишився осторонь: змінюються долі, плани, сімейні системи, діти. З огляду на це постає необхідність реалізації широкого спектру психологічної підтримки, яка б, принаймні частково, сприяла стабілізації психічних станів людини, допомагала відновити психічне здоров'я та забезпечила хоча б мінімальну нормалізацію життєдіяльності особистості в умовах воєнних дій.

В цьому дослідженні приділено увагу психічним станам підлітків, як наймовірніше чутливо – вразливих до всього, що відбувається у сім'ї та країні. Підлітковий вік завжди вважався періодом парадоксів і суперечностей, внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Проблема стає гострішою у ситуації хронічної фонові тривоги, якщо дитина зростає в реаліях війни. Ще академічною наукою, світовими вченими Л. С. Виготським, Д. Б. Ельконіним, закономірними новоутвореннями підліткового віку означено провідний тип діяльності – спілкування з однолітками, без якого неможливо уявити собі процес розвитку особистості. Умови сучасного навчання та спілкування обмежені дистанційними формами освітнього процесу. Більше того, якщо сім'ям довелося виїхати за межі країни, то підлітки втратили ще й звичне коло друзів, значущість якого більше за все, відчувається у пубертатному періоді.

У жахливих умовах війни, через страждання, у людей відбувається переоцінка цінностей, переглядаються пріоритети та орієнтири життя. Несподівані труднощі та проблемні обставини внесли корективи як в організацію всього життя, так і у стосунки із членами родини. Нова, непередбачувана трагічна ситуація так чи інакше торкнулася всіх сфер життя і дітей, і дорослих.

Статистичні дослідження емоційної сфери сучасних підлітків за останні два роки (під час пандемії) доводять, що є труднощі з опануванням своїх емоцій, значно підвищився рівень ситуативної та

особистісної тривожності [2, с. 117]. Проблеми, що пов'язуються з тривожністю, мають розглядатися і в особистісному, і в соціальному контексті.

У теперішній час воєнних дій у нашій країні фахівці в галузі роботи з дітьми та підлітками дедалі частіше стикаються з не адекватною поведінкою дитини, яка обумовлена жахливими подіями, що обтяжується труднощами підліткової адаптації. Американські дослідники Г. Крайг та Д. Бокум визначають, що відчуття психологічної рівноваги, захищеності й безпеки, які є основою стану емоційного благополуччя, виникають у дитини передусім завдяки спілкуванню з дорослими, і насамперед із батьками [3, с. 367]. В умовах війни, емоційна підтримка необхідна і самим батькам, тому ускладнилася й функція захисту, яку вони виконували.

Наукові спостереження І. А. Ясточкиної доводять, що підлітки постійно стикаються з важкими для них ситуаціями, перебувають у стані тривоги, яку не можуть подолати [12, с. 165]. Тому перед спеціалістами з практичної психології, все частіше виникає питання: як допомогти підліткам вистояти між несприятливими впливами «викликів сьогодення», подолати когнітивний дисонанс і впоратися з негативними емоціями.

Актуальними для психологів та педагогів постають завдання навчити підлітків заспокоюватися, усвідомлювати емоції, зосереджуватися на стані «тут і зараз» та намагатися керувати емоційно-вольовою сферою.

Метою статті є: теоретично обґрунтувати можливості застосування та експериментально перевірити вплив методів арттерапії на психоемоційну сферу тривожних підлітків.

Поставлена мета визначила необхідність розв'язання таких конкретних **завдань**:

- аналіз індивідуальних запитів підлітків на психологічну роботу;
- теоретичний аналіз арттерапевтичних технологій, методів та прийомів;
- виявлення взаємозв'язку стану тривожності з вибором кольору у схематичному візерунку мандали;
- експериментальна перевірка впливу арттерапевтичних методів на психоемоційний стан тривожних підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальнотеоретичні проблеми тривоги і тривожності досліджували зарубіжні та вітчизняні психологи (К. Ізард, Н. Імедадзе, Н. Левітов, Р. Мей, Г. Прихожан, Ч. Спілбергер, Д. Тейлор, М. Чистякова, Е. Фром, З. Фройд, К. Хорні та ін.). Над проблемою корекції емоційної нестабільності особистості працювали багато психологів. Так, професор, доктор психологічних наук Г. М. Прихожан успішно впроваджувала психокорекційну роботу з емоційно нестабільними дітьми. У своїй роботі «Психогімнастика» Чистякова М. І. запропонувала релаксаційні вправи й етюди, які допомагають упоратися з агресією та тривогою. На сьогодні, дуже актуальним і якоюсь мірою невіршеним є питання перебування підлітків у хронічному стресі, у стані постійної тривожності у період воєнного конфлікту на території України.

Праці українських вчених (Є.М.Калюжна, М.С. Корольчук, Я.М. Омельченко, Г.М. Прихожан, Н.Ф. Шевченко, О.О.Халік, В.І. Юрченко та ін.), які присвячені емоційним розладам особистості доводять, що стан тривожності має стійку тенденцію до зростання. У дослідженні Н.М. Шевченко описано відмінності дитячої тривожності від підліткової та виявлено специфічні риси невротичної та тривожної поведінки дитини [10]. Створення безпечних умов для стабілізації психіки підлітка з метою оптимальної соціалізації зростаючої особистості – одне з головних завдань на сьогодні.

Будь-яка особистість прагне бути захищеною та відчувати себе в безпеці, уникаючи різних загроз. Але, підліткова нестійка психіка, відсутність сталих понять та уявлень, імпульсивна поведінка, роблять цю категорію особливо вразливою до соціально-психологічних потрясінь.

У праці «Психологія розвитку» автори звертають увагу на психофізіологічні зміни періоду пубертату, а саме, перебування підлітків в настроєному й пригніченому настрої, стані передчуття фрустрації, в них ускладнюються контакти з навколишнім світом, який сприймається ними як лякаючий і ворожий [3, с.554]. Науковці зазначають, що неодноразове повторення умов, які провокують переживання тривоги, фіксуються, призводять до закріплення тривожності як стійкого утворення та стають особистісною якістю. На думку Г. М.Прихожан [8, с. 96] тривожність, включившись у структуру особистості, має тенденцію до самопідкріплення та самопідтримки/

Особливий інтерес представляє дослідження В. А. Бакєєва, в якому тривожність розглядалася у зв'язку з вивченням психологічних механізмів

навіюваності. В. І. Юрченком визначено статистично достовірний негативний зв'язок між особистісною тривожністю і рівнем внутрішнього локусу контролю, а позитивний – нейротизмом. Тривожність як стан є очікуванням неблагополуччя. Проте тривога буває різною, в залежності від того, від кого вони чекали неприємності: від себе (своєї неспроможності), або від об'єктивних обставин, або від інших людей, або від усього разом [9, с.260].

Стійка тривожність свідчить про нездатність упоратися зі своїми почуттями, контролювати їх, зауважила І. А. Ясточкіна. Неможливість керувати собою породжує відчуття безсилля, культивує пасивність і песимізм [12, с. 167]. Отже, кожний з вчених – дослідників докладають зусиль у розкритті механізмів виникнення тривожності особистості.

У цій статті розглянуто вплив арттерапевтичних методів *ізотерапії та мандалотерапії* щодо покращення психоемоційного стану підлітків і можливості активізації резервів організму завдяки творчості.

Виклад основного матеріалу. У статті феномен тривоги розглядається, спираючись на аналіз літератури останніх років, допускаючи твердження про те, що підвищена тривожність виникає і реалізується в результаті складної взаємодії когнітивних, афективних та поведінкових реакцій, спровокованих впливом несподіваної напруженої ситуації. Так спостерігали тривожність підлітків, які відчували загрозу через воєнні дії на території України.

Головна корекційна задача полягала в тому, щоб знизити вплив травмуючої події на психіку підлітка, допомогти відновити втрачений зв'язок з оточенням, надати відчуття безпеки та збалансувати потреби й можливості таких підлітків. В цьому дослідженні, психологи намагалися перемкнути хвилювання, сум, смуток, журбу, провину, злість в галузь творчості, де підліток зможе стабілізуватися, прийняти себе, налагодити довірливі стосунки та мобілізувати психологічні ресурси.

В експериментальну групу увійшли старші підлітки (15–16 років), які навчаються в школі та коледжі і в яких діагностувалися емоційні переживання, що виражалися в тривозі, занепокоєнні, розгубленості, страху, невпевненості. Результати тестових методик Спілбергера-Ханіна та Г.М.Прихожан підтвердили підвищений стан як ситуативної, так і особистісної тривожності. Головне питання, на яке потрібно знайти відповідь психологу-арттерапевту: як допомогти сучасним підліткам упоратися з тривожними станами.

Запит на психологічну роботу з підлітками найчастіше про переживання травматичної події, втрату «базової довіри до світу», без якої стає принципово неможливим розвиток таких найважливіших рис характеру, як: ініціативність, відповідальність, соціальна та емоційна компетентність тощо. Без цих особистісних новоутворень підлітку буде важко соціалізуватися, він стикатиметься з труднощами становлення себе як зрілої особистості. Втрата базової довіри до світу виявляється і в підозрілості, і в недовірливості, і в агресивності дитини, з одного боку, і сформованому невротичному механізмі – тривожності, з іншого. Уразливість підлітків для стресів, супроводжуваних різкі соціальні, політичні та технологічні зміни, Е. Еріксон розглядає як фактор, який може серйозно заважати розвитку ідентичності. Зрозуміло, що корекційна робота в цьому напрямку має реалізовуватися спільно з батьками підлітка, як значущими фігурами, за Е. Еріксоном «в оцінці світу і у ставленні до нього підлітка» [6, с. 257]. Але на сьогодні ми бачимо ситуацію виховання підлітків «без батьків», тому що самі батьки втратили почуття безпеки та потребують підтримки і в них немає психологічних ресурсів на адекватне спілкування з дитиною. Або ситуація складається ще гірше, коли сімейна система втратила свою стабільність, наприклад, немає батька, який знаходиться на війні. Саме у кризових моментах життя для підлітка виникає відчуття браку підтримки та турботи з боку батьків, і ситуація ще погіршується глобальною нестабільністю у суспільстві.

Специфіка арттерапевтичної роботи, в тому, що вона у відносно безпечному форматі допомагає проявити людині власні почуття, зрозуміти свої думки та оцінити образи минулого та майбутнього, щоб знайти шляхи для відновлення сил. Усвідомлюючи труднощі соціальної ситуації, взаємодії поколінь, дорослішання дитини ми створювали для підлітків безпечне арттерапевтичне середовище, в якому вони мали змогу активізувати всю свою уяву, фантазію і творчість.

Із погляду представників гуманістичного напрямку (К. Роджерс, А. Маслоу), корекційні можливості арттерапії пов'язані з наданням клієнтові практично необмежених можливостей для самовираження і самореалізації в продуктах творчості, ствердженням і пізнанням свого «Я».

Позитивні результати арттерапевтичної роботи зафіксовані ще у тому столітті, з дітьми, які зазнали психічної травми в фашистських таборах і вивезеними до Сполучених Штатів Америки. Із того часу арттерапія набула значного поширення та використовується як самостійний метод, і як метод, що доповнюється іншими техніками.

Арттерапія – спеціалізована форма психотерапії, заснована на мистецтві, насамперед образотворчій і творчій діяльності. Арттерапія спрямована на розширення суб'єктивного психологічного досвіду, рефлексії різних компонентів внутрішньої інтеграції особистості. *Основне завдання арттерапії*, зазначає О. Копитін [7], полягає в гармонізації розвитку особистості через формування здатності до самовираження і самопізнання.

Спеціаліст із арттерапії знає, що потрібно щиро приймати всі продукти образотворчої діяльності, незалежно від їх змісту, форми і якості.

На думку сучасних психологів, арттерапія є міждисциплінарною сферою знання, що поєднує різні дисципліни – психологію, медицину, педагогіку, культурологію та інші.

Ізотерапія як метод арттерапії завжди «звертається» до почуттів, відображених в образах, тому малювання дозволяє висловити, відреагувати й усвідомити різні емоційні стани, особливу значущість цей метод набуває в роботі з емоційно неврівноваженими людьми. Так, техніки ізотерапії не пробуджують страх і дають великий матеріал для інтерпретації. Вибрані кольори для малювання та образи, які виникають під час малювання, дозволяють виражати почуття; забезпечують доступ до ще не усвідомленого психологічного досвіду; допомагають у розкритті проблемного психологічного матеріалу, що сприяє змінам у поведінці.

У кризові періоди життя, підсвідомо, ми спираємося на фундамент всередині себе. Для цього потрібно активізувати внутрішні ресурси. Людина центрується, пояснює О. І. Копитін, знаходить центр своєї особистості і знаходить там сили, одночасно окреслюючи межі між собою і світом. Одним із безпечних та екологічних для корекції емоційних розладів вважається арттерапевтичний метод *мандалотерапії*. Це глибинна робота з нашим несвідомим, що допомагає здобути цілісність, відновлює гармонію нашої душі [4].

Мандали найбільш відомі в буддизмі, індуїзмі, де медитація з ними має ритуальне значення і водночас відбувається процес самоконтентації. На мандали звернув увагу психотерапевт К. Г. Юнг [11], який використовував зображення кіл для вивчення безсвідомого. Він відзначив, що кругові образи з'являються в снах і допомагають людині відновити свою цілісність. Пізніше К. Г. Юнг та його учні просили пацієнтів малювати в колі, в результаті чого виявилось, що мандала влучно передає стан людини на момент малювання, знімає психічне напруження й навіть лікує. Малюнок мандали «...слугує засобом для встановлення внутрішнього ладу, а тому

в серіях малюнків вони найчастіше трапляються безпосередньо після хаотичних, непорядкованих, конфліктних і поєднаних зі страхом станів. Саме тому вони виражають ідею безпечного приутулку, внутрішнього примирення і цілісності» – зазначав К. Г. Юнг [11, с. 133].

Дезінтеграція – одна з основних проблем сучасного суспільства, яку К. Г. Юнг передбачав. Пізніше його ідеї розвинуто в працях американської дослідниці Дж. Келлог, яка створила «Архетипічні стадії Великого кола мандали». Техніка Дж. Келлог адаптована до психотерапевтичної роботи вченим, дослідником, арттерапевтом, професором О. І. Копитиним [4].

Мандала – це, так би мовити, дзеркало, що відображає внутрішній стан людини під час створення зображення [4]. У напрямі психотерапевтичної практики коло, як цілісна фігура допомагає клієнту «зцілитися», знайти єдність у думках, почуттях та тілі. Отже, при постійному застосуванні арттерапевтичної мандали стає можливим спостереження за динамікою психоемоційних станів підлітків, і саме ця позиція покладена нами в основу корекційної роботи з тривожними підлітками.

Для арттерапевта продукт малювання (вільний малюнок, мандала) окрім художньо-творчого начала, має важливий комунікативний сенс і, завдяки можливості психологічної проєкції, містить важливу й доступну для обговорення та подальшого аналізу інформацію про особистість. Через продукт творіння, арттерапія це завжди діалог не тільки з терапевтом, а й з самим собою в якому усвідомлюється несвідоме.

Вченими-психологами (Венгер А., Дилео Д., Івженко І., Копитин О., Лебедева Л., Намбург М., Тараріна О., Фінгер С. та ін.) вже доведено, що арттерапевтичні техніки дають можливість безболісного доступу до глибинного психологічного матеріалу, стимулюють опрацювання позасвідомих переживань, забезпечуючи додаткову психоемоційну захищеність.

Розуміємо, що підлітки, в яких, ще до війни діагностували психоемоційні порушення перебувають «у зоні ризику», адже несвоєчасне надання їм допомоги може вкрай негативно позначитися на їхньому подальшому розвитку.

Основна ідея нашого емпіричного дослідження полягає в тому, що застосування тих чи інших методів арттерапії впливає на емоційний стан тривожних підлітків, знижуючи її рівень.

З березня 2022 року підлітки, які перебували у стані сильної тривоги, брали участь у дослідженні. Процес організації діагностичної артте-

рапевтичної роботи проходив у декілька етапів:

- I. Ізотерапія. Вільне малювання.
- II. Мандалотерапія.
- III. Експериментальне оцінювання.

На першому етапі експериментальної роботи висунули припущення про те, що рівень тривожності особистості підлітка має взаємозв'язок із вибором кольору. Проте перевіряли його завдяки ізотехніці «Вільне малювання». *Інструкція* була такою: «Візьміть, будь ласка, аркуш паперу, різнокольорові олівці (фломастери, крейди) та намалюйте будь – які та будь – як різні лінії (каракулі) із заплющеними очима. Ви можете намалювати все, що вам заманеться». Технологія роботи спирається на методику «Каракулі» Д. Віннікота, але дещо адаптована під дистанційну форму проведення. Аналіз малюнку спирається на різних теоріях та напрацюваннях вчених та практичних психологів (Бетенські М., Дилео Д., Копитин О., Лебедева Л., Лоуї Л., Френкель Р.). Інтерпретація малюнків указувала на наявність елементів, вибір кольору, які характеризують стан тривожності, діагностований у кожному малюнку на початку арттерапевтичної сесії.

На підставі підрахунку частоти вибору кольору при вільному малюванні ми отримали зведені таблиці, які в подальшому були використані для виявлення взаємозв'язку кольору та наявності тривожності.

Таблиця 1

Середні значення вибору кольору в роботі з технікою «Вільне малювання»

№	Обраний колір	Середнє значення Хср.	Ранги
1.	Синій	9	6
2.	Коричневий	10,9	5
3.	Сірий	7,5	8
4.	Жовтий	3,8	11
5.	Фіолетовий	13,4	4
6.	Чорний	26,8	2
7.	Червоний	15,8	3
8.	Зелений	4,2	10
9.	Рожевий	7,9	7
10.	Оранжевий	7,3	9
11.	Простий олівець для креслення	87,7	1

Символіку кольору визначають одночасно безліч факторів – як спадкових, так і тих, що утворюються протягом життя. Зазвичай на формування символу може мати вплив будь-яка подія, але нас

зацікавила кількість вибору простого олівця.

Щоб довести, чи існує взаємозв'язок між вибором кольору та наявністю рівня тривожності, необхідно зробити математичне обчислення за допомогою t – критерію Стьюдента.

Висуваємо статистичні гіпотези:

H_0 : взаємозв'язок між вибором кольору та наявністю тривожності в групі підлітків відсутній.

H_1 : взаємозв'язок між вибором кольору в підлітків і наявністю тривожності існує.

Після розрахунку середнього арифметичного, стандартного відхилення, ступенів свободи і в результаті проведених обчислень ми маємо: $t_{\text{емп.}} = 1,59$.

В таблиці критичних значень ми знаходимо $t_{\text{кр.}}$:

$$T_{\text{кр.}} = 2,23 (p=0,05)$$

$$T_{\text{кр.}} = 3,17 (p=0,01)$$

На осі значущості наочно демонструється результат, отже, H_1 – відхиляється, H_0 – приймається.

Висновок: взаємозв'язок між вибором кольору та наявністю стану тривожності в групі підлітків відсутній або він не суттєвий.

Отриманий результат розрахунку нас здивував, але все одно продовжували корекційну арттерапевтичну роботу з підлітками, застосовуючи мандали.

Для дослідження в експериментальну групу були залучені 40 підлітків – 27 дівчат і 13 хлопців віком від 15 до 17 років, які виявили бажання працювати в арттерапевтичному просторі. Показанням для корекції є ознаки відхилення в емоційній сфері підлітка: емоційна нестабільність та особистісна й ситуативна тривожність, зафіксовані в анкетах експертів.

Мета експериментальної корекційної роботи – перевірка впливу мандалотерапії на тривожний стан підлітка. Основну увагу ми приділяли динаміці стану тривожності, в якому перебував підліток до і після арттерапевтичного заняття. Кожне заняття починалося зі спокійної, медитативної музики. У виборі матеріалів для малювання ми додали фломастери, маркери, кольорові ручки.

Малювання мандали – це таїнство занурення у світ підсвідомості. Мандалотерапія – це природний спосіб поліпшення емоційного стану, зняття напруги, вираження почуттів, що сприяє розвитку творчості, художньому й духовному самовираженню особистості.

Інструкція для підлітків була такою: розслабтеся, заплющити очі на хвилину і зануртеся у власний внутрішній світ. У запропонованому шаблоні мандали (діаметр 5 см.) пос тавте крапки різними

кольорами, які утворюють візерунок. Малюйте, не розмірковуючи про візерунок. Важливо прислухатися до внутрішніх імпульсів – це дасть змогу доторкнутися до самих глибин душі і знайти в ній «точку опори».

Під час роботи підліток мав бути уважним до своїх почуттів, у деяких випадках арттерапевт пропонував підлітку сфокусуватися на проблемі, яку мав вирішити. У процесі проставляння крапок підліток виплескував на аркуш із зображеним колом свої переживання, почуття й емоції, досягаючи стану рівноваги. Після того, як мандала була закінчена, підліток уважно дивився на зображення та аналізував крапкові фрагменти, кольори та образи, які проявлялися в мандалі.

Інтерпретація. У кожній мандалі, як у дзеркалі, відбивається настрій і внутрішній стан особистості на даний момент. Він може бути не дуже позитивним, тоді в картині з'являється багато похмурих кольорів (див. табл.).

Щоб зробити шлях самопізнання приємним і радісним, ми пропонували підлітку зробити ще одну спробу проставляння крапок у колі, щоб перемалювати те, що здавалося неприємним, викликало напругу. Спробувати створити нову мандалу або просто накласти на крапки інші візерунки.

У цьому процесі гармонізації мандали важливий не результат, а сама дія. У будь-якому разі творча діяльність має зцілюючий ефект, що спрямований на зниження рівня тривожності, а також сприяє особистісному зростанню через метафоричну мову творчості та рефлексію [1; 4; 5].

Питання арттерапевта після закінчення роботи з мандалою:

- Придумайте назву мандали.
- Що ви зобразили? Які відчуття були під час роботи? Коли дивитися зараз на закінчену роботу: які переживання?
- Чи можете скласти історію або казку, яка б розповідала про цю мандалу? Слухаючи історію, не потрібно ставити уточнюючі питання. Треба утриматися від будь-яких коментарів та інтерпретацій.

- Прислухайтеся до того, що зараз відчуваєте, переживаєте.

- Що хочеться додати, прибрати, сказати?

Завдання арттерапевта – уважно спостерігати за тим, як змінювався настрій під час роботи, після закінчення розфарбовування та після історії й питань спеціаліста. Визначено високу ресурсність такої роботи: в результаті креативного пошуку відповіді, підліток розвиває здатність нешаблонно вирішувати проблемні ситуації, а також приймати відповідальні рішення.

На сьогодні проблемним залишається питання оцінки ефективності проєктивних методик, і для перевірки достовірності результатів корекційного впливу мандалотерапії нами було використано наукове спостереження та метод експертних оцінок. Експертами обрані психолог, класний керівник, учитель-предметник та батьки дитини. Думки експертів, сформульовані самостійно і особисто кожним, аналізувалися й підраховувся середній бал. Кожний експерт оцінював емоційні та поведінкові реакції підлітків за шкалою від -3 до +3 балів протягом п'яти тижнів. Шкали від «-» до «+» визначали рівень сили й інтенсивності афективних реакцій та якість сформованої/несформованої ознаки керованості психоемоційним станом.

Дослідження клінічних психологів визначають, що в основі негативних форм поведінки лежать: емоційне переживання, неспокій, занепокоєння, хвилювання і невпевненість за своє благополуччя, яке може розглядатися як прояв тривожності.

До основних шляхів корекції тривожної поведінки підлітків віднесено такі:

1) припинення або зниження інтенсивності факторів, що провокують вияви афективних тривожних реакцій;

2) оптимізація та вдосконалення попередньо застосовуваних методів арттерапії шляхом індивідуального підходу до підлітка;

3) навчання альтернативно-адаптивним технікам розвитку емоційного інтелекту;

4) підтримка дієвих форм нової стратегії впливу на психоемоційний стан підлітка.

Ми провели порівняльний аналіз рівня сформованості вмінь керування психоемоційними станами в підлітків до і після 10 індивідуальних онлайн – занять із мандалотерапії, які тривали вісім тижнів. За цей період кожен підліток розмалював десять різних мандал. Матеріал для аналізу налічував майже 400 мандал.

Ми звертали увагу на контури крапкового візерунка, кількість і розмір крапок, особливості натиску, кольори, що вибирав підліток під час розфарбовування мандали, та наявність бажання об'єднати крапки або перемалювати мандалу. Тож завдяки постійному використанню мандали ми мали можливість дослідити й зафіксувати динаміку емоційного стану підлітків.

Завдяки ре-тестуванню ми отримали результати «до» і «після» корекційної роботи та мали змогу інтерпретувати їх. Для встановлення загального напрямку зсуву змін між першим і другим вимірюванням ознак тривожності було використано критерій знаків G .

За даними експертів, за рівнем вмінь керування власним психоемоційним (станом тривоги) більш «високим» рядом виявляються показники після мандалотерапії. За таблицею критичних значень знаходимо G -кр. обираємо гіпотезу, враховуючи, що критерій знаків є лівостороннім. Після проведених обчислень гіпотеза H_0 відхиляється, тому що $G\text{-emp.} < G\text{-кр.}$, нетипових зсувів мало, переважає типовий зсув, який є не випадковим. Показники після мандалотерапії за рівнем вмінь керування власним психоемоційним станом перевищують показники до мандалотерапії, отже, приймається гіпотеза H_1 .

За результатами математичної обробки даних припущення про те, що методи і прийоми арттерапії впливають на психоемоційний стан підлітка і знижують стан їхньої тривожності, підтвердилося. Отже, впроваджена корекційна робота із застосуванням методу мандалотерапії сприяє підвищенню рівня вмінь керування власним психоемоційним станом підлітка і має позитивний вплив на психоемоційну сферу тривожного підлітка, довела свою ефективність.

Кожний арттерапевтичний прийом (сесія) мав кілька напрямів психокорекційного впливу. За характером спрямованості психокорекційні заходи можна класифікувати на симптоматичні та каузальні (спрямовані на причину виникнення тривоги). За змістом психологічна корекція в цьому дослідженні мала вплив на афективну сферу особистості підлітка. За характером керування була недирективною.

Критеріями ефективності реалізованої арттерапевтичної програми визначено показники зниження рівня тривожності та позитивні зміни в поведінці підлітка, а саме перехід від нестабільного емоційного стану до стабілізації та зниження тривожності. Учасники арттерапевтичної програми оволодівали засобами самоконтролю та впливу на власний емоційний стан. В процесі аналізу продукту арттерапії підлітки розвивають вміння стабілізувати емоційний стан, заспокоюватися, активізувати особистісні ресурси та творчо мислити.

Висновки й перспективи дослідження. Отже, в ході наукового дослідження експериментально перевірено вплив методів арттерапії на психоемоційну сферу тривожних підлітків. За допомогою методів математичної статистики не виявлено суттєвого взаємозв'язку між станом тривожності підлітків та вибором кольору у візерунку мандали, але достовірно доведено ефективність застосування арттерапевтичних методів у корекційну роботу з тривожними підлітками.

Перспективу напрацювань вбачаємо у включенні сім'ї в процес арттерапії з метою розширення діапазону спілкування з рідними, розкриття нових адаптивних можливостей сімейної системи, особливо в умовах обмеженої соціалізації підлітків під час воєнної агресії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты / А. Л. Венгер. Москва : Владос-пресс, 2006. 231 с.
2. Гагаркина И.Г. Адаптация семьи к новой социальной реальности. *Современные наукоемкие технологии*. 2020. № 9. С. 116-120.
3. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития / Г. Крайг. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 940 с.
4. Диагностика в арт-терапии: Метод «Мандала» / под ред. А.И. Копытина. Москва : Институт психотерапии и клинической психологии, 2014. 80 с.
5. Дилео Д. Детский рисунок: диагностика и интерпретация / под ред. Рыбиной. Москва : Апрель-Пресс, 2001. 272 с.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.
7. Практическая арт-терапия: лечение, реабилитация, тренинг / под ред. А. И. Копытина. Москва : Когито-Центр, 2008. 290 с.
8. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст / А.М. Прихожан. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 192 с.
9. Цумарева Н.В. Тривожність як показник емоційного неблагополуччя та індикатор емоційної депривації в дітей шкільного віку. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2020. Том 31 (70) № 4. С. 260-266. URL: DOI <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/41> (дата звернення: 18.06.2022).
10. Шевченко Н.Ф. Тривожність як чинник дитячого неврозу: теоретичне обґрунтування. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 689-701. URL: DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30> (дата звернення: 21.07.2022).
11. Юнг К.Г. Человек и его символы / К.Г. Юнг. Москва : Серебряные нити, 2002. 296 с.
12. Ясточкіна І. Особистісна тривожність як соціально-психологічна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С.165-170.

УДК 159.9.01: 075.8

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.21>

Шпортун Оксана Миколаївна,

доктор психологічних наук, професор кафедри психології

КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти»

ORCID ID: 0000-0003-4528-4329

Левчук Наталя Василівна,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри біології

Вінницького педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ORCID ID: 0000-0003-0782-8903

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ МОТИВАЦІЇ ТА УСТАНОВОК НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ

AN EMPIRICAL STUDY OF THE PECULIARITIES OF THE INFLUENCE OF MOTIVATION AND ATTITUDES ON THE PRESERVATION OF THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF YOUNG PEOPLE

У даній статті розкривається актуальна тема сьогодення: вплив мотивації та установок на збереження психологічного здоров'я молоді. Провівши аналіз сучасних вітчизняних та зарубіжних досліджень психологічного здоров'я особистості, визначається, що психологічне здоров'я це – стан душевного благополуччя (комфарту), адекватне ставлення до навколишнього світу, відсутність хворобливих психічних явищ (фобій, неврозів). Виявлено, що серед цілого ряду авторських позицій переважають наукові погляди, згідно з якими психологічне здоров'я розуміється як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного самосприйняття себе та світу. Встановлено, що рівень здоров'я людини визначається умовами її життєдіяльності: навчання, праці та побуту, добробутом та гігієнічною культурою, а найбільше – способом життя. Спосіб життя включає в себе такі категорії, як рівень життя, якість його та стиль. Визначається вагомий вплив мотивації та установки особистості на своє психологічне здоров'я. Мотив це – обґрунтування рішення задовольнити або не задовольнити зазначену потребу в даному об'єктивному й суб'єктивному середовищі, а установка це неусвідомлюване особистістю стан готовності до певної поведінки або діяльності. Установка найчастіше складається в результаті неодноразового повторення ситуацій, в яких людина реагує певним чином. Установка виділяє три складові: когнітивну (пізнавальну); емоційно-оцінну; поведінкову.

Критеріями формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді є: на рівні фізичного здоров'я: прагнення до фізичної досконалості; на рівні психічного здоров'я (психологічного комфорту): відповідність пізнавальної діяльності календарному віку, розвиненість довірливих психічних процесів; на рівні духовного здоров'я: узгодженість загальнолюдських та національних моральнодуховних цінностей, наявність позитивного ідеалу; та на рівні соціального здоров'я (соціального благополуччя): сформована громадянська відповідальність за наслідки нездорового способу життя, соціальне орієнтована комунікативність, доброзичливість у ставленні до людини, здатність до самоактуалізації, саморегуляції, самовиховання.

Ключові слова: установка, мотивація, психологічне здоров'я молоді.

This article reveals a topical topic of today: the influence of motivation and attitudes on preserving the psychological health of young people. After conducting an analysis of modern domestic and foreign research on the psychological health of an individual, it is determined that psychological health is a state of mental well-being (comfort), an adequate attitude to the surrounding world, and the absence of painful mental phenomena (phobias, neuroses). It was revealed that among a number of author's positions, scientific views prevail, according to which psychological health is understood as an individual's ability to self-realization, self-actualization, adequate self-perception of oneself and the world. It has been established that the level of human health is determined by the conditions of his life: education, work and life, well-being and hygienic culture, and most of all – the way of life. Lifestyle includes such categories as standard of living, quality of life and style. A significant influence of motivation and personality attitude on one's psychological health is determined. A motive is a justification for a decision to satisfy or not satisfy a specified need in a given objective and subjective environment, and an attitude is an unconscious state of readiness for a certain behavior or activity. The installation is most often formed as a result of repeated repetition of situations in which a person reacts in a certain way. The installation distinguishes three components: cognitive (cognitive); emotional and evaluative; behavioral.

The criteria for the formation of positive motivation for a healthy lifestyle in children and youth are: at the level of physical health: striving for physical perfection; at the level of mental health (psychological comfort): correspondence of cognitive activity to calendar age, development of voluntary mental processes; at the level of spiritual health: consistency of universal and national moral and spiritual values, presence of a positive ideal; and at the level of social health (social well-being): formed civic responsibility for the consequences of an unhealthy lifestyle, socially oriented communicativeness, benevolence in the attitude towards people, the ability to self-actualize, self-regulate, and self-educate.

Key words: attitude, motivation, psychological health of young people.

Актуальність дослідження. Нині в Україні актуальність проблеми психологічного здоров'я зумовлена реаліями життя. Сучасні умови життєдіяльності людини пов'язані з особливостями, які ставлять високі вимоги до індивідуально-психологічних властивостей і психічних функцій організму. В умовах трансформації українського суспільства особливої значущості набувають питання формування самодостатньої, цілісної та внутрішньо гармонійної особистості. Однак на тлі суспільних негараздів, нестабільності повсякденних умов життя та труднощів пристосування до них є складним завданням для особистості.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується бурхливим науково-технічним прогресом, величезним потоком інформації, а на сьогодні в Україні військовими діями, що зумовлює високі вимоги до психологічних функцій організму. Неприятливі соціальні, психологічні, кризові чинники спричиняють психічну перенапругу й можуть викликати негативні зрушення в психічному та психологічному стані індивіда та формування нервово-психічних розладів. Усе це негативно позначається на психологічному здоров'ї особистості [1, с.22-28].

Проблема здоров'я особистості привертає увагу багатьох дослідників. Так, серед українських та вітчизняних дослідників питання, пов'язані із різними аспектами психологічного здоров'я, розглядали: О. Алексєєв (настрій і здоров'я); М.Боришевський (психологія самоактивності та суб'єктивного розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи); Б. Братусь (аномалії особистості); І.Дубровіна (психологічне здоров'я учасників освітнього процесу); Л.Дьоміна, І. Ральнікова (психічне здоров'я та захисні механізми особистості); Г. Ложкін, М. Мушкевич, О. Наскова, І.Толкунова (психологія здоров'я людини); С.Максименко (генетична психологія); О. Чебикін (проблема емоційної стійкості). Серед цілого ряду авторських позицій переважають наукові погляди, згідно з якими психологічне здоров'я розуміється як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного самоприйняття себе та світу: В. Франкл, А. Маслоу (психологічне здоров'я як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації); А. Адлер, Е. Фромм (міжособистісні стосунки як

важливі критерій психічного та психологічного здоров'я); а також дослідження С. Московичі, К. Ерзміш у яких проблема хвороби та здоров'я розглядається в руслі теорії соціальних уявлень та інші. Проблема якості життя розкривається у соціологічних дослідженнях Дж. Гелбрейта, Д. Бела, Ж. Фурастьє та інших; в соціальнопсихологічних дослідженнях Т. Савченко, Г. Головіної, Г. Зараківського та інших. Дослідження стилю життя представлені в роботах французького соціолога П. Бурдьє, в соціально-психологічних дослідженнях Ю. Швалба, Т. Петровської та інших. Проблема формування здорового способу життя розкривається у соціальних дослідженнях Т. Бондар, О. Карпенко, П. Яременко, О. Балакіревої, Е. Фоміна та інших; у психологічних дослідженнях Т. Титаренко, Л. Лепіхової, О. Кляпець та інших.

Рівень здоров'я людини визначається умовами життєдіяльності: навчання, праці та побуту, добробутом та гігієнічною культурою, а найбільше – способом життя. Спосіб життя включає в себе такі категорії, як рівень життя, якість його та стиль. Урахування важливості способу життя, поведінки у сфері здоров'я, як найважливіших детермінант здоров'я, не викликає сумніву. Згідно з офіційними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), за останні 65 років загальна кількість хворих на неврози зросла в 24 рази. Це обумовлено великою кількістю інформації (додатковий стресовий фактор), бурхливими темпами життя, економічними труднощами у низці країн та багатьма іншими соціальними та біологічними причинами [16].

Збереження фізичного і психологічного здоров'я особистості, зокрема молодого покоління – одне з найважливіших завдань нашого суспільства. Загальне здоров'я розглядається як комплексне поняття, що інтегрує в собі здоров'я фізичне, соціальне, психічне та психологічне. Ставлення до здоров'я виступає одним з основних елементів самозбережуваної поведінки людини і являє собою систему індивідуальних, вибіркового зв'язків особистості з різними явищами навколишньої дійсності, що сприяють або, навпаки, загрожують здоров'ю людей, а також визначає оцінку індивідом свого фізичного та психічного стану [3, с. 22].

Також вагомий внесок здійснює вплив мотивації та установки особистості на своє психологічне здоров'я. Мотив це – обґрунтування рішення задовольнити або не задовольнити зазначену потребу в даному об'єктивному й суб'єктивному середовищі, а установка це неусвідомлюване особистістю стан готовності до певної поведінки або діяльності. Установка найчастіше складається в результаті неодноразового повторення ситуацій, в яких людина реагує певним чином. Установка виділяє три складові: когнітивну (пізнавальну); емоційно-оцінну; поведінкову.

Формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя як невід'ємної частини загальної культури особистості, сприяння повноцінному фізичному та моральному розвитку особистості, формування її інтелектуальних здібностей, зміцнення здоров'я є одним із головних напрямків виховної роботи школи. Основою формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя учнів є гуманістичний підхід, сутність якого полягає у створенні сприятливої ситуації для їх готовності до сприйняття й адекватного реагування на виховні дії шкільного та соціального середовища.

У вітчизняній соціології молодь трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах, має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності [15]. Юнацький вік – дуже відповідальний етап розвитку у житті школяра. У школярів юнацький вік припадає на старші класи, коли виникають значні труднощі, пов'язані з інтенсивним навчальним навантаженням та емоційним напруженням, неминучим під час вибору професії і підготовки до вступу до дорослого життя. у старшому шкільному віці формується не саме самовизначення – особистісне, професійне (ширше – життєве), а психологічна готовність до нього.

Критеріями формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді є: на рівні фізичного здоров'я: прагнення до фізичної досконалості; на рівні психічного здоров'я (психологічного комфорту): відповідність пізнавальної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів; на рівні духовного здоров'я: узгодженість загальнолюдських та національних моральнодуховних цінностей, наявність позитивного ідеалу; та на рівні соціального здоров'я (соціального благополуччя): сформована громадянська відповідальність за наслідки нездорового способу життя, соціальне орієнтована комунікативність, доброзичливість у ставленні до

людини, здатність до самоактуалізації, саморегуляції, самовиховання.

Психологічне здоров'я людини – це наявність в її психіці активних і пасивних залежних патернів, що постійно генерують позитивний психоенергетичний потенціал, який забезпечує усвідомлене позитивне сприйняття навколишнього світу, гармонію з ним і з собою, особистісний оптимізм та задоволення від життя [4]. Дослідники у галузі проблематики здоров'я молоді визнають такі проблемні аспекти психологічного здоров'я молодих людей, як низький рівень задоволення собою, тенденція до заниженої самооцінки, низький рівень здатності до психологічної близькості, проблеми ціннісно-сислової сфери [5].

Змінити ситуацію можливо лише за активної та свідомої участі її суб'єктів – молодих людей, які повинні бути самі зацікавлені в особистісному зростанні і розвитку, у творчій самореалізації та професійному вдосконаленні. У зв'язку з цим питання про формування ставлення до власного здоров'я як до неминущої цінності стає важливим суспільним завданням. Таким чином, слід говорити про важливість формування у молоді ціннісно-сислового ставлення до власного психологічного здоров'я і стійких мотивів його збереження. Юнацький вік є сенситивним періодом для формування життєвих цінностей, мотивації та постановки життєвих завдань, зокрема спрямованих на реалізацію особистісного потенціалу та досягнення психологічного здоров'я. Потреба вільної самореалізації, самоактуалізації особистості та реалізація особистої відповідальності і права на вільний вибір розглядається науковцями як передумова психологічного здоров'я [10, с. 50].

Аналіз доступних діагностичних методик, які б відповідали меті та завданню дослідження, дозволив обрати адекватні діагностичні ресурси. У процесі дослідження нами були використані такі методики: 1. «Шкала психологічного благополуччя» (К. Ріфф) 2. Методика «діагностика мотивації до уникнення невдач» (Т. Елерса); 3. Методика «самооцінка психічних станів» (Г. Айзенко); 4. Методика «Стресостійкість та соціальна адаптація» (Т.Холмс, Р. Ранге); 5. Методика «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» (А. Орел).

Для визначення впливу мотивації та установок на збереження психологічного здоров'я молоді, було проведено комплекс методик.

У процесі дослідження психологічного благополуччя (Методика «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф) було встановлено, що найвищі показники учні отримали за шкалою

автономія (24%), такі результати характеризують учнів як самостійних та незалежних, здатних протистояти спробам суспільства вплинути на їхню думку. Меншою мірою прослідковується цілі в житті (21%) та самоприйняття (20%) тобто, це характеризує досліджуваних як людей, які позитивно відносяться до себе, знають та сприймають як позитивні так і негативно свої якості. Також ці індивіди мають цілі та відчуття направленості по життю. Управління середовищем (13%) та особистісний зріст(15%) дещо мають тенденцію до заниження, і це свідчить, що таким учням важко організувати свій навчальний процес, вони усвідомлюють відсутність власного розвитку, відчують нездатність встановлювати нові взаємовідносини з оточуючими їх людьми. Та найнижчий рівень за шкалою позитивне відношення притаманний незначній частині класу (7%) та інтерпретує досліджуваних як таких які мають обмежену кількість довірливих відносин з оточуючими: їм важко бути відкритими, проявляти турботу, в міжособистісних відносинах, як правило, вони ізольовані та фрустровані, не мають бажання йти на

компроміс заради підтримки важливих зв'язків з оточуючими. Результати подано на рис. 1.

За результатами дослідження (Методика «Діагностика мотивації до уникнення невдач» Т.Елерса) можна сказати про те, що високий рівень мотивації до уникнення невдач притаманний лише (18%) учням, тоді коли середній рівень має найвищі показники (48%), лише (34%) низький рівень мотивації до уникнення невдач. Результати подано на рис. 1.2.

Такі результати можна інтерпретувати наступним: учні що мають високий рівень досить часто надають перевагу самозахисту, тобто у них присутній страх перед нещасним випадком, і тому у них найбільша вірогідність потрапити у неприємні ситуації ніж у тих кому притаманний низький рівень

Також досліджуючи (Методика «Визначення схильності до адитивної, агресивної, делінквентної поведінки» А.Орелл) було діагностовано окремо юнаків та дівчат, що в свою чергу зумовило такі результати :за шкалою установки на соціально бажані відповіді юнаки(20%) та дівчата (9%) було

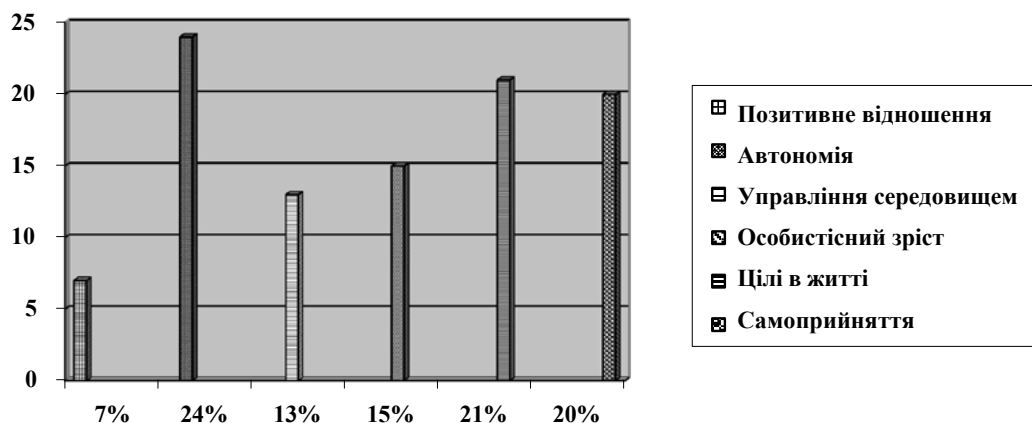

Рис. 1. Методика «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф

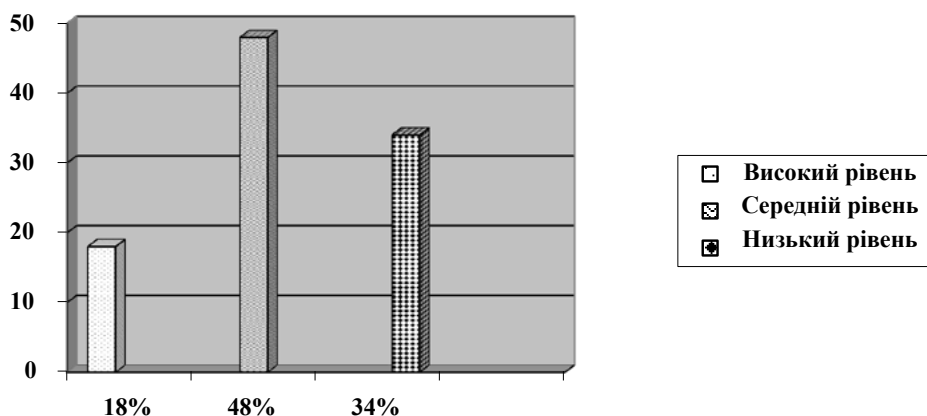

Рис. 2. Методика «Діагностика мотивації до уникнення невдач» Т. Елерса

діагностовано, що досліджувані обох статей дали правдиві показники. За шкалою схильність до подолання норм і правил юнаки(15%) і дівчата (20%), що в свою чергу свідчить про те, що школярі

схильні слідувати стереотипам і загальноприйнятим нормам соціальної поведінки. Схильність до адитивної поведінки у юнаків (4%) та у дівчат (7%) свідчать про сумнівність результатів або

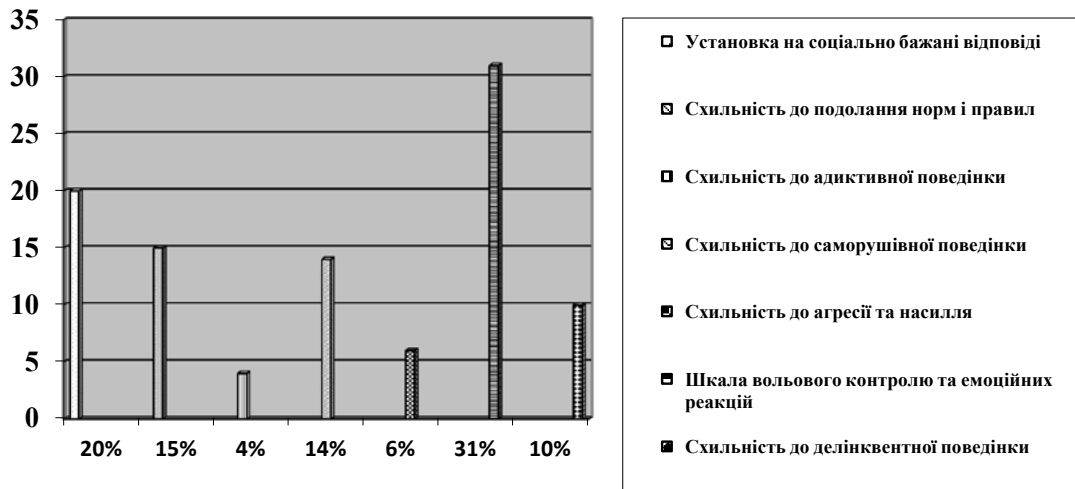

Рис. 3. Методика «Визначення схильності до адитивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел (юнаки)

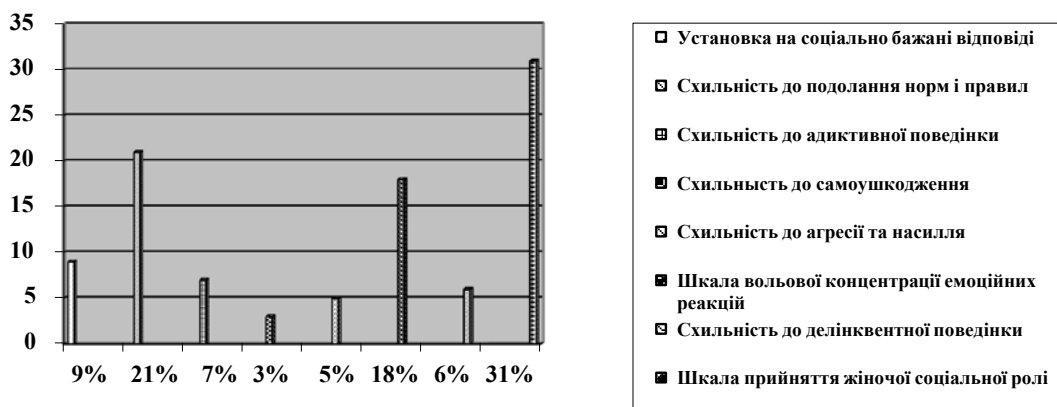

Рис. 4. Методика «Визначення схильності до адитивної, агресивної, делінквентної поведінки» А. Орел (дівчата)

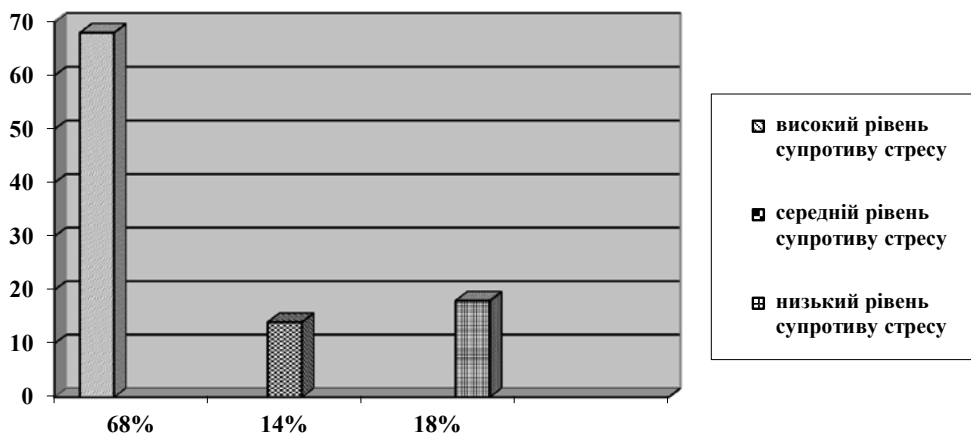

Рис. 5. Методика «Стресостійкість та соціальна адаптація» Т. Холмс та Р. Ранге

про наявність вираженої психологічної потреби в адиктивних станах, що зумовлює невпевненість у собі, ізолюваність у соціумі, проблеми у родині. Шкала до саморуйнівної поведінки характеризується такими показниками у юнаків(14%) та у дівчат (3%), такі показники знаходяться у межах норми та свідчать про відсутність готовності до реалізації само руйнівної поведінки, про певну відсутність до соматичних проявів. За шкалою схильності до агресії та насильства результати майже не різняться у юнаків (6%) у дівчат (5%), це вказує на благонадійну атмосферу у класі, про відсутність жорсткого самоконтролю будь-яких емоційних реакцій, але все ж таки не дивлячись на це, у юнаків є особи яким важко справитись з різким проявом своїх емоційних реакцій. Значні розбіжності прослідковуються за шкалою вольового контролю емоційних реакцій у юнаків (31%) такий показник свідчить про те, що у юнаків прослідковується слабкість вольового контролю емоційної сфери, небажаність або нездатність контролювати свої поведінкові прояви, у той час коли дівчата (18%) не виявляють цих тенденцій. А також до делінквентної поведінки більше схильні юнаки (10%) ніж дівчата(6%), характерними рисами такої залежності є потреба в емоційній близькості, ригідне прагнення до отримання допомоги та підтримки на фоні того, що вони постійно відчуються слабкими та безпорадними в будь-якій ситуації. Невід’ємними рисами залежної особистості є постійне відчуття самотності, безпорадність в будь-якій ситуації, невпевненість, що негативно впливає на життя молодого людини. А також шкала прийняття жіночої соціальної ролі яка стосувалась лише дівчат було отримано (31%) і це досить хороший показник, що вказує про те, що відбувається прийняття дівчиною себе як жінки. Результати подано на рис. 3. та на рис. 4.

За результатами дослідження (Методика «Стресостійкість та соціальна адаптація» Т. Холмс, та Р. Ранге) можна сказати про те, що високий рівень супротиву стресу притаманний (68%) студентам, тоді коли (18%) мають низький рівень супротиву стресу, і лише (14%) мають середній рівень. Результати подано на рис. 5

Такі результати можна інтерпретувати наступним: студенти з високим рівнем супротиву стресу характеризуються тим, що мають мінімальний ступінь стресового навантаження, свою енергію і ресурси вони не витрачають так би мовити на боротьбу з негативними психологічними станами, що виникають в процесі стресу. Тому будь-яка їхня діяльність, незалежно від її спрямованості і характеру стає ефективніше. Це дає можливість говорити про управлінську діяльність як таку, яка має стресогенний характер. Підвищення рівня стресостійкості особистості прямо і безпосередньо веде до продовження життя.

Індивіди, у яких було виявлено середній рівень супротиву стресу характеризуються тим, що їхня стресостійкість знижується зі збільшенням стресових ситуацій у житті. Це призводить до того, що особистість змушена левову частку своєї енергії і ресурсів взагалі витрачати на боротьбу з негативними психологічними станами, що виникають в процесі стресу. Це дає можливість говорити про управлінську діяльність як таку, яка в малому ступені носить стресогенний характер. Низький ступінь опірності стресу характерний високим ступенем стресового навантаження. Такі особи виявляють низький ступінь стресостійкості (вразливість). Це призводить до того, що особистість змушена левову частку своєї енергії і ресурсів взагалі витрачати на боротьбу з негативними психологічними станами, що виникають в процесі стресу. Такий рівень – це сигнал тривоги, що попе-

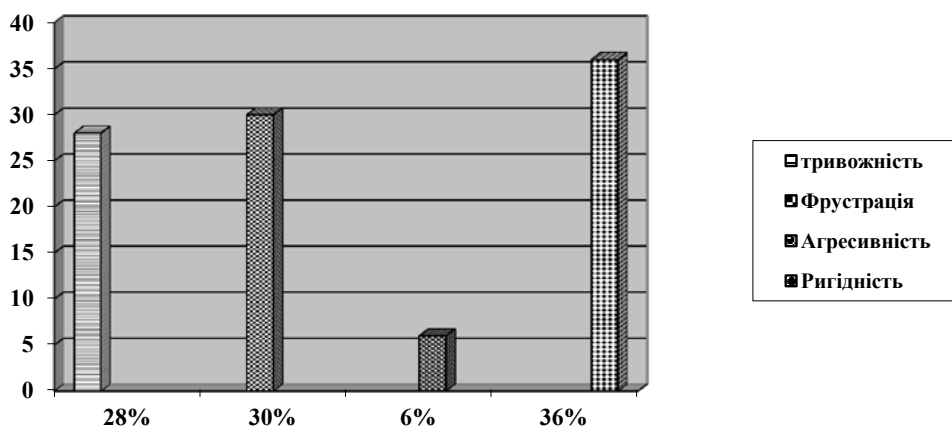

Рис. 6. Методика «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка

реджає вас про небезпеку. Отже, необхідно терміново щось зробити, щоб ліквідувати стрес, тому що таким індивідам може загрозувати психосоматичне захворювання, оскільки вони близькі до фази нервового виснаження. А також, досліджуючи (Методику «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка) було діагностовано, що студентам найбільше притаманна ригідність (36%), дещо меншою мірою прослідковується фрустрація (30%) та тривожність (28%), і зовсім незначний відсоток агресивності (6%). Результати подано на рис. 6.

Отже, такі результати свідчать про те, що індивіди у яких переважає ригідність, нездатні перебудовуватися при виконанні певних завдань, якщо цього потребують обставини, – такі особи схильні до упертості, їх складно в чомусь переконати, такі люди мають високий ступінь вразливості, щось нове і незвичне викликає у них бурю емоцій, схильні до навіювань, навіть занадто, така сугестивність небезпечна. Фрустрація та тривожність позиціонують індивідів як таких, які мають тенденцію до заниженої самооцінки, до уникнення труднощів, а також ситуації які викликали розчарування ведуть за собою тривожність у старшокласників, що супроводжується переживанням емоційного неблагополуччя. І респонденти, які продемонстрували низький показник агресивності, характеризуються певною невтриманістю, та мають труднощі при спілкуванні з людьми.

З метою підтвердження взаємозв'язку емоційного інтелекту та стресостійкості студентів застосовувалися методи статистичної обробки емпіричних даних. Статистичний аналіз одержаних результатів проводився за допомогою електронних таблиць MS Excel, а також за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0.

Кореляційний аналіз розглянутих критеріїв показав наступні результати: 1) були виявлені (при $p < 0,05$) прямі кореляційні взаємозв'язки: між автономією та схильністю до делінквентної поведінки ($r=0,33$); між особистісним зростом та вольовим контролем емоційних реакцій ($r=0,17$); між самоприйняттям та схильністю до делінквентної поведінки ($r=0,34$); між ригідністю та установкою на соціально бажані відповіді ($r=0,21$); між ригідністю та вольовим контролем емоційних реакцій особистості ($r=0,18$). 2) зворотній взаємозв'язок

був виявлений (при $p < 0,05$): між автономією і прийняттям жіночої соціальної ролі ($r=0,25$); між особистісним зростом і тривожністю ($r=0,41$); між особистісним зростом та схильністю до самоушкодження ($r=0,38$); між агресивністю та установкою на соціально бажані відповіді ($r=0,35$); між схильністю до подолання норм і правил та агресивністю ($r=0,33$).

Висновки. Таким чином, у процесі емпіричного дослідження ми з'ясували, що більшість молодих людей наразі перебувають на межі становлення дорослого життя, для осіб раннього юнацького віку важливе значення відіграє їхнє оточення, яке не аби як впливає на їхню самооцінку, на формування ціннісних орієнтацій, моральних якостей, самостійність та самовизначення. Критеріями формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді є: на рівні фізичного здоров'я: прагнення до фізичної досконалості; на рівні психічного здоров'я (психологічного комфорту): відповідність пізнавальної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів; на рівні духовного здоров'я: узгодженість загальнолюдських та національних моральнодуховних цінностей, наявність позитивного ідеалу; та на рівні соціального здоров'я (соціального благополуччя): сформована громадянська відповідальність за наслідки нездорового способу життя, соціальне орієнтована комунікативність, доброзичливість у ставленні до людини, здатність до самоактуалізації, саморегуляції, самовиховання.

У осіб раннього юнацького віку присутня тривожність та агресивність внаслідок неспівпадання почутої та соціально бажаної відповіді. Індивіди у цьому віці емоційно вразливі, чутливі до критики, невдач і помилок. Кращим засобом впливу на них є повага, визнання особистості. Тому варто звертати увагу на можливість молоді виражати свою індивідуальність, висловлювати власну думку, поспілкуватися без небезпеки отримати зауваження, проявити самостійність, підвищити самооцінку.

Перспективою подальших наших досліджень буде розробка та перевірка ефективності психотренінгової програми підвищення рівня розвитку мотивації та установок на збереження психологічного здоров'я молоді.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Аносов І. П. Здоров'язбережувальні освітні технології у професійно-педагогічній підготовці вчителя / за заг. ред. І. Ф. Прокопенка. Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014, 28с.
2. Борисюк А. С. До проблеми психічного та психологічного здоров'я молоді. *Психологічні науки*. Том 2. Збірник наукових праць. Луганськ. 2013. № 10(91). С. 46-50

3. Борейко Н. Ю. Організація здоров'язберігаючого навчального процесу у вищій школі в сучасних умовах. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 12. С. 15-18.
4. Добровольська Л. Умови та чинники збереження психологічного здоров'я майбутніх педагогів. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2021. С. 235.
5. Коробка Л. Психологічне здоров'я людини в контексті здорового способу життя. *Український науковий журнал «Освіта Регіону»*. 2018. С. 332.
6. Коробка Л. Психологічне здоров'я людини в контексті здорового способу життя. URL: <http://social-science.com.ua/article/489>.
7. Психологія здоров'я людини / Коцан І. Я. та інші. Луцьк : РВВ – Вежал Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. С. 48-49.
8. Лазаренко О. Набуття старшокласниками зрілої ідентичності як необхідна умова психологічного здоров'я. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2011. № 2. С. 319.
9. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості : Підручник. К. : ТОВ КММ, 2017. 296 с.
10. Скворчевська Є.Л. Особливості визначення поняття «мотивації» та «установки» у вітчизняній психології *Серія «Психологія»*. 2011. № 981. С.765.
11. Соколенко Л. С. Формування культури здорового способу життя студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Умань, 2011. С. 4.12.
12. Старцева О. Що таке стрес і як з ним боротися? *Психолог*. 2017. № 2. С. 22-24.
13. Шаронова І.В. Психічне здоров'я особистості як предмет психологічного дослідження. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 20. С. 738.
14. Ярема Наталія Юріївна. Психологічне здоров'я особистості. *Юридична психологія*. № 2. 2015. С. 109-110
15. O. Shportun Peculiarities of Leadership Manifestation in the Youth Social Group. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020. Volume 12, Issue 1 Sup. 1, pages: 304-329. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/237>
16. O. Shportun STUDY OF THE INFLUENCE OF KATATHYM-IMAGINATIVE THERAPY ON CORRECTION OF MENTAL DISORDERS IN NEUROTIC CONDITIONS. *Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2020, Volume 11, Issue 2. P. 33-56. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/brain/article/view/2931>.

РОЗДІЛ 4 ПРАВО

УДК 340.112

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.22>

Власенко Валерій Павлович,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії держави та права

Національної академії внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-1287-9732

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОДІЛУ ПРАВА НА ПУБЛІЧНЕ ТА ПРИВАТНЕ У НАЦІОНАЛЬНІЙ І ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ ДОКТРИНАХ

THE GENERAL THEORETICAL ASPECTS OF THE DIVISION OF LAW INTO PUBLIC AND PRIVATE IN NATIONAL AND FOREIGN LEGAL DOCTRINES

У статті розглянуто підходи до розуміння публічного та приватного права, теорії поділу права на публічне та приватне у національній і зарубіжних правових доктринах. Існування різних точок зору щодо даного поділу залежить від різних методологічних підходів до розуміння права. Встановлено, що у зарубіжних правових доктринах континентального права відмежування публічного права від приватного є складним і спірним питанням, але практично необхідним стосовно питання про те, яким правовим шляхом слід рухатись під час вирішення юридичних спорів. На підставі розглянутих загальнотеоретичних аспектів поділу права на публічне та приватне вдалося виокремити та охарактеризувати його критерії. Зокрема, критеріями даного поділу є: критерій інтересів, підпорядкування суб'єкта права іншому суб'єкту владних повноважень, предмету і методу правового регулювання суспільних відносин, повноважень, критерій санкції та функціональний критерій.

Визначено те, що поділ права на публічне і приватне має як теоретичну, так і практичну цінність. У теоретичному аспекті такий поділ відображає засади права, його місце та визначальні цінності в суспільстві. Практична цінність полягає в тому, що такий поділ права впливає на різні сфери юридичної практики, знаходячи своє використання у правотворчій, правозастосовній, правоохоронній та правоінтерпретаційній юридичній діяльності.

Ключові слова: публічне право, приватне право, норма права, правова доктрина, публічно-правові відносини, приватноправові відносини.

The article highlights aspects of understanding public and private law, and the theories of dividing law into public and private in national and foreign legal doctrines. The existence of different points of view regarding this division depends on different methodological approaches to understanding law. It has been determined that demarcation between public law and private law is a difficult and controversial question in foreign legal doctrines of continental law. But this is practically necessary when choosing the law ways for resolution of legal disputes. Based on the general theoretical aspects of the division of law into public and private we have coped to identify and characterize its criteria. In particular, such criteria are as follows: criterion of interests, subordination of a subject of law to another subject of authority, subject and method of legal regulation of social relations, powers, criterion of sanction, and functional criterion.

It has also been determined that the division of law into public and private has theoretical and practical value. In theoretical aspects, such a division shows principles of law, its place, and critical values in a society. The practical value of such a division is visible in the way law affects various areas of legal practice, finding its use in the law-making process, enforcement, law enforcement, and law interpretation legal activity.

Key words: public law, private law, the norm of law, legal doctrine, public law relations, private law relations.

Постановка проблеми. На сьогодні в юридичній науці існують різні точки зору щодо поділу права на публічне й приватне, його ролі у правовому регулюванні суспільних відносин та в національній правовій системі.

Питання розмежування публічного і приватного права мають багатовікову історію. Так, видатний римський юрист Ульпіан зазначав, що право вивчається у двох аспектах: публічному і приватному. Публічне право (*jus publicum*) – це те, що

належить до користі римської держави, приватне (*ius privatum*) – те, що належить до користі окремих осіб [1].

З кінця XIX ст. і до сьогодні у науковій сфері з'явилося багато досліджень, присвячених питанню поділу права на публічне та приватне. Значення такого поділу права висвітлюється з різних точок зору. Зокрема, при врегулюванні суспільних відносин діє принцип «публічним відносинам – публічно-правовий інструментарій, а приватним відносинам – приватноправовий метод». Тобто приватні, за своєю природою, відносини не можуть бути врегульовані на основі методу і принципів публічного права, а публічні відносини – за допомогою приватноправових методів [2, с. 185-187].

Питання теоретичного обґрунтування поділу права на публічне та приватне досягло подальшого сучасного розвитку у працях таких авторів як: Банчук О. А., Добробог Л. М., Дронів Б. М., Миколенко О. І., Нестеренко А. С., Погребняк С. П., Харитонов О. І., Шилінгов В. С. та ін.

У наукових працях зазначених авторів приділялась увага аналізу теорій поділу національного права на публічне і приватне, робилися спроби визначення теоретичного та практичного значення такого поділу.

Як бачимо, в юриспруденції проблема поділу права на публічне та приватне не є новою. На нашу думку, слабким місцем у розумінні особливостей даного поділу, доцільно вважати відсутність характеристики існуючих підходів до поділу права на публічне та приватне у зарубіжній правовій доктрині.

Метою статті є аналіз наукових підходів до розуміння проблеми поділу права на публічне та приватне у національній і зарубіжній правових доктринах.

Виклад основного матеріалу. Поділ права на приватне й публічне є однією з рис континентально-європейського (романо-німецького) права. Він об'єктивно зумовлений складністю й неоднорідністю суспільних зв'язків і відносин, які потребують нормативної регламентації, підкреслює системний характер права, його спрямованість на регулювання різноманітних сфер соціальної та індивідуальної життєдіяльності. Зазначений поділ права можна вважати вкрай актуальною для дослідження, адже від її розв'язання безпосередньо залежить правове регулювання, правотворчість, правозастосування тощо [3; 4].

Існування різних точок зору щодо поділу права на приватне та публічне залежить від різних методологічних підходів до розуміння права. Так, на думку Г. Пухти, приватним правом є право, що

розглядає людину як особу в її відносинах до інших осіб, а публічне – як члена народного союзу в сенсі цілого й у його відносинах до інших членів цього союзу [5]. Право публічне розуміється також як те, що охороняється з ініціативи органів влади в судовому порядку (кримінальному чи адміністративному), натомість приватне право охороняється у порядку цивільного судочинства з ініціативи самої особи.

На думку Харитонов О. І. приватне право доцільно розуміти як сукупність ідей, принципів, норм, що стосуються визначення правового статусу окремих осіб, котрі не є представниками держави, рівноправно і вільно встановлюють собі права та обов'язки у відносинах, що виникають із їхньої ініціативи. Натомість публічне право розуміється як сукупність норм права, що визначають особливу функціонально-структурну систему, яка за допомогою приписів імперативного характеру регламентує відносини за участю держави, а також між суб'єктами, що є фігурантами держави, або знаходяться у взаємовідносинах влади та підпорядкування [6].

У загальній теорії права сукупність норм права, предметом регулювання яких є відносини в сфері реалізації приватних (особистих) інтересів суб'єктів права за допомогою диспозитивного методу, визначається приватним правом. Публічним правом є сукупність норм права, предметом регулювання яких є відносини у сфері реалізації публічних (суспільних і державних) інтересів суб'єктів права за допомогою імперативного методу [7].

Таким чином, на підставі аналізу зазначених теоретичних підходів до праворозуміння, можемо сказати, що поділ права на публічне і приватне є непростим питанням, дослідження якого доцільно здійснювати шляхом вивчення існуючих у правових доктринах аспектів такого поділу.

Приватному і публічному праву притаманні різні, самостійні засади, як світоглядні (система уявлень, поглядів на певну сферу права), так й історичні («першоджерела» права, сили, що «породжують» його). Вважається, що з давніх часів приватне право утворює для окремих осіб юридично значущі цінності – свободу, незалежність, самостійність. Воно є суверенною територією свободи на основі права. Публічне право історично виходило з потреб забезпечення громадського порядку і безпеки, захисту інших колективних цінностей, ґрунтувалося на ідеї панування державної влади над особою. Сьогодні воно, насамперед, має бути засобом забезпечення загальних потреб людей за допомогою державних владних механізмів [8].

На думку Банчука О.А. для публічних відносин обов'язковим їх суб'єктом має бути особа або група осіб, яка вступає в них заради здійснення наданих їй публічно-владних повноважень. Влада, яку реалізують державні органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові та службові особи, уповноважені ними суб'єкти, виходить від держави або територіальної громади та спрямована на здійснення завдань і функцій цих соціальних утворень, а отже, така влада є публічною [9].

Публічні правовідносини мають ознаку підпорядкування одних суб'єктів іншому суб'єкту владних повноважень. Підпорядкованість проявляється в можливості суб'єкта владних повноважень, здійснюючи свої завдання, вирішувати питання про права та обов'язки особи, яка бере участь у правовідносинах.

У публічних правових відносинах їхні учасники можуть учиняти дії та виконувати свої завдання лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. У цьому полягає принцип імперативності. Тобто, для суб'єкта таких відносин, імперативна норма є єдиною юридичною підставою для виникнення публічних правовідносин.

Для публічно-правових відносин характерною рисою є інтерес держави, народу, національної меншини, територіальної громади. Такий інтерес може бути визначений як прагнення забезпечити блага, які мають загальносуспільну вагу, тобто блага, що є важливими не для однієї окремої особи, а для значної кількості людей [9].

Приватному праву притаманний метод координації, при якому правове регулювання здійснюється на диспозитивних засадах, а публічному праву – метод субординації, при якому регулювання побудоване на владно-імперативних засадах [8].

Отже, із вищезазначеного у вітчизняній правовій доктрині, можна виокремити деякі теоретичні аспекти поділу права на публічне та приватне. Зокрема, під час віднесення права до публічного чи приватного з'ясовуються такі питання як: зміст правовідносин, підпорядкованість суб'єктів права, суб'єкт ініціювання захисту порушеного права, забезпеченість нормами права загального чи індивідуального інтересу, історичні засади приватного і публічного права, предмет та метод правового регулювання суспільних відносин.

У зарубіжних правових доктринах континентального права зазначається, що відмежування публічного права від приватного є складним і спірним питанням, але практично необхідним стосовно питання про те, яким правовим шляхом слід рухатись під час вирішення юридичних спорів. Нині

можна виділити кілька підходів до розмежування публічного та приватного права, що переважають в тій чи іншій державі. Наприклад, у загальній теорії права Федеративної Республіки Німеччина виділяють теорію спеціальних прав, у Швейцарській Конфедерації – теорію функцій. [10].

Відповідно до теорії спеціальних прав або теорія атрибуції – публічне право завжди існує, коли відповідна норма права містить права чи обов'язки носія суверенної влади. В іншому випадку застосовується приватне право [11].

Функціональна теорія ґрунтується на встановленні змісту норми права, а саме чи служить норма безпосередньо для виконання державних завдань, чи місцевого самоврядування. Менш поширеною є теорія субординації (підпорядкування), згідно з якою правовідносини завжди є публічно-правовими, якщо існують відносини переваги та підпорядкування, тоді як приватне право характеризується відносинами рівності [10].

Відповідно до теорії інтересів, яка походить від римського права, розрізнення, по суті, здійснюється відповідно до того, чи слугують правовідносини суспільним інтересам, принаймні в значній мірі. Модальна теорія зосереджується на тому, чи мають санкції за порушення норм публічно-правовий (адміністративний обов'язок) чи приватно-правовий характер [10].

Наприклад, Федеральний Верховний Суд Швейцарії під час вирішення справи, де однією стороною був орган сертифікації, якому було делеговано державні повноваження, а з іншої виробник товару, суд використав критерії, які застосовуються для визначення того, чи підпадає спір під приватне чи публічне право. Зокрема, критерій інтересів, що визначає норми права та правовідносини публічно-правовими чи приватними залежно від того, чи вони захищають виключно або переважно суспільні чи приватні інтереси; функціональний критерій, за яким норми права відносяться до публічного права, коли вони регулюють виконання публічних завдань або здійснення громадської діяльності; критерій суб'єкта або підпорядкування, за яким публічно правовими є ті відносини, в яких одна сторона є вищою за іншу в ієрархії службового підпорядкування, натомість у приватному праві сторони є рівними; модальний критерій (або критерій санкції), за яким норму можливо віднести до того чи іншого права залежно від того, чи юридична відповідальність передбачена санкціями приватного права (наприклад, нікчемність правочину) чи санкціями публічного права (наприклад, анулювання дозволу) [12].

Жодну із запропонованих теорій не доцільно сприймати як основну. Кожна конкретна ситуація потребує дослідження багатьох критеріїв та виокремлення тих, що найбільш підходять відповідно до встановлених обставин. Тобто наявні теорії не доцільно об'єднувати в якусь одну універсальну, навпаки доречно застосовувати усі теорії розмежування права на публічне та приватне із врахуванням їх особливостей та критеріїв.

Таким чином, на підставі вище розглянутих теоретичних аспектів поділу права на публічне та приватне можна виокремити критерії такого поділу і надати їм відповідної характеристики.

Так, критерій інтересів дає можливість віднести норми права та правовідносини до публічно-правових або приватноправових залежно від того, чи вони задовольняють суспільні (державні) чи приватні (особисті) інтереси.

Дія публічного права розповсюджується на діяльність суб'єктів права з приводу досягнення ними інтересів, що мають публічно-правовий характер. Тобто для публічного права переважне значення має суспільно значущий (публічний) інтерес, визнаний державою та забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого є умовою і гарантією її існування та розвитку [8].

Публічний інтерес як правова категорія характеризується наступними ознаками: загальносуспільний характер публічних інтересів (призначення публічного інтересу); пов'язаність із масовістю (кількісний аспект); визнання з боку держави й забезпеченість правом (нормативно закріплені, представляють собою істотні соціальні цінності чи загалом допускаються правом як певний прояв турботи з боку держави стосовно стабільності правопорядку); можливість їх реалізації за допомогою заходів державно-владного характеру [13].

У законодавстві України поняття «приватний інтерес», визначається як будь-який майновий чи немайновий інтерес особи, у тому числі зумовлений особистими, сімейними, дружніми чи іншими позаслужбовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, у тому числі ті, що виникають у зв'язку з членством або діяльністю в громадських, політичних, релігійних чи інших організаціях [14]. Приватноправові відносини розуміються як відносини, які ґрунтуються на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи [9]. Виходячи зі змісту цих понять можна стверджувати, що об'єктом приватного права виступають приватноправові відносини, суб'єктами яких є фізичні та юридичні особи, що виникають з приводу задоволення май-

нового чи немайнового інтересу особи. Тобто, приватний інтерес матеріалізується в майновому чи немайновому інтересах окремих осіб та в їхніх взаємовідносинах з іншими суб'єктами приватного права на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності.

Критерій підпорядкування суб'єкта права іншому суб'єкту владних повноважень. За цим критерієм публічно-правовими нормами є ті, що визначають ієрархію учасників правовідносин їх відомче (службове) підпорядкування, натомість у приватному праві сторони є рівними. Так, для правових відносин, що врегульовуються нормами публічного права характерним є підпорядкування одного суб'єкта іншому суб'єкту права, що наділений владними повноваженнями та який має право визначати для підпорядкованих суб'єктів порядок і підстави реалізації їхніх прав (повноважень) та виконання обов'язків. У приватноправових відносинах, як правило, відсутнє підпорядкування одного учасника іншому. Учасники цих відносин підпорядковуються лише вимогам законів. Зокрема згідно з ч. 1 ст. 1 Цивільного Кодексу України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [16].

Зазначене є важливим аспектом під час розмежування публічного та приватного права, адже, згідно з ч. 2 ст. 1 Цивільного Кодексу України до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом [16].

Критерій повноважень, за яким норму можна віднести до публічного права якщо її приписи стосуються повноважень, якими наділяються органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також повноважень, які вправі реалізувати їх посадові особи, інші суб'єкти при здійсненні ними владних функцій (в тому числі в порядку делегування).

У Постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» від 20.05.2013 № 8 зазначено, що вирішуючи питання про віднесення норми до публічного права, а спору до публічно-правового, суди повинні враховувати загальнотеоретичні та законодавчі критерії [17]. Так, до законодавчих критеріїв можна віднести ті, що зазначені у п. 2 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України, а саме: публічно-

правовим є спір, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу чи процесу референдуму; здійснює публічно-владні управлінські функції; надає адміністративні послуги [18].

Функціональний критерій. За цим критерієм норму можна віднести до публічного права, якщо вона регулює виконання завдань органів держави та місцевого самоврядування. Так, під час здійснення правосуддя суди повинні звертати увагу на те, що спір набуває ознак публічно-правового за умов не лише наявності серед суб'єктів спору публічного органу чи посадової особи, а й здійснення ним (ними) у цих відносинах владних управлінських функцій. Для цілей і завдань адміністративного судочинства владну управлінську функцію доцільно розуміти як діяльність усіх суб'єктів владних повноважень з виконання покладених на них Конституцією чи законами України завдань [17].

Приватноправові ж відносини характеризуються участю в них осіб, у тому числі й органів державної влади, органів місцевого самоврядування, що реалізують у них лише свою цивільну правоздатність.

Критерій предмету правового регулювання суспільних відносин дозволяє віднести норму до публічного чи приватного права шляхом встановлення її місця в системі права, а точніше в тій чи іншій галузі права.

Предмет правового регулювання визначає групу однорідних суспільних відносин, на які спрямований вплив норм права. Тобто для ефективності правового регулювання здійснюється узагальнення, систематизація норм права у відповідні галузі публічного або приватного права із властивим тільки їм предметом та методом правового регулювання.

До предмету регулювання публічного права належать: державний устрій, функціонування держави та її інститутів; інституційні основи правотворчості і правозастосування; інститути міжнародних відносин та міжнародних організацій тощо [19]. Таким чином, галузями публічного права доцільно вважати: конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове право, адміністративно-процесуальне право, кримінально-процесуальне право, митне право та ін.

Предметом регулювання приватного права є майнові і пов'язані з ними особисті не майнові відносини, які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Галузями приватного права доцільно вважати: цивільне право, сімейне право, авторське право, трудове право, житлове право, цивільно-процесуальне право.

Критерій методу правового регулювання дозволяє віднести норму до публічного чи приватного права шляхом з'ясування її змісту, способів та засобів правового регулювання суспільних відносин. Тобто, якщо зміст приписів норм права, що зобов'язують до здійснення активної поведінки або забороняють ту чи іншу поведінку та визначають можливість застосування державного примусу за невиконання або недотримання зобов'язуючих чи забороняючих норм, можна стверджувати, що для такої норми права характерним є регулювання суспільних відносин за допомогою імперативного (централізованого) методу. Цей метод правового регулювання застосовується для впливу на правові відносини, об'єктом яких є здійснення владних повноважень, громадський порядок, безпека особи та держави, конституційний лад тощо. Імперативний метод в правознавстві описують як метод заборони, метод владних приписів (субординації) та метод зобов'язання, що властивий для сфери публічного права.

В іншому випадку якщо зміст приписів норм права уповноважує особу діяти за власною ініціативою та у вибраний нею спосіб, що не суперечить законодавству, можна стверджувати, що це є ознакою дії приватного права, де правове регулювання здійснюється за допомогою диспозитивного (децентралізованого) методу. Він надає можливість рівноправним учасникам правовідносин самостійно вирішувати питання про форму своїх взаємовідносин, урегульованих нормами приватного права.

За критерієм санкції, норму можливо віднести до публічного чи приватного права встановивши юридичну відповідальність та місце закріплення санкції норми права, що відповідно може розміщуватись у галузях приватного чи публічного права. Публічне право охороняється з ініціативи державних органів та обумовлюється необхідністю здійснення державно-владних повноважень, а приватне право охороняється у порядку цивільного судочинства з ініціативи суб'єкта цивільного права.

Висновки. Таким чином, зазначене вище дозволяє сформулювати висновки про те, що у вітчизняній та зарубіжній правових доктринах, під час поділу права на публічне та приватне, враховуються різні підходи, проаналізувавши які нам вдалося виокремити та охарактеризувати наступні критерії поділу права на публічне і приватне. Зокрема, такими критеріями, на нашу думку, є: критерій інтересів, підпорядкування суб'єкта права іншому суб'єкту владних повноважень, предмету і методу правового регулювання суспільних відносин, повноважень, критерій санкції та функціональний критерій.

Поділ права на публічне і приватне є багатоглядним питанням, яке має як теоретичну так і практичну значимість. У теоретичному аспекті такий поділ відображає засади права, його місце та основоположні цінності. Прак-

тична значимість полягає в тому, що такий поділ права впливає на різні сфери, знаходячи своє використання у правотворчій, правозастосовній, правоохоронній та правоінтерпретаційній юридичній діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Publicum jus est quod ad statum rei romanae spectat, privatum jus quod ad singulorum utilitatem (Ulpian. Dyhesty, 1, 1, 1, 2). URL: <http://archive.org/details/digestaustinia01kruegoog/page/n158/mode/2up?view=theater>.
2. Банчук О. А. Проблема розмежування публічного і приватного права у правовій думці України XIX – початку XX століття : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. 2007. 214 с.
3. Добробог Л. М. Публічне і приватне право: проблеми розмежування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 91-98.
4. Дронів Б. М. Взаємовплив приватного і публічного права: сучасна континентально-європейська теорія і практика : Монографія. Харків. 2018. 192 с.
5. Hans-Peter Haferkamp. Georg Friedrich Puchta // *Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie*. URL: <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/autorenliste/19-beitraege/103-puchta-georg-friedrich>.
6. Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Дихотомія «публічне право – приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 6-11.
7. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
8. Погребняк С. П. Поділ права на публічне і приватне (загальнотеоретичні аспекти). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 12. Харків. 2006. С. 3-17.
9. Банчук О.А. Підстави розмежування публічного та приватного права в Україні. *Публічне право*. 2011. № 2. С. 143-151.
10. Pierre Tschannen / Ulrich Zimmerli / Markus Müller: Allgemeines Verwaltungsrecht. Stämpfli Verlag AG Bern. 2005. 630 s.
11. Maurer H. Allgemeines Verwaltungsrecht. Beck, München. 2004. 852 s.
12. Extrait de l'arrêt de la IIe Cour de droit public dans la cause Cremo SA Fribourg contre Organisme intercantonal de certification, Commission de recours de l'Organisme intercantonal de certification et Office fédéral de l'agriculture (recours en matière de droit public) 2C_11/2010 du 25 novembre 2011. URL : https://www.bger.ch/ext/eurospider/live/fr/php/clir/http/index.php?highlight_docid=atf%3A%2F%2F138-II-134%3Afr&lang=fr&zoom=&type=show_document
13. Берестова І. Е. Правова категорія «публічний інтерес» з позиції системного підходу. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 19-28.
14. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014. р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
15. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
16. Цивільний Кодекс України : Закон України в редакції від 28.10.2021 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
17. Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20.05.2013 № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008760-13#Text>.
18. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України в редакції від 05.08.2021 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
19. Шилінгов В.С. Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 48-51.

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.23>

Гуйван Петро Дмитрович,

докторант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
заслужений юрист України

ORCID ID: 0000-0003-3058-4767

СТРОКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЗАЄМИН ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ДОГОВОРУ РОЗДРІБНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

TERMS OF IMPLEMENTATION OF INTERACTIONS WHEN CONDUCTING A RETAIL PURCHASE-SALE AGREEMENT

Дана наукова стаття присвячена дослідженню темпоральних вимірів при регулюванні відносин щодо укладення та виконання договору роздрібною купівлі-продажу. Вказується, що саме специфіка предмету дозволяє виокремити цей вид правочинів із середовища договірних взаємин стосовно передачі власності, що унормовуються загальними правилами. В роботі приділена спеціальна увага тим правовим нормам відповідного розділу Цивільного кодексу, які викликають неоднозначне реагування серед спеціалістів. Так, піддана критиці невизначеність механізму ч. 3 ст. 700 ЦК України, який встановлює відповідальність продавця за безпідставне невиконання обов'язку щодо перевірки властивостей або демонстрації користування товаром до його купівлі. Вказано на відсутність причинного зв'язку між правопорушенням та юридичним наслідком його – санкцією. Надані пропозиції щодо коригування чинного законодавства. З'ясовані питання про момент і місце передачі товару за договором роздрібною купівлі-продажу. Особливо це важливо для випадків, коли згідно з диспозитивною нормою ст. 704 ЦКУ сторони домовилися про доставку товару покупцеві. В такому разі продавець зобов'язаний доставити його упродовж обумовленого строку за місцем, указаним покупцем, а якщо місце передання товару не вказане, – за місцем проживання чи місцезнаходження покупця. Подібна доставка має відбуватися у строк, про який домовилися сторони. Коли період виконання даного обов'язку не визначено у правочині, товар має бути доставлений у розумний строк. Детально вивчена правова ситуація навколо законодавчого правила, за яким покупець вправі протягом чотирнадцяти днів від часу продажу обміняти непродуктовий товар неналежної якості на аналогічний товар. Проведене дослідження дало змогу визначитися: правило ч. 1 ст. 707 ЦКУ веде мову про обмін речі, дефектність якої можна встановити відразу після її придбання, тобто, за наявності відкритих недоліків. Якщо ж дефект має прихований характер чи виявляється лише в процесі експлуатації, покупець має право вимагати від продавця чи виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі у разі виявлення ним протягом гарантійного або інших строків, встановлених обов'язковими для сторін правилами чи договором, недоліків, не застережених продавцем.

Ключові слова: прострочення сторони, розумний строк, момент передачі товару.

This scientific article is devoted to the study of temporal dimensions in the regulation of relations regarding the conclusion and execution of a retail sales contract. It is indicated that the specifics of the subject allow this type of transaction to be distinguished from the environment of contractual relations regarding the transfer of property, which are regulated by general rules. In the work, special attention is paid to those legal norms of the corresponding section of the Civil Code, which cause ambiguous reactions among specialists. Thus, the uncertainty of the mechanism of Part 3 of Art. 700 of the Civil Code of Ukraine, which establishes the responsibility of the seller for unjustified failure to fulfill the obligation to check the properties or demonstrate the use of the product before its purchase. It is indicated that there is no causal connection between the offense and its legal consequence – the sanction. Proposals for the adjustment of the current legislation have been provided. Questions about the moment and place of transfer of goods under the retail sales contract have been clarified. This is especially important for cases when, according to the dispositive norm of Art. 704 of the Civil Code, the parties agreed on the delivery of the goods to the buyer. In this case, the seller is obliged to deliver it within the stipulated period to the place specified by the buyer, and if the place of delivery of the goods is not specified, to the place of residence or location of the buyer. Such delivery must take place within the period agreed upon by the parties. When the period of performance of this obligation is not specified in the deed, the goods must be delivered within a reasonable time. The legal situation surrounding the legal rule, according to which the buyer has the right to exchange a non-food product of inadequate quality for a similar product within fourteen days from the time of sale, is studied in detail. The conducted research made it possible to determine: the rule of Part 1 of Art. 707 of the Civil Code talks about the exchange of a thing, the defectiveness of which can be established immediately after its purchase, that is, in the presence of open defects. If the defect is of a hidden nature or is revealed only during operation, the buyer has the

right to demand from the seller or manufacturer the replacement of the product with a similar product of appropriate quality or with the same product of a different model in the event that it is discovered by him during the warranty period or other periods established as mandatory for parties by the rules or the contract, defects not reserved by the seller.

Key words: *delay of the party, reasonable term, moment of transfer of the goods.*

Найпоширенішим проявом правовідносин з передачі майна у власність є договір роздрібної купівлі-продажу. Буквально щохвилини відбуваються такі взаємини між продавцем та покупцем, причому часто сторони навіть не усвідомлюють, що вчиняють дії, опосередковані нормами права. За великим рахунком, правове регулювання даних взаємин здійснюється, переважно, тим же юридичними інструментом, що притаманний для загального регулювання купівлі-продажу. Але, все ж мусимо відмітити деякі особливості темпоральних чинників, котрі відображають специфіку взаємозв'язків. Особливість цих відносин проявляється вже на етапі укладення такого договору, адже він є публічним, і за правилом публічної оферти продавець мусить здійснювати операції стосовно будь-якої особи, що до нього звертається [1, с. 103]. Зокрема, специфіка відносин проявляється стосовно предмету. Відповідно до статті 656 ЦК предметом договору купівлі-продажу є: 1) товар, який є у продавця на момент укладення договору; 2) товар, який буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому; 3) майнові права; 4) право вимоги. Інакше кажучи, за загальним визначенням предметом договору купівлі-продажу вважається майно (товар), яке визнане об'єктом права власності і не вилучене з товарообігу, а також майнові права та «майбутні речі» [2, с. 170]. Але для роздрібної торгівлі в силу того, що покупець вправі обирати товар з-поміж інших і укласти угоду на фіксованих умовах, а продавець мусить надати обрану річ, правило про «майбутні речі» не діє.

До обов'язків продавця за договором роздрібної купівлі-продажу належить надання покупцеві необхідної і достовірної інформації про товар, що пропонується до продажу. Із логічного тлумачення вказаного правила випливає, що такий обов'язок та кореспондуюче йому право покупця на отримання інформації про товар мають бути здійснені до укладення договору. Крім того, покупець вправі перед укладанням договору роздрібної купівлі-продажу оглянути товар, вимагати проведення в його присутності перевірки властивостей або демонстрації користування товаром. Відповідальність продавця настає у вигляді відшкодування збитків та односторонньої відмови покупця від договору, якщо даний обов'язок не буде ним виконано. Втім, припис ч. 3 ст. 700 ЦКУ,

котрий запроваджує подібну відповідальність, потерпає від певної невизначеності. Так, за законом ненадання покупцеві можливості ознайомитися з характеристиками товару у місці його продажу тягне появу у останнього збитків, завданих необґрунтованим ухиленням від укладення договору, а якщо договір укладено – право на відмову в розумний строк від договору, повернення сплачених за товар грошей та відшкодування збитків і моральної шкоди.

У даній нормі кидається в очі відсутність вказівки на наявність причинного зв'язку між правопорушенням та юридичним наслідком його – санкцією. Дійсно, відповідальність у вигляді компенсації збитків та моральної шкоди має наступати не у зв'язку з ненаданням інформації, а тоді коли даний неправомірний вчинок призвів до виникнення таких негативних наслідків. Про це має бути зазначено у диспозиції ч. 3 ст. 700 ЦКУ. Та якщо відповідальність, запроваджена коментованою нормою закону за неналежне виконання договору з огляду на ненадання попередньої інформації про товар, може стати дієвою у разі оформлення її причинно-наслідкового зв'язку, то відповідальність продавця за ухилення від укладення договору у зв'язку з ненаданням ним інформації про товар є відверто надуманою. Ми можемо уявити ситуацію, коли продавець в порушення законодавства не надає повної та достовірної інформації про товар, який хоче придбати покупець. Але важко уявити, що продавець, припустившись подібного порушення, з цієї причини необґрунтовано відмовився б від укладення договору. Радше то буде причиною для відмови покупця від укладення договору, але таку відмову не можна вважати безпідставною.

В літературі висловлена позиція, що предметом договору купівлі-продажу є товар, а також дії продавця щодо передання товару у власність та покупця – щодо оплати товару [3, с. 16]. При цьому сторони договору роздрібної купівлі-продажу можуть обумовити, що товар буде переданий від продавця до покупця у певний момент, віддалений у часі від дати укладення угоди, і протягом строку відстрочення товар не може бути переданий іншому продавцеві. Додаткові витрати продавця, пов'язані з забезпеченням передання товару покупцеві у встановлений час (на зберігання, доставку тощо), як правило, включається

до ціни. Коли покупець не з'явився у зазначений термін за товаром або не вчинив інших дій для його прийняття, вважається, що він відмовився від договору. Якщо ж на час передачі товару виявиться, що він відсутній у продавця (наприклад, всупереч домовленості він реалізував його третій особі), зобов'язання щодо передачі речі припиняється (ч. 2 ст. 620 ЦКУ), виникає охоронна вимога щодо відшкодування збитків.

Передача товару може відбуватися як у місці, визначеному продавцем, так і місці, де знаходиться покупець. Власне, за загальним правилом статті 532 ЦКУ зобов'язання щодо передачі товару має виконуватися у місці, де товар виготовлявся або зберігався. Для випадку роздрібною купівлі-продажу таке місце є торговельною точкою, що належить продавцеві – магазин, склад і таке інше. Разом з тим, згідно з диспозитивною нормою ст. 704 ЦКУ сторони можуть домовитися про доставку товару покупцеві. В такому разі продавець зобов'язаний доставити його упродовж обумовленого строку за місцем, указаним покупцем, а якщо місце передавання товару не вказане, – за місцем проживання чи місцезнаходженням покупця. Подібна доставка має відбутися у строк, про який домовилися сторони. Коли період виконання даного обов'язку не визначено у правочині, товар має бути доставлений у розумний строк. Зобов'язання з доставки вважається належно виконаним у момент вручення товару покупцеві, а у разі його відсутності – особі, що пред'явила квитанцію чи інший документ, який засвідчує договірні взаємини. Як бачимо, для даних відносин правило статті 530 ЦКУ про виконання зобов'язання з невизначеним строком на вимогу кредитора має конкретизацію: воно відбувається не в семиденний строк, а в інший – розумний. Прикро, що законодавець, широко застосовуючи у спеціальних нормах відступи від загального правила, не передбачив у ньому самого такої можливості, про що вже казалося в літературі [4, с. 302].

Як бачимо, у наведеному правилі законодавець детально регламентує характер поведінки контрагентів у ситуації, коли сторони за взаємною згодою змінюють встановлене законом місце виконання зобов'язання. В окремих випадках закон також відступає від загальної презумпції щодо виконання обов'язку передавання товару за місцем, обраним продавцем. Скажімо, якщо сторони уклали договір роздрібною купівлі-продажу за зразками (за описом, каталогом тощо), то належним часом виконанням вважається момент доставки товару у місце, встановлене договором, або місце проживання фізичної особи-покупця

чи місцезнаходження юридичної особи-покупця (ч. 2 ст. 702 ЦКУ). Тож, для даних відносин сторони можуть змінити місце передавання товару, але коли вони цього не зробили, правилом є виконання даного обов'язку за місцем перебування покупця. Передбачений у ст. 705 ЦКУ договір найму-продажу фактично є дублікатом договору найму з викупом. За умовами цього договору спочатку між сторонами упродовж обумовленого ними періоду відбуваються відносини з оплатного користування майном. Після закінчення даного строку, за домовленістю сторін, котра була досягнута на момент укладення правочину, право власності на річ переходить до покупця. Закінчення строку користування майном і набуття власності на нього може обумовлюватися моментом сплати договірної суми в повному обсязі.

Можна погодитися з позицією, викладеною у доктрині, що специфіка товару, який є складовою частиною предмета договору роздрібною купівлі-продажу товарів, є певним критерієм для виділення даного виду договору з-поміж інших договорів купівлі-продажу. Так, порівняно з іншими договорами цієї групи, товар має чітко сформовану ціль використання (особисте, домашнє чи інше використання, не пов'язане з підприємницькою діяльністю), чим індивідуалізує цей вид договору [5, с. 42]. Тож, законодавець запровадив деякі відмінності від загальних правил про купівлю-продаж. Скажімо, їх спостерігаємо при регулюванні наслідків прострочення виконання покупцем за договором роздрібною торгівлі свого грошового зобов'язання. Так, відповідно до загального правила ст. 693 ЦКУ таке прострочення є правопорушенням, котре тягне можливість застосування контрагентом – в даному випадку продавцем – оперативних заходів впливу на несправного боржника: зупинення чи припинення виконання зустрічного зобов'язання. Для роздрібною купівлі-продажу законодавцем обрано зовсім інший підхід: прострочення встановленою договором попередньої оплати товару, попри класичне визначення «прострочення» як правопорушення, таким не є. Воно за сутністю, наданою цьому вчинку у ч. 2 ст. 706 ЦКУ, є регулятивним повноваженням покупця, що свідчить про його односторонню відмову від договору. Навряд чи така правова побудова є доцільною. Якщо вже нормотворець бажає позбавити відмову від попередньої оплати з боку покупця статусу порушення договору, про це слід так прямо і заявити. Це можна зробити, виклавши дану норму, скажімо, у подібній редакції: *Покупець вправі відмовитися від встановленої у договорі попередньої оплати.*

Це одночасно означає відмову покупця від договору. Такий підхід усунув би використання термінів, притаманних правопорушенню (простороженню) при кваліфікації регулятивних вчинків.

Найбільша увага дослідників роздрібно-купівлі-продажу прикута до полеміки, котра останніми часом розгорнулася навколо правила про заміну речі на вимогу покупця. За текстом ч. 1 ст. 707 ЦКУ покупець вправі протягом чотирнадцяти днів від часу продажу обміняти недовольчий товар неналежної якості на аналогічний товар інших розміру, форми, габариту, фасону, комплектації тощо. Разом з тим, у ст. 9 Закону України «Про захист прав споживачів» йдеться, що приблизно у такий же спосіб та такий же строк відбувається заміна якісної речі, котра не влаштувала покупця за тими ж критеріями. Співставлення вказаних норм чинного законодавства спонукає окремих дослідників ставити питання про технічну помилку, допущену законодавцем, мовляв у Цивільному кодексі мова теж йде про товар належної якості [6, с. 133; 7, с. 21]. Не ідеалізуючи нашого нормотворця, все ж мусимо в даному разі виступити на його захист. Вважаємо, що він у основному цивільному акті та спеціальному законі свідомо виклав різні механізми, які стосуються порядку обміну неякісного та якісного товарів. Щоправда, було це зроблено досить незграбно, ототожнивши деякі якісні та темпоральні показники різних процесів, що і потягло їхнє досить поширене наразі взаємозмішування на практиці і, як бачимо, в літературі.

Правило ч. 1 ст. 707 ЦКУ веде мову про обмін речі, дефектність якої можна встановити відразу після її придбання, тобто, за наявності відкритих недоліків. Якщо ж дефект має прихований характер чи виявляється лише в процесі експлуатації, покупець має право вимагати від продавця чи виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі у разі виявлення ним протягом гарантійного або інших строків, встановлених обов'язковими для сторін правилами чи договором, недоліків, не застережених продавцем (ч. 1 ст. 708 ЦКУ). Такий правовий інструментарій цілком узгоджується із загальним приписом ст. 680 ЦКУ, звісно ж із певною конкретизацією, пов'язаною зі специфікою взаємин. Так, приміром, розумний строк для виявлення неприхованих дефектів обмежено чотирнадцятьма днями. Мабуть, розробники вважають двотижневий період достатнім для виявлення відкритих дефектів, і тут важко з ними сперечатися. Що ж стосується темпоральних критеріїв для усвідом-

лення покупцем прихованих недоліків, то обмін неякісного майна на аналогічне відбудеться, коли ці дефекти виявлені впродовж гарантійного чи іншого строку, вказаного у договорі чи правилах. Як бачимо, для обміну товару не застосовується загальне правило ст. 680 ЦКУ про необхідність виявлення недоліків в розумний строк протягом двох років від дати передачі товару. Утім, це зовсім не означає, що інші, крім обміну товару, вимоги охоронного характеру, передбачені у ст. 708 ЦКУ (розірвання договору, зменшення ціни, усунення недоліків тощо) також можуть пред'являтися при виявленні дефектів протягом 14 днів чи гарантійних строків. Позаяк закон не робить з даного приводу ніяких додаткових застережень, мусимо дійти висновку про можливість виявлення вказаних недоліків протягом розумного строку, але не більшого, ніж два роки. За таких обставин охоронна вимога буде належною. На наш погляд, подібний різнобій у підходах є недоліком чинного законодавства. Адже, абсолютно не зрозуміло, чому менший строк виявлення недоліків запроваджено лише у разі застосування однієї з передбачених законом охоронних вимог – заміни неякісного товару на аналогічний?

Та, повернімося до обміну неякісного недовольчого товару, придбаного за договором роздрібно-купівлі-продажу. Крім гарантійного строку, закон веде мову про періоди, встановлені обов'язковими для сторін договорами чи правилами. Звісно, у договорі сторони можуть обумовити будь-яку тривалість чинності обов'язку продавця стосовно якості проданого товару. Для цього потрібна лише домовленість сторін. Інша ситуація з'являється, якщо строк існування умови щодо належності товару встановлено імперативно у відповідних правилах, затверджених підзаконними актами. Саме впродовж таких строків може відбуватися заміна неякісного товару за ст. 8 ЗУ «Про захист прав споживачів», тоді як якісний товар підлягає заміні упродовж двох тижнів. Як бачимо, для виявлення недоліків та заміни неякісного товару встановлені свої темпоральні виміри, відмінні від такої ж дії щодо якісного товару, який не підійшов покупцеві за споживчими критеріями.

Утім, висловлені в літературі думки про невинуватеність змішування правил ст. 707 ЦКУ та ст. 9 ЗУ «Про захист прав споживачів» виникли не на порожньому місці. У перше чергу викликає численні запитання конструкція ст. 707 ЦКУ. Хай вона веде мову про заміну товару неналежної якості, тож має інший предмет, ніж подібне правило споживачього закону. Але незрозумілою є вимога даної норми, яка обумовлює реалі-

лізацію права покупця на розірвання договору (повернення придбаного товару продавцеві та отримання сплаченої за нього суми) неможливістю обміну в зв'язку з відсутністю у продавця відповідного товару. Дана юридична конструкція на пряму суперечить правилу наступної за нумерацією ст. 708 ЦКУ, у якій вказується на можливість обрання покупцем будь-якої з перелічених охоронних вимог при виявленні недоліків товару, у тому числі і його обміну чи відмови від договору. Викликає також подив позиція законодавця, за якою обміну або поверненню підлягають лише ті дефектні непродовольчі товари, які не були у споживанні, збережено їхній товарний вигляд та споживчі властивості. Адже, як відомо, саме з використанням товару, зазвичай, пов'язана можливість виявлення його недоліків.

На наше переконання, усунути вказані сенсові та сутнісні розбіжності між правилами статей 707 та 708 ЦКУ з одного боку, та між ст. 707 ЦКУ та ст. 8, 9 ЗУ «Про захист прав споживачів» – з іншого, можна лише чітко вказавши нормативно, що **положення ст. 707 ЦКУ застосовуються при виявленні відкритих недоліків товару, які можуть бути виявлені без його використання за призначенням**. Якщо ж дефекти не відповідають вказаним критеріям (є прихованими), застосовується правило ст. 708 ЦКУ, при цьому строки виявлення прихованих недоліків, або таких, виявлення яких можливе тільки внаслідок користування річчю, визначаються загальним положенням ст. 680 ЦКУ.

Отже, у ст. 707 ЦКУ йдеться про право покупця на обмін неякісного непродовольчого товару при виявленні очевидних відкритих дефектів, тоді як приписи ст. 708 ЦКУ стосуються строків та наслідків виявлення прихованих недоліків. Після такого виявлення у встановлені цими нормами періоди покупець вправі звернутися з відповідними вимогами до продавця. Дані вимоги мають охоронний характер, бо зумовлені наявністю порушення – недотримання продавцем умови про належну якість товару. Загальний порядок, включаючи і темпоральні його ознаки, виконання реалізації носієм свого суб'єктивного охоронного права та виконання боржником охоронного обов'язку вже детально описувався у цій праці. Однак, слід відмітити, що для роздрібною торгівлі встановлені спеціальні механізми задоволення окремих охоронних вимог покупця у зв'язку із виявленням ним дефектів придбаного майна. Вони встановлені у ст. 709 ЦКУ, котра при уважному її розгляді викликає суперечливі враження, переважно негативного змісту. По-перше, у частині 1

даної норми викладені загальні положення про обов'язок порушника виконати вимоги кредитора за охоронним зобов'язанням, в тому числі і компенсаційного змісту, що відповідають характеру необхідної поведінки будь-якого порушника. По-друге, у ч. 2, 3 статті встановлені часові межі виконання охоронного обов'язку продавцем або виготовлювачем товару, що є незвичним явищем для цивільного права.

Взагалі, виконання охоронного зобов'язання, як уже багаторазово вказувалося, може відбуватися у примусовому порядку, який застосовується державним судовим органом у результаті реалізації кредитором свого матеріального права на позов (домагання), або позасудовому. Затримка із виконанням таких охоронних вимог, що виникли із порушення, як відшкодування збитків, сплата неустойки тощо може вплинути на збільшення їхнього розміру. Тож, за чинною цивілістичною парадигмою можливість зростання санкцій, що почалися з порушенням, має спонукати несправного боржника до скорішого виконання охоронного обов'язку. Відтак, запровадження строків такого виконання є недоцільним, вони не стимулюють боржника, бо їхнє недотримання не тягне додаткової відповідальності. Що, власне і відображено у ч. 2 коментованої норми, де встановлений негайний чи чотирнадцятиденний період для заміни неякісного товару (двомісячний – якщо відсутній товар), але недотримання цих часових критеріїв ніяк не відображається на правовому становищі несправних боржників.

Та у коментованому наразі випадку законодавець пішов всупереч усталеним принципам і запровадив у ч. 5 ст. 709 ЦКУ відповідальність за несвоєчасне виконання охоронно-правового обов'язку. Так, вимога покупця про безоплатне усунення недоліків товару підлягає задоволенню продавцем або виготовлювачем протягом чотирнадцяти днів або, за домовленістю сторін, в інший строк. На вимогу покупця на час ремонту йому має бути наданий аналогічний товар. За кожний день прострочення продавцем або виготовлювачем усунення недоліків товару і невиконання вимоги про надання в користування аналогічного товару на час усунення недоліків продавець сплачує покупцеві неустойку в розмірі одного відсотка вартості товару. Як бачимо, дана санкція накладається на боржника за невиконання вимог, що становлять зміст іншої охоронно-правової санкції. Повторимо, такий підхід не є нормальним, він вихолощує як сутність, так і правове призначення захисного правового механізму і відповідальності, зокрема.

Як же вийти із цієї, здавалося б тупикової ситуації, з найменшими втратами: і дотриматися принципів цивілістики, з зберегти необхідний в окремих випадках правовий контроль за відновленням порушеного права особи. Єдиним прийнятним виходом із даного становища є принципова зміна концептуальних підходів щодо оцінки сутності відносин, вказаних, зокрема, у ст. 709 ЦКУ. При цьому різного забарвлення мають отримати, на перший погляд, однотипні взаємини в залежності від того, носять вони договірний характер, чи ні. Скажімо, вимоги покупця до продавця чи виготовлювача неякісного товару про безоплатне усунення недоліків, зменшення покупної ціни, заміну чи повернення товару, безумовно мають охоронний характер, і їхня реалізація є цивільно-правовою санкцією, що може застосовуватися у судовому чи позасудовому порядку. Але поряд із класичним варіантом здійснення охоронної правомочності шляхом пред'явлення вимог, можна було б запровадити для окремих – найбільш суспільно важливих відносин й іншу опцію реалізації охоронного зобов'язання – новацію його в нове регулятивне. Скажімо, трансформувати виклад ч. 2, 3 ст. 709 ЦКУ у подібний вигляд: **Продавець або виготовлювач зобов'язані укласти договір про заміну неякісного товару, безоплатне усунення недоліків товару, якщо до них звернеться покупець з відповідною заявою. Строк виконання такого договору становить чотирнадцять днів, якщо за домовленістю сторін не буде обумовлено інший період. За кожний день прострочення продавцем або виготовлювачем товару свого обов'язку щодо заміни товару чи**

усунення його недоліків та ненадання у тимчасове користування аналогічного товару нараховується неустойка в розмірі одного відсотка вартості товару.

Така конфігурація взаємин дозволить зняти всі проблеми. Обов'язок продавця чи виготовлювача неякісного товару здійснити його ремонт чи заміну забезпечуватиметься публічним характером відповідного договору. Укладення такого договору фактично означатиме новацію охоронного правовідношення, що виникло від часу порушення, в нове регулятивне. Охоронне зобов'язання з правом кредитора на отримання ремонту припиняється, припиняється і перебіг позовної давності за домаганнями з нього. Натомість виникає регулятивне між тими ж суб'єктами, котре має бути виконане в нормальному режимі боржником протягом встановленого часу, і можливість застосування примусу в цей період усувається. Якщо ж зобов'язання провести ремонт чи заміну неякісного товару не буде виконане своєчасно, виникає чергове охоронне відношення, до змісту якого входять усі вказані у ст. 708 ЦКУ захисні повноваження покупця плюс право на законну неустойку в розмірі одного відсотка вартості товару за кожен день прострочення. Ця санкція виникне за невиконання регулятивного зобов'язання, що відповідатиме загальним цивілістичним засадам правового регулювання. І саме у такий спосіб можна буде пояснити появу після ремонту нового перебігу гарантійного строку, адже даний строк є тривалістю регулятивного обов'язку щодо якості товару, який не може виникнути внаслідок реалізації охоронного відношення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Паснок А.О. Правова характеристика порядку укладення договору роздрібної купівлі-продажу товарів. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 102-107.
2. Полуніна О. О. Предмет договору купівлі-продажу. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія: Право*. 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 168-171.
3. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 К., 2011. 38 с.
4. Гуйван П.Д. Теоретичні питання строків у приватному праві: монографія. Харків: Право, 2014. 632 с.
5. Паснок А. Характеристика особливостей предмета договору роздрібної купівлі-продажу як однієї з його істотних умов. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 40-45.
6. Цивільне право України. У 2-х т. / За ред. В.І.Борисової, І.В.Спасибо-Фатєєвої, В.Л.Яроцького. К. : Юрінком Інтер, 2004. Т. 2. 552 с.
7. Бичкова С. Права покупця за договором роздрібної купівлі-продажу. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 11. С. 21-23.

УДК 343.43

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.24>

Гумін Олексій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права і процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-80-16-945x

НАКЛЕП ЯК ФОРМА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

DEFAMATION AS A FORM OF MORAL AND PSYCHOLOGICAL VIOLENCE (CRIMINAL-LEGAL ASPECT)

Мета статті полягає в аналізі клевети як соціально-морального та психологічного явища, яке своїми діями принижуює честь і гідність особи і призводить до негативних наслідків. В статті вказується, що Конституція України проголошує невід'ємне право людини на її свободу, честь, гідність, недоторканність і безпеку. Вона надає широкі права кожному громадянину на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань.

В статті наголошується, що серед правопорушень які спрямовані на приниження честі і гідності особи суттєву роль відіграє клевета як форма морально-психологічного насильства, що призводить до морально-психологічних страждань які зазнала особа в результаті протиправної поведінки щодо неї, членів її сім'ї, чи близьких родичів. Основний закон надає право кожній особі на судовий захист спрямований щодо спростування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї.

В статті підкреслюється, що окрім Конституції України права і свободи людини захищає Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, інші нормативно правові акти. КК України стоїть також на сторожі захисту честі, гідності та ділової репутації.

В статті наголошується, що клевета як суспільно небезпечна дія яка принижуює честь і гідність людини залишає глибокі рани в свідомості, емоційній та духовно-моральній сфері індивіда.

В статті встановлено, що клевета як форма морально-психологічного насильства визиває численні дискусії серед вчених. На даний час переважають концепції представники яких заперечують криміналізацію клевети та його юридичну відповідальність. Вони заявляють про те, що у ЦК України існують норми які захищають честь і гідність особи від клевети, а тому включати цю норму в КК України не слід.

Автор статті наголошує на тому, що клевета як суспільно-небезпечне, антиправове, антигуманне, антиморальне, антикультурне і антиестетичне явище спрямоване на приниження честі і гідності людини, що наносить глибокі рани її психіці та призводить до моральних страждань, а іноді й до трагічних наслідків, повинно характеризуватись законодавцем як кримінальне правопорушення, а винні особи притягуватись до кримінальної відповідальності.

В статті обґрунтовується, що кримінальна відповідальність за клевету виступає як важливий чинник превентивного попередження цілого ряду правопорушень які іноді призводять до трагічних наслідків.

В статті вказується, що сучасні ЗМІ повинні більш активно вести боротьбу спрямовану на загальнокультурне і морально-правове виховання населення, але в останній час спостерігається погоня деяких ЗМІ за так званими «жареними» фактами та подіями і тому з їх поля зору випадає критичний аналіз фактів клевети, допомоги правоохоронним органам у виявленні винних осіб та притягнення їх до кримінальної відповідальності.

В статті встановлено, що клевета – це ганебна поведінка, що свідчить про низький морально-етичний та культурний рівень осіб які його здійснюють. Норми моралі та цивільно-правові засоби не можуть повністю виконати роль не тільки стримуючого фактора, але й ефективно забезпечувати захист від клевети та образи. Сама логіка охорони прав і свобод особи від психологічної агресії та її негативних наслідків вимагає більш ефективної боротьби кримінально-правовими засобами.

Ключові слова: Конституція України, закони, ЗМІ, правопорушення, клевета, честь, гідність, особа, психічний стан, моральні страждання.

The purpose of the article is to analyze defamation as a socio-moral and psychological phenomenon, which by its actions, degrades the honor and dignity of a person and leads to negative consequences. The article states that the Constitution of Ukraine declares a person's inalienable right to his freedom, honor, dignity, inviolability, and security. It gives every citizen broad rights to freedom of thought and speech, on the free expression of views and beliefs.

The article emphasizes that among offenses aimed at degrading the honor and dignity of a person, defamation plays a significant role as a form of moral and psychological violence, which leads to moral and psychological suffering suffered by a

person as a result of illegal behavior towards him, his family members, or close relatives. The basic law gives every person the right to legal protection aimed at refuting inaccurate information about himself and his family members.

The article emphasizes that, in addition to the Constitution of Ukraine, human rights and freedoms are protected by the Criminal Code of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, and other normative legal acts. The Criminal Code of Ukraine is also on guard to protect honor, dignity, and business reputation.

The article emphasizes that defamation is a socially dangerous act that degrades the honor and dignity of a person and leaves deep wounds in an individual's emotional, spiritual, and moral sphere.

The article establishes that defamation as a form of moral and psychological violence causes numerous discussions among scientists. Currently, the general concepts are those whose representatives deny the criminalization of defamation and its legal responsibility. They claim that the Central Committee of Ukraine has norms that protect the honor and dignity of a person from defamation; therefore, this norm should not be included in the Criminal Code of Ukraine.

The article's author emphasizes that defamation as a socially dangerous, anti-legal, anti-humane, anti-moral, anti-cultural, and anti-aesthetic phenomenon is aimed at humiliating the honor and dignity of a person, which inflicts deep wounds on his psyche and leads to moral suffering and sometimes to tragic consequences should be characterized by the legislator as a criminal offense, and the guilty persons should be held criminally liable.

The article substantiates that criminal liability for defamation is an important factor in preventing a number of offenses that sometimes lead to tragic consequences.

The article indicates that the modern mass media should more actively fight for general cultural and moral, and legal education of the population, but recently some mass media have been chasing so-called "hot" facts and events, and therefore the critical analysis of defamation facts has been lost from their field of view. , assistance to law enforcement agencies in identifying guilty persons and bringing them to criminal responsibility.

The article states that defamation is shameful behavior, which indicates the low moral, ethical and cultural level of the persons who commit it. Norms of morality and civil legal remedies cannot fully fulfill the role of a deterrent factor and effectively protect against defamation and insult. The very logic of preserving a person's rights and freedoms from psychological aggression and its negative consequences requires a more effective fight by criminal legal means.

Key words: Constitution of Ukraine, laws, mass media, violations, defamation, honor, dignity, person, mental state, moral suffering.

Постановка проблеми. Проблема захисту прав і свобод людини, її здоров'я, безпеки, честі і гідності і у наш час залишається надзвичайно актуальною. Починаючи з античності вона у всі часи привертає увагу найбільш відомих представників науки, культури, юриспруденції.

Серед найбільш болючих проблем які хвилюють світовий соціум – насильницькі кримінальні правопорушення, що практично зачіпають всі сфери суспільного життя. Серед цих соціальних вад суттєве місце посідає така форма морально-психологічної поведінки особи як – наклеп.

Серед багатьох людських вад наклеп є одним з найпоширеніших морально-психологічних явищ в суспільному житті. Це антиправова, антиморальна, антигуманна дія спрямована проти іншої особи з метою помсти, реалізації власних матеріальних, службово-професійних інтересів, що в результаті принижує честь і гідність особи та спричиняє їй фізичні та моральні страждання.

В Україні неодноразово робилися спроби щодо прийняття закону спрямованого на криміналізацію наклепу. На жаль до цього часу ця проблема залишається не вирішеною. Суттєвою причиною яка стоїть на заваді прийняття закону спрямованого на криміналізацію наклепу відмова законодавця від його ґрунтовного аналізу як наукою так і практикою. Слід вказати й на те, що на заваді прийняття закону в Україні – це існуючі дискусії

серед вчених, що в результаті призвело до виключення цієї правової норми з орбіти обговорення у Верховній Раді України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема наклепу як морально-психологічного насильства спрямованого на приниження честі і гідності особи привертало увагу законодавців починаючи з античності. Вона є актуальною і у наш час. Серед вітчизняних вчених які аналізували деякі аспекти цієї проблеми та відстоювали необхідність запровадження кримінальної відповідальності за наклеп – Л. Багрій-Шахматов, Д. Балабанова, І. Бандурка, В. Бортник, І. Кириченко, М. Коржанський, А. Митрофанов, В. Мульченко, В. Навроцький, В. Підгородинський, О. Субботенко, П. Фріс, М. Хавронюк, О. Храмцов, М. Шумило, С. Яценко та ін.

Відаючи належне вищезитованим поважним авторам, слід вказати на те, що ця проблема особливо у наш час вимагає подальшого активного і комплексного дослідження.

Мета статті полягає в аналізі наклепу як суспільно небезпечного кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Наклеп як соціальне явище привертає увагу як юристів так і філософів починаючи з античності. Про його актуальність у наш час свідчить прийняття нормативно-правових актів серед яких чільне місце

посідає Конституція України. Так, в ст. 68 чітко визначено «Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України не посягаючи на права і свободи, честь і гідність інших людей» [1].

У ст. 3 Конституції України чітко прописані норми спрямовані на захист честі і гідності людини і громадянина. «Людина її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю» [1].

Поряд з цими правами Конституція надає широкі права кожній людині на свободу думки і слова. На вільне вираження поглядів і переконань. Але якщо на особу поширюється неправдива, а інколи і цілеспрямована брехлива інформація, що ганьбить її гідність, честь та ділову репутацію, Конституція України бере під захист таку особу. Так в ст. 32 Конституції України передбачено право особи на судових захист спрямований щодо спростування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї.

Історично наклеп як антиправова, антиморальна і ганебна дія і поведінці особи характеризувався в Давньому Римі як *infamia* – безчестя, що «принижували честь і гідність римського громадянина» [2, с. 111]. Особи, які вчиняли ганебні вчинки «наклеп... злий умисел або обман притягуватись до кримінальної відповідальності» [3, с. 182].

В Київській Русі надзвичайно прискіпливо приділялась увага захисту честі і гідності людини. Так, в «Руській правді» наклеп як образа характеризувався як ганебний вчинок. «Отримати таку образу означало не тільки відчувати зневагу до свого «Я», а й бути знеславленим, ризикувати своїм добрим іменем, суспільною думкою про себе» [4, с. 109].

Історія кримінальної політики України свідчить про те, що Закон про наклеп та кримінальну відповідальність був включений в ст. 125 Кримінального кодексу України в 1960 р. Однак, із прийняттям у 2001 р. нового Кримінального кодексу України наклеп не отримав правового статусу. З того часу на розгляд Верховної Ради України неодноразово виносилися законопроекти, спрямовані на доповнення КК України статтею про наклеп. Яскравим прикладом щодо прийняття закону спрямованого на криміналізацію наклепу є проекти законів України № 2086 від 22.02.2008 р., №11013 від 19.07.2012 р.; № 3879 від 14.01.2014 р., закон про наклеп і кримінальну відповідальність, а також закон «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп»: проект закону № 9306 від 20.11.2018 р. [13].

Однією з причин відмови законодавця від прийняття закону про криміналізацію наклепу є різні протилежні погляди науковців. Серед вчених ведеться дискусія, щодо криміналізації кримінальної відповідальності за наклеп.

Серед деяких вчених існує думка про те, що «норми кримінального законодавства, якими передбачено кримінальну відповідальність за наклеп є просто застарілими і достатньо буде цивільної відповідальності за такі діяння» [5, с. 174].

Слід зауважити, що за останні роки активно проводиться пропаганда в ЗМІ про те, що впровадження кримінальної відповідальності за наклеп є протидією, що «перешкоджає діяльності журналіста» [6, с. 243-249]. Отже, робиться висновок, що притягнення до кримінальної відповідальності за наклеп та інші негативні дії вербального характеру є порушенням права на свободу вираження думки.

Інші доводять, що у ЦК України існують норми, які захищають честь і гідність особи від наклепу і вони як зауважує О. Кохановська «відповідають міжнародним стандартам» [7, с. 31-32].

Вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що дійсно у ст. 23 Цивільного Кодексу України визначає перелік у чому саме полягає моральна шкода; фізичний біль та страждання, яких фізична особа зазнала в результаті з протиправною поведінкою щодо неї, членів її сім'ї чи близьких родичів, душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; приниження честі та гідності фізичної особи, а також її ділової репутації» [8, с. 7].

Стосовно Кримінально кодексу України то важливим завданням яке він виконує це охорона прав і свобод людини в якому суттєве місце посідає захист її честі, гідності та ділової репутації.

Так, стаття 182 КК України вказує, що наклеп порушує недоторканість приватного життя. Так, наприклад, наклеп в основу якого помста одному з членів подружжя може визвати насильство чоловіка над дружиною. Згідно ст. 126-1 це може призвести до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особі [9].

Наклеп – може поширюватись в формі необ'єктивної, недостовірної часто брехливої інформації, а також за «допомогою ЗМІ, електронних комунікацій тощо» [10, с. 407].

У наш час існує нагальна потреба у всебічному аналізі наклепу не тільки юридичними дисциплінами, але й іншими гуманітарними науками.

У цьому аспекті варто погодитись з Л. Шувальською про те, що такий підхід дозволяє виявити справжні причини й умови вчиненого правопорушення, а також правильно оцінити його суспільну небезпеку, дати вчинкові «правильну кримінально-правову кваліфікацію» [10, с. 4].

Суттєвим недоліком на наш погляд є той факт, що в кримінальній теорії бракує всебічного аналізу емоційного стану особи під час вчинення правопорушень, на що справедливо вказує Р. Вареша про те, що «емоційний стан особи, залишається практично не вивченим» [11, с. 598].

У чинному КК України використовується цілий ряд термінів пов'язаних з насильством, серед яких «знущання» та інші антиправові дії, що в результаті призводить до фізичних та моральних страждань. Будь-яке насильство об'єктивно включає в свою орбіту конфлікт.

Особливо небезпечною в наш час є наклеп як одна з форм поширення необґрунтованої конкретними фактами публікацій в пресі, що можуть зганьбити честь і гідність особи, підірвати її моральний і професійний авторитет. Як справедливо вказує М. Шумило, – «така інформація в свідомості громадськості є надто «живучою» і вимагає значних зусиль від людини, щоб відновити своє добре ім'я» [12, с. 260]. Не слід забувати, що вона залишає свій глибокий чорний слід в свідомості і призводить до морально-психологічних страждань і навіть до трагічних наслідків.

Враховуючи актуальність наклепу як протиправного соціального явища в проекті Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» в ст. 151-2, в п. 1, – наклеп, тобто умисне поширення завідомо неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність іншої особи або підривають її ділову репутацію [13].

Слід взяти до уваги, що криміналізація наклепу сприятиме протидії вчиненню найбільш важких правопорушень (вбивств, різних видів тілесних ушкоджень), а також забезпечить превентивний попереджувальний вплив на всіх учасників суспільних відносин.

Замислюючись над проблемою чому у наш час, у високорозвиненому інформаційному просторі,

в достатньо високому показнику рівня освіти, особливо серед молоді спостерігається падіння моралі, загальної та етико-комунікативної культури. У цьому складному соціальному процесі взаємодії суспільства, держави і людини важливу роль відіграють ЗМІ.

Сучасні ЗМІ України повинні більш активно вести боротьбу спрямовану на загальнокультурне і морально-правове виховання населення допомагати правоохоронним органам у їх боротьбі щодо захисту прав і свобод честі і гідності громадян України. Важко переоцінити вплив ЗМІ на світогляд свідомості та психологію широких мас населення які часто не критично, тенденціозно публікують матеріали які не відповідають дійсності.

Таким чином, проблема криміналізації наклепу вимагає не тільки всебічного комплексного аналізу але й активної участі законодавця. Тільки такий підхід може призвести до позитивних результатів.

Висновок. Наклеп як форма морально-психологічного насильства, що принижує честь і гідність особи та спричиняє їй моральні страждання, негативно впливає на її самопочуття, настрої, а в цілому діяльність і поведінку, що визиває дискусії серед вчених, пов'язану щодо прийняття Закону спрямованого на криміналізацію наклепу та його юридичну відповідальність.

Кримінальна відповідальність за наклеп виступає як важливий чинник превентивного попередження які утримують індивіда від вчинення правопорушень. У цьому аспекті суттєву роль щодо формування як загальної так і правової культури населення відіграють ЗМІ. Вони повинні разом з правоохоронними органами вести боротьбу з правопорушеннями у тому числі із наклепом.

Суттєву роль відіграє комплексний аналіз цього явища в якому активну участь повинні окрім юридичних наук брати участь гуманітарні дисципліни.

Необхідно творчо вивчати зарубіжний передовий досвід щодо криміналізації наклепу та прийняття законодавцем необхідних нормативно-правових актів спрямованих на його криміналізацію. Така діяльність дає можливість вести більш активну і рішучу боротьбу щодо захисту людини від протиправних посягань на її честь і гідність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Конституція України: чинне Законодавство станом на 02 лютого 2018 р. Офіц. текст. Київ, Алерта, 2018. 80 с.
2. Задорожний Ю. А. Основи римського приватного права: навч. посіб. Київ: Істина, 2012. 344 с.
3. Підпригора О. А., Харитонова Є. О. Римське право: Підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
4. Мікуліна М. Відшкодування майнової та моральної (немайнової) шкоди завданої незаконними діями: ретроспектива і сьогодення. *Право України*. 2004. № 12. С. 109-111.

5. Підгородинський В. М. Злочини проти честі та гідності особи в теорії кримінального права : монографія. Одеса : Юридична література, 2019. 352 с.
6. Паликівський В. І. Кримінальна відповідальність за дифамацію. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 243-249.
7. Кохановська О. В. Проблема захисту честі, гідності й ділової репутації особи в Цивільному кодексі України. *Вісник Верховного суду України*. 2005. № 6 (58). С. 31-35.
8. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003. Редакція від 01.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
9. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05.04.2001. Редакція від 19.08.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. Шувальська Л. М. Встановлення судом особливостей суб'єкта насильницького злочину проти життя та здоров'я: психолого-правові засади : автореф. дис. канд. юрид. наук. спец. : 19.00.06 – юридична психологія. Київ. 2013. 19 с.
11. Вареша Р. В. Вчення про суб'єктивну сторону злочину : монографія. Київ : Алерта, 2018. 1106 с.
12. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Ареіс, 2001. 329 с.
13. Проект закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо встановлення відповідальності за наклеп» № 9306 від 20.11.2018. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64959.

УДК 343.122:343.121:343.22:343.6:343.226

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.25>

Комаринська Юлія Борисівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри криміналістики та судової медицини

Національної академії внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-1747-1816

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ

CRIMINAL CLASSIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES RELATED TO DOMESTIC VIOLENCE

В цивілізованому, демократичному суспільстві визначним є верховенство права. Саме тому, на шляху України до європейської спільноти необхідним є не лише модернізація політичних та економічних засад державної політики, подолання технологічної відсталості, розробка та реалізація новітніх технологій, створення нових робочих місць, тощо, а й реформування та вдосконалення методів боротьби із кримінальними правопорушеннями, що посягають на права громадян.

Кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством мають широкий резонанс не лише у зв'язку із небезпекою, яку воно несе життю та здоров'ю осіб, що стають учасниками таких подій, а й у зв'язку із тим, що вони наносять шкоду здоровому розвитку дітей та підлітків, перешкоджають формуванню сімейних цінностей в суспільстві. Збільшення вчинення таких кримінальних правопорушень негативно впливає на соціальний розвиток країни та на забезпечення різноманітних гуманітарних потреб населення. Подоланню такого суспільно небезпечного явища як насильство в загальному розумінні та домашнє насильство зокрема, сприяє модернізація та вдосконалення процесу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із ним. На сьогодні потребують вдосконалення механізми реагування державних інституцій на прояви домашнього насильства, процес притягнення винуватців до відповідальності, зокрема кримінальної, та відповідно вдосконалення процесу судового розгляду відповідних проваджень.

Така діяльність, в свою чергу, передбачає розробку нових методик із розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, які повинні враховувати все різноманіття способів його вчинення та приховування, мотиви вчинення насильницьких дій, місця та механізм вчинення протиправних діянь, тобто всі криміналістичні та кримінально-правові характеристики кримінального правопорушення. Визначальними для створення ефективної методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством є пізнання процесів, що відбуваються під час вчинення зазначених кримінальних правопорушень, визначення причинно-наслідкових зв'язків між учасниками події, виокремлення закономірностей відображення такої діяльності у матеріальному середовищі, узагальнення та систематизація особистісних характеристик як кривдника так і жертви.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, домашнє насильство, розслідування, криміналістична класифікація.

In a civilized, democratic society, the rule of law is important. That is why, on Ukraine's path to the European community, it is necessary not only to modernize the political and economic foundations of state policy, overcome technological backwardness, develop and implement the latest technologies, create new jobs, etc., but also to reform and improve the methods of combating criminal offenses, which encroach on the rights of citizens.

Criminal offenses related to domestic violence have a wide resonance not only in connection with the danger it poses to the life and health of persons who become participants in such events, but also in connection with the fact that they cause harm healthy development of children and adolescents, hinder the formation of family values in society. The increase in the commission of such criminal offenses negatively affects the social development of the country and the provision of various humanitarian needs of the population. Overcoming such a socially dangerous phenomenon as violence in general and domestic violence in particular is facilitated by the modernization and improvement of the process of investigating criminal offenses related to it. Today, the mechanisms of response of state institutions to manifestations of domestic violence, the process of bringing the perpetrators to justice, in particular criminal, and, accordingly, the improvement of the process of judicial review of the relevant proceedings, need to be improved.

Such activity, in turn, involves the development of new methods for investigating criminal offenses related to domestic violence, which must take into account all the variety of ways of committing and concealing it, motives for committing violent acts, places and mechanisms of committing illegal acts, that is, all forensic and criminal law characteristics of a criminal offence. Determinant for the creation of an effective methodology for the investigation of criminal offenses related to domestic

violence are the knowledge of the processes that take place during the commission of the specified criminal offenses, the determination of cause and effect relationships between the participants of the event, the identification of patterns of reflection of such activity in the material environment, generalization and systematization of personal characteristics of both the offender and the victim.

Key words: *criminal offense, domestic violence, investigation, forensic classification.*

Постановка проблеми. Криміналізація домашнього насильства відбулася в Україні не так давно, на відмінну від тривалості існування цього негативного явища. Незважаючи на значні кроки у суспільстві в напрямку подолання домашнього насильства, в тому числі наукових досліджень, проблема попередження та розслідування випадків прояву насильства з боку одного із членів родини відносно іншого, на сьогоднішній день, залишається невирішеною. Потребують вдосконалення механізми реагування державних інституцій на прояви домашнього насильства, процес притягнення винуватців до відповідальності, зокрема кримінальної та відповідно вдосконалення процесу судового розгляду відповідних проваджень.

Розслідування фактів домашнього насильства само по собі є складним процесом, що обумовлений його латентністю та особливою протидією розслідування зі сторони всіх учасників правопорушення, а кримінальні правопорушення, пов'язані із ним мають ще більш складний характер, що в свою чергу створює перепони як під час розслідування, так і під час їх доведення у судовому розгляді. Створення криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством дозволить слідчому обрати найбільш дієві та оптимальні напрямки їх розслідування.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми розслідування, запобігання та протидії домашньому насильству досліджувалися в працях багатьох учених, зокрема таких, як Н. М. Ахтирська, А. Б. Блага, О. В. Бойко, І. А. Ботнаренко, Т. Р. Гуменникова, М. В. Євсюкова, Т. В. Іщенко, М. О. Качинська, Р. В. Кифлюк, Н. В. Коломоєць, Л. В. Крижна, Т. П. Матюшкова, А. С. Метіль, С. О. Павлиш, О. В. Пчеліна, Ю. М. Слухаєнко, Г. О. Христова, К. А. Шаповал й інші.

Більшість наукових напрацювань належать до характеристики домашнього насильства, в тому числі їх соціологічного й психологічного аспектів; питань адміністративно-правових засад боротьби з ним; кримінально-правової кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством; тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій за участі жертв від насильницьких протиправних діянь; специфіки використання спеціальних знань під час досудового розслідування насильницьких кримінальних правопорушень [1, с. 330]. Однак Аналіз

судової та слідчої практики вказує, що, зазвичай, під час вчинення домашнього насильства відбувається поєднання форм насильства, переростання однієї в іншу та у вчинення більш тяжкого кримінального правопорушення. Тому виникає потреба у розробці дієвої методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, а зазначенні дослідження є суттєвим підґрунтям для створення такої методики.

Мета статті – на основі розуміння спільних характеристик, притаманних певним видам кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, провести розмежування окремих категорій таких правопорушень, на основі кримінально-правових та криміналістично значущих характеристик.

Виклад основного матеріалу. Класифікаційна робота допомагає виявити в досліджуваних об'єктах найбільш характерні ознаки, їх повторюваність, встановити певні закономірності та особливості об'єктів і на цій основі обґрунтувати вибір цілей, методів їх обробки і аналізу. Класифікація – це науковий метод дослідження природи об'єктів та явищ із використанням визначених правил щодо їх систематизації [2].

Проблеми побудови загальної системи криміналістичної класифікації злочинів у методиці розслідування привертала увагу багатьох вчених-криміналістів. Дослідження питань криміналістичної класифікації злочинів знайшло відображення у наукових публікаціях Р.С. Белкіна, О.Н. Васильєва, І.О. Возгриня, І.Ф. Герасимова, С.О. Голунського, О.Н. Колесніченка, В.О. Коновалової, Г.А. Матусовського, В.О. Образцова, Б.М. Шавера, В.Ю. Шепітька, І.М. Якімова та ін. Проте спостерігаються різні підходи до підстав класифікації, назв класифікаційних груп, а також розробки криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів. Ця проблематика різними авторами досліджувалась по-різному і, відповідно, дослідження відрізнялись за змістом і результатами [3].

Ми погоджуємось з тими авторами, які стверджують, що у криміналістиці класифікація злочинів ґрунтується на поєднанні кримінально-правових і криміналістичних критеріїв. В основі такої класифікації, зокрема за класами, групами, підгрупами, видами та різновидами, передусім мають бути кримінально-правові ознаки [4, с. 33-34].

Узагальнюючи думки науковців, результати анкетування практичних працівників, а також спираючись на кримінально-правове законодавство доречним буде, в першу чергу, провести розподіл кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством за ступенем суспільної небезпеки на дві групи:

1) кримінальні проступки, пов'язані із домашнім насильством;

2) злочини, пов'язані із домашнім насильством.

Тому до першої групи слід віднести кримінальні проступки, що частіше за інші пов'язані із домашнім насильством: умисне легке тілесне ушкодження (ч. 1, 2 ст. 125 КК України); побой та мордування (тільки ч. 1 ст. 126 КК України); погроза вбивством (тільки ч. 1 ст. 129 КК України); експлуатація дітей (тільки ч. 1 ст. 150 КК України); примушування до вступу в статевий зв'язок (тільки ч. 1, 2 ст. 154 КК України); порушення недоторканості житла (тільки ч. 1 ст. 162 КК України); ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України); ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК України); порушення недоторканості приватного життя (тільки ч. 1 ст. 182 КК України); шахрайство (тільки ч. 1 ст. 190 КК України); заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК України); погроза знищення майна (ст. 195 КК України); жорстоке поводження з тваринами (тільки ч. 1 ст. 299 КК України); створення або утримання місць розпусти і звідництва (тільки ч. 1 ст. 302 КК України); спонукування неповнолітніх до застосування допінгу (тільки ч. 1 ст. 323 КК України); невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або непроходження програми для кривдників (ст. 390-1 КК України); порушення правил адміністративного нагляду (ст. 395 КК України).

До другої групи, тобто до злочинів, пов'язаних із домашнім насильством слід віднести злочини, що в свою чергу поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі, тобто відповідно до кримінального законодавства [5] це діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років (нетяжкий злочин), або у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років (тяжкий злочин), або ж у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі

на строк понад десять років або довічного позбавлення волі (особливо тяжкий злочин).

Переважає більшість злочинів даної групи, що вчиняються в наслідок домашнього насильства або пов'язані із ним, стосуються злочинів проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, проти власності та проти волі, честі та гідності особи.

Наступною класифікаційною ознакою, що виходить з кримінально-правової характеристики, є форма злочинної діяльності – співучасть. Відповідно до статті 26 ККУ співучасть у кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення [5].

Спільна участь у вчиненні злочину передбачає: 1) об'єднання окремих зусиль кожного співучасника у взаємообумовлену злочинну діяльність усіх співучасників; 2) те, що вчинюваний співучасниками злочин є єдиним для них усіх; 3) спрямування зусиль кожного співучасника на досягнення загального результату злочину; 4) причинний зв'язок між діянням всіх співучасників і загальним злочинним результатом. Спільна участь у вчиненні злочину може проявитися як у дії, так і в бездіяльності. Головною рисою спільності дій (бездіяльності) співучасників є те, що дії (бездіяльність) кожного з них є складовою частиною загальної діяльності з вчинення злочину. Вони діють разом, роблячи кожний свій внесок у вчинення злочину [6].

В криміналістичній науці співучасть у злочинній діяльності, в переважній більшості, розглядається у методиці розслідування злочинів різної категорії, вчинених організованими злочинними групами. Стосовно кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством також непоодинокі випадки коли такі кримінальні правопорушення вчиняються у співучасті, це випадки коли злочинні дії двох і більше членів подружжя направлені відносно пристарілих батьків (або одного з них), або подружжя, що є опікунами неповнолітніх осіб, дітей-інвалідів, дітей з психічними/фізичними вадами обмежують їх свободу, примушують працювати (зазвичай жебракувати), використовують у сексуальних злочинах тощо.

Такої ж думки притримуються О. Ф. Долженков і І. Г. Поплавський. Ними зазначено, що насильство в сім'ї, окрім побутових проявів, виступає і в інших формах, які торкаються інтересів злочинності і, зокрема, організованої. Автори визначають такі його форми: насильницьке використання малолітніх і неповнолітніх громадян до здійснення чи потурання у скоєнні різних злочи-

нів (з поміж них, найчастіше за етичним принципом); організоване нелегальне вивезення з України організованою злочинністю молодих жінок і неповнолітніх дітей у країни Європи і Азії для використання їх у секс-бізнесі; вивезення малолітніх дітей для продажу за кордоном особами, що бажають їх усиновити, купівля дітей у батьків з неблагополучних сімей; спостерігається тенденція використання підлітків і юнаків з неблагополучних і малозабезпечених сімей для виконання злочинних задумів керівників злочинних організованих груп; «продаж» окремих членів сім'ї, що за якихось причин виявилися боржником, в економічне рабство (безоплатна, тяжка робота; фізичне знищення одного члена сім'ї іншим для одержання матеріальної вигоди) як найвища форма насильства в сім'ї [7, с. 51-53; 8, с. 49].

Враховуючи зазначене, можливим є провести наступний розподіл:

- 1) кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством вчиненні у співучасті;
- 2) кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством вчиненні одноосібно.

Як ми і зазначали вище кримінально-правова характеристика є лише однією з підстав для проведення криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень. Так Гусева В. О. справедливо зазначає, що незважаючи на те, що така класифікація застосовується для вирішення багатьох криміналістичних завдань, вона не може врахувати закономірності, важливі в криміналістичному відношенні, а в зв'язку з цим і забезпечити в повному обсязі потреби криміналістичної теорії і слідчої практики. Слід зауважити, що ознаки, які впливають на кваліфікацію злочинів та ознаки, що визначають напрямок розслідування не завжди співпадають. У зв'язку з цим кримінально-правової класифікації злочинів мало для криміналістичних цілей, в тому числі побудова криміналістичної класифікації злочинів і методик їх розслідування, визначення напрямку розслідування, встановлення особи злочинця та інших обставин, часто не мають значення для кримінального права, такі ознаки мають важливе значення для криміналістики, наприклад, спосіб вчинення злочину (що включає в себе підготовку, вчинення та приховування злочинного діяння), місце скоєння злочину, мотив, час тощо [9, с. 70].

Переходячи до криміналістичного обґрунтування класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, вважаємо доцільним, в першу чергу, визначити класифікацію опираючись на особливостях такого елемента криміналістичної характеристики, як особа злочинця.

Як вже зазначалось раніше кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством мають складний неоднорідний характер, що обумовлений не лише проблемою кваліфікації таких діянь, а й характеризуються своєю латентністю та тривалим періодом, так би мовити накопиченням та зростанням напруги, сили їх вчинення. Непоодинокі випадки, коли жертва домашнього насильства, не в змозі терпіти систематичне знущання, сама чинить насильницькі дії відносно кривдника, такі як вбивство. Саме систематичність та наростання жорстокості дій кривдника призводить до сплеску агресії відносно нього ж самого з боку інших членів сім'ї, як приклад, коли неповнолітні захищають мати від кривдника-батька вбиваючи його.

Зазначене дозволяє виокремити наступні групи:

- 1) кримінальні проступки та злочини, що вчинені особою-кривдником;
- 2) кримінальні проступки та злочини, що вчинені особою-жертвою домашнього насильства, тобто направленні відносно кривдника;
- 3) кримінальні проступки та злочини, що вчинені третьою особою, яка вчиняє ці дії захищаючи жертву домашнього насильства, також направленні відносно кривдника.

Класифікувати кримінальні правопорушення за особою потерпілого, можливо наступним чином: відносно малолітньої або неповнолітньої особи; відносно жінки/чоловіка; відносно особи похилого віку; відносно особи, яка перебуває під опікою; відносно усиновленої особи; відносно особи з інвалідністю; відносно особи з фізичними або психічними вадами; відносно внутрішньо переміщеної особи.

Також слід зазначити, що особливості взаємозв'язку між злочинцем та потерпілим, також є класифікаційно-значимими. Тому нами виділено наступні групи: насильство між подружжям, між співмешканцями, тобто парою без реєстрації шлюбу, між колишнім подружжям; насильство між батьками та малолітніми або неповнолітніми дітьми; насильство між батьками та дорослими дітьми, причому жертвами такого насильства може бути як з боку батьків так і відносно них зі сторони дітей; насильство між дітьми однієї родини; насильство між опікунами та підопічними, причому підопічними можуть бути як дорослі особи (переважно особи похилого віку) так і діти; насильство між родичами різного ступеня родинності.

Наступним критерієм криміналістичної класифікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством є мотив здійснення насильства. Визначення мотиву, тобто обставин, що є «тригером» для виникнення агресії в результаті домашнього насильства, дозволяє слід-

чому визначити тактику отримання вербальної інформації, тактику проведення слідчих (розшукових дій) тощо.

Тому ґрунтуючись на аналізі слідчої практики та наукових досліджень, відповідно до мотивів вчинення досліджуваних нами кримінальних правопорушень, нами виділено такі групи: 1) кримінальні правопорушення вчиненні з ворожих мотивів, які проявляються у стані емоційного збудження злочинця. Слід зазначити, що за таких мотивів особою злочинця може виступати як особа, яка чинить домашнє насильство так і особи, стосовно яких це насильство чиниться; 2) мотиви зміцнення свого авторитету у сім'ї; 3) мотиви збереження сім'ї; 4) кримінальні правопорушення вчиненні з мотивів ревнощів; 5) корисливі мотиви.

Наступними класифікаційними елементами є спосіб вчинення та спосіб приховування кримінального правопорушення, які в свою чергу є досить різноманітними. Враховуючі законодавчі положення та узагальнюючі матеріали слідчої та судової практики, вважаємо за доцільне визначити наступну класифікацію:

– за способом вчинення, формою протиправної діяльності: 1) кримінальне правопорушення вчинене способом заподіяння фізичної шкоди життю та здоров'ю людини; 2) кримінальне правопорушення, вчинене способом, що несе шкоду психічному здоров'ю людини; 3) кримінальне правопорушення, вчинене способом, який посягає на статеву свободу та статеву недоторканість; 4) кримінальне правопорушення, вчинене способом, що обмежує доступ людини до матеріальних потреб (позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів; примушування до праці, заборону навчатися тощо); 5) сімейний кіднепінг;

– за способом приховування: приховування систематичності вчинення насильницьких дій шляхом маскуванн слідів побоїв і мордування, заперечення психологічного тиску та економічних обмежень, сексуального насилля; приховування кримінальних правопорушень, що вчиняються в наслідок домашнього насилля, наприклад інсце-

нування нещасного випадку або вбивства, інсценування самогубства або зникнення особи.

Звичайно, не можливо, під час розробки методики розслідування кримінальних правопорушень, обійти увагою такий елемент криміналістичної характеристики як місце вчинення кримінального правопорушення. Зрозуміло, що територія вчинення домашнього насильства та відповідно пов'язаних із ним кримінальних правопорушень, зазвичай, це спільне помешкання та прилегла територія, однак суттєвого значення для планування розслідування та обрання тактики, має місцевість в якій воно вчиняється. Так особистісні характеристики учасників конфлікту якщо вони мешкають у сільській місцевості суттєво відрізняються від жителів міста, що обумовлено і ступенем достатку в родині, освіченості, працевлаштованості, доступності до правосуддя, численності родини тощо. У таких категорій осіб різний менталітет, різне сприйняття звичаїв та дотримання їх. Відповідно і механізм вчинення кримінального правопорушення та слідова картина будуть мати суттєві відмінності, що матиме визначальне значення для розслідування.

Тому, враховуючі відмінності в умовах проживання сільських і міських осіб, можливим є виокремлення ще однієї групи: 1) кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством вчиненні в умовах великого міста; 2) кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством вчиненні в умовах сільської місцевості.

Висновок. Отже враховуючи ту обставину, що кримінальні правопорушення мають досить широке коло характеристик, відповідно і коло критеріїв для проведення криміналістичної класифікації достатньо широке, вони різноманітні, але й взаємообумовлені. Кожна із наведених класифікацій є підґрунтям не лише для висування слідчим під час розслідування криміналістичних версій, знання та розуміння останніх дозволяє слідчому визначити причинно-наслідкові зв'язки кримінальної події, що забезпечує ефективність у виявленні, зборі та обробці доказової інформації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Пчеліна О.В. Перспективність побудови методики розслідування домашнього насилля. *Юридичний науковий журнал*. 2020. № 4. С. 330–332. URL: DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/79>.
2. Порівняння класифікації та типологізації. Інформатика (google.com). URL: <http://sites.google.com/site/programuvannapaskal/metodicna-skarbnicka/porivnanna-klasifikacii-e-ta-tipologizacii-e> (дата звернення: 16.09.2022).
3. Сова Ю.З. Поняття та види криміналістичної класифікації злочинів. Smekni.com : веб-сайт. URL: <http://smekni.com/a/36282-2/ponyattya-ta-vidi-kriminalstichno-klasifikats-zlochinv-2/> (дата звернення: 16.09.2022).
4. Запотоцький А. П. Криміналістична класифікація злочинів у сфері будівництва. *LAW MAGAZINE OF NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS*. 2016. № 1 (11). С. 32–41.
5. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. Верховна Рада України : веб-сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=проступки#w1_1 (дата звернення: 16.09.2022).

6. Коментар до статті 26. Поняття співучасті. Коментар до Кримінального Кодексу України. «Юридичні послуги Online» : веб-сайт. URL: <https://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/026.php> (дата звернення: 16.09.2022).
7. Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї / За ред. Ф. К. Думка. Одеса, 1999. 125 с.
8. Думко Ф. К. Підготовка курсантів до роботи з неблагополучними сім'ями : монографія. Одеса, 2002. 166 с.
9. Гусева В.О. Криміналістична класифікація злочинів: наукове та практичне значення. *Правові горизонти / Legal horizons*, 2019. Вип. 16 (29). С. 69-75. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i16.p:69>.

УДК 342.9:37.01

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.26>

Чернишова Валерія Юрївна,

доктор філософії в галузі права,

доцент кафедри адміністративного, фінансового та банківського права

Міжрегіональної Академії управління персоналом

ORCID ID: 0000-0002-6974-1021

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF EDUCATION OF YOUTH OF UKRAINE UNDER MODERN CONDITIONS

Стаття присвячена дослідженню та аналізу адміністративно-правового регулювання виховного процесу молоді в умовах сучасних викликів, які стоять перед Україною. З'ясовано, що адміністративно-правовий механізм у даній сфері відносин повинен бути спрямований на подолання неузгодженостей у реалізації повноважень центральних органів виконавчої влади, які повинні забезпечувати молодіжну, освітню, культурну, соціальну та економічну політику, розширення можливостей їх взаємодії. Визначено, що освітня складова у вихованні молоді займає вагомий роль. Зосереджено увагу на підходах до визначення поняття адміністративно-правового регулювання; виявленні особливостей молоді як окремої специфічної соціально-демографічної групи; з'ясовано зміст категорії та визначено ознаки процесу виховання молоді; запропоновано основні практичні шляхи подолання кризи молоді України у XXI столітті з урахуванням особливостей формування державотворчих національно-патріотичних процесів в умовах сьогодення.

Окрему увагу приділено кількісним показникам залучення молоді до суспільного життя, проаналізовано рівень їх зацікавленості у розвитку громадянського суспільства на основі авторитетних даних європейських досліджень. Зроблено висновок про низький рівень залучення молодіжних організацій та рухів до політико-соціальної сфери, недостатність нормативно-правового регулювання даної сфери відносин.

У роботі викладено основні, на думку автора, вектори розвитку громадських зв'язків, які впливають на ідеологічну складову ментальності молодих осіб, зосереджено увагу на тих ключових аспектах, які повинні бути враховані при закладенні фундаменту громадянського суспільства в Україні. Окремі думки викладені стосовно ролі молоді у розвитку міжнародних та внутрішньодержавних інституцій.

Відображені у статті висновки при їх правильному тлумаченні та повноцінній практичній реалізації дозволять вдосконалити адміністративно-правові засоби, що безпосередньо впливають на виховний процес молоді. Останні ж, в свою чергу, сприятимуть побудові нової концепції розвитку молоді в Україні.

Ключові слова: *молодь, виховання, адміністративно-правове регулювання, патріотизм, національна ідентичність.*

The paper is focused on the research and analysis of administrative and legal regulation of the educational process of youth in the conditions of modern challenges facing Ukraine. It was found that the administrative-legal mechanism in this sphere of relations should be aimed at overcoming of inconsistencies in the implementation of the powers of the central executive bodies, which should ensure youth, educational, cultural, social and economic policies, expanding the opportunities for their interaction. It was determined that the educational component plays an important role in the upbringing of young people. Attention is focused on approaches to defining the concept of administrative and legal regulation; identifying the characteristics of youth as a separate special socio-demographic group; the content and signs of the youth education process are clarified; the offers of the main practical ways of overcoming the youth's crisis in Ukraine in the 21st century were given (taking into account the peculiarities of the formation of state-building national-patriotic processes in today's conditions).

Particular attention is paid to the quantitative indicators of youth involvement in public life, the level of their interest in the development of civil society is analyzed based on authoritative data from European studies. A conclusion was made about the low degree of involvement of youth organizations and movements in the political and social sphere, the insufficiency of regulatory and legal regulation of this sphere of relations.

The work outlines the main, in author's opinion, vectors of the development of public relations that affect the ideological component of the mentality of young people, focusing on those key aspects that should be considered in the process of laying the foundations of civil society in Ukraine. Separate opinions are presented regarding the role of youth in the development of international and domestic institutions.

The conclusions reflected in the paper, with their correct interpretation and full-fledged practical implementation, will allow to improve the administrative and legal means that directly affect the educational process of young people. These conclusions will contribute to the construction of a new concept of youth development in Ukraine.

Key words: *youth, education, education, administrative and legal regulation patriotism, national identity.*

Актуальність обраної тематики. Виховання молоді, як однієї з найбільш активних соціально-демографічних груп населення України, є необхідним процесом, який держава, яка виступає у ролі гаранта прав та свобод її громадян, повинна забезпечувати та підтримувати на належному рівні. Формування ідеологічних та соціокультурних настроїв проактивних громадян виступає у ролі рушійної сили, яка дозволить реалізувати основні цілі та завдання громадянського суспільства.

Адміністративно-правове забезпечення виховання молоді в Україні є засобом реалізації державної політики, яка зобов'язана адаптуватись під нові вимоги світового та внутрішнього порядків. Сучасна українська молодь зіткнулась з численними викликами сьогодення, які найчастіше за мету мали боротьбу за найвищі соціальні цінності: життя, свободу та незалежність. Враховуючи це, даній групі населення необхідно приділяти достатньо підтримки на різних рівнях, обираючи пріоритетні напрямки розвитку міжкультурних, соціальних, економічних та громадянських відносин у державі.

Аналіз особливостей адміністративно-правового забезпечення виховного процесу молоді в сучасних складних умовах розвитку України дозволить виявити найбільш вразливі аспекти такого виховання; дослідити систему суб'єктів публічної служби, як здійснюють безпосередній вплив на закладення основ виховання молоді та їх реалізацію; дозволить провести аналіз нормативно-правового регулювання окресленої тематики; зробити висновки про подальші можливі напрями розвитку досліджуваної сфери суспільних відносин та запропонувати ті зміни та доповнення, які реально матимуть можливість знайти відображення в поточному стані правового регулювання задля реалізації сталого розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питання та проблематики виховання молоді займалися вчені юридичних, психологічних, соціологічних, педагогічних, філософських наук. Окрема роль належать представникам адміністративно-правового напрямку наукової спільноти.

Окремі питання виховання молоді, впливу інститутів громадянського суспільства на цей процес, адміністративно-правове забезпечення організації діяльності провладних суб'єктів, визначення пріоритетних орієнтирів у напрямку забезпечення виховних процесів досліджуються в роботах таких учених, як В. Авер'янов, М. Пірен, Т. Губанова, В. Марковець, В. Комзюк, Р. Мельник, О. Музика-Стефанчук, Л. Гонюкова, О. О. Бандурка, Л. Сердюк, В. Мотречко, І. Литвин, Л. Чупрій та інших.

Незважаючи на зазначене, недостатньо дослідженою залишається проблема адміністративно-правового регулювання виховання молоді України в сучасних умовах із врахуванням поточної доволі складної ситуації становлення України і утвердження її незалежності та територіальної цілісності.

Мета статті полягає у визначенні особливостей адміністративно-правового регулювання виховання молоді в сучасних умовах розвитку нашої держави та визначенні основних напрямів вдосконалення досліджуваної сфери відносин.

Наукова новизна публікації полягає у дослідженні ключових аспектів адміністративно-правового регулювання виховання найбільш значущої соціально-демографічної групи України та з'ясуванні недоліків державного механізму реалізації процесу такого виховання та визначенні оптимальних напрямів розвитку країни задля забезпечення повноцінного існування громадянського суспільства.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовано такі наукові методи, як узагальнення, синтез, аналіз, порівняльно-ретроспективний та діалектичний методи, що створює можливості повноцінно реалізувати мету та запропонувати практичні шляхи вдосконалення досліджуваної сфери відносин в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження запропонованої теми варто почати, вважаємо, із визначення терміну адміністративно-правове регулювання.

На думку колективу науковців-адміністративістів, під адміністративно-правовим регулюванням варто розуміти цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [1, с.323–324].

Адміністративно-правове регулювання можна розглядати в тому числі і як «один з основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави» [2, с. 54].

Погоджуємося також із В. Бевзенко, який вважає, що адміністративно-правове регулювання є похідним по відношенню до загального правового регулювання, тобто є його галузевим різновидом [3].

Також слід звернути увагу на визначення, надане І. М. Шопіною, яка вважає, що адміністративно-правове регулювання – це адміністративно-правовий вплив на суспільні відносини,

який здійснюється за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання [4, с. 55].

З урахуванням вищевикладеного, слід зробити висновок, що адміністративно-правове регулювання реалізується через ефективний правовий вплив на суспільні відносини, що виникають та формуються в межах реалізації функціоналу публічної адміністрації, та забезпечує трансформацію правової волі учасників відносин у фактичну правомірну, врегульовану поведінку.

При аналізі адміністративно-правового впливу на суб'єкта в контексті запропонованої тематики, вважаємо за необхідне визначити особливості молоді як соціальної категорії:

- молодь є найбільш прогресивною та активною групою у суспільстві, яка спроможна максимально застосовувати набуті знання та навички в умовах сучасних викликів;

- молодь є носієм інтелектуального потенціалу та активним учасником формування соціально-економічних змін;

- держава повинна створювати комфортні та сприятливі умови життя молодим громадянам, таким чином інвестуючи у майбутній розвиток країни;

- адміністративно-правове регулювання виховання молоді повинно враховувати потреби у реалізації національної свідомості молоді та її повноцінної інтеграції у суспільне життя.

Виховання молоді України – це складний та багатокомпонентний, тривалий процес, який поєднує інструментарії педагогічного, освітнього, наукового, професійного, соціально-економічного, культурного, політичного напрямів. Інструментарії кожного із зазначених напрямів повинні відповідати реальним, а не декларативним, потребам з урахуванням викликів сьогодення в умовах формування абсолютно нової патріотичної самосвідомості всіх громадян. В цьому розрізі питома вага відводиться національно-патріотичному вихованню, як комплексній, системній і цілеспрямованій діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, релігійних організацій та інших інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом

національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації [5].

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання в Україні, останнє містить такі елементи: громадянсько-патріотичне виховання, духовно-моральне виховання, військово-патріотичне виховання та екологічне виховання. Вважаємо, що симбіоз окреслених елементів сприятиме формуванню ідеологічних та стійких пріоритетів розвитку молоді особистості задля реалізації потенціалу у всіх сферах суспільних відносин, а отже, дозволить у майбутньому уникнути тих суспільних загроз, що існували на етапах закладення основ національно-патріотичних рухів та ідей.

Відповідно до положень п. 6 та п. 10 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки; засади регулювання демографічних та міграційних процесів.

Таким чином законодавець імперативно передбачив, що основи політики та регулювання питань в тому числі молоді в Україні повинно бути закріплено виключно на рівні закону. Разом з тим, на сьогодні Постановою Кабінету Міністрів України передбачено Державну цільову соціальну програму «Молодь України» на 2021-2025 роки [6] (далі – Програма).

Відповідно до цієї програми невирішеними залишаються низка питань та можливих шляхів реалізації потенціалу молоді, а отже, розвиток зазначеної сфери відносин потребує перегляду та коригування шляхів впровадження.

Так, за результатами репрезентативного соціологічного дослідження «Молодь України — 2018», яке було проведено у 2018 році (за часів існування попередньої державної соціальної програми), проведено оцінку та аналіз 24 форм участі молоді в житті суспільства. Такі форми включають волонтерську діяльність, участь у діяльності інститутів громадянського суспільства, роботу молодіжних центрів, участь молоді у житті суспільства через мережу Інтернет, дослідження можливості відстоювання власної думки, мобільності, політичної активності тощо. Результати дослідження увійшли до Індексу участі молоді в суспільному житті.

Таким чином, було з'ясовано, що:

- 56% молоді в Україні не знають, не цікавляться, не виявляють бажання та інтересу до участі у суспільному житті;

– 27,3% молоді поінформовані про ті чи інші форми участі, знають про різні інструменти участі, вагаються та не користуються ними;

– 16,7% молоді так чи інакше беруть участь у суспільному житті [6].

Такі невисокі показники свідчать про недоопрацювання державою напряму розвитку умов молоді, а також про низький коефіцієнт результату використання її потенціалу з метою розвитку України.

В умовах євроінтеграційних процесів, варто підкреслити, що Україні варто врахувати прогалини у адміністративно-правовому забезпеченні досліджуваної сфери відносин, оскільки, як влучно зазначено у Програмі: «одним із пріоритетних питань молодіжної сфери Європейського Союзу також є підвищення рівня участі молоді в суспільному житті країн ЄС». В порівнянні з наведеним вище вітчизняним дослідженням залучення молоді у суспільно-громадське життя країни, за даними міжнародного проекту регулярних опитувань громадської думки «Євробарометр» (2019 рік), понад 75% загальної кількості молоді, яка проживає у країнах Європейського Союзу, беруть участь у різних формах діяльності та долучаються до суспільного життя, і лише 4% молоді не залучені до жодної з форм участі [7].

Вагома роль у виховному процесі молоді відводиться сфері освіти. Незважаючи на широке коло нормативно-правових актів в зазначеній сфері відносин, більшість їх положень залишаються декларативними, оскільки практичне їх впровадження потребує значних ресурсів держави. Це, зокрема, стосується, реалізації завдань Концепції національно-патріотичного виховання, забезпечення існування молодіжних центрів, підтримка програм обміну учасників освітнього процесу для покращення інтеграційних зв'язків, фінансування закладів освіти на всіх передбачених законом рівнях тощо.

На думку автора, необхідно врахувати ряд змін, які стануть основою для підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання виховання молоді в сучасній Україні. До них варто віднести наступні:

– врахування особливостей національно-патріотичного вектору розвитку країни, зокрема, кількісне та якісне залучення молоді до національно-патріотичних рухів, спільнот, що забезпечить стабільність у закладенні ідеологічних цінностей

та сприятиме подальшому процесу розбудови сучасного громадянського суспільства в умовах війни;

– вчасне матеріально-технічне забезпечення закладів освіти всіх рівнів необхідним інструментарієм для реалізації Програми;

– розширення можливостей участі молоді в політичному житті країни, зокрема, підтримка відповідними державними органами, такими як, Міністерство молоді та спорту України, стажувань, навчальних тренінгів, центрів для підвищення обізнаності в специфіці сучасних державотворчих процесах;

– забезпечення поширення у ЗМІ, які мають найвищий кредит довіри у суспільстві, рухів, що мають за мету максимально залучати молодь до економічних, соціальних, культурних та особливо освітніх ініціатив;

– активна співпраця та координація виконання поставлених державою завдань усіма відповідальними суб'єктами публічної служби (міністерства, такі як Мінмолодьспорт, МОН, МОЗ, МКП, МВС, МЗС, Мінекономіки, Мінветеранів, Мінреінтеграції, Мінцифри, Нацсоцслужба, Мін'юст), науково-дослідні установи, інші органами державної влади, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства);

– залучення представників молоді до процесу оцінювання результатів реалізації зазначених заходів на предмет ефективності та актуальності;

– створення комфортних та пільгових умов для повернення молоді, яка виїхала з України в результаті війни.

Висновки. Сучасний етап розвитку України перебуває на стадії глибокого укорінення абсолютного нової сукупності ідеологічних цінностей. Молодь України, як її рушійна сила, має усі можливості для реалізації власного потенціалу в незалежній країні та позазі до її потреб з урахуванням інтересів. Завданням держави та адміністративно-правового механізму є забезпечення виховного процесу молоді на принципах публічності, демократизму та децентралізації впливу. Необхідно також наголосити, що реалізація ефективних адміністративно-правових інструментів впливу на виховання молоді стане запорукою подолання демографічної кризи, що настане після війни, та формуванні національної ідентичності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Адміністративне право України : підручник. Галунько В. В., Олефір В. І., Гридасов Ю. В., Іванишук А. А., Короед С. О. Херсон : ХМД, 2013. Т. 1 : Заг. адміністративне право. Акад. курс, 393 с.
2. Хомишин І. Ю. Адміністративно-правове регулювання інклюзивної освіти в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. Вип. 28. С. 53–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_28_15

3. Бевзенко В. М. Сутність та поняття адміністративно-правового регулювання. *Вісник господарського судочинства*. 2006. № 3. С. 162–167.

4. Шопіна І. М. Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України : дис. доктора юрид. наук : 12.00.07. К., 2012. 514 с.

5. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641» №527 від 6 червня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2021—2025 роки та внесення змін до деяких актів Кабінету Міністрів України» від 02 червня 2021 р. № 579. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-molod-ukrayini-na-20212025-roki-ta-vnesennya-zmin-do-deyakh-aktiv-kabinetu-ministriv-ukrayini-579-020621>

7. Standard Eurobarometer 91 – Spring 2019. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2253>

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.27>

Чернієнко Антон Олександрович,

кандидат юридичних наук, головний консультант

секретаріату Комітету Верховної Ради України

з питань правоохоронної діяльності

ORCID ID: 0000-0001-7032-4850

ЗАПИТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

REQUEST IN CRIMINAL PROCEEDINGS

У статті проаналізовані актуальні процесуальні форми збирання доказів у кримінальному провадженні, які використовуються сторонами кримінального провадження.

Акцентовано увагу на тому, що деякі із процесуальних форм збирання доказів у кримінальному провадженні не регламентовані кримінальним процесуальним законодавством та не містять чітко визначених вимог, порядку застосування тощо.

Наголошено на тому, що правова регламентація запиту як важливого інструменту доказування у кримінальному провадженні для сторони захисту і сторони обвинувачення в діючому законодавстві нашої краї має суттєві відмінності та може впливати на кінцевий результат, а саме якість отримання необхідної інформації та її використання у відповідному кримінальному провадженні.

Зазначено, що у кримінальному процесуальному законодавстві України, а також Законі України «Про прокуратуру» недостатньо регламентовано питання запиту для сторони обвинувачення, зокрема для прокурора у кримінальному провадженні.

На відміну від цього, в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» регламентовано питання адвокатського запиту, вимоги до осіб, які його отримують, строки надання відповіді тощо.

Окрім цього, у Кодексі України про адміністративні правопорушення передбачається адміністративна відповідальність за неправомірну відмову в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності.

Констатовано, що вищевказана різниця у правовій регламентації запиту в кримінальному провадженні створює нерівнозначність щодо змагальності сторін як однієї із обов'язкових засад кримінального провадження.

Проаналізоване профільне законодавство Національного антикорупційного бюро України.

Зазначено про імовірні ризики запровадження більш детальної регламентації запиту для сторони обвинувачення.

Підсумована необхідність законодавчого врегулювання дослідженого питання.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, сторони кримінального провадження, запит.

The article analyzes current procedural forms of evidence collection in criminal proceedings, which are used by parties to criminal proceedings.

Attention is focused to the fact that some of the procedural forms of gathering evidence in criminal proceedings are not regulated by criminal procedural legislation and do not contain clearly defined requirements, application procedures, etc.

It is emphasized that the legal regulation of the request as an important tool of evidence in criminal proceedings for the defense and the prosecution in the current legislation of our region has significant differences and can affect the final result, namely the quality of obtaining the necessary information and its use in the relevant criminal proceedings.

It is noted that the criminal procedural legislation of Ukraine, as well as the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office", does not sufficiently regulate the issue of requests for the prosecution, in particular for the prosecutor in criminal proceedings.

In contrast to this, the Law of Ukraine "On Advocacy and Advocacy" regulates the issue of a lawyer's request, requirements for persons who receive it, deadlines for providing a response, etc.

In addition, the Code of Ukraine on Administrative Offenses provides for administrative liability for wrongful refusal to provide information at a lawyer's request, untimely or incomplete provision of information, provision of information that does not correspond to reality.

It was established that the above-mentioned difference in the legal regulation of the request in criminal proceedings creates an ambiguity regarding the adversarial nature of the parties as one of the mandatory bases of criminal proceedings.

The profile legislation of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine was analyzed.

It is noted about the possible risks of introducing more detailed regulation of the request for the prosecution.

The need for legislative regulation of the investigated issue is summarized.

Key words: criminal process, criminal proceedings, parties to criminal proceedings, request.

Збирання доказів є одним з ключових інструментів доказування у кримінальному провадженні, який сприяє виконанню завдань, визначених у ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі – КПК України), серед яких захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Попри це, деякі засоби збирання доказів досі не мають чіткої регламентації в КПК України, що унеможливує їх застосування та, як наслідок, впливає на якість здійснення досудового розслідування.

Доказування, як і його засоби, досліджували такі вчені, як Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, С.М. Стахівський, В.М. Тertiшник, Л.Д. Удалова, М.Є. Шумило та інші. Втім, особливості правового закріплення окремих засобів збирання доказів, зокрема запиту, є недослідженими в повній мірі.

Метою цієї статті є дослідження питання запиту у кримінальному провадженні.

Відповідно до ч. 1 ст. 93 КПК України збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом.

Процесуальні форми збирання доказів регламентовані ч.ч. 2-3 ст. 93 КПК України, серед яких:

- проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій;
- витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок;
- проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом.

Аналіз форм збирання доказів, а також положень КПК України, дозволяє стверджувати, що процесуальна форма деяких з них, зокрема запиту, вимоги до нього, порядок витребування відповідних запитуваних документів взагалі не визначені на законодавчому рівні.

Вчені-процесуалісти вже неодноразово наголошували на існуванні зазначеної проблематики,

наголошуючи на тому, що цей спосіб збирання доказів не має чіткої процесуальної форми, як, наприклад, проведення слідчих (розшукових) дій [2].

Питання щодо недостатньої регламентації вказаного способу збирання доказів стосується в більшій мірі сторони обвинувачення, оскільки сторона захисту має краще законодавче врегулювання запиту, в тому числі у кримінальному провадженні.

Статтею 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3] регламентовано питання адвокатського запиту, що відповідно до ч. 1 цієї статті є письмовим зверненням адвоката до органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та підпорядкування, громадських об'єднань про надання інформації, копій документів, необхідних адвокату для надання правової допомоги клієнту.

Згідно з ч. 2 ст. 24 цього Закону орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, керівники підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, яким направлено адвокатський запит, зобов'язані не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту надати адвокату відповідну інформацію, копії документів, крім інформації з обмеженим доступом і копій документів, в яких міститься інформація з обмеженим доступом.

Аналіз зазначених правових норм дозволяє стверджувати про наявність зобов'язання запитуваної сторони надати відповідну інформацію, відомості, які містяться у запиті, а відповідно абз. 3 ч. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» відмова в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом, крім випадків відмови в наданні інформації з обмеженим доступом.

Підсилення зазначеної тези вбачається у деяких положеннях Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [4].

Відповідно до ч. 5 ст. 212-3 КУпАП неправомірною відмовою в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, у відповідь на адвокатський запит, запит кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, її палати або члена відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб від двадцяти п'яти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Отже, окрім зобов'язання надати інформацію передбачена й адміністративна відповідальність за ненадання або неналежне надання такої інформації.

Деякі правові норми КПК України поверхово закріплюють запит у кримінальному провадженні для сторони обвинувачення.

Згідно з ч. 1 ст. 36 КПК України прокурор, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові та інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора.

У ч. 5 ст. 40 КПК України закріплено, що слідчий, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого.

Зазначеними вище положеннями КПК України визначена обов'язковість виконання законних вимог слідчого, прокурора органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими особами, іншим фізичними особами.

Також необхідно зважати на те, що відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України [5] органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Незважаючи на законодавче підґрунтя, яке хоча й не передбачає чіткого регламентування порядку витребування відповідних документів, але закріплює обов'язковість виконання законних вимог сторони обвинувачення, фактично, такі вимоги ігноруються або виконуються формально, адже у разі ігнорування такого запиту, ненадання або неналежне надання запитуваної інформації тощо, законодавством, на відміну від положень, які стосуються сторони захисту, не передбачена юридична відповідальність.

Таким чином, порушується змагальність сторін, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 22 КПК України сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом.

Водночас, профільні закони відповідних державних органів, які є стороною кримінального провадження, регламентують питання запиту у кримінальному провадженні.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [6] Національному бюро та його працівникам для виконання покладених на них обов'язків надається право витребувати за рішенням керівника структурного підрозділу Національного бюро та одержувати в установленому законом порядку у вказаному в запиті вигляді та формі від інших правоохоронних та державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій інформацію, необхідну для виконання обов'язків Національного бюро, у тому числі відомості про майно, доходи, видатки, фінансові зобов'язання осіб, які ними декларуються у встановленому законом порядку, відомості про використання коштів Державного бюджету України, розпорядження державним або комунальним майном.

Абзацом 2 п. 3 ч. 1 цієї статі також зазначається, що ненадання Національному бюро на його запит інформації, надання завідомо недостовірної інформації чи не в повному обсязі, порушення встановлених законом строків її надання, повідомлення третіх осіб стосовно того, що про них збирається така інформація, забороняються і тягнуть за собою відповідальність, передбачену законом.

Підсилює обов'язковість виконання запиту адміністративна відповідальність, визначена ст. 185-13 КУпАП.

Відповідно до ч. 1 ст. 185-13 КУпАП ненадання інформації Національному антикорупційному бюро України на запит його посадових осіб, надання завідомо недостовірної інформації чи не в повному обсязі, порушення встановлених законом строків її надання, повідомлення третіх осіб стосовно того, що про них збирається така інформація, або невиконання інших законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України тягнуть за собою накладення штрафу від двохсот п'ятдесяти до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Вищевказані особливості правового закріплення запиту змушують сторону обвинувачення, зокрема слідчих органів поліції, прокурора звертатись до суду з клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів, розгляд якого об'єктивно займає близько 3-4 днів, що вочевидь не сприяє забезпеченню завдань кримінального провадження, а саме швидкому, повному розслідуванню і судовому розгляду в подальшому.

З урахуванням зазначеного, в сфері законодавчих ініціатив панує думка про доцільність регла-

ментації запитів у кримінальному провадженні для сторони обвинувачення.

Серед вчених та практичних діячів є занепокоєння щодо такої ініціативи, оскільки існують ризики підміни заходу забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового доступу до речей і документів, який має більше гарантій щодо дотримання прав і свобод людини.

Відповідно до ч. 1 ст. 159 КПК України тимчасовий доступ до речей і документів полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку).

Частиною 2 цієї статті визначено, що тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється на підставі слідчого судді, суду.

Відповідно до ч. 5 ст. 163 КПК України слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів, якщо сторона кримінального провадження у своєму клопотанні доведе наявність достатніх підстав вважати, що ці речі або документи: 1) перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи; 2) самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні; 3) не становлять собою або не включають речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю.

Частиною 6 цієї статті наголошено, що слідчий суддя, суд постановляє ухвалу про надання тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, якщо сторона кримінального провадження, крім обставин, передбачених частиною п'ятою цієї статті, доведе можливість використання як доказів відомостей, що містяться в цих речах і документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів.

Таким чином, враховуючи викладене, можна впевнено стверджувати про те, що на сьогодні

положеннями КПК України визначено правовий механізм збирання доказів у кримінальному провадженні. Проте, порівнюючи правові можливості сторін у кримінальному провадженні щодо збирання доказів за допомогою запитів слід констатувати той факт, що запит для сторони обвинувачення, здебільшого, є опцією достатньо не регламентованою.

Правове регламентування запиту сторони захисту має правове підґрунтя у КПК України, профільних законів, зокрема, Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а невиконання або неналежне виконання зазначених положень тягне за собою накладення адміністративних стягнень, відповідно до ч. 5 ст. 212-3 КУпАП.

Запровадження запиту як окремого інструменту збирання доказів, вочевидь, має ризики підміни його на захід забезпечення кримінального провадження у вигляді тимчасового доступу до речей і документів. Фактично, будь-які спроби передбачити запит або інший за назвою, проте ідентичний за змістом, правовий інститут буде перетинатись із зазначеним вище заходом забезпечення кримінального провадження. При цьому, ключовим законодавчим гарантом дотримання прав людини, учасників кримінального провадження тощо виступатиме необхідність передбачення процесуального механізму захисту прав суб'єктів, яким буде адресований запит та запобіжні чинники у разі зловживанням цим правом стороною кримінального провадження.

За таких обставин вбачається за доцільне удосконалити діючий механізм тимчасового доступу до речей і документів шляхом надання права прокурору застосовувати його своїм процесуальним рішенням у формі постанови. Окрім цього, необхідно передбачити обов'язкові вимоги до форми та змісту такої постанови, механізм її оскарження, що буде слугувати гарантією дотримання прав учасників кримінального провадження.

Запропонований вектор законодавчих змін є необхідним в умовах правозастосування та сприятиме забезпеченню швидкого, повного та неупередженого здійснення досудового розслідування відповідного кримінального провадження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20120413#Text>.
2. Кримінальний процес: [підручник] / В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий, А.Р. Туманянц та ін. Х. : Право, 2013. 824 с.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17/conv#n2>
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#n2509>
5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>.
6. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1698-18#n197>

УДК 342.95 : 351.74 (075) 35:078 (1-87)+477
DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.28>

Щербина Євген Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID ID: 0000-0002-7425-3866

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕДУРИ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

CHARACTERISTICS OF THE PROCEDURE FOR PROVIDING ELECTRONIC SERVICES IN THE SYSTEM OF PUBLIC SERVICES IN UKRAINE

Наукова стаття присвячена висвітленню категорії процедури надання електронних послуг. Метою даної статті є формування поняття електронних послуг та з'ясування його сутності. Для вирішення поставленої мети, автором поставлені наступні завдання: 1) розглянути зв'язок категорії «електронні послуги» з наступними термінами: «адміністративні послуги», «державні послуги» та «муніципальні послуги»; 2) дати власне визначення електронних послуг.

Методами статті склала сукупність сучасних методів і прийомів пізнання об'єктивної дійсності, що поєднує як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання. Підґрунтям дослідження є діалектичний метод пізнання, відповідно до якого проблеми представлені у вигляді єдності їх соціального змісту та юридичної форми.

Результатами є порівняння категорій «адміністративний процес», «адміністративна процедура» і «адміністративне провадження». Розглядаються основні підходи щодо визначення поняття процедури надання електронних послуг органами виконавчої влади та виділення ознак вищевказаного поняття.

В Україні при використанні категорії «послуги» головний акцент робиться на юридичних аспектах, і зокрема, на адміністративній процедурі їх надання. Пояснити це можна тим, що головними ідеологами запровадження теорії послуг в Україні є, насамперед, представники науки адміністративного права. Через те, що головними опонентами цієї теорії є також представники юридичної науки, які ставлять під сумнів саму можливість вживання категорії «послуги» стосовно діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, це зумовило особливо жваві дискусії із цього питання в юриспруденції.

Висновки. Електронні послуги – це послуги, які надаються за допомогою системи «Електронний Уряд» у зв'язку з тим, що «одним з пріоритетних завдань щодо розвитку інформаційного суспільства є надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій».

Зроблено висновок, електронна послуга – це регламентована правовими актами діяльність органів публічної адміністрації за допомогою сучасних інформаційних комунікаційних технологій з розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акту (дозволу (ліцензії), посвідчення, сертифіката тощо), спрямованого на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків.

Ключові слова: адміністративний процес, адміністративна процедура, адміністративне провадження, електронна послуга, процедура надання електронних послуг.

The scientific article is devoted to the coverage of the category of electronic services provision. The purpose of this article is to formulate the concept of electronic services and to clarify its essence. To solve this goal, the author is assigned the following tasks: 1) to consider the connection of the category "electronic services" with the following terms: "administrative services", "state services" and "municipal services"; 2) give your own definition of electronic services. The methods of the article are a set of modern methods and techniques of knowledge of objective reality, combining both general scientific and special methods of knowledge. The basis of the study is the dialectical method of cognition, according to which the problems addressed in the dissertation are presented in the form of unity of their social content and legal form. The results are a comparison of the categories "administrative process", "administrative procedure" and "administrative proceedings". The basic approaches to defining the concept of the procedure of providing electronic services by the executive authorities and highlighting the features of the above concept are considered.

In Ukraine, when using the category of "service", the main focus is on the legal aspects, and in particular on the administrative procedure for their provision. This can be explained by the fact that the main ideologues of introducing the theory of services in Ukraine are, first of all, representatives of the science of administrative law. Due to the fact that the main opponents of this

theory are representatives of the legal science, who question the very possibility of applying the category of "services" to the activities of state authorities and local self-government, this led to particularly lively discussions on this issue in jurisprudence.

Conclusions. Electronic services are services provided through the eGovernment system in view of the fact that "one of the priority tasks in the development of the information society is to provide information and other services to citizens and legal entities through the use of the electronic information system" eGovernment », Which ensures informational interaction of executive authorities with each other, with citizens and legal entities on the basis of modern information technologies».

The conclusion is made that the electronic service is regulated by legal acts of the activity of public administration bodies with the help of modern information and communication technologies for consideration of an application of an individual or legal entity for issuance of an administrative act (permit (license), certificate, certificate, etc.), aimed at securing its rights and legal interests and / or fulfillment of a person's statutory duties.

Key words: *administrative process, administrative procedure, administrative proceedings, electronic service, procedure of providing electronic services.*

Європейський вибір України означає, зокрема, активніше впровадження електронних послуг у діяльність публічної адміністрації, без якої не можуть нормально розвиватися підприємницька, наукова і громадська діяльність, інші форми суспільної активності громадян, міжнародні зв'язки тощо.

Людина, її права та свободи в Україні визнані головною соціальною цінністю, а головним завданням органів виконавчої влади визначено саме надання якісних послуг громадянам. Надання адміністративних (управлінських) послуг населенню органами виконавчої влади, зокрема і органами внутрішніх справ є пріоритетним напрямком їх діяльності, що як слід вимагає переосмислення ролі та призначення держави в суспільстві та радикальної зміни відносин між владою та громадянами, а саме від суто розпорядницької до обслуговуючої, в якій, як вірно, на нашу думку, зазначають В.П. Тимошук та А.В. Кірмач, «громадяни є не прохачами, а споживачами адміністративних послуг» [1, с. 37]. Таким чином, одним із напрямків демократизації діяльності органів внутрішніх справ є більш широке надання ними так званих адміністративних електронних послуг фізичним та юридичним особам..

Так, завдяки науковим працям: В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушка, Є.О. Легези, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошука та інших вчених адміністративістів, досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних послуг. Але у наукових дослідженнях питання надання електронних послуг органами виконавчої влади майже не вивчалися.

Відповідно, громадяни у відносинах із владою є не прохачами, а споживачами послуг. При цьому держава в особі публічних суб'єктів орієнтується на потреби особи, так само як у приватному секторі надавачі послуг орієнтуються на потреби споживача («клієнта»), його запити та очікування.

В Україні при використанні категорії «послуги» головний акцент робиться на юридичних аспектах, і зокрема, на адміністративній процедурі їх надання. Пояснити це можна тим, що головними ідеологами запровадження теорії послуг в Україні є, насамперед, представники науки адміністративного права (В.Б. Авер'янов, І.П. Голосніченко, С.В. Ківалов, І.Б. Коліушко, В.П. Тимошук). Через те, що головними опонентами цієї теорії є також представники юридичної науки, які ставлять під сумнів саму можливість вживання категорії «послуги» стосовно діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування [2, с. 109-114], це зумовило особливо жваві дискусії із цього питання в юриспруденції.

В англійській мові для позначення категорії публічних послуг вживається термін «public services». Але через особливості категорійного апарату, так само, як термін «публічна адміністрація» помилково перекладається як «державне управління», замість терміна «публічні послуги» в Україні прижився спочатку термін «державні послуги». У Концепції адміністративної реформи в Україні паралельно використовуються терміни «державні послуги» та «управлінські послуги». При цьому особливої межі між ними не проводиться. Останнім часом найбільш уживаним став термін «адміністративні послуги», оскільки справедливо вважається, що категорія «управлінські послуги» вже має своє змістове навантаження в економічній науці. Визначення «адміністративні» є більш вдалим і тому, що вказує на суб'єкта, який надає такі послуги, – на адміністрацію, адміністративні органи. Крім того, прикметник «адміністративні» характеризує владно-публічну (адміністративну) природу діяльності щодо надання цих послуг [3, с. 117].

Публічні послуги – це всі послуги, що надаються публічним сектором або іншими суб'єктами під відповідальність публічної влади і за рахунок публічних коштів.

За ознаками суб'єкта, що надає публічні послуги, розрізняють наступні види послуг:

Державні послуги – це послуги, що надаються органами державної влади та державними підприємствами, установами та організаціями. До державних послуг також належать послуги, які надаються недержавними організаціями в порядку виконання делегованих повноважень. У цьому випадку на перше місце для визначення природи послуги ставиться не безпосередній суб'єкт її надання, а суб'єкт, який несе відповідальність за надання цієї послуги, та джерело фінансування надання даного виду послуг, тобто вид бюджету [4, с. 52].

Таким чином, термін «державні» є досить поширеним, але він не визначає специфіку інституту, що розглядається.

Муніципальні послуги – це послуги, що надаються органами місцевого самоврядування, комунальними підприємствами, установами та організаціями. Термін «муніципальні» також не дає повного визначення, оскільки залишає поза увагою одного з основних суб'єктів надання відповідних послуг [5, с. 179].

Державні та муніципальні послуги разом складають сферу адміністративних (публічних) послуг.

Концепцією адміністративної реформи в Україні запропоновано таку нову функцію виконавчої влади, як надання «управлінських послуг», а «управлінські послуги» визначені як «послуги з боку органів виконавчої влади, що є необхідною умовою реалізації прав і свобод громадян – зокрема, реєстрація, ліцензування, сертифікація та ін.» [6].

На сьогоднішній день це питання виявило дещо протилежні підходи і вчені ще не виробили загально визнаного тлумачення поняття «управлінських послуг».

Так, В. Авер'янов, підтверджуючи правомірність і термінологічну визначеність поняття «послуги» з боку органів виконавчої влади, звертає увагу на певну недоречність характеристики цих послуг як «управлінських». Натомість акцентує увагу не на «владно-організаційному» аспекті відповідних дій (оскільки «управління» – це владно-організуєчий вплив), а на тій ознаці, що вони здійснюються органами публічної (державної й самоврядної) адміністрації. Тобто найдоцільнішим є термін «адміністративні» послуги» [7, с. 38]. Вчений пропонує пояснення, що зазначена термінологічна заміна ґрунтується на визнанні того очевидного факту, що державна влада – це реалізація аж ніяк не тільки правомочностей, що зобов'язують громадянина, але й виконання певних обов'язків держави перед громадянином, за стан чого (виконання) вона цілком відпо-

відальна перед ним. Кількість таких обов'язків є головною ознакою справжньої демократичної держави [8, с. 126].

Зокрема, І. Коліушко і В. Тимошук вважають за доцільне використання визначення «адміністративні послуги», звертаючи увагу, що так зване «широке» розуміння поняття управлінських послуг фактично тотожне поняттю «державні послуги», яке фактично охоплює також послуги, за надання яких органи державної влади та органи місцевого самоврядування несуть опосередковану відповідальність, хоча безпосередньо їх не надають (наприклад, медична допомога).

Запровадження поняття «адміністративні послуги» суттєво впливає на переосмислення змісту предмету адміністративного права і дає підстави визначити цю категорію через відповідні правовідносини.

Писаренко Г.М. зазначає, що адміністративна послуга – це правовідносини, що виникають при реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи (за їх заявою) в процесі публічно-владної діяльності адміністративного органу для отримання певного результату [9, с. 60].

Такі відомі вчені, як В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Ю.В. Іщенко, В.П. Чабан дають в широку та вузькому поняття адміністративних послуг, а саме: «адміністративна послуга – 1) юридичне оформлення суб'єктом публічної адміністрації результатів розгляду справи, яка виникла за зверненням фізичної, юридичної або іншої колективної особи щодо реалізації своїх прав, свобод, законних інтересів; 2) результат здійснення владних повноважень уповноваженим суб'єктом, що відповідно до закону забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо)» [10, с. 6].

В звіті підготовленим Головною державною службою в Україні на офіційному веб-сайті дається наступний значення категорії «адміністративна послуга» – це здійснювана за заявою приватної (фізичної або юридичної) особи діяльність адміністративного органу та її результат щодо юридичного оформлення прав, свобод і законних інтересів особи (наприклад, видача дозволів, ліцензій, сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо), а також виконання обов'язків особи [11].

Відповідно до Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 № 90-р, адміністративна послуга є результатом здійснення влад-

них повноважень уповноваженим суб'єктом, що, відповідно до закону, забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними та юридичними особами прав, свобод і законних інтересів за їх заявою (видача дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо) [12].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 17.07.09 № 737 «Про заходи упорядкування державних, у тому числі адміністративних послуг», адміністративна послуга – це державна послуга, яка є результатом здійснення суб'єктом повноважень щодо прийняття згідно з нормативно-правовими актами на звернення фізичної або юридичної особи адміністративного акта, спрямованого на реалізацію та захист її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків (отримання дозволу (ліцензії), сертифіката, посвідчення та інших документів, реєстрація тощо) [13].

Проект Концепції реформування публічної адміністрації в Україні визначає адміністративну послугу як спрямовану на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації суб'єктивних прав, виконання обов'язків фізичної або юридичної особи «позитивна» публічно-службову діяльність органу публічної адміністрації, яка здійснюється за заявою цієї особи [14, С. 6].

Показовим у недосконалості сучасного нормотворчої діяльності є Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI, в якому визначення поняття адміністративних послуг наводиться чомусь в преамбулі, а саме: «адміністративна послуга – результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону» [15]. На наш погляд, відповідно до правил законотворчої практики, в преамбулі необхідно зазначити не визначення понять, а висвітлення основного змісту закону.

Погоджуючись з вченим Легезою Є.О., який розуміє під адміністративною послугою – регламентована правовими актами діяльність органів публічної адміністрації із розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акту (дозволу (ліцензії), посвідчення, сертифіката тощо), спрямованого на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків [16, с. 24].

Розглянувши адміністративні послуги, що надаються органами виконавчої влади в Україні, дамо авторське визначення поняттю «електронні послуги».

На жаль, у чинних законодавчих нормативно-правових актах нашої держави немає визначення терміна «електронні послуги», тому звернемось до вивчення поглядів науковців з цього приводу.

Так вчений Ємельяненко О. під поняттям «Електронні послуги – це надання в електронній формі урядової інформації: програм і напрямів діяльності уряду, формування стратегій задля розв'язання найважливіших суспільних проблем. Електронні послуги характеризуються новими формами громадянської участі та співробітництва між владою й громадянами» [17].

«Електронними послугами є різні види матеріальних і нематеріальних послуг, що надаються в електронній формі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ), включаючи Інтернет» [18, с. 17]. Або під електронними послугами розуміють державні та муніципальні послуги, а також інформаційні послуги, для надання яких використовуються ІКТ [19, с. 45].

На думку вченого Куспяка І.С., доречніше використовувати термін «електронні послуги», тобто в цифровому вигляді, пов'язані з використанням документообігу [20].

Електронні послуги – це послуги, які надаються за допомогою системи «Електронний Уряд» у зв'язку з тим, що «одним з пріоритетних завдань щодо розвитку інформаційного суспільства є надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій» [21].

Таким чином, процедура надання електронна послуга в системі публічних послуг в Україні – це регламентована правовими актами діяльність органів публічної адміністрації за допомогою сучасних інформаційних комунікаційних технологій з розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акту (дозволу (ліцензії), посвідчення, сертифіката тощо), спрямованого на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тимошук В. П. Оцінка якості адміністративних. К. : Факт, 2005. 88 с.
2. Гарашук В. Управлінські послуги – новий інститут чи нова помилка? *Вісник АПРН України*. 2001. № 3. С. 109-114.
3. Тимошук В.П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Факт, 2003. 496 с.
4. Концепція «Адміністративні послуги – нова якість держави» (проект) : Матер. семінару «Реформування основних адміністративно-правових інститутів: проблеми теорії і практики». Центр політико-правових реформ, 28 листопада 2003 р. К. 58 с.
5. Коломєєв Т.О. Управлінські послуги в контексті взаємодії особи й органів місцевої влади в Україні: концептуальний і нормативний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління* : Зб. наук. праць / Редкол. С.М. Серьогін та ін. Дніпропетровськ. 2002. Вип. 1(7). С. 178-182.
6. Концепція адміністративної реформи в Україні. К. : Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи, 1998. 62 с.
7. Авер'янов В.Б. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. К. : Факт, 2003. 384 с.
8. Авер'янов В. До питання про поняття так званих «управлінських послуг». *Право України*. 2002. № 6. С. 125-127.
9. Писаренко Г.М. Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006. 195 с.
10. Колпаков В.К., Кузьменко О.В., Іщенко Ю.В., Чабан В.П. Адміністративне право: Навчальна програма. К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2010. 27 с.
11. Аналітичний звіт щодо корупційних ризиків у сферах надання адміністративних послуг та контрольно-наглядової діяльності публічної адміністрації в Україні URL: http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=198893
12. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. Офіційний вісник України. 2006. № 7. С. 168-170.
13. Про заходи упорядкування державних, у тому числі адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.09 № 737 URL: <http://rada.gov.ua/>
14. Концепція реформування публічної адміністрації в Україні (проект). *Адміністративна реформа в Україні: необхідність і перспективи проведення* : матер. Міжнар. конференції. 7 грудня 2005 р. Київ. С. 3-37.
15. Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI р. URL: <http://rada.gov.ua>.
16. Лебеза Є.О. Адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 Дніпропетровськ, 2011. 263 с.
17. Ємельяненко О. Традиційний та електронний уряд: концептуальні відмінності. URL: <http://www.viche.info/journal/811/>.
18. Вишнякова С. С. Формування сфери електронних послуг в Росії: дис. ... канд. економічних наук : 08.00.05. М., 2007. 187 с
19. Загаєцька О. А. Проблеми та перспективи надання електронних послуг в Україні. *Міжнародний науковий фаховий журнал «Електронне урядування»*, 2010. № 1. С. 45-47.
20. Куспяк І.С. Електронне урядування як інструмент формування прозорості та відкритої політичної влади : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2012. 206 с.
21. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд» : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/208-2003->
22. Тищенко І.О. Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпропетровськ, 2015. 20 с.
23. Лебеза Є. О. Теорія публічних послуг : адміністративно-правова складова. Монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.

РОЗДІЛ 5 СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

5.1 ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 352:004:006

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.29>

Андрієнко Антон Олегович,

аспірант кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-7780-0557

ОЦІНЮВАННЯ ЗРІЛОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ВЕЛИКИХ МІСТ УКРАЇНИ У СФЕРІ ВПРОВАДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «SMART CITY» У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

ASSESSMENT OF THE MATURITY OF UKRAINIAN LARGE CITIES LOCAL GOVERNMENT BODIES IN THE FIELD OF THE SMART CITY CONCEPT'S IMPLEMENTATION IN THE POST-WAR PERIOD

У статті вивчено підходи до оцінювання зрілості міст у сфері реалізації принципів та складових концепції «Smart City», аналіз яких дозволив сформулювати шкалу оцінювання зрілості органів місцевого самоврядування великих міст України у сфері впровадження концепції «Smart City» у повоєнний період. Сфокусовано увагу на положеннях стандарту ISO 37123 «Сталі міста та громади – показники стійких міст», що надає набір індикаторів стійкості, за допомогою яких міста можуть виміряти свій прогрес. Доведено, що вибір цього стандарту для оцінювання готовності українських міст до здійснення цифрового переходу забезпечить найточніше визначення рівня готовності та спроможності міст до втілення необхідних змін в таких галузях, як економіка міста, освіта, енергетика, довкілля та зміна клімату, фінанси, управління, охорона здоров'я, житло, населення та соціальні умови, безпека, поводження з відходами, спорт та культура, телекомунікації, транспорт, міське сільське господарство та продовольча безпека, містобудування, управління стічними водами і забезпечення питною водою. На основі використання положень стандарту, розроблено опитувальник для оцінювання готовності великих міст України до smart-переходу. Результати оцінювання визначають, на якому етапі розвитку знаходиться місто з точки зору смартизованості його інфраструктури, міського середовища та сервісів (початковий, керований кількісно, встановлений, керований якісно, в процесі оптимізації). Надано стислий опис рівнів зрілості міст щодо досягнення стану їх «розумності» та наведено приклади досягнення таких рівнів містами України станом на 2022 рік. Як результат узагальнення, підсумовано, що така оцінка стану міст за рівнем їх зрілості та готовності до здійснення smart-переходу є необхідним етапом цього тривалого процесу, адже без «діагнозу» подальші дії можуть стати неефективними через невдало розставлені пріоритети. І навпаки, попередній аналіз дозволяє виділити слабкі місця і дисбаланси.

Ключові слова: публічне управління, місцеве самоврядування, орган місцевого самоврядування, територіальна громада, розумне місто, сталий розвиток, стандарти ISO.

The article examines approaches to assessing the maturity of cities in the field of implementing the principles and components of the Smart City concept, the analysis of which allowed formulating a scale for evaluating the maturity of local self-government bodies of large cities of Ukraine in the field of implementing the Smart City concept in the post-war period. The focus is on the provisions of the ISO 37123 standard "Sustainable cities and communities - indicators of sustainable cities", which provides a set of sustainability indicators by which cities can measure their progress. It has been proven that the choice of this standard for evaluating the readiness of Ukrainian cities to implement the digital transition will ensure the most accurate determination of the level of readiness and ability of cities to implement the necessary changes in such areas as the city economy, education, energy, environment and climate change, finance, management, health care I, housing, population and social conditions, security, waste management, sports and culture, telecommunications, transport, urban agriculture and food security, urban planning, waste water management and drinking water supply. Based on the use of the provisions of the standard, a questionnaire was

developed to assess the readiness of Ukrainian cities for the smart transition. It determines at what stage of development the city is in terms of the smartness of its infrastructure, urban environment and services (initial, quantitatively managed, established, qualitatively managed, in the process of optimization). A brief description of the maturity levels of cities in terms of achieving the state of their "smartness" is provided, and examples of the achievement of such levels by Ukrainian cities as of 2022 are given. As a result of the generalization, it was concluded that such an assessment of the state of cities in terms of their level of maturity and readiness to implement a smart transition is a necessary stage of this long process, because without a "diagnosis" further actions may become ineffective due to poorly set priorities. Conversely, a preliminary analysis allows you to identify weaknesses and imbalances.

Key words: public management, local government, territorial community, smart city, sustainable development, ISO standards.

Постановка проблеми. В умовах протистояння російській збройній агресії та необхідності відбудови інфраструктури пошкоджених українських міст, а також незавершеності процесів реформування місцевого самоврядування та децентралізації влади в Україні, ключовою стає роль територіальних громад у забезпеченні прискореного розвитку та відновлення. Таке відновлення видається можливим за умови ґрунтового перегляду основи та концептів публічного управління міським розвитком.

Зазначене актуалізує пошук нових підходів до підвищення результативності та ефективності діяльності органів публічного управління на основі найкращих методів та стандартів публічного управління, які мають міжнародне визнання як інструменти якісного та виваженого управління процесами розвитку, що протікають на рівні міста. Так, руйнація українських міст та планування інвестицій на відновлення їх інфраструктури виводить на перший план питання впровадження базових положень концепції «Smart City» задля побудови «розумних міст» замість традиційних. Міст, які характеризуються продуманістю і сумісництвом рішень та більш ефективно використовують територію, наявні на ній ресурси, а також фактор інтелектуального капіталу для надання більш якісних і загарбованих публічних послуг своїм мешканцям.

Огляд попередніх досліджень і публікацій. Питання управління містом на основі концепції «Smart City» широко висвітлені у працях зарубіжних дослідників, зокрема, таких, як: Р. Санер (R. Saner), Ф. Лі (F. Li), А. Нуччіареллі (A. Nucciarelli), С. Роден (S. Roden), Г. Грехем (G. Graham), Д. Беннет (D. Bennett), А. Фахімі (A. Fakhimi), А. Хані (A. Khani), Дж. Сардрод (J. Sardroud), С. Джангірала (S. Jangirala), В. Чакраварам (V. Chakravaram), Дж. Скрудґс (G. Scruggs), З. Аллам (Z. Allam), П. Ньюман (P. Newman), П. Ферраро (P. Ferraro), С. Кінґ (C. King), Р. Шортен (R. Shorten), С. Манвіль (C. Manville), Г. Кокран (G. Cochrane), Дж. Кейв (J. Cave), Дж. Міллард (J. Millard), Дж. Педерсон (J. Pederson), Т. Нем (T. Nam), С. Уолкер (S. Walker).

Вітчизняні дослідники вивчали окремі аспекти реалізації положень концепції «Smart City», зокрема: у роботі С. Чукут та В. Дмитренка схарактеризовано сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні у контексті розрізнення понять «Smart-сіті» та «електронне місто» [1]; Н. Кунанець, Р. Небесний та О. Мацюк В. досліджували особливості формування цілей соціальних та соціо-комунікаційних складових у проектах «smart-сіті» [2]; у публікації В. Воронкова та О. Кивлюк висвітлено аспекти розвитку людини в освітньому просторі smart-суспільства [3]; І. Жуковичем Smart-міста виокремлено як новий об'єкт статистичних досліджень [4]; Є. Мураєвим вивчено український досвід впровадження концепції смарт-міст у контексті визначення основних досягнень та проблем [5]; Т. Маматова та О. Бортнік В. зосередили увагу на оцінюванні якості місцевих послуг та якості життя на рівні територіальних громад за допомогою міжнародних стандартів на системи менеджменту для сталого розвитку [6]; Ю. Чортюк, А. Євдокимова, Р. Нечипоренко та О. Майборода розглянули питання трансформації міст України під вимоги зелених Smart-City з урахуванням європейських стандартів екобезпеки та енергоощадності, запитів та пріоритетів місцевих підприємців [7]; аналізуючи актуальні проблеми розвитку «розумних міст» Р. Севастьянов акцентував на критичній важливості інтеграції і координації служб у містах та забезпечення можливості дистанційної участі громадян в управлінні містом [8]; І. Хожило, Н. Липовська, О. Черниш, О. Дегтяр та О. Дмитрієва здійснили ґрунтовне аналізування впровадження інструментів «Smart City» як відповіді на виклики соціогуманітарної сфери в українських великих містах [9].

У 2021 році за підтримки Представництва Фонду Фрідріха Науманна за Свободу в Україні Центром Разумкова видано аналітичну доповідь «SMART-інфраструктура у сталому розвитку міст: світовий досвід та перспективи України» [10], в якій аналізуються сучасні тенденції реалізації концепції Smart City у сталому розвитку міст

з особливою увагою до мегатрендів структурних змін у світовій економіці крізь призму поширення цифрових технологій, розвитку цифровізації та стрімких процесів урбанізації. Автори дослідження розглянули також перешкоди на шляху до розбудови smart-інфраструктури, потенційні переваги та виклики впровадження smart-технологій у фізичну інфраструктуру міста.

В останні роки у публікаціях зарубіжних дослідників значною мірою відображено різноманітні підходи до побудови моделей зрілості, зокрема, у роботах Р. А. Афонсо (Afonso R. A.), Б. К. дос Сантоса (dos Santos B. K.), К. Г. до Насцименто (do Nascimento C. H.), В. К. Гарсії (Garcia V. C.) та А. Альваро (Álvaro A.) [11], Т. Альджудера (Aljowder T.), М. Алі (Ali M.), С. Курнія (Kurnia S.) [12], А. Боколо Мл. (Bokolo A. Jun.) та С. А. Перерсена (Petersen S. A.) [13], С. Р. Каірда (Caird S. P.) та С. Г. Гарлетта (Hallett S. H.) [14], А. Хувілі (Huovila A.), П. Боша (Bosch P.) та М. Айраксиена (Airaksinen M.) [15], Б. С. Мохсіна (Mohsin B. S.), Г. Алі (Ali H.) та Р. АльКаабі (AlKaabi R.) [16], Дж. Порто (Porto J.) та М. Макадара (Macadar M.) [17], Ф. Пурномо (Purnomo F.) та Г. Прабово (Prabowo H.) [18], Е. Сантани (Santana E.), Е. Нунеса (Nunes E.), Д. Пассоса (Passos D.) та П. Сантоса (Santos P.) [19], П. Торрінхи (Torrinha P.) та Р. Дж. Мачадо (Machado R. J.) [20], Д. Варнеке (Warnecke D.), Р. Віттстока (Wittstock R.) та Ф. Тотеберга (Teuteberg F.) [21].

Але у вітчизняних публікаціях з публічного управління до цього часу питання оцінювання зрілості міст у сфері реалізації принципів та складових концепції «Smart City» не знайшли належного висвітлення.

Мета статті – дослідити апробовані підходи щодо оцінювання зрілості міст у сфері реалізації принципів та складових концепції «Smart City» та сформулювати на цьому підґрунті наукові положення щодо оцінювання зрілості органів місцевого самоврядування великих міст України у сфері впровадження концепції «Smart City» у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Концепція «Smart City» отримує все ширше поширення. У недалекому повоєнному майбутньому «розумне місто» від звичайного міста відрізнятиметься відповідністю «smart-стандартам». Як зазначив Дж. Берст (J. Berst), голова Ради розумних міст (Smart Cities Council): «Стандарти є першим кроком до святого Грааля у світі сумісного типу plug-and-play, де міста можуть змішувати та поєднувати рішення від різних постачальників, не боячись блокування, застаріння чи тупикових ініціатив» [22].

Міжнародні стандарти є джерелами передового досвіду, розробленого експертами з усього світу. Їх можна використовувати для контролю технічних і функціональних показників. Вони гарантують, що технології, які використовуються в містах, є безпечними, ефективними та інтегрованими. Завдяки міжнародним стандартам простіше оптимально управляти ресурсами, щоб зменшити вплив на навколишнє середовище та покращити надання послуг громадянам. Стандарти забезпечать українським містам перехід на «спільну мову», щоб світ міг розуміти нас і обмінюватися знаннями. Адже дозволяючи системам працювати разом, стандарти стимулюють інновації, полегшуючи містам придбання надійних та економічно ефективних систем для задоволення потреб мешканців. Тому слідування стандартам, на нашу думку – єдиний спосіб ефективної співпраці з міжнародною експертною спільнотою в цьому напрямі.

Стандарт ISO 37123 «Сталі міста та громади – показники стійких міст» є першим міжнародним стандартом, який надає набір індикаторів стійкості, за допомогою яких міста можуть виміряти свій прогрес [23]. Він доповнює інші стандарти серії показників розумних міст, що включає ISO 37120 «Сталі міста та громади – показники міських послуг та якості життя» і ISO 37122 «Сталі міста та громади – показники для розумних міст». ISO 37123 доповнив стандарт системи менеджменту ISO 37101 «Сталий розвиток у громадах – система управління сталим розвитком – вимоги з рекомендаціями щодо використання», надавши індикатори, які допомагають містам вимірювати свій прогрес у виконанні вимог. Даний стандарт розглядає наступні складові розумного розвитку (табл. 1).

Повертаючись до проблематичних аспектів смартизації українських міст та враховуючи критерії зазначеного стандарту, слід визнати, що перерахування проблем міст може бути дуже довгим, і все одно буде неповним. І війна відчутно позначилась на процесах їхнього перетворення на зручніші міські системи. Проте у масиві цих проблем необхідно виокремити важливий економічний чинник – необхідність бустерного розвитку «цифрової економіки» як основи подальших перетворень у державі.

Але що ж передуватиме цифровій державі, базованій на цифровій економічній і розумному суспільстві як вимірнику «розумності» українських міст у їх повоєнній відбудові? Міста України природно розвивалися протягом років, і в них створювалися системи управління, які тяжіли до «розумних», «smart» або «інтелектуальних» – системи інте-

Критерії та індикатори стійкості міст за ISO 37123

Критерії	Показники	Можливість отримання даних для оцінювання у великих містах України
Економіка міста	<ul style="list-style-type: none"> – історичні втрати від катастроф як відсоток у продукті міста; – середні річні втрати від катастроф як відсоток у продукті міста; – питома вага об'єктів, як мають страхове покриття на випадок подій високого ризику; – відсоток загальної страхової вартості до загальної вартості в ризиках для міста; – концентрація зайнятості; – відсоток робочої сили в секторі неформальної зайнятості; – середній наявний дохід домогосподарств 	Висока
Освіта	<ul style="list-style-type: none"> – відсоток шкіл, як навчають готовності до надзвичайних ситуацій та зменшенню ризиків катастроф; – відсоток населення, навченого поведінню у надзвичайних ситуаціях та зменшенню ризиків катастроф; – відсоток публікацій щодо поведінки у надзвичайних ситуаціях та зменшення ризиків катастроф альтернативними мовами; – порушення освіти 	Висока
Енергетика	<ul style="list-style-type: none"> – кількість різних джерел електроенергії, що забезпечують принаймні 5 % загального енергопостачання; – потужність електропостачання у відсотках до пікового енергопотребу; – відсоток критичних об'єктів, які обслуговуються поза мережевими енергетичними службами 	Середня
Довкілля та зміна клімату	<ul style="list-style-type: none"> – величина ефекту «міського теплового острова»; – відсоток природних територій міста, як пройшли екологічну експертизу щодо їх захисних функцій; – територія, що відновлюється екосистемою, у відсотках до загальної площі міста; – річна частота екстремальних опадів; – річна частота екстремально спекотних днів; – річна частота екстремальних холодів; – річна частота повеней; – відсоток площ міської землі, вкритої кроною дерев; – відсоток площ міста, покритої матеріалами з високим альбедо, що сприяють пом'якшенню впливу міських островів тепла 	Висока
Фінанси	<ul style="list-style-type: none"> – річні витрати на модернізацію та утримання об'єктів міської служби у питомій вазі міського бюджету; – річні витрати на утримання інфраструктури зливових вод у питомій вазі міського бюджету; – витрати на відновлення екосистеми на території міста у питомій вазі міського бюджету; – річні витрати на зелено-блакитну інфраструктуру у питомій вазі міського бюджету; – річні витрати на планування управлінням надзвичайними ситуаціями у питомій вазі міського бюджету; – річні витрати на соціальні та комунальні послуги у питомій вазі міського бюджету; – загальне виділення коштів резерву на випадок лиха у питомій вазі міського бюджету 	Середня
Управління	<ul style="list-style-type: none"> – частота оновлення планів ліквідації наслідків стихійного лиха; – відсоток основних послуг міста, які мають сталий задокументований план; – відсоток міських електронних даних з безпечним та віддаленим резервним сховищем; – відсоток громадських зустрічей, присвячених стійкості в місті; – кількість міжурядових угод, присвячених плануванню для «шоків» у питомій вазі в загальній кількості міжурядових угод; – відсоток постачальників основних послуг, які мають задокументований бізнес-план безперервності їх надання 	Середня
Охорона здоров'я	<ul style="list-style-type: none"> – відсоток лікарень, обладнаних резервним електропостачанням; – відсоток населення, охопленого базовим медичним страхуванням; – відсоток повністю імунізованого населення; – кількість спалахів інфекційних захворювань на рік 	Висока

Житло	– спроможність призначених аварійних притулків і укриттів на 100 000 населення; – відсоток будівель, структурно вразливих до небезпеки високого ризику; – відсоток житлових будинків, що не відповідають будівельним нормам і стандартам; – відсоток пошкодженої інфраструктури, яка була краще відновлена після катастрофи/пошкодження; – річна кількість затоплених житлових будинків у відсотках до загальної кількості житлової нерухомості у місті; – відсоток житлової нерухомості; – розташованої в зонах підвищеного ризику	Низька
Населення та соціальні умови	– питома вага вразливого населення у загальній кількості населення міста; – відсоток населення, охопленого програмами соціальної допомоги; – відсоток населення, що піддається високому ризику природних небезпек; – відсоток мікрорайонів з постійними та відкритими зустрічами проживаючих; – річний відсоток населення міста, яке безпосередньо постраждало від стихійних лих	Середня
Безпека	– відсоток населення міста, охопленого системою раннього попередження про різноманітні небезпеки; – відсоток рятувальників, які пройшли навчання з реагування на стихійні лиха; – відсоток місцевих попереджень про небезпеку, які щорічно видаються національними органами, свосчасно отриманих містом; – кількість лікарняних ліжок у місті, зруйнованому або пошкодженому стихійними лихами, на 100 000 населення	Середня
Відходи	– кількість діючих та тимчасових місць поводження з відходами, доступних для сміття та щебеню, на квадратний кілометр	Висока
Спорт та культура	– питома вага населення різного віку, залучена до спортивних активностей; – наявність інфраструктури для занять спортом у мікрорайонах	Висока
Телекомунікації	– відсоток рятувальників у місті, оснащених спеціальними комунікаційними технологіями, здатними надійно функціонувати під час стихійного лиха або надзвичайного стану	Висока
Транспорт	– доступні шляхи евакуації на 100 000 населення	Висока
Міське сільське господарство та продовольча безпека	– відсоток населення міста, яке може обслуговуватися міськими продовольчими запасами протягом 72 годин; – відсоток населення міста, яке проживає в межах одного кілометра від продуктового магазину	Середня
Містобудування	– відсоток площ міста, охоплених загальнодоступними картами небезпек; – земельні ділянки, громадські приміщення та тротуари, побудовані з пористими дренажами, у відсотках до площі міської землі; – відсоток площ міських земель у зонах підвищеного ризику, де проводяться заходи щодо зниження ризику; – відсоток міських управлінь та комунальних служб, які проводять оцінку ризиків у їх плануванні та інвестиційному менеджменті; – річна кількість затоплених критичних інфраструктурних об'єктів у відсотках до критичної інфраструктури міста; – річні витрати на заходи з утримання води у відсотках від бюджету превентивних заходів міста	Низька
Стічні води	– обсяги та доля забруднення	Середня
Питна вода	– кількість різних джерел, що забезпечують принаймні 5 % загальної потужності водопостачання; – відсоток населення міста, яке може бути забезпечене питною водою альтернативними методами протягом 72 годин	Низька

Джерело: розроблено автором за матеріалами [21]

лектуального управління транспортом, «розумна вода» (системи водопостачання та водовідведення), мобільні додатки і сервіси, що спрощують медичне обслуговування та отримання послуг первинної допомоги, електронна торгівля, цифрові радіо і телебачення, розумні пожежні, розумна поліція і взагалі розумні умови роботи. Продовжуватиметься і бурхливий розвиток цифрового спіл-

кування, інтернету та систем зв'язку, що наближуватиме українські міста до контексту смартизації. Багато з них уже вдається об'єднувати в поняття цифрових сервісів, або в інші «розумні» групи.

Такі системи складаються із розрізнених сервісів, які поступово кластеризуються, об'єднуються і перегруповуються в цілісну систему публічних послуг на території міста, що несе поліпшення

якості міського життя. Проте, діджиталізація сам по собі не зможе вирішити проблеми з безпекою, передусім, стримати збройну агресію росії, або відновити пошкоджену інфраструктуру міст, підвищити пропускну здатність доріг та підвищити освітній рівень громадян. Тому поряд з діджиталізацією необхідно синхронізувати пакет реформ, покликаних забезпечувати масштабні зміни в різних секторах – економіці, будівництві, освіті і науці, охороні здоров'я, соціальному захисті тощо. Відбудова України потребуватиме масштабних планів будівництва, реалізації комплексних інфраструктурних проектів, реконструкцій у відповідності із оновленими після завершення бойових дій стратегічними цілями розвитку українських міст. Таким чином, головною дійовою особою у місті – суб'єктом і об'єктом управління ним – дедалі активніше ставатимуть його жителі з їх цінностями і інтересами.

Таким чином, міста України, за прикладом країн, які вже мають помітні результати в цій сфері, розглядатимуться як розумні цілісні і самокеровані системи, здатні створювати комфортні умови життя і максимальну безпеку своїх постійних жителів і гостей.

Передувати смартизації має оцінка розвитку або зрілості міст України, особливо в ситуації, коли вони постраждали від війни. Оцінку можливо проводити з використанням моделі зрілості,

розвинутої Е. Сантанюю, Е. Нунесом, Д. Пассосом та П. Сантосом на основі стандарту ISO 37122 у 2019 році [19]. ISO 37122 – «Індикатори для розумних міст» - стандарт, спрямований на Smart-міста. Міста України, які приймуть ISO 37122, будуть стандартизовані щодо методології аналізу показників ефективності як інструментів досягнення вищого рівня стійкості та розумності [24]. Стандарт бере за основу стійкість як загальний принцип смартизації міста, оскільки вона визначає успішність процесів змін для досягнення вищого рівня розумності міста. Стандарт призначений для допомоги містам керувати та оцінювати ефективність управління, комунального господарства та надання всіх послуг, а також якість життя населення. ISO 37122 охоплює 19 тематичних областей: економіка, фінанси, освіта, управління, телекомунікації, транспорт, енергетика, навколишнє середовище та зміна клімату, міське/місцеве сільське господарство та продовольчу безпеку, містобудування, водовідведення й каналізацію, культуру, охорону здоров'я, житлову політику, безпеку, відпочинок, соціальний захист населення та поведження з відходами. Вимірювання продуктивності відбувається через 75 показників, які типізовані в стандарті [25]. Слід зазначити, що міста, які використовують ISO 37122 як еталон, повинні досягти не менше 50% виконання показників цього стандарту.

Таблиця 2

Таблиця-опитувальник із визначенням рівнів готовності великих міст України до «smart-переходу»

Досягнутий рівень / % виконання показників ISO 37122	Опис	Позиціонування великих міст в Україні
1. Початковий 10 – 20%	На цьому рівні знаходиться етап, на якому починаються процеси цифрової трансформації міста. Міста планують та формують інформаційні системи, які вони використовуватимуть для інтеграції їх розумних управлінських рішень	Усі великі міста України, окрім тимчасово окупованих
2. Керований кількісно 30 – 40%	На цьому рівні управлінські системи міста еволюціонують до рівня ефективності, їх самоврядні органи шукають інноваційні та новаторські рішення, застосовують інформаційні технології, приділяючи більшу увагу питанням прийняття спільного прийняття рішень органами управління та громадянами, передусім, за рахунок використання даних, отриманих з різних областей, а не лише з джерел офіційної статистики	Житомир, Рівне, Суми, Запоріжжя, Полтава, Чернівці
3. Встановлений 50 – 60%	На цьому рівні дані вже зібрано, вони доступні для населення через ІКТ, де вони належним чином працюють і де використовуються хмарні технології обчислювальних систем, що інтегровані у формат надання публічних послуг, що робить їх доступними як для громадян, так і для інших акторів	Харків, Чернігів, Хмельницький, Тернопіль, Черкаси, Одеса,
4. Керований якісно 70 – 80%	На цьому рівні міста здатні інтегрувати ресурси в доступні публічні послуги для громадян. На цьому етапі використання обчислювальної техніки прагне бути доступним всюди	Київ, Львів, Дніпро, Вінниця, Івано-Франківськ
5. У процесі оптимізації 90 – 100%	На цьому рівні міста класифікуються як гранично ефективні, такі, що шукають інновацій та стали піонерами у застосуванні технічних рішень	–

Джерело: розроблено автором за матеріалами [17; 26–29]

На основі використання положень стандарту ISO 37122, українським містам доцільно використовувати шкалу рівнів зрілості за долею виконання показників ISO 37122, що характеризуватиме ступінь готовності до smart-переходу (табл. 2).

Аналіз готовності українських міст можна здійснювати шляхом моніторингу результатів на основі звірки з положеннями стандарту. Рівень сталості процесів розвитку міста знаходитиметься в межах від 10 до 100%: від початкового рівня (10–20%) до стану оптимізації традиційних систем (90–100% відповідності стандарту).

Пропоновані рамкові рівні є корисним інструментом для оцінювання будь-якого українського міста, незалежно від його розміру, масштабу ураження, адже найважливішим вимірником розумності міста слід вважати рівень зрілості громадянського суспільства громади міста та рівень якості й доступності публічних послуг. У повоєнний період зазначений підхід до оцінювання зрілості міст буде надзвичайно актуальним, адже без «діагнозу» подальші дії можуть стати неефективними через невдало розставлені пріоритети. І навпаки, попередній аналіз дозволяє виділити слабкі місця і дисбаланси. Зазначене уможливує на наступному етапі формування стратегії розумного міста та розробка плану дій щодо її поступової реалізації через технологічні рішення та ініціативи від громади і органу місцевого самоврядування.

Висновки та напрями подальших досліджень.

1. Вивчено підходи до оцінювання зрілості міст у сфері реалізації принципів та складових концепції «Smart City», аналіз яких дозволив сформулювати шкалу оцінювання зрілості органів місцевого самоврядування великих міст України у сфері впровадження концепції «Smart City» у повоєнний період.

2. Для оцінювання зрілості органів місцевого самоврядування великих міст України у сфері

впровадження концепції «Smart City» у повоєнний період за рівнем інноваційності та зручності підходу до вирішення проблем «розумного» управління містом запропоновано підхід, що базується на системі критеріїв ISO 37122 та цифровізації традиційних послуг, а також на повній цифровій трансформації системи відносин між органами державної влади, органами місцевого самоврядування (міська рада) та громадянами міста, та сприяє забезпеченню: взаємоінтегрованості сервісів різних структур; зручності та простоти для користувача; доступності, як організаційної, так і економічної; широти охоплення; передбачення можливостей оброблення зворотного зв'язку та тісної співпраці між учасниками взаємодії;

3. Доведено, що вибір стандарту ISO 37122 для оцінювання готовності українських міст до здійснення цифрового переходу забезпечить найточніше визначення рівня готовності та спроможності міст до втілення необхідних змін в таких галузях, як економіка міста, освіта, енергетика, довкілля та зміна клімату, фінанси, управління, охорона здоров'я, житло, населення та соціальні умови, безпека, поводження з відходами, спорт та культура, телекомунікації, транспорт, міське сільське господарство та продовольча безпека, містобудування, управління стічними водами і забезпечення питною водою.

4. Запропоновано таблицю-опитувальник для оцінювання готовності великих міст України до smart-переходу. Надано стислий опис рівнів зрілості міст щодо досягнення стану їх «розумності» та наведено приклади досягнення таких рівнів містами України станом на 2022 рік.

Потребують подальшого дослідження механізми публічного управління, які забезпечать результативну імплементацію пропонованого підходу до оцінювання у процесі перегляду пріоритетів стратегій розвитку великих міст України у повоєнний період.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Чукут С. А., Дмитренко В. І. Smart-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 13. С. 89–93.
2. Кунанець Н. Е., Небесний Р. М., Мацюк О. В. Особливості формування цілей соціальних та соціо-комунікаційних складових у проєктах «smart-сіті». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Інформаційні системи та мережі*. 2016. № 854. С. 257–274.
3. Жукович І. А. Smart-міста як новий об'єкт статистичних досліджень: визначення терміна. *Статистика України*. 2015. № 1. С. 18–22.
4. Воронкова В., Кивлюк О. Людина в освітньому просторі smart-суспільства. *Interdisciplinary studies of complex systems*. 2017. № 10–11. С. 88–95.
5. Мураєв Є. В. Український досвід впровадження концепції smart-міст: основні досягнення та проблеми. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 2. С. 91–96. DOI: 10.31891/2307-5740-2020-280-2-17.
6. Маматова Т. В., Бортнік О. В. Оцінювання якості місцевих послуг та якості життя на рівні територіальних громад за допомогою міжнародних стандартів на системи менеджменту для сталого розвитку (2.6). *Децентралізація влади в Україні: оцінювання результатів формування та розвитку самодостатніх громад* : монографія / за заг. та наук. ред. С. М. Серьогіна, І. А. Чикаренко. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2019. С. 141–153.

7. Чортюк Ю. В., Євдокимова А. В., Нечипоренко Р. М., Майборода О. В. Зелені Smart-city в Україні: як поєднати реалії вітчизняного підприємництва та стандарти ЄС. Вісник СумДУ. Серія «Економіка». 2020. № 2. С. 126–132. DOI: 10.21272/1817-9215.2020.2-15.
8. Севастьянов Р. В. Актуальні проблеми розвитку «розумних міст» (Smart-city). Вісник Хмельницького національного університету. 2021. № 2. С. 170–175. DOI: 10.31891/2307-5740-2021-292-2-29.
9. Khozhylo I., Lipovska N., Chernysh O., Antonova O., Diegtiar O., Dmytriieva O. Implementation of smart-city tools as a response to challenges in sociohumanitarian field in Ukrainian metropolises. *Acta logistica*. 2022. Vol. 9. Iss. 1 P. 23–30. DOI:10.22306/al.v9i1.262.
10. Центр Разумкова. SMART-інфраструктура у сталому розвитку міст: світовий досвід та перспективи України : аналітична доповідь. 2021. Київ : Заповіт. 400 с. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/other/2021-SMART-%D0%A1YTI-SITE.pdf>.
11. Afonso R. A., dos Santos B. K., do Nascimento C. H., Garcia V. C., Álvaro A. Brazilian smart cities: using a maturity model to measure and compare inequality in cities. *Proceedings of the 16th Annual International Conference on Digital Government Research. 27 May 2015, Phoenix, Arizona, USA*. Phoenix: Arizona State University, 2015. P. 230–238. DOI: 10.1145/2757401.2757426.
12. Aljowder T., Ali M., Kurnia S. Systematic literature review of the smart city maturity model. *International Conference on Innovation and Intelligence for Informatics, Computing, and Technologies (3ICT), 22-23 September 2019, Bahrain*. Bahrain: University of Bahrain, 2019. DOI: 10.1109/3ICT.2019.8910321.
13. Bokolo A. Jun., Petersen S. A. A Smart City Adoption Model to Improve Sustainable Living. *NOKOBIT – Norsk konferanse for organisasjoners bruk av informasjonsteknologi*. 2019. 16 p. URL: <http://hdl.handle.net/11250/2631501>.
14. Caird S. P., Hallett S. H. Towards evaluation design for smart city development. *Journal of Urban Design*. 2019. Vol. 24:2. P. 188–209, DOI: 10.1080/13574809.2018.1469402.
15. Huovila A., Bosch P., Airaksinen M. Comparative analysis of standardized indicators for Smart sustainable cities: What indicators and standards to use and when? *Cities*. 2019. Vol. 89. P. 141–153. DOI: 10.1016/j.cities.2019.01.029.
16. Mohsin B. S., Ali H., AlKaabi R. Smart City: A Review of Maturity Models. *2nd Smart Cities Symposium (SCS 2019), 24-26 March 2019, Bahrain*. Bahrain: University of Bahrain, 2019. 10 p. DOI: 10.1049/cp.2019.0209.
17. Porto J., Macadar M. Assessment Methodology in Smart Cities Based on Public Value. *Proceedings of the 18th Annual International Conference on Digital Government Research, June 7–9 2017, Staten Island, NY, USA*. Staten Island : IOS Press, Digital Government Society of North America, 2017. P. 461–470. DOI: 10.1145/3085228.3085276.
18. Purnomo F., Prabowo H. Smart City Indicators: A Systematic Literature Review. *Journal of Telecommunication, Electronic and Computer Engineering (JTEC)*. 2016. Vol. 8. No. 3. P. 161–164. URL: <https://jtec.utm.edu.my/jtec/article/view/1023>.
19. Santana E., Nunes E., Passos D., Santos P. SMM: A Maturity Model of Smart Cities Based on Sustainability Indicators of the ISO 37122. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*. 2019. № 6. DOI: <https://dx.doi.org/10.22161/ijaers.6.2.2>.
20. Torrinha P.; Machado R. J. Assessment of maturity models for smart cities supported by maturity model design principles. *IEEE International Conference on Smart Grid and Smart Cities (ICSGSC), 23-26 July 2017, Singapore*. Singapore : Institute of Electrical and Electronics Engineering, Inc., 2017. <https://doi.org/10.1109/ICSGSC.2017.8038586>.
21. Warnecke D., Wittstock R., Teuteberg F. Benchmarking of European smart cities – a maturity model and web-based self-assessment tool. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*. 2019. Vol. 10. No. 4. P. 654–684. DOI: <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-03-2018-0057>.
22. How can standards help? *International Organization for Standardization* : web-site. URL: <https://www.iso.org/sites/worldsmartcity> (access date 09.08.2022).
23. ISO 37123:2019(E) Sustainable cities and communities – Indicators for resilient cities. *International Organization for Standardization* : web-site. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:37123:ed-1:v1:en> (access date 09.08.2022).
24. European Smart Cities (version 4.0 (2015)) : web-site. URL: <http://www.smart%cities.eu/?cid=2&ver=4> (access date 09.08.2022).
25. ISO 37122:2017(E) Sustainable development in communities – Indicators for Smart Cities. *International Organization for Standardization* : web-site. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:37122:dis:ed-1:v1:en:e> (access date 09.08.2022).
26. Визначено переможців конкурсу «Smart City Awards 2020». *Асоціація міст України* : веб-сайт. 08.10.2020. URL: <https://www.auc.org.ua/novyna/vyznacheno-peremozhciv-konkursu-smart-city-awards-2020> (дата звернення 01.08.2022).
27. Батурін О., Бондар М., Ковальчук Г., Корольова Є., Купновицька У. Файне місто. У рейтингу комфортності міст України 2021 перше місце посів Тернопіль. *Фокус* : веб-сайт. 15.10.2021. URL: <https://focus.ua/uk/ratings/495315-rejting-komfortnosti-gorodov-ukrainy-2021> (дата звернення 01.08.2022).
28. Оголошений новий Рейтинг доступності міст України від Доступно.UA. *Рубрика* : веб-сайт. 27.11.2021. URL: <https://rubryka.com/2021/11/27/rejtyng-dostupnosti-mist/>.
29. Комісарова О. Де в Україні найкраще жити. Міжнародний республіканський інститут представив рейтинг міст. *Суспільне Новини* : веб-сайт. 17.09.2021. URL: <https://suspilne.media/164398-de-v-ukraini-najkrase-ziti-miznarodnij-respublikanskij-institut-predstaviv-rejting-mist/> (дата звернення 01.08.2022).

УДК 351:504

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.30>

Белошапка Тетяна Василівна,
аспірант кафедри місцевого самоврядування
та розвитку територій Навчально-наукового інституту
публічної служби та управління
ДУ «Одеська політехніка»
головний спеціаліст
Державного агентства меліорації
та рибного господарства України
ORCID ID: 0000-0002-2103-0730

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

HISTORICAL RETROSPECTIVE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF ENVIRONMENTAL SECURITY OF UKRAINE

Розглянуто нормативно-правову базу та праці науковців, де досліджувались питання історичної ретроспективи та сучасного стану публічного управління у сфері екологічної безпеки України. Наголошується на необхідності екологізації публічного управління та висвітлюються його важливі напрями. Акцентовано увагу на актуальності формування екологічної свідомості суспільства як передумови подальшого сталого розвитку територій та держави.

Збереження довкілля та пошук ефективного управління у сфері екологічної безпеки є найгострішою проблемою людства. У статті проаналізовано нормативно-правову базу, що розкриває значення публічного управління у сфері екологічної безпеки. Законодавча база та праці вчених, де досліджувались питання сучасного стану публічного управління у сфері екологічної безпеки. Висвітлено важливі напрями необхідності екологізації публічного управління в наш час. Досліджується роль суспільства та техногенного навантаження та існуючих нормативно-правових актів у створенні нового управління у сфері екологічної безпеки України.

В даній статті автором вперше надаються та описуються етапи розвитку публічного управління в сфері екологічної безпеки України, на сучасному етапі розвитку, яке розпочалося з моменту здобуття Україною незалежності. Після проголошення незалежності України розпочалося оновлення усієї системи публічного управління України, формування законодавчої бази, утворення нових і реформування уже наявних владних інститутів.

Низка висновків, які є проблемними та підлягають подальшому науковому обговоренню для виявлення можливостей розвитку організаційного механізму публічного управління в сучасних умовах держави.

Відновлення актуалізує і посилення впливу принципів сталості та збалансованості соціально-економічного розвитку в повоєнний період. Наведена теза визначає перспективи подальших наукових досліджень за запропонованою у цій статті тематикою.

Ключові слова: публічне управління, екологічна безпека, організаційний механізм.

The regulatory and legal framework and the works of scientists were considered, which investigated the issues of historical retrospect and the current state of public administration in the field of environmental security of Ukraine. The necessity of environmentalization of public administration is emphasized and its important directions are highlighted. Attention is focused on the relevance of the formation of environmental awareness of society as a prerequisite for further sustainable development of territories and the state.

Preservation of the environment and the search for effective management in the field of environmental security is the most acute problem of humanity. The article analyzes the legal framework that reveals the importance of public management in the field of environmental security. The legislative base and works of scientists, where the issues of the current state of public administration in the field of environmental safety were investigated. Important directions of the need for greening of public administration in our time are highlighted. The role of society and man-made load and existing legal acts in the creation of a new management in the field of ecological security of Ukraine is investigated.

In this article, for the first time, the author provides and describes the stages of development of public administration in the field of ecological security of Ukraine, at the current stage of development, which began from the moment Ukraine gained independence. After the declaration of Ukraine's independence, the renewal of the entire system of public administration of Ukraine, the formation of the legislative framework, the formation of new and the reformation of already existing power institutions began.

A number of conclusions that are problematic and subject to further scientific discussion in order to identify opportunities for the development of the organizational mechanism of public administration in modern conditions of the state.

Restoration actualizes and strengthens the influence of the principles of stability and balance of socio-economic development in the post-war period. The given thesis determines the prospects of further scientific research on the topic proposed in this article.

Key words: *public administration, environmental security, organizational mechanism.*

Публічне управління в сфері екологічної безпеки України на сучасному етапі розвитку взяло свій початок з моменту здобуття Україною незалежності (24.08.1991 р.). Після проголошення незалежності України розпочалося оновлення усієї системи публічного управління країни, формування законодавчої бази, утворення нових і реформування уже наявних владних інститутів. Система публічного управління та організація державного апарату в Україні була побудована за моделлю радянських часів та не відповідає вимогам часу і потребувала змін.

Автор вперше розглядає такі етапи розвитку публічного управління в сфері екологічної безпеки України:

Перший етап – Законотворчий (1991–2011 рр.). На цей період припадає етап потужної законотворчої роботи за участю провідних українських учених, у результаті якої було ухвалено нормативно-правові акти України, більшість з яких чинні на сьогоднішній день:

– Закон України «Про навколишнє природне середовище» (1991 р.) [1];

– Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.) [2];

– Закон України «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.) [3];

– Постанова Верховної Ради України «Про Червону книгу України» (1992 р.) [4]; (замінив Закон України «Про Червону книгу України» (2002 р.) [5]);

– Закон України «Про тваринний світ» (1993 р.) [6]; (замінив Закон України «Про тваринний світ» (2001 р.) [7]);

– Закон України «Про екологічну експертизу» (1995 р.) [8]; (замінив Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» (2017 р.) [9]);

– Кодекс України про надра (1994 р.) [10];

– Лісовий кодекс (1994 р.) [11];

– Водний кодекс (1995 р.) [12] та ін.

Постановою Верховної ради України від 29.10.1992 р. було затверджено Положення про Червону книгу України [4], як основного державного документа з питань охорони тваринного і рослинного світу. Червона книга України – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних, вразливих і зникаючих видів тваринного і рослинного світу у межах України, а також

узагальнені відомості про сучасний стан цих видів і заходи щодо їх збереження. Занесені до Червоної книги України види підлягають охороні на всій території України, у межах її континентального шельфу та виключної морської економічної зони. Регулюється Законом України «Про Червону книгу України» від 07.02.2002 (з подальшими змінами) – № 3055-III [5].

Перше видання Червоної книги України було опубліковане у 1980 році одним томом під назвою «Червона Книга Української РСР» у видавництві «Наукова думка». Перша Червона книга України включала 85 видів (підвидів) тварин: ссавців (29), птахів (28), плазунів (6), земноводних (4), комах (18) і види вищих рослин (151).

Друге видання Червоної книги України було затверджене Положення про Червону книгу України, як основного державного документа з питань охорони тваринного і рослинного світу, постановою Верховної ради України від 29.10.1992 р. [4]. Друге видання Червоної книги України було здійснене у двох томах, які були опубліковані з дворічним проміжком у видавництві «Українська енциклопедія»: в 1994 році – том «Тваринний світ», в 1996 році – том «Рослинний світ». Друге видання включало 382 види тваринного та 541 вид рослинного світу. У порівнянні з першим виданням, кількість видів тварин збільшилась на 297, а рослинного світу – на 390 видів.

У 2009 році вийшло третє видання Червоної книги України. До нього занесено 826 видів рослинного світу: судинні рослини (611), мохоподібні (46), водорості (60), лишайники (52), гриби (57). Кількість видів тварин у третьому порівняно з другим виданням збільшилась на 160 видів, при цьому 191 вид було занесено до Червоної книги, а 31 – виключено, зокрема 27 видів комах, 2 види риб і 2 види ссавців.

Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України 03.03.2021 р. оприлюднило затверджений Наказ з оновленим переліком видів тварин, занесених до Червоної книги України (Наказ Міндовкілля від 17.01.2021 р., затверджений Мінюстом 01.03.2021 р., набрав чинності 12.03.2021 р.). Четверте видання збірника Червоної книги України на даний час готується.

В даний період був затверджений перший документ, який поклав початок публічного управління

в сфері екологічної безпеки України – «Основні напрями державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (затверджений постановою Верховної Ради України № 188/98-ВР від 05.03.1998 р.), який втратив чинність з 01.01.2020 р. [13]. Цей документ визначає не лише мету та пріоритетні завдання екологічної безпеки, а й механізми їх реалізації, напрями гармонізації та інтеграції екологічної безпеки України. Саме на підставі цього документа, що поєднує стратегічні цілі з конкретними завданнями, розробляються державні програми в галузі охорони довкілля та екологічної безпеки.

Цілями стратегії публічного управління в сфері екологічної безпеки в даному періоді були: проведення інституційної реформи державної системи охорони довкілля та використання природних ресурсів, упровадження механізмів та інструментів екологічної політики, реалізація пріоритетних національних і державних програм з метою створення умов для сталого збалансованого розвитку держави; формування державної системи регулювання екологічної безпеки як неодмінної складової національної безпеки України [13].

Другий етап – Управлінський (2011–2019 рр.). В даному періоді відзначається акцент на управлінські рішення та на організаційний механізм публічного управління в сфері екологічної безпеки.

Нормативно-правові акти, які були затверджені в даному етапі розвитку публічного управління в сфері екологічної безпеки України:

– Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року» [14];

– Указ Президента України № 111/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23.03.2021 р. «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» [15];

– Указ Президента України № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [16].

Також в даний час був чинний Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» № 2818-VI від 21.12.2010 р. (далі – Стратегія-2020), який втратив чинність з 01.01.2020 р. [17].

Цілями стратегії публічного управління в сфері екологічної безпеки в даному періоді були: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки, досягнення безпеч-

ного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища, інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління, припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі, забезпечення екологічно збалансованого природокористування, удосконалення регіональної екологічної політики [17].

Відповідно до Стратегії-2020 були затверджені План Національної екологічної політики в Україні 2011–2015рр. та План Національної екологічної політики в Україні 2016–2019рр.

Третій етап – Суспільноціннісний (2020–2030 рр.). Даний період характеризується висловленням публічного управління в сфері екологічної безпеки, що базується на поєднанні вирішення економічних та екологічних проблем у процесі реформування суспільства, створення мотивації, побажань та умов для вирішення екологічних проблем на національному, регіональному та місцевому рівнях.

На даний час чинний Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України до 2030 року» № 2697-VIII від 28.02.2019 р. (далі – Стратегія-2030) [18]. У даному документі в пункті Забезпечення екологічно збалансованого природокористування сказано, що у вересні 2015 року було ухвалено Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року».

В Україні було розроблено національну систему цілей сталого розвитку, що має забезпечити підґрунтя для подальшого планування розвитку України, подолання дисбалансів, які існують в економічній, соціальній та екологічній сферах; забезпечити такий стан довкілля, що сприятиме якісному життю і благополуччю нинішніх та майбутніх поколінь; створити необхідні умови для суспільного договору між владою, бізнесом і громадянським суспільством щодо підвищення якості життя громадян і гарантування соціально-економічної та екологічної стабільності; досягнути високого рівня освіти та охорони громадського здоров'я; упровадження регіональної політики, яка базуватиметься на гармонійному поєднанні загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій.

Цілями стратегії публічного управління в сфері екологічної безпеки в даному періоді є: формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва, забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України, забезпечення інтеграції

екологічної політики у процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку України, зниження екологічних ризиків з метою мінімізації їх впливу на екосистеми, соціально-економічний розвиток та здоров'я населення, удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління [18].

Відповідно до Стратегії-2030 на даний час затверджений Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року, розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2021 р. № 443-р.

В Україні розроблено і введено у дію близько 250 національних, загальнодержавних, міжнародних, галузевих і регіональних програм, які фінансуються із залученням коштів державного бюджету. З них безпосередньо пов'язано із розвитком екологічної безпеки – 137.

На думку сучасного вченого Буканова Г. М. метою публічного управління в сфері екологічної безпеки є досягнення задовільного стану навколишнього природного середовища шляхом впровадження екологічного системного підходу в усі напрями соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на безпечне навколишнє середовище, впровадження збереження і відтворення природних екосистем, а також збалансованого природокористування [19, с. 3].

На сьогодні маємо значне антропогенне навантаження внаслідок військових дій, вторгнення на територію України з території РФ та Білорусії на великій частині території України. В даних умовах публічне управління у сфері екологічної

безпеки має бути спрямована на низку аспектів: забезпечення населення якісною питною водою та продуктами харчування, упровадження новітніх технологій щодо енергозбереження; захист лісових насаджень, сільськогосподарських угідь, розвиток ефективної інноваційної підприємницької діяльності; використання альтернативних джерел енергії та ін.

Отже, на підставі проведеного аналізу особливостей історичної ретроспективи публічного управління у сфері екологічної безпеки, ми визначили, що він одночасно підпорядковується як специфіці державного регулювання, так і специфіці сфери застосування у системі публічного управління. Відтак, механізм характеризується публічністю. Акцентуючи увагу на цьому аспекті, ми дістали змогу виявити, що головна мета діяльності, тобто місія застосування інструментів, притаманних публічному управлінню у сфері забезпечення екологічної безпеки – це у першу чергу захист суспільства, держави та навколишнього природного середовища. Актуалізація питань посилення впливу публічного управління визначена в сучасних умовах загостренням проблем екологічної безпеки та захисту навколишнього природного середовища, які наряду з іншими ресурсними втратами, зазнали значних воєнних руйнувань та потребують термінового відновлення.

Таке відновлення, водночас, актуалізує і посилення впливу принципів сталості та збалансованості соціально-економічного розвитку в повоєнний період. Наведена теза визначає перспективи подальших наукових досліджень за запропонованою у цій статті тематикою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 26.06.1991 р. № 1268-XII: із змінами згідно із законом України від 10.07.2022 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
2. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16.06.1992 р. № 2457-XII: із змінами згідно із законом України від 08.08.2021 р. № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
3. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16.10.92 р. № 2708-XII: із змінами згідно із законом України від 27.07.2022 р. № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text> (дата звернення: 04.08.2022).
4. Положення про Червону книгу України : Постанова ВРУ від 29.10.1992 р. № 2750-XII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t275000?an=4&ed=2002_02_07 (дата звернення: 04.08.2022).
5. Про Червону книгу України : Закон України від 07.02.2002 р. № 3055-III: із змінами згідно із законом України від 08.08.2021 р. № 3055-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
6. Про тваринний світ : Закон України від 03.03.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3041-12/ed19930303#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
7. Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III: із змінами згідно із законом України від 08.08.2021 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
8. Про екологічну експертизу : Закон України від 09.02.1995 р. № 45/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/95-%D0%B2%D1%80/ed19950209#Text> (дата звернення: 08.08.2022).

9. Про оцінку впливу на довкілля – Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII: із змінами згідно із законом України від 13.05.2022 р. 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 05.08.2022).
10. Кодекс України про надра : Кодекс України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР: із змінами згідно із Кодексом України від 15.01.2022 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
11. Лісовий кодекс України : Кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII: із змінами згідно із Кодексом України від 10.07.2022 р. № 3852-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
12. Водний кодекс України : Кодекс України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР: із змінами згідно із Кодексом України від 26.05.2022 р. № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
13. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Постанова ВР від 05.03.1998 р. № 188/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
14. Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року : Закон України від 24.05.2012 р. № 4836-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4836-17#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 березня 2021 року «Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації» : Указ Президента України № 111/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1112021-37505>. (дата звернення: 09.08.2022).
16. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента № 722/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звернення: 09.08.2022).
17. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17#Text> (дата звернення: 07.08.2022).
18. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 07.08.2022).
19. Буканов Г. М. Стратегічні інструменти реалізації державної екологічної політики в Україні. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2019. Вип. 2 (22). URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02\(22\)/7.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2019-02(22)/7.pdf) (дата звернення: 08.08.2022).

УДК 005.33:352:353:008

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.31>

Дробахіна Тетяна Олегівна,

аспірант кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-2443-6357

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ І ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

CREATIVE INDUSTRIES AS AN OBJECT OF PUBLIC ADMINISTRATION: APPROACHES TO RESEARCH AND TYPOLOGY

У статті вивчено декілька підходів до визначення категорії «креативні індустрії» провідними міжнародними організаціями, що підтримують розвиток креативних індустрій, виокремлено відмінності між цими визначеннями, базуючись на інформації з першоджерел. Запропоновано авторську модель типологізації креативних індустрій з чотирьох рівнів на основі визначення UNESCO. Надано стислий опис етапів розвитку практик та нормативного регулювання у сфері креативних індустрій в Україні в період 2014-2022 років. Як результат узагальнення визначень авторитетних міжнародних організацій і норм вітчизняного законодавства запропонований авторський підхід до розуміння «креативних індустрій як об'єкту публічного управління»: комплекс видів економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць на певній території чи у громаді через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження, які поєднують у собі створення, виробництво та комерціалізацію творчого змісту, що має нематеріальний та культурний характер, як правило, захищений авторським правом і може мати форму товару або послуги. За результатами дослідження стану культури та креативних індустрій під час війни встановлено, що: креативні індустрії мають шанс стати двигуном відновлення України після війни; до пріоритетних заходів від держави і донорів, які можуть допомогти креативним індустріям вижити під час війни та відновитися після неї належать «гранти на проекти», розроблення Державної стратегії розвитку креативних індустрій, промоція українського креативного продукту за кордоном; пріоритетність сектору культури має бути наряду з повоєнним відновленням міст та інфраструктури. Викладені у статті матеріали є основою для подальших досліджень щодо формування комплексу методико-технологічного забезпечення процесів розвитку креативних індустрій на регіональному та локальному рівнях.

Ключові слова: культурно-креативні індустрії, креативні індустрії, UNESCO, UNCTAD, DIMS, регіональний розвиток, місцевий розвиток, публічне управління.

The article examines several approaches to the definition of the category «creative industries» by leading international organizations that support the development of creative industries, highlights the differences between these definitions, based on information from primary sources.. The 4-level typology model is presented, that was elaborated by the author based on the UNESCO definition about creative industries. A brief description of the stages of development of practices and normative regulation in the field of creative industries in Ukraine in the period 2014-2022 is provided. As a result of the generalization of the definitions of authoritative international organizations and the norms of domestic legislation, the author's approach to understanding «creative industries as an object of public management» is proposed: a complex of economic activity types, the purpose of which is the creation of added value and jobs in a certain territory or in the community through cultural (artistic) and/or creative expression, which combine the creation, production and commercialization of creative content of an intangible and cultural nature, is usually copyrighted and may take the form of a product or service.

According to the results of the study of the state of culture and creative industries during the war, it was established that: creative industries have a chance to become the engine of Ukraine's recovery after the war; priority measures from the state and donors that can help creative industries survive during the war and recover after it include «project grants», development of the State Strategy for the Development of Creative Industries, promotion of Ukrainian creative products abroad; the priority of the cultural sector should be along with the post-war reconstruction of cities and infrastructure. The shared in the article materials are the fundamentals for further research on the formation of a complex of methodological and technological support for the development of creative industries at the regional and local levels.

Key words: cultural and creative industries, creative industries, UNESCO, UNCTAD, DIMS, regional development, local development, GDP, public administration.

Постановка проблеми. Категорія «креативні індустрії» (creative industries, тут і далі – англ.) увійшла в українське поняттєве поле економіки й публічного управління доволі знедавна – приблизно на початку 21 століття. Саме поняття було запозичене із західних джерел, де воно тісно

пов'язувалось із поняттями «креативна економіка» (creative economy) та «креативні сектори» (creative sectors), які до неї належать. До 2014 року в Україні було фактично відсутнє розуміння значущості культурних та креативних індустрій на всіх рівнях управління: не розроблялися відповідні документи концептуального та стратегічного характеру; не розвивалося нормативно-правове забезпечення даного сектору економіки; не приділялось достатньої уваги становленню й державному стимулюванню розвитку креативних індустрій.

Водночас у багатьох провідних країнах світу креативні індустрії з кожним роком набувають все більшої популярності (все більше й більше організацій та ініціатив ідентифікують себе саме із галузю креативних індустрій), а доля їх внеску у розвиток економіки динамічно зростає. Тому актуалізується потреба у дослідженні процесів публічного управління у сфері розвитку креативних індустрій на регіональному та місцевому рівнях, зокрема, у частині єдності розуміння категорій і окреслення предметної сфери управлінських впливів.

Огляд попередніх досліджень і публікацій.

Категорії «креативні індустрії», «культурні індустрії», «культурно-креативні індустрії» та «креативне підприємництво» є відносно новими поняттями в українському контексті, проте ці явища не нові у масштабах світової економіки – визначення «культурні індустрії» (cultural industries) запровадили Т. Адорно та М. Горкгаймер у своїй «Діалектиці просвітництва» 1947 року [1]. «Нове дихання» поняття отримало завдяки роботам Р. Флориди [2], який зосередив свою увагу на появі нового феномену, так званого «креативного класу» (creative class) у 50ті роки 20го сторіччя у США, що було пов'язано із переходом бізнесу на новий «сервіс-

ний» рівень. До провідних дослідників даного питання відносять також Ж. Лернера, Ч. Лендрі, Д. Хезмондалша, Д. Хартлі та інших.

Вітчизняні економісти Т. Білецька, Я. Петраков, О. Сизоненко досліджували аспекти впливу нематеріальної культурної спадщини, як частини бізнес-середовища та сектору креативних індустрій, наголошуючи на ключових викликах для національної культурної спадщини в Україні [3], а саме: її поступовий занепад та забуття, обумовлені як незавершеністю процедури ідентифікації об'єктів нематеріальної культурної спадщини (ОНКС), так розрізненістю та необізнаністю зацікавлених сторін щодо існуючих інструментів її захисту та підтримки (1); дефіцит фінансових ресурсів для ревіталізації об'єктів, та процедурні обмеження використання бюджетних коштів їх розпорядниками (2). А. Диндар [4] розглянула перспективи розвитку креативних індустрій, базуючись на досвіді ЄС. А. Пакуліна та А. Євсєєв розглядають креативну економіку як умову модернізації національного господарства України [5], С. Леонова визначає креативізацію як вектор сталого розвитку сучасної економіки [6], а М. Кукса і Т. Петухова – як елемент інноваційної та стійкої стратегії розвитку України [7]. Але у публікаціях з публічного управління до цього часу питання розвитку креативних індустрій на регіональному і місцевому рівнях не знайшли належного висвітлення.

Мета статті – дослідити підходи щодо визначення категорії «креативні індустрії» провідними міжнародними організаціями, здійснити типологізацію креативних індустрій, стисло схарактеризувати етапи розвитку практик та нормативного регулювання у сфері креативних індустрій в Україні.

Таблиця 1

Організації ООН, що підтримують «креативні індустрії»

Абревіатура	Назва організації, англ./укр.	Сутність діяльності у сфері креативних індустрій
UNESCO	The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation / Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури	Працює через свою Глобальний альянс культурного різноманіття (Global Alliance for Cultural Diversity) та мережу креативних міст (Creative Cities Network) для зміцнення культурних галузей на міжнародному рівні через заохочення обміну знаннями, розбудови потенціалу, належної практики та наставництва між своїми членами. Сприяє культурному розмаїттю шляхом посилення спроможності культурних галузей виробляти та розповсюджувати товари та послуги та допомагати їм отримати доступ до національних та міжнародних ринків
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development / Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку	Виконуючи свій мандат, активно просуває міжнародні дії у галузі креативних індустрій, а отже, і креативної економіки, підкреслюючи їх аспект розвитку. Внесла тему «креативної економіки» у Всесвітню програму економіки та розвитку

Джерело: розроблено автором за матеріалами [12-14]

Виклад основного матеріалу. У 2003 році Р. Флоридою було введено у науково-практичний обіг поняття «креативного класу», а разом з ним і «креативної економіки» [2]. Дослідження показують, що протягом декількох останніх десятиріч відбувся стрімкий перехід від сервісної та індустріальної економіки до креативної [8], де основними важелями та рушійними силами є людський інтелект, таланти та вміння утворювати «колаборації» (від французької «collaboration» – спільна діяльність для досягнення мети). Зазначений перехід супроводжується потужним впливом креативних індустрій на економіку регіонів та країн [9-11], який вивчають і підтримують провідні організації під егідою ООН (табл. 1).

Так, UNCTAD вважає, що креативні галузі знаходяться на перехресті мистецтв, культури, бізнесу та технологій. Усі ці види діяльності є творчими навичками і можуть приносити дохід за рахунок торгівлі та прав інтелектуальної власності. Творча економіка за UNCTAD – це нова концепція, що стосується інтерфейсу між творчістю, культурою, економікою та технологіями в сучасному світі, де переважають зображення, звуки, тексти

та символи. UNCTAD також акцентує на тому, що сьогодні креативні галузі є одними з найбільш динамічних секторів світової економіки, що надають нові можливості країнам, що розвиваються, одразу «перестрибнути» (to leapfrog) до нових економічно розвинених сфер світової економіки [14].

UNESCO, UNCTAD та низка інших міжнародних організацій докладають зусиль до формування у різних країнах спільного розуміння категорій у сфері креативних індустрій (табл. 2).

У визначенні UNESCO [12] термін «Культурні та творчі індустрії» застосовується в тих галузях, які поєднують у собі створення, виробництво та комерціалізацію «сенсів» (sense), які є нематеріальними і мають культурний характер. Ці «сенси», як правило, захищені авторським правом, і можуть приймати форму товару або послуги. Залежно від контексту, культурні індустрії також можуть називатися креативними індустріями, або економічним висловом «галузі майбутнього» [19]. Сполучення «креативні індустрії» не випадково вживається у множині. Це не єдина галузь. Галузі культурних індустрій (архітектура, мода, образотворче мистецтво, кінематограф, видавнича справа

Таблиця 2

**Різновиди тлумачення категорій у сфері «креативних індустрій»
провідними міжнародними організаціями**

Джерело	Назва організації, англ./укр.	Термін, англ./укр.	Зміст визначення
UNESCO	The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation / Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури	Cultural and creative industries / Культурні та творчі індустрії	Галузі, що поєднують у собі створення, виробництво та комерціалізацію творчого змісту, який має нематеріальний та культурний характер. Цей зміст, як правило, захищений авторським правом і може мати форму товару або послуги. Окрім усієї художньої та культурної продукції, вони включають архітектуру та рекламу
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development / Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку	Creative industries / Креативні галузі	Креативні галузі є основою креативної економіки і визначаються як цикли виробництва товарів і послуг, які використовують основний внесок у творчість та інтелектуальний капітал. Вони класифікуються за їх роллю як спадщина, мистецтво, медіа та функціональні твори
WIPO	World Intellectual Property Organization / Всесвітня організація інтелектуальної власності	Copyright-based industries / Галузі, що засновані на авторських правах	Галузі, які є присвяченими, взаємозалежними або прямо або опосередковано пов'язані зі створенням, виробництвом, представленням, виставкою, спілкуванням, розповсюдженням або роздрібним продажом матеріалів, захищених авторським правом
DCMS	Department of Culture, Media and Sports of the United Kingdom / Департамент культури, засобів масової інформації та спорту Сполученого Королівства	Creative industries / Творчі індустрії	Це діяльність, заснована на творчості, індивідуальному таланті та майстерності, яка має потенціал для створення робочих місць та багатства за рахунок створення та використання інтелектуальної власності [12]
ECLAC	Economic Commission for Latin America and the Caribbean / Економічна комісія для Латинської Америки та Карибського басейну	Content industries / Контент-індустрії	Видавнича справа, кіно, телебачення, радіо, фонографія, мобільний контент, незалежна аудіовізуальна продукція, веб-вміст, електронні ігри та вміст, створений для цифрової конвергенції (cross-media)

Джерело: розроблено автором за матеріалами [12-13; 15-18]

і т. д.) мають різні можливості заробляти гроші, різну економічну логіку і динаміку розвитку.

Також традиційним вважають визначення «творчих індустрій» від DCMS, на яке спирається сьогодні більшість дослідників і фахівців у сфері місцевого розвитку: «творчі індустрії – це діяльність, в основі якої лежить індивідуальний творчий принцип, навик або талант і яке несе в собі потенціал створення доданої вартості і робочих місць шляхом виробництва і експлуатації інтелектуальної власності» [20].

Сектор креативних індустрій також називають «креативними та культурними індустріями» або «креативними та цифровими індустріями» усередині «креативної економіки». У недавній час вони також називалися «помаранчевою економікою» (*La Economía Naranja*) у Латинській Америці та країнах Карибського басейну [18]. «Помаранчева економіка» – це термін, який був введений до споживання П.Ф. Буїтраго Рестрепо (P. F. Vuitrago Restrepo) та І. Дюком Маркесом (I. Duque Márquez), авторами «*The Orange Economy, an infinite opportunity*» [21]. Вони пояснюють, що помаранчева фарба, пігмент який був винайдений у Стародавньому Єгипті для оздоблення гробниць фараонів, це домінуючий колір для культури, креативності та ідентичності.

Термін «креативні та діджитал індустрії» все більше використовується у Великобританії із-за важливості цифрового контенту та онлайн сервісів у креативному секторі економіки. Креативні індустрії мають потенціал регенерувати економіку та створювати нові робочі місця і додану вар-

тість. Прикладом проекту, що допомагає зростати креативним та діджитал індустріям є *Liverpool Creative Growth Initiative* (хаб, у якому знаходиться близько 100 різних креативних бізнесів, та є борд менторів, що консультуються їх по питаннях розвитку) [19].

Можна погодитися із висновком С. Прокопенка, що «за інерцією з радянських часів чинне законодавство регулювало тільки державний культурний сектор, таким чином, «виключаючи» з відносин з державою недержавний сектор та бізнес (якого не було за радянських часів) з усією різноманітністю культурних практик, які не вписуються в жорстку унормовану та цензуровану систему галузей культури» [20].

Водночас, у світі визначають від 9 до 21 секторів, які належать до «креативних індустрій»: реклама, архітектура; мистецтво та античний ринок: крафтові речі, дизайн; фешн дизайн; фільми та відео; інтерактивне програмне забезпечення для вільного часу; музика; перформативне мистецтво; програмне забезпечення та комп'ютерні ігри; і телебачення та радіо [12-13; 15-18; 22]. Базові сектори, що належать до креативних індустрій, а також додаткові ключові сектори представлені на рис. 1.

Таким чином, «креативні індустрії» належать до низки економічних «активностей», які спрямовані на генерацію та комерціалізацію інформації, креативності, ідей, знань.

На думку С. Прокопенка, українська культура зазнала кілька хвилий кардинальних змін [20]: перша хвиля – «історичний авангардизм»,

Рис. 1. Типологізація креативних індустрій

Розроблено автором на основі [12-13; 15-18; 22]

1910–1930 рр.; друга хвиля – «творчість поетів діаспори повоєнної доби та шістдесятники», кінець 1940-х – початок 1970-х рр.; третя хвиля – «так звана «нова хвиля», постмодернізм – відродження авангардизму», кінець 1980-х – початок 1990-х рр. Підтримуємо думку експерта, що сплеск культурних «активностей та проявів», який може вважатися «четвертою хвилею», пов'язаний з Революцією гідності 2014 року: акцентування у творчості на українську ідентичність, перехід на українську мову авторів і виконавців різних жанрів, зростає поширення стилізованого українського традиційного одягу в сучасному виконанні, поява нових опер, спектаклів, театральних вистав, живопису, крос-секторальних проєктів, що переосмислюють національну ідею та ідентифікацію тощо.

Дійсно, в Україні «культурні індустрії» отримали після подій 2014 року «нове дихання», коли групи культурних активістів та спеціалістів почали шукати можливості для перезапуску культури в реаліях того часу. Так, у 2015 році на платформі громадської ініціативи «Реанімаційному пакеті реформ» було утворено «Альянс культури», де ініціативи «Культура-2025», «Конгрес активістів культури» і група «Культура» спільно працювали над культурними проєктами в Україні [23]. До альянсу входив також «Конгрес Активістів Культури» – недержавна організація митців та арт-менеджерів, що виникла як альтернатива Міністерству культури України того часу. Експерти були впевнені, що «Інтелект, напружена робота та креатив – це формула вдалого бізнесу в Україні та запорука успіху економіки України» [24].

Уже в 2017 році було відзначено позитивну тенденцію щодо реалізації на ринку ЄС українських високотехнологічних послуг: інформаційні технології, веб-дизайн, продакшн, архітектурні та дизайнерські рішення – креативні послуги, які Україна вже спроможна конкурентно постачати [25]. Також у 2017 році створено Український культурний фонд – державну установу, місією якої є сприяння творенню розвиненої екосистеми культури та креативності в Україні, яка уможливує породження та розповсюдження в суспільстві нових сенсів та спільних цінностей, а також сприяння збереженню культурної спадщини та розвитку української культури в контексті актуальних світових тенденцій, через впровадження нових механізмів надання орієнтованої на результат конкурентної державної фінансової підтримки ініціативам у сфері культури та креативних індустрій [26].

Саме у 2017 році країна робить перші кроки в розвитку креативної економіки, збираються експерти, проводяться конференції, розроблено Доктрину збалансованого розвитку «Україна-2030», у якій зазначено, що розвиток креативної економіки є одним із драйверів економічного розвитку країни [11]. Водночас, самі експерти висловлюють думку, що «ще немає розуміння, що креативна економіка – це все-таки сектор економіки» [27]. У Доктрині збалансованого розвитку «Україна-2030» [28] серед механізмів реалізації політики збалансованого розвитку було виокремлено механізм № 5 «Розвиток креативної економіки» і зазначено, що в Україні вже формується кластер креативних індустрій – це індустрії, що походять з індивідуальної творчості, навичок і талантів та мають потенціал до формування добробуту і створення робочих місць через генерування та економічну реалізацію об'єктів інтелектуальної власності.

У 2019 році Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ООН) оголосила 2021 рік Міжнародним роком креативної економіки для сталого розвитку [29]. Знакові зміни відбулися і в Україні. Базові види економічної діяльності, які належать до креативних індустрій визначені Розпорядженням Кабінету міністрів України від 24 квітня 2019 року № 265-р «Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій» [30]. До них входять 34 види економічної діяльності. У 2020 році за Законом України «Про культуру» визначено «креативні індустрії» як «види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження» [31].

У 2019 році було також оприлюднено аналітичну доповідь, підготовлену в рамках проєкту «Економічна привабливість української культури», який реалізував Інститут економічних досліджень та політичних консультацій за фінансової підтримки Українського культурного фонду в рамках програми «Український культурний монітор» де сфера культури була розглянута як галузь національної економіки [32]. Учасники дослідження, де культурні індустрії визначили, що «за часів незалежності України культурна політика переважно не входила до пріоритетів держави», але «за останні роки культура стала важливішою для держави, а державна політика у сфері культури покращилася» і «протягом останніх п'яти років було розроблено стратегію розвитку культури до 2025 року, яка містить цілі з розвитку освіти у сфері культури, державно-

приватному партнерстві, демократичної і партнерської взаємодії у культурному середовищі» [32, с. 91]. У контексті нашого дослідження важливим є висновок, що «з децентралізацією з'явилося більше можливостей розвивати культуру на місцевому рівні» [32, с. 92].

Під час повномасштабної війни з російською федерацією у 2022 році креативні індустрії «зазнали відтоку талантів, скорочення фінансування, зниження попиту на культурні продукти та послуги, негативних наслідків розірваних ланцюгів постачання» – такий висновок зроблено за результатами дослідження «Стан культури та креативних індустрій під час війни» [33]. Дослідження базується на даних анонімного онлайн-анкетування креативних підприємств і креативних фахівців – заявників Українського культурного фонду (УКФ) 2020-2022 років, яке проведено УКФ спільно з Міністерством культури та інформаційної політики України в період з 01 по 13 червня 2022 року.

До важливих у контексті даного дослідження висновків також належать такі три:

1. Креативні індустрії мають шанс стати двигуном відновлення України після війни.

2. До пріоритетних заходів від держави і донорів, які можуть допомогти креативним індустріям вижити під час війни та відновитися після неї належать: в першу чергу «гранти на проекти» (61 % опитаних); розроблення Державної стратегії розвитку креативних індустрій (37 % опитаних); промоція українського креативного продукту за кордоном (30 %).

3. Пріоритетність сектору культури має бути наряду з повоєнним відновленням міст та інфраструктури [33].

Висновки та напрями подальших досліджень.

1. Узагальнюючи визначення авторитетних міжнародних організацій і норми вітчизняного законодавства, пропонуємо розуміти «креативні індустрії як об'єкт публічного управління» як комплекс видів економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць на певній території чи у громаді через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження, які поєднують у собі створення, виробництво та комерціалізацію творчого змісту, що має нематеріальний та культурний характер, як правило, захищений авторським правом і може мати форму товару або послуги.

2. Для того, щоб креативні індустрії в Україні так само впливали на розвиток країни, як це спостерігається у інших країнах світу необхідно обґрунтувати комплекс концептуальних положень щодо розвитку креативних індустрій на регіональному та місцевому рівнях та розробити методико-технологічне забезпечення відповідних процесів.

3. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішення низки наукових завдань: дослідити сучасний стан культурно-креативних індустрій в Україні в умовах децентралізації; проаналізувати вітчизняну нормативну базу щодо розвитку культурно-креативних індустрій; дослідити існуючі моделі співробітництва у трикутнику бізнес-влада-громада; обґрунтувати підходи до оцінювання успішності діяльності культурно-креативних індустрій у регіоні/місті; сформулювати комплекс методичних положень щодо інституційного оформлення процесів публічно управлінської підтримки розвитку креативних індустрій на регіональному та місцевому рівнях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Horkheimer M., Adorno T. W. *Dialektik der Aufklaerung, Philosophische Fragmente. Sonderausgabe.* S. Fischer Verlag GmbH Frankfurt am Main, 2022. 320 s.
2. Флорида Р. *Homo creativus. Як новий клас завойовує світ.* Київ: Наш формат, 2018. 432 с.
3. Білецька Т. Ф., Петраков Я. В., Сизоненко О. В. Перспективи нематеріальної культурної спадщини в бізнес-ланцюжки креативних індустрій в Україні в контексті інтеграції: *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: Економічні науки.* 2017. № 3. С. 29–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnjie_2017_3_8.
4. Диндар А. С. Позиції культурно-креативної індустрії в економіці ЄС. *Інвестиції: практика та досвід.* № 1/2019. С. 53–59. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2019/11.pdf.
5. Пакуліна А. А., Євсєєв А. С. Інноваційна та креативна економіка як умова модернізації національного господарства України. *Економіка та управління національним господарством.* 2018. № 16. С. 192–200.
6. Леонова С. В. Креативізація як вектор сталого розвитку сучасної економіки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління.* 2019. Т. 3 (69). № 2 С. 133–138. URL: http://econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/30_69_2/27.pdf.
7. Кукса М. І., Петухова Т. О. Креативна економіка як елемент інноваційної та стійкої стратегії розвитку України. *Ефективна економіка.* 2017. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6555>.
8. Лук'яненко Д. Г., Галахова Т. О. Феномен креативізації глобальної економіки і менеджменту. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2016. Вип. 23(3). С. 12–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2016_23%283%29_4.

9. Диндар А. С. Позиції культурно-креативної індустрії в економіці ЄС. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 1. С. 53–59. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2019/11.pdf.
10. Салій Ю., Кайдан Т. Від сквотів до хабів: звідки береться креативна економіка. *Українська правда* : веб-сайт. 21.10.2015. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/10/21/202073/> (дата звернення 03.08.2022).
11. Холодницька А. В. Актуальні тенденції розвитку креативних індустрій в Україні в умовах глобалізації. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 14. С. 151–157. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/14_ukr/19.pdf.
12. The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) : web-site. URL: <https://www.unesco.org/en> (access date 09.08.2022)
13. United Nations Conference on Trade and Development (UNESCO) : web-site. URL: <https://unctad.org/> (access date 09.08.2022).
14. Creative industries definition. *David Parrish. Helping creative entrepreneurs world-wide become even more successful* : web-site. URL: <https://www.davidparrish.com/creative-industries-definitions/> (access date 29.07.2022).
15. The Orange Economy: how to define it. *ConnectAmericas* : web-site. URL: <https://connectamericas.com/content/orange-economy-how-define-it> (access date 29.07.2022).
16. World Intellectual Property Organization (WIPO) : web-site. URL: <http://www.wipo.int/portal/en/> (access date 29.07.2022).
17. Department of Culture, Media and Sports of the United Kingdom (DCMS) : web-site. URL: <https://www.gov.uk/government/organisations/department-for-culture-media-sport> (access date 29.07.2022).
18. Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC) : web-site. URL: <http://www.cepal.org/en> (access date 29.07.2022).
19. Культурні індустрії в сучасному місті. *Creative Cities в Україні* : веб-сайт. 05.02.2011. URL: <http://www.creativecities.org.ua/uk/creative-industries/texts/?newsid=22> (дата звернення 14.08.2022).
20. Прокопенко С. Креативні індустрії – радикальні зміни. *GWARA MEDIA* : веб-сайт. 15.03.2022. URL: <https://gwaramedia.com/kreatyvni-industriyi-shho-de-yak/> (дата звернення 10.07.2022).
21. Buitrago Restrepo P. F., Duque Márquez I. The Orange Economy. Inter-American Development Bank, 2013. 242 p. URL: <https://publications.iadb.org/publications/english/document/The-Orange-Economy-An-Infinite-Opportunity.pdf>.
22. The Culture and Creativity website : web-site. URL: <https://www.culturepartnership.eu/en> (access date 19.08.2022).
23. Альянс культури: для чого об'єдналися культурні ініціативи. *Велика Ідея* : веб-сайт. 24.09.2015. URL: <https://biggggidea.com/practices/1469/> (дата звернення 06.08.2022).
24. Креативні індустрії мають шанси врятувати економіку України, у тому числі завдяки експорту. *Український кризовий медіа-центр* : веб-сайт. 08.07.2015. URL: <http://uacrisis.org/ua/28293-creativite-l-entreprise-pourrait-sauver-leconomie-de-lukraine-particulier-exportations-experts> (дата звернення 08.07.2022).
25. В ЄС зростає попит на українську продукцію з високою доданою вартістю. *УНІАН* : веб сайт: URL: <https://www.unian.ua/eurobusiness/2051781-v-es-zrostaє-popit-na-ukrajinsku-produktsiyu-z-visokoyu-dodanoyu-vartistyu-togpred.html> (дата звернення 07.08.2022).
26. Український культурний фонд : веб-сайт. URL: <https://ucf.in.ua/> (дата звернення 17.08.2022).
27. В Україні поки немає розуміння, що креативна економіка – це сектор економіки – Анна Харламова. *Gazeta.ua* : веб-сайт. URL: https://gazeta.ua/articles/economics/_v-ukrayini-poki-nemaє-rozuminnya-scho-kreativna-ekonomika-sektor-ekonomiki-anna-harlamova/804888 (дата звернення 17.07.2022).
28. Україна 2030: Доктрина збалансованого розвитку. Вид. друге. Львів: Кальварія, 2017. 164 с. URL: <http://eonom.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/E-Book-Doctrine-2030.pdf>.
29. Креативні індустрії: вплив на розвиток економіки України : аналітичний звіт / авт. кол. : П. Яворський, О. Ніколаєва, С. Таран, А. Онопрієнко, Ю. Шоломицький. Центру аналізу міжнародної торгівлі Trade+ при Київській школі економіки у партнерстві з Кімонікс Інтернешнл Інк. на замовлення Міністерства культури та інформаційної політики України. 2019. 111 с. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/04/KSE-Trade-Kreativni-industriyi-Zvit.pdf>.
30. Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій : Розпорядження Кабінету міністрів України від 24 квіт. 2019 р. № 265-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80#Text> (дата звернення 10.08.2022).
31. Про культуру : Закон України від 14 груд. 2010 р. № 2778-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення 10.08.2022).
32. Економічна привабливість української культури : аналітична доповідь. Київ : ФОРМ Лопатіна О. О. 2019. 112 с. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Special_research/2019_UCF_report_full.pdf.
33. Стан культури та креативних індустрій під час війни – результати дослідження. *Громадський Простір* : веб-сайт. 15.08.2022. URL: <https://www.prostir.ua/?news=stan-kultury-ta-kreatyvnyh-industrij-pid-chas-vijnny-rezultaty-doslidzhennya> (дата звернення 17.08.2022).

УДК 342.571

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.32>

Черниш Василь Іванович

аспірант кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-1607-8083

СТАБІЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ

STABILITY OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN THE CONDITIONS OF CONSTITUTIONAL CHANGES: CHALLENGES AND THREATS

Стаття присвячена дослідженню особливостей становлення і розвитку системи публічного управління в умовах конституційних змін, та визначенню сучасного алгоритму трансформації системи публічного управління в контексті правового режиму воєнного стану. У статті наведені класичні складники сучасної моделі конституційного реформування з позиції теорії державного управління. Встановлено інтринсивну залежність раціональності конституційних реформ від стану системної стабільності публічноуправлінських механізмів, що обумовлена респонсивністю та прогнозованістю публічноуправлінської діяльності. Очевидними властивостями раціональних реформ визначені не лише детерміновані суспільними характеристиками. Доведено, що з урахуванням багатоелементної системи публічного управління в умовах конституційних змін, важливо мати чітку концепцію реформування системи публічного управління на основі принципів прозорості, ефективності та взаємодії між різними рівнями влади, з урахуванням особливостей регулювання діяльності органів влади, галузевих механізмів реформування, особливостей публічнослужбових відносин.

У статті досліджено особливості і тенденції розвитку сучасної системи публічного управління в умовах збройної агресії Росії проти Української Держави, запровадження режиму воєнного стану і трансформації всіх складників державної політики. Доведено, що цільова спрямованість дослідження інституціональних альтерацій в публічному управлінні визначена необхідністю формування теоретико-методологічних засад управлінської діяльності у принципово нових умовах державотворення. Важливим завданням при цьому виступає аналіз складових сучасних реформ, їх раціональність з позиції ствердження суверенної і незалежної України. Обґрунтовано доцільність деталізації напрямі таких реформ з позицій респонсивності публічного управління загалом, та своєчасності запропонованих засад конституційних реформ.

Ключові слова: державна влада, конституційна реформа, публічне управління, регіональний рівень, територіальна організація влади.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation and development of the public administration system in the conditions of constitutional changes, and to the definition of a modern algorithm for the transformation of the public administration system in the context of the legal regime of martial law. The article presents the classic components of the modern model of constitutional reform from the standpoint of the theory of public administration. The intrinsic dependence of the rationality of constitutional reforms on the state of systemic stability of public management mechanisms, which is due to the responsiveness and predictability of public management activities, has been established. The obvious properties of rational reforms are determined not only by social characteristics. It has been proven that, taking into account the multi-element system of public administration in the conditions of constitutional changes, it is important to have a clear concept of reforming the system of public administration based on the principles of transparency, efficiency and interaction between different levels of power, taking into account the peculiarities of regulating the activities of authorities, sectoral reform mechanisms, peculiarities of public service relations.

The article examines the peculiarities and trends of the development of the modern system of public administration in the conditions of Russia's armed aggression against the Ukrainian State, the introduction of martial law and the transformation of all components of state policy. It is proved that the target orientation of the study of institutional alterations in public administration is determined by the need to form the theoretical and methodological foundations of managerial activity in fundamentally new conditions of state formation. An important task at the same time is the analysis of the components of modern reforms, their rationality from the standpoint of affirming a sovereign and independent Ukraine. The expediency of detailing the direction of such reforms from the standpoint of the responsiveness of public administration in general, and the timeliness of the proposed principles of constitutional reforms are substantiated.

Key words: state power, constitutional reform, public administration, regional level, territorial organization of power.

Постановка проблеми. Розвиток системи публічного управління на сучасному етапі державотворення характеризується посиленням впливу внутрішніх та зовнішніх факторів, посиленням

суб'єктності органів управління центрального рівня, централізацією управління загалом. Запровадження і продовження правового режиму воєнного стану в Україні в умовах протидії збройній

агресії РФ проти України вимагає значних інституціональних змін у функціонуванні системи державного управління. Варто вказати на сучасні інституціональні зміни в державному управлінні як такі трансформації в системі суспільних відносин, що викликані зовнішнім (і почасти – внутрішнім) впливом на суб'єкт-об'єктні зв'язки, стан підпорядкування в системі органів влади, регламентацію нормотворчості, делегування повноважень. Трансформація існуючої моделі системи державного управління (у тому числі – адаптація та гармонізація) потребують відповідного нормативно-правового забезпечення, натомість аналіз практики публічноуправлінської діяльності від 2016 р. – початку конституційно-правових реформ засвідчив два складника такого процесу: по-перше, прийняття нормативно-правових актів, що регулюють інституціональні зміни в системах управління без отримання конкретного результату у короткостроковій перспективі, і, по-друге, реалізація інституціональних змін в управлінській практиці за відсутності (або незавершеності) нормативно-правового регулювання.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження є праці вчених, які досліджували концептуальні засади реформування сучасного публічного управління: Є. Бородіна, В. Баштанника, К. Ващенко, Н. Гончарук, Н. Драгомирецької, Н. Липовської, О. Сушинського, І. Хожило, І. Чикаренко, І. Шпекторенка та ін. Варто вказати також на дослідницькі підходи М. Лахижі [1] та О. Руденко [2] у контексті формування сучасної методології аналізу систем державного управління, О. Акімова, який досліджує генезу сучасного державотворення, теоретико-методологічні основи системогенезу як парадигми державно-управлінської діяльності через: обґрунтування парадигми системогенезу державно-управлінської діяльності [3].

Мета статті полягає в розробці засад функціонування системи публічного управління в умовах конституційних змін шляхом обґрунтування теоретичних положень та практичних рекомендацій, спрямованих на концептуалізацію публічного управління в сучасних умовах державотворення.

Виклад основного матеріалу. Формування сучасного змісту публічного управління обумовлене становленням принципово нової методологічної конструкції системи суспільних відносин, у межах якої вирішуються основні завдання соціального розвитку. Важливо відзначити, що у 1991–2022 рр. визначилися найбільш суттєві проблеми розвитку публічноуправлінської діяльності в Україні: формування векторів зовнішньополітичної діяльності, недосконалість нор-

мативно-правової бази функціонування системи влади, нерозробленість або консерватизм моделей суспільного розвитку, певною мірою статичний характер суспільних реформ. На думку В. Баштанника, реформування державного управління – це процес якісного удосконалення системи органів влади, їх раціональна побудова та взаємодія, ефективний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем через законодавчо встановлені процедури та повноваження. Втім, досить часто в Україні раніше спостерігався процес квазітрансформації через формальні зміни структури, підпорядкування, сфери повноважень, надання особливих статусів тощо, й при цьому не відбувалося якісних перетворень та удосконалення управлінських процедур відповідно до усталених світових та європейських практик [1]. Ми погоджуємося з таким підходом, проте, зважаючи на значні конституційні зміни, що відбулися у 2010–2022 рр., варто вказати що таке трактування потребує уточнення саме з позицій сучасного концепту реформ. Головним меседжем нашого дослідження виступає ідея постійного розвитку системи публічного управління, яка має багатоцільову парадигму, проте підпорядкована інтегрованій меті – становленню стабільної системи суспільних відносин на принципах респонсивності та транспарентності, забезпеченні прогнозованого розвитку на основі концепту ефективності влади та імперативності конституційних принципів при формуванні напрямів державної політики.

Публічноуправлінські реформи в сучасній Україні від початку адміністративної реформи 1997 р. до реформування державного управління до 2025 року переслідують мету становлення і розвитку раціональної моделі державного управління, що дозволить у визначені терміни набути членства в Європейському Союзі. Методологічна модель такого процесу представлена у працях В. Баштанника, А. Новака, В. Стрельцова та інших [1; 2; 3]. Ми пропонуємо доповнити таку цілісну концепцію публічного управління детермінантою конституційного консенсусу, запропонованого нами як результат дослідження. Адже власне поняття конституційного консенсусу, що визначально варто розуміти конституційний консенсус як стан системи суспільних відносин, коли суспільство досягає згоди щодо основних принципів і цінностей конституції, є основою для ефективного функціонування конституційного ладу і гарантією прав і свобод громадян на основі відображення фундаментальних цінностей суспільства, відсутністю глибоких розбіжностей в суспільстві щодо основних принципів і цінностей конституції, що забезпечує стабільність і розвиток держави.

Конституційний процес є важливою частиною демократії. Він забезпечує прийняття конституції та внесення змін до неї шляхом демократичного процесу. Як наголошує В. Баштанник, «науковий аналіз політико-правових передумов, історичних етапів та самого феномену європейської інтеграції дозволив охарактеризувати її як процес, за допомогою якого окремі країни надають частину своїх суверенних прав на користь утворюваної і єдиної для них усіх інституціональної структури з тим, щоб забезпечити врахування і реалізацію спільних інтересів. Це, по-перше, фундаментальні умови: бути європейською державою, мати спроможність і прагнення виконувати основні задачі цієї організації; по-друге, організація вільних виборів: у країні повинні бути демократичні, вільні, із таємним голосуванням і справедливими національними загальними виборами; по-третє, захист прав людини й основних свобод: держава, що визначає себе як європейська, повинна бути готова підписати і ратифікувати Конвенцію прав людини та основоположних свобод Ради Європи, а також інші документи, підписані і ратифіковані всіма членами конвенції; по-четверте, демократичність політичної і конституційної системи: досліджуються положення конституції про заснування демократичних інститутів, закон про вибори, положення щодо демократії на місцевому рівні, участь жінок в інститутах влади, свобода асоціацій, свобода профспілок, свобода преси і засобів масової інформації; по-п'яте, верховенство закону: досліджуються система захисту прав людини, зокрема, права національних меншостей, юридична система» [1].

Такий дослідницький підхід є виправданим з позицій класичного «державного конституціоналізму». Разом з тим, нам видається, що у період формування основ євроінтеграційної політики у контексті майбутнього членства України в ЄС, протидії збройній агресії РФ проти України та відповідей на глобальні виклики сучасності варто зосередитись на таких напрямках:

- конституціоналізм 3.0: новий підхід до конституціоналізму, який враховує виклики та можливості цифровізації публічного управління, з особливим акцентом на інституті прав і свобод громадян, забезпечити новий формат реалізації концепції належного врядування, врахувати формування сучасних урядових моделей на основі штучного інтелекту (ШІ/АІ);

- конституційні інновації: використання нових і креативних методів для внесення змін до конституції або їх впровадження, що можуть бути використані для вирішення нових викликів і для того, щоб виконавча влада краще реагувала на потреби громадян;

- конституційна відкритість і доступність, що базується на процедурній транспарентності, широкій участі в конституційному процесі, і гарантує, що громадяни мають право голосу щодо того, як змінюється та виконується їхня конституція;

- конституційний плюралізм: визнання того, що існує багато різних способів тлумачення та виконання конституцій, допускає різноманітність точок зору та підходів до конституціоналізму;

- конституційна стійкість: здатність конституції адаптуватися до змін і протистояти кризам національного конституціоналізму.

У працях з аналізу європейського досвіду публічного управління, М.Лахижа вказує, що європейська інтеграція є одним із основних факторів, що стимулюють трансформацію суспільства та модернізацію публічної адміністрації в посткомуністичних країнах. Перспектива вступу до ЄС вимагає від цих країн виконання певних вимог, пов'язаних з принципами європейського адміністративного простору. Ці принципи передбачають, зокрема, верховенство права, прозорість та підзвітність публічної адміністрації, ефективність та результативність державного управління [4–5].

Варто погодитися із М. Лахижею, що усвідомлення можливості інтеграції до ЄС служить значним стимулом для трансформації суспільств у країнах ЦСЄ, що знайшло підтвердження на практиці. Перспектива вступу до ЄС примушує державу-кандидата працювати на майбутнє, враховувати вимоги, що застосовуються до більш розвинених держав та модерних форм управління. Теоретично це дає змогу говорити не лише про «модернізацію навздогін», а й про «модернізацію на випередження». Практика інтеграції країн ЦСЄ до ЄС підтверджує, що перспектива вступу до ЄС є значним стимулом для трансформації суспільства та модернізації публічної адміністрації. Країни-кандидати, у прагненні виконати вимоги ЄС, впроваджують у себе модерні форми управління, що дозволяє їм не лише досягти відповідності європейським стандартам, але й підвищити ефективність та результативність державного управління [5]. Ми підтримуємо концепцію М. Лахижі, і також пропонуємо акцентувати увагу на зовнішньополітичному чиннику реформування і конституційних змін в Україні.

І. Лозицька вважає, що реформування державного управління на основі імплементації зарубіжного досвіду – це процес якісного удосконалення системи органів влади, їх раціональна побудова та взаємодія, ефективний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем через законодавчо встановлені процедури та повноваження [6]. Ми погоджуємося з аргументами дослідниці, разом з тим вважаємо

наголосити, що наведені наукові аргументи працюють у відносно стабільному інституціональному середовищі.

На основі поєднання вищенаведених аргументів вважаємо за доцільне сформулювати твердження у форматі визначення конституційного парадоксу: зовнішні чинники можуть як сприяти, так і перешкоджати конституційному реформуванню. З одного боку, вони можуть надавати підтримку і ресурси для проведення реформ, а з іншого боку, можуть чинити тиск на реформаторів, щоб вони враховували їхні інтереси. Саме тому необхідно сформувати Стратегію національного розвитку державного управління на основі реальних потреб державотворення, з кореляцією напрямів відповідно до прогнозованих конституційних змін. При цьому власне конституційний парадокс полягає у пропонуванні конституційних змін в інституціонально спроможному адміністративному просторі, і потреба реформування не актуалізована для суспільних відносин, а базується на концепції «реформи для реформ».

Ми вважаємо, що сутність конституційних змін не може визначатися виключно як відповідь на зовнішньополітичні чинники. Ми пропонуємо вести мову про основні принципи, які, як правило, застосовуються, включають: 1) конституційні зміни повинні бути проведені відповідно до процедур, встановлених самою конституцією, що забезпечує легітимність процесу; 2) потрібна широка політична підтримка конституційних змін, адже досить часто вимагається кваліфікована більшість у парламенті або на референдумі; 3) необхідно забезпечити участь громадянського суспільства та експертів у дискусії про можливі зміни; 4) зміни не повинні суперечити основоположним принципам конституції, таким як демократія, верховенство права тощо; 5) потрібно уникати частих і незначних поправок, адже краще вносити зміни комплексно для забезпе-

чення системності. Однак конкретний процес завжди залежить від національного контексту і політичної ситуації.

Висновки. Власне, авторський концепт реформування публічного управління, який ми пропонуємо, базується на аналогічних засадах. Втім, авторська позиція щодо формату комплексного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на стан реформування державного управління в умовах конституційних змін передбачає, що дихотомія «реформування публічного управління – конституційні зміни» не буде переходити в стан рівноважних елементів, а саме конституційні зміни будуть визначати властивості і напрями реформування. Стратегічні засади реформування державного управління на даний час визначені нормативними актами Кабінету Міністрів України, і зрозуміло, у контексті суб'єктності управління переважно стосуються системи виконавчої влади. Разом з тим, у контексті поняття публічного управління дана категорія є більш широкою, і стосується розвитку як суспільних інститутів, так і адміністративних інституцій. Разом з тим, інституціональні виклики вимагають комплексного підходу до формування основ трансформаційних процесів в системі публічної влади, розробки нових підходів до розвитку національної моделі державотворення. Запровадження правового режиму воєнного стану встановило особливий порядок діяльності органів управління в Україні, обумовлений специфікою діяльності територіальних органів управління, розробкою і затвердженням сучасних короткострокових стратегій реформування в системі державного управління. За таких умов важливим завданням науки державного управління виступає напрацювання універсального алгоритму реформування державного управління і формування національної стратегії реформ на довгостроковий період в умовах повоєнного відновлення України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баштанник В. Трансформація державного управління в контексті європейських інтеграційних процесів. Дніпро. ДРІДУ НАДУ, 2010. 390 с.
2. Новак А. Формування антикорупційних стандартів публічного управління в умовах трансформації владних відносин в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 158–163.
3. Стрельцов В. Ю. Ціннісний феномен європейського врядування. Харків. ДокНаукдержУпр, 2012. 274 с.
4. Лахижа М.І. Болгарський досвід деінституціоналізації соціальних послуг. *Суспільно-політичний та соціокультурний розвиток південного регіону України: історичні традиції і сучасні тенденції* : зб. статей для проведення I Всеукр. наук.-практ. конф. 21–22 трав. 2015 року Електронне наукове видання. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2015. С. 86–88.
5. Лахижа М.І. Децентралізація публічного управління: досвід посткомуністичних країн М.І.Лахижа. *Розвиток системи регіонального управління в умовах децентралізації* : матеріали наук.-практ. конф. До 20-річчя ОРІДУ НАДУ при Президентіві України та з нагоди 5-річчя кафедри регіональної політики та публічного адміністрування. 29 квітня 2015 р. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2015. С. 49–52.
6. Лозицька І. Імплементация зарубіжного досвіду в умовах розвитку державотворення та державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 2. С. 42–49.

5.2 ПСИХОЛОГІЯ

УДК 001:159.9:008

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.33>

Гассаб Оксана Володимирівна,

асистент кафедри психології, аспірант кафедри психології

Гуманітарно-педагогічного факультету

Національного університету біоресурсів і природокористування України

ORCID ID: 0000-0003-3504-2027

НАУКОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

SCIENTIFIC PRINCIPLES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF CORPORATE CULTURE

У статті викладено теоретичні положення про виникнення, сутність та розвиток корпоративної культури, її місце та роль. На основі аналізу ряду вітчизняних та зарубіжних праць проводиться аналіз підходів до визначення корпоративної культури та її розуміння.

Досліджено теоретичне обґрунтування психологічних умов розвитку корпоративної культури організації шляхом: а) розробки її теоретичної моделі в єдності ціннісного, діяльнісного, соціального та поведінкового компонентів; б) поєднання корпоративно-культурних цінностей з деонтологічними вимогами професійної поведінки; в) задоволення особистісно-індивідуальних потреб кожного суб'єкта корпоративної культури.

В праці ми розглядаємо організаційну культуру, як і культуру в її загальному значенні з точки зору складного суспільного феномену, який відіграє значну роль у життєдіяльності людини: праця, побут, дозвілля, спосіб життя, політичні та релігійні переконання, рівень толерантності і т.п., як окремої особистості, так і суспільства загалом, менталітет тісно пов'язані з рівнем розвитку культури.

Організаційна культура відноситься до глибинної структури організації, яка ґрунтується на цінностях, нормах та установках, які властиві членам організації. Тобто, організаційна культура має справу із абстракціями. Згадані вище цінності, норми та установки можуть бути не визначеними, тобто вони не обговорюються в організації, але вони існують негласно. При цьому всі члени організації дотримуються їх у взаємодії між собою, в першу чергу, по-друге, при взаємодії із партнерами та клієнтами. Можемо зробити висновок, що організаційна культура впливає на поведінку людей в організації, а, інколи, цінності та установки, які співробітник приймає в організації, переносить їх у своє життя – інтериорізує.

У статті організаційна культура розуміється глибинним феноменом структури організації, який виникає в результаті діяльності організації, вертикальних та горизонтальних взаємовідносин працівників організації і є відображенням цінностей та принципів, які існують в певній організації. Крім того, особливість корпоративної культури полягає і в тому, що корпоративні цінності переносяться членами організації у своє приватне життя.

Ключові слова: організаційна культура, корпоративна культура, управління, феномен лідерства, індекс корпоративної культури, компоненти корпоративної культури.

The article outlines the theoretical provisions on the emergence, essence and development of corporate culture, it is place and role. On the basis of the analysis of a number of domestic and foreign works, an analysis of approaches to the definition of corporate culture and its understanding is carried out.

The theoretical justification of the psychological conditions for the development of the corporate culture of the organization was studied by: a) developing its theoretical model in the unity of value, activity, social and behavioral components; b) combination of corporate and cultural values with deontological requirements of professional behavior; c) satisfaction of personal and individual needs of each subject of corporate culture.

In the work, we consider organizational culture, as well as culture in its general sense, from the point of view of a complex social phenomenon that plays a significant role in human life: work, everyday life, leisure, lifestyle, political and religious beliefs, level of tolerance, etc. ., the mentality of both an individual and society in general is closely related to the level of cultural development.

Organizational culture refers to the deep structure of the organization, which is based on the values, norms and attitudes that are inherent in the members of the organization. That is, organizational culture deals with abstractions. The values, norms,

and attitudes mentioned above may be undefined, that is, they are not discussed within the organization, but they exist implicitly. At the same time, all members of the organization adhere to them in their interactions with each other, first of all, and secondly, when interacting with partners and customers. We can conclude that the organizational culture affects the behavior of people in the organization, and sometimes the values and attitudes that the employee accepts in the organization, transfers them to his life – internalizes.

In the article, organizational culture is understood as a deep phenomenon of the organization's structure, which arises as a result of the organization's activities, vertical and horizontal relationships of the organization's employees, and is a reflection of the values and principles that exist in a certain organization. In addition, the peculiarity of corporate culture is that corporate values are transferred by members of the organization to their private lives.

Key words: *organizational culture, corporate culture, management, leadership, index of corporate culture, components of corporate culture.*

Постановка проблеми. Поняття корпоративної культури на даний момент є найбільш обговорюваним у бізнесових колах. Ми це пов'язуємо із впливом слабкої або неправильної культури на бізнес, який став більш виразним протягом останніх років, оскільки компанія за компанією, від банківських, страхових, авіакомпаній, виробників автомобілів та інженерних компаній, зазнавали фінансових труднощів, які виникають через неправильну або навіть токсичну корпоративну культуру. Культура має потужний позитивний або негативний вплив на ефективність бізнесу, репутацію компанії та вартість бренду. Це з точки зору менеджменту, управління та бізнесу.

Розглядаючи корпоративну культуру у розрізі психологічної науки, ми говоримо про колектив працівник, психологічний клімат компанії та ефективну діяльність, а значить, ми повинні враховувати індивідуальні особливості працівників, і окремих команд, які функціонують як єдиний організм, на благо організації та реалізуючи свої цілі.

Мета статті. У нашому дослідженні ми мали на меті дослідити корпоративну культуру як ключовий елемент забезпечення ефективного функціонування організації, з урахуванням потреб і цілей колективу загалом, і кожного із працівників зокрема.

У сучасних умовах розвитку суспільства надзвичайно велике значення приділяється підготовці висококваліфікованих спеціалістів, якість підготовки яких багато в чому залежить від корпоративної культури вищих навчальних закладів і компаній-роботодавців.

Розвиток корпоративної культури позитивно впливає на ціннісно-орієнтаційні установки в корпорації, стиль та методи управління, поведінкову сферу, мікроклімат і глобально впливає на корпоративну соціальну відповідальність організації. Все це фактично є тими психологічними умовами, при яких здійснюється розвиток корпоративної культури, а відтак і прогрес у діяльності корпорації.

До психологічних умов відносяться також складові корпоративної культури і функції, які

вони виконують, тому приділяється увага їх аналізу в понятійно-категоріальному вимірі, ступінь їх розробки, співвідношення понять «організаційна» та «корпоративна» культура, місце та роль корпоративної культури в діяльності компанії, тренінгова та консультативна її психокореляція.

Результати дослідження. Вивчення наукових, науково-психологічних джерел дозволило встановити, що питаннями організаційної, корпоративної культури займалась численна кількість дослідників як в Україні, так і за її межами.

Серед західних дослідників питання сутності організаційної культури, методів діагностики та розвитку розглядалися низкою авторів, серед яких: К. Камерон, Р.Куїнн [3], Т. Пітерс, Р. Уотерман, Е. Шейн [11], К. Шольц [11] та ін. Особливості організаційної культури організацій на терені нашої держави стали предметом дослідження Л.Карамушки [4; 5], І.Блохіної [3], Н.Завацької, О. Мітічкіної [3], Т. Койчевої [6] та ін. Організаційній свідомості присвячені публікації Г. Козловської [11].

У своєму дослідженні ми хотіли б більш детально розглянути поняття корпоративної культури як соціально-психологічного явища у контексті удосконалення діяльності організацій інженерної сфери.

Діагностика особливостей корпоративної культури та її розвитку особливо актуальна на даний момент тому, що дана сфера відносно нова у плані наукової і психологічної проблематики. Ключовим є той момент, що пізнання природи цього феномену, механізму його впливу на діяльність різних організацій, компаній, корпорацій виступає своєрідним інструментом удосконалення їх функціонування, і з розглянутої точки зору, є запорукою їх ефективного існування взагалі, а, значить, і функціонування всього суспільства.

При характеристиці рівнів організаційної культури вживається термін «індекс» [5]. Тобто, ми говоримо про інтегрований показник її розвитку в єдності змісту та форми. Однак, зважаючи на багатоаспектність та складність змісту орга-

нізаційної культури, «індекс» складно визначити об'єктивно. Тому при визначенні актуального стану розвитку організаційної культури такий підхід практично не застосовується.

Враховуючи те, що колективи, як об'єднання людей, мають місце сьогодні у всіх сферах соціуму – виробничій, політичній, гуманітарній тощо – то закономірно, що сфера корпоративної культури стала об'єктом вивчення фахівців різних наукових напрямків: психології, менеджменту, соціології, теорії управління, філософії та інших наук.

Для психологічної діагностики організаційної культури має значення не лише визначення її сутності, а й розкриття її змісту – тих елементів, які складають систему організаційної культури, та функцій, які вона виконує, в тій чи іншій організації.

Розглянемо основні змістовні складові організаційної культури. У своїй праці Е. Шейн, наприклад, такими складовими вважає три основні елементи (рівні): артефакти, декларовані цінності та норми і поведінка персоналу [11].

Варто зазначити, що тієї ж точки зору на поняття корпоративної культури дотримується і Л. Карамушка, акцентуючи основну увагу на виділенні трьох основних компонентів, а саме: «набір базових цінностей, переконань, норм поведінки, які поділяються усіма членами організації» [5].

Проте значна частина авторів, дотримуючись в основному зазначеної класифікації, трансформують її дещо ширше, пропонуючи, в основному, п'ять компонентів:

- 1) світогляд як узагальнену систему поглядів людини на світ у цілому та її місце в ньому;
- 2) організаційні цінності як з'єднувальну ланку між культурою організації і духовним світом особистості, між організаційним та індивідуальним буттям;
- 3) стилі поведінки, що характеризують працівників конкретної організації;
- 4) норми та правила як сукупність формальних та неформальних вимог, які пред'являє організація до свого штату;
- 5) психологічний клімат як відносно стійку емоційну атмосферу, що визначає відношення членів колективу один до одного і до компанії загалом [5].

Наголосимо, що кожен із зазначених компонентів у корпоративній культурі не функціонує окремо і не може бути ототожнений з нею в цілому, оскільки відображає лише той чи інший її аспект, що враховується під час психологічної діагностики, кар'єрного консультування чи коучингу.

Обґрунтування організаційної культури як соціально-психологічного явища є надзви-

чайно актуальним для удосконалення діяльності будь-якої організації, не залежно від сфери функціонування. Існують численні визначення організаційної культури з урахуванням соціально-психологічного аспекту.

Поняття «організаційна культура» та «корпоративна культура» часто вживаються як синоніми, оскільки об'єктивно вони є психологічно спорідненими. Під корпоративною культурою розуміється система цінностей, традицій, норм поведінки та ритуалів, цілеспрямовано досягнутих корпорацією.

Цілеспрямованість організації дає можливість здійснювати вплив на подальший розвиток корпорації.

Організаційні цінності розглядаємо як комплекс соціально-значущих чинників, що визначають зміни та форми діяльності організації та особливості поведінки його співробітників. Важливою є вся сукупність компонентів культури організації.

Варто зазначити, що за останні п'ять років вивченню поняття корпоративної культури присвячено більше трьохсот монографічних та науково-методичних публікацій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Хоча багато з них відзначають міжгалузевий характер організаційної культури як предмета дослідження, остання все більш констатується як об'єкт інтересу організаційної психології та психології управління, галузей науки, які вивчають психологічні закономірності діяльності та розвитку організацій.

Даний підхід аналогічний до точки зору і визначенню предмета наукової галузі Д. Гербертом та Л. фон Розенштилем, на думку яких «завдання організаційної психології – опис та пояснення переживань і поведінки людини в організації» [2]. Дана робота цікава з наукової точки зору ще й тим, що в ній викладено організаційно-психологічний підхід фахівців, оволодіння яким дозволяє здійснювати психологічну діагностику, контролювати поведінку людей в організаціях та впливати на їх дії [2].

Виходячи із вище зазначеного, відмітимо, що корпоративна культура є предметом вивчення організаційної психології, тобто відносин, спілкування, діяльності, які є основою її існування, а також усіх інших сфер діяльності організації.

Критично оцінюючи таке уточнення і не претендуючи на його абсолютність, ми вважаємо за необхідне розглянути його як певну новизну у визначенні області дослідження організаційної психології. Це дослідження проводиться на матеріалах діяльності компаній інженерної сфери.

Звернемо увагу, що у науковому арсеналі України зростає кількість досліджень, присвячених психологічному аналізу корпоративної культури компаній різних сфер діяльності.

Вагомий внесок у розробці даної проблематики зроблений Інститутом психології ім. Костюка НАПН України (роботи С. Максименка [8; 9; 10], Л. Карамушки, О. Винославської, Г. Федосова, А.Шевченко [4; 5; 9; 11] та інших, де об'єктом досліджень все частіше стає корпоративна культура організацій різних сфер діяльності.

Можемо зазначити значне розширення тематики наукових пошуків у сфері організаційної психології. Вже сьогодні можна говорити про позитивні результати у дослідженні таких актуальних проблем, як технологія роботи організаційних психологів, – до речі, кількість вакансій організаційних психологів зросла, а це означає, що корпорації готові витратити бюджет на формування основних підходів до аналізу діяльності організацій та принципи його здійснення, міжособистісні стосунки та конфлікти, ефективність психолого-управлінського консультування та інші.

Одним із пріоритетних напрямків дослідження у психології стали поняття теорії лідерства та управління.

Теоретичні напрацювання супроводжуються наданням практичних рекомендацій з технології роботи організаційних психологів і спеціалістів по роботі з персоналом: використання інтерактивних технік, психолого-організаційне консультування, коучинг та мікрокоучинг, прийняття менеджерами управлінських рішень, профілактика, запобігання та розв'язання організаційних конфліктів, формування в навчальному закладі сприятливого соціально-психологічного клімату тощо.

Психологія управління, у своєму змісті поєднує теоретичні та практичні аспекти менеджерської діяльності: психологічний аналіз управління організаціями, психологічна характеристика їх керівників, психологічні особливості працівників організації, психологічні основи взаємодії керівників та працівників.

У нашому дослідженні ми маємо на меті, по-перше, вивчення впливу окремих елементів корпоративної культури на особливості діяльності персоналу; по-друге, визначити найбільш значимі елементи корпоративної культури для оптимізації діяльності організації.

Аналізуючи праці, присвячені вивченню феномену корпоративної культури, звернемо увагу на праці зарубіжних вчених, таких, як: К. Камерона, Р. Куїнна, Е. Шейна, О.Донована, С. Гарріса [11] та ін. та українських В. Івакіна, О. Ковальчук,

Т. Білоруса [2], В. Заболотної [2], М. Семикіної [11] вчених.

Особливу увагу звернено не тільки на сутність поняття організаційної культури, а й на розкриття її змісту, місця та ролі в структурі організації, а й на визначенні сутності організаційної культури, розкритті її змісту, місця та ролі в структурі організації, й також на вплив організаційної культури на ефективність діяльності організації.

Багатьма вченими здійснюється також класифікація різновидів організаційної культури, зокрема поділ на «сильні» та «слабкі», «стабільні» та «нестабільні», «позитивні» та «негативні». Ця класифікація має місце в дослідженнях, зокрема В.Заболотної, Е. Шейна, М. Армстронга. Згідно твердження яких, «сильні» організаційні культури мають такі характеристики: формуються сильними лідерами, характеризуються інтенсивністю та мірою визнання співробітниками цінностей організації. Відповідно можна говорити про те, що «слабкі» організаційні культури формуються слабкими лідерами, характеризуються неінтенсивністю та неузгодженістю [11].

О. Мітічкіна, виходячи з концепції Е.Шейна про трирівневість організаційної культури, можемо сказати, основоположника теорії організаційної культури, пропонує свою структуру організаційної культури, яку можна розглядати на чотирьох взаємопов'язаних рівнях, на кожному з яких виділяють такі складові: норми та правила поведінки і діяльності – соціальний рівень; організаційні цінності, соціально-психологічний клімат – організаційний рівень; психологічна атмосфера у групі, спрямованість і рівень розвитку групи – груповий рівень; система ціннісних орієнтацій і мотивація організаційної поведінки – особистісний рівень [11].

В. Князев [6] розглядає організаційну культуру як різновид соціальної технології, який має тріадну структуру:

- об'єктивно-предметний спосіб організації діяльності та спілкування;
- науково-практичний, або технологічний тип знань про дану організацію;
- управлінська діяльність із застосуванням вище зазначених та інших типів знань для вирішення практичних завдань, насамперед пов'язаних з підвищенням ефективності оптимальності та раціональності людської діяльності.

Зазначені складові є взаємодоповнюючими і у своїй сукупності утворюють певну структуру, яку умовно називають «методологічним трикутником» або «технологічною парадигмою», придатною для аналізу організаційної культури будь-якої установи.

Корпоративна культура допомагає персоналу адаптуватися до нового місця роботи і прийняти ті правила та норми, які є ключовими у даній організації; інформує про розпорядок, графік та особливості роботи; створює організаційний порядок; пов'язує організацію із колективом, створюючи відчуття причетності до організації та відданість спільній справі, шляхом зв'язування членів групи у єдине ціле, висвітлює перспективу розвитку організації, задаючи цим стимул для розвитку, тобто мотивуючи [5].

Виходячи з цього, можемо зазначити, особливо гостро постає проблема якості проведення досліджень, їх репрезентативності, результативності, що значною мірою пов'язано з методологією, вибором відповідних об'єкту методів, способів, прийомів аналізу психологічної складової корпоративної культури.

Це означає, що однією з психологічних умов розвитку корпоративної культури є вивчення її актуальних особливостей, досягнень, значення та впливу на ефективність діяльності персоналу, які дають можливості визначення шляхів та напрямків подальшого розвитку. Діагностику ми розглядаємо з точки зору комплексу наукових, технічних, соціальних, організаційних та інших засобів, які забезпечують контроль за перебігом досліджуваних процесів.

У своєму дослідженні ми будемо вивчати корпоративну культуру як соціально психологічне явище, оскільки саме таке розуміння корпоративної культури є найбільш визначальних. Зокрема, таке осмислення корпоративної культури близьке до дефініції, запропонованої Е.Шейном: «корпоративна культура – це система базових установок, встановлених групою, відкритою або розвинутою у процесі подолання нею проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції системи, що виявилась дієздатною, завдяки чому стало можливим навчати даній системі нових членів, допомагаючи їм правильно сприймати, оцінювати і відчувати дані проблеми» [13].

Дане визначення для нас є важливим тому, що воно стосується питання формування корпоративної свідомості всіх членів компанії, не залежно від того, який період часу вони працюють в організації, тобто: і штатні працівники, які працюють в організації тривалий термін, і новачки, які були щойно прийняті на випробувальний термін.

Не дивлячись на наукову дискусію між фахівцями з організаційної психології, щодо термінів «корпоративна культура» і «організаційна культура». Адже англomовний термін “corporate culture” можна перекласти двома шляхами відповідно, деякі автори пропонують розділяти ці поняття.

Організаційна культура, як правило, формується і директивно культивується адміністрацією та керівниками департаментів організації. Такий тип культури відповідає так званій субкультурі вищого ешелону влади. У якості ключового фактору організаційна культура використовує міф ієрархії, або корпоративну легенду. Наприклад, сімейна компанія, заснована у минулому столітті двома братами, зараз культивує ідею сімейного бізнесу і турботи про родину, через реалізацію корпоративної соціальної відповідальності. Для корпоративної культури, виходячи із зазначеного вище, характерним є узгодження формальних і неформальних стосунків, взаємодопомога, злагоженість взаємодій різних підструктур, формування команд, стійкого колективу, гнучкість реагування на ситуації, що виникають. Носієм власне корпоративної культури є ідеальна модель співробітника певної галузі діяльності, або відповідність спеціаліста профілю посади за професійними та особистісними якостями.

У розрізіданій проблемі нами було проведено ґрунтовне дослідження, в ході якого ми вивчали особливість впливу елементів корпоративної культури, які ми інтегрували, на плинність кадрів. Ввідні дані такі: компанія, яка працює у сфері інженерії, – smart house, комунікації та електромонтаж, зокрема. Дану компанію ми вивчали протягом одинадцяти років: з 2010 року по 2021 рік включно. Компанія має майже стабільний штат працівників з 2016 року. Тобто, ми маємо стабільний показник плинності кадрів 4% в рік, що для даної сфери є доволі низьким рівнем. В період з 2010 по 2021 рік ми інтегрували такі складові корпоративної культури: ввели систему наставництва, тобто досвідчений працівник є наставником у новачка, – лише завдяки цьому ми отримали зниження рівня плинності персоналу на 12% : з 35% до 23%; ввели матеріальну мотивацію, тобто працівник отримує не лише фіксовану оплату за виконану планову роботу, а має і бонусну (преміальну) частину за креативні інженерні рішення, об'єм виконаної роботи, чи відсутність зауважень, – це дало можливість знизити показник плинності кадрів ще на 9%, і ми отримали 14%. Далі ми створили свою власну систему комунікації, корпоративні мітинги та розробили схеми можливостей кар'єрного і професійного зростання, що в результаті дало нам зазначений вище показник плинності персоналу у 4%.

Глобально, ми вважаємо, що ці поняття є психологічно спорідненими, але не тотожними. І хоча О.Єськов вважає, що «поняття корпоративної культури та організаційної культури взаємозамінні та ідентичні за значенням» [3], для нас принципово

важливим є сутнісне визначення корпоративної культури, яке є ключовим у дослідженні.

Висновки. Отже, основою корпоративної культури є: переконання, установки і цінності, норми поведінки, особливості організації робочого часу, мотивації і т.п. Тобто культура – це те, заради чого люди стали співробітниками організації; яким чином формуються стосунки між ними; які стійкі норми і принципи життя та діяльності організації вони поділяють; що, на їхню думку, добре, а що погано; що впливає на привабливість організації.

Психологічним кліматом організації можна вважати загальноприйняті в організації взаємини людей, пов'язаних повагою і довірою, традиціями і правилами спілкування на роботі і поза нею; усвідомлення і прийняття співробітниками цілей та завдань організації в цілому, чітке розуміння ними своїх обов'язків та обов'язків колег, а також можливості взаємозаміни і тимчасової передачі своїх обов'язків колезі у разі форс-мажорних ситу-

ацій. Носіями корпоративної культури є співробітники організації. «В організаціях з усталеною культурою остання стає відносно самостійним атрибутом і здійснює активний вплив на персонал організації, змінює його поведінку у відповідності з тими нормами і цінностями, які становлять основу організації» [5].

Для з'ясування культури корпорації, як організаційно-психологічного феномену, має значення не лише визначення її сутності, а й розкриття її змісту – тих елементів, які складають систему культури, та функцій, які ці елементи виконують.

У своєму дослідженні поняття корпоративної та організаційної культури ми використовуємо як тотожні синоніми. Тому що беремо до уваги психологічний і соціальні компоненти, а також враховуємо той факт, що не лише персонал – це ключова ланка організації, а й компанія несе в собі певні цінності, матеріальні вигоди для працівників.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Білорус Т.В. Організаційна культура. Міждисциплінарний словник з менеджменту / за ред. Д.М. Черваньова, О.І. Жилінської. Київ : Нічлава, 2011. 624 с.
2. Геберт Дитер, Лутц фон Розенштил. Организационная психология. Человек и организация / пер. с нем. Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. 624 с.
3. Ськов А.Л. Корпоративная культура: теория и практика. Київ : Науковий світ, 2004. 67 с.
4. Карамушка Л.М. Психологічні засади організаційного розвитку: монографія / за наук. ред. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 206 с.
5. Карамушка Л.М., Філь О.А. Формування конкурентоздатної управлінської команди: Монографія. Київ: Фірма «ІНККОС», 2007. 268 с.
6. Ковальчук О.С. Особливості прийняття управлінських рішень в умовах змін в організації. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1 : Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ : Міленіум, 2006. Частина 17. С. 20-25.
7. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Пер. з англ. Яринич С. Київ : Стандарт, 2005. 302 с.
8. Максименко С.Д. Теоретичні основи психології особистості: URL: http://www.bdpu.org/scientific_published/psychology_1_2005/3 (дата звернення: 19.09.2022).
9. Максименко С.Д., Карамушка Л.М., Івкін В.М., Креденцер О.В., Філь О.А. Європейська навчальна програма з організаційної психології і психології праці: зміст, структура та основні напрямки впровадження. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1 : Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. Київ: Міленіум, 2005. Частина 15. С. 41-47.
10. Максименко С.Д., Карамушка Л.М., Креденцер О.В., Філь О.А. Комплекс активних методів та форм психологічної підготовки підприємців до підвищення ефективності підприємницької діяльності. *Актуальні проблеми психології*. Т.1 : Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л. М. Карамушки. Київ: Міленіум, 2005, частина 14. С. 19-27.
11. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. С. 446.
12. Семікіна М.В. Еволюція організаційної культури на українських підприємствах: проблеми та суперечності. *Держава та регіони: Економіка та підприємництво*. Запоріжжя, 2009. № 6.
13. Ходаківський С. І., Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П. Психологія управління. Підручник. 3-тє вид. перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 664 с.
14. Harris, S.G. Organizational Culture and Individual Sensemaking: A SchemaBased Perspective. *Organization Science : a journal of the Institute of Management Sciences*. 1994. Vol. 5. № 3.
15. O'Donovan, G. The Corporate Culture Handbook: How to Plan, Implement and Measure a Successful Culture Change Programme. Dublin, Ireland : Liffey Press, 2006. 376 p.

УДК 159.962.5: 923.35

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.4.34>

Джулай Анастасія Ігорівна,

здобувачка PhD

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ORCID ID: 0000-0002-6110-8512

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

ON THE RESULTS OF THE EMPIRICAL RESEARCH OF THE FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

У статті представлено основні результати емпіричного дослідження особливостей розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів. Зазначається, що емоційний інтелект практичних психологів – це складне інтегративне утворення, яке визначається здатністю усвідомлювати, розуміти та контролювати власні емоційні стани, емоції та почуття інших у процесі міжособистісної взаємодії, що зумовлює успішність їхньої майбутньої професійної діяльності. Як з'ясувалось, найбільший вплив на розвиток емоційного інтелекту майбутніх психологів, окрім гармонійного співвідношення його компонентів (ідентифікації емоції, емоційної фасилітації, розуміння емоцій та управління емоціями), мають такі показники як ситуативна рефлексія та емпатія. Розвиток окремих його компонентів має свої особливості. Ідентифікація емоцій та їхнє розуміння обстежуваними залежить більшою мірою від ситуативної рефлексії та емпатії, а емоційна фасилітація й управління емоціями – від емоційної зрівноваженості. Такі взаємозв'язки доводять, що осмислення власних емоцій і почуттів та глибоке розуміння складних емоційних комплексів інших людей пов'язане з уважністю до емоційних виявів та схильністю до співпереживання, а вміння свідомо впливати на власний емоційний стан і викликати певні почуття у оточуючих – із можливістю ефективно нейтралізувати вплив негативних емоцій. Завдяки результатам дослідження можна визначити, що для активізації розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів необхідно особливу увагу звернути на навчання їх навичкам управління емоціями, як власними, так і чужими, глибокого аналізу минулих ситуацій та планування майбутніх подій, розв'язання конфліктів на основі партнерських відносин, фокусування на першочерговому вирішенні проблем і використанні емоційної підтримки оточуючих як ефективного ресурсу подолання різноманітних труднощів.

Ключові слова: розвиток; емоційний інтелект; майбутні психологи; емоції та почуття; схильність до співпереживання; управління емоціями.

The article presents the main results of an empirical study of the features of the development of emotional intelligence of future psychologists. It is noted that the emotional intelligence of practical psychologists is a complex integrative education, which is determined by the ability to realize, understand and control one's own emotional states, emotions and feelings of others in the process of interpersonal interaction, which determines the success of their future professional activities. As it turned out, the greatest influence on the development of emotional intelligence of future psychologists, in addition to the harmonious ratio of its components (identification of emotion, emotional facilitation, understanding of emotions and management of emotions), has such indicators as situational reflection and empathy. The development of its individual components has its own characteristics. Identification of emotions and their understanding by the examinees depends to a greater extent on situational reflection and empathy, and emotional facilitation and management of emotions – on emotional balance. Such relationships prove that the understanding of one's own emotions and feelings and a deep understanding of the complex emotional complexes of other people is connected with attentiveness to emotional manifestations and a tendency to empathize, and the ability to consciously influence one's own emotional state and evoke certain feelings in others – with the possibility effectively neutralize the impact of negative emotions. Thanks to the results of the study, it can be determined that in order to activate the development of emotional intelligence of future psychologists, special attention should be paid to training them in the skills of managing emotions, both their own and those of others, in-depth analysis of past situations and planning future events, conflict resolution based on partnership relations, focusing on solving problems first and using the emotional support of others as an effective resource for overcoming various difficulties.

Key words: development; emotional intelligence; future psychologists; emotions and feelings; tendency to empathize; management of emotions.

Вступ. Емоційний інтелект розглядається як здатність особистості визначати емоції, інтерпретувати їхнє значення, а також продуктивно використовувати їх для раціонального мислення і вирішення проблем. Популярність та визнана важливість цього конструкту для ефективності професійної діяльності фахівця, і зокрема, практичного психолога імперативно диктує необхідність подальшого наукового вивчення ролі емоційного інтелекту у регуляції цієї діяльності, а також характеру та особливостей забезпечення її ефективності за рахунок ресурсів емоційного інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На цей час усе різноманіття теорій і концепцій емоційного інтелекту зводиться до двох основних: до змішаних моделей (R. Bar-On, D. Goleman, R. Boyatzis, K. Petrides, A. Furnham та ін.) та моделі здібностей (J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso). Значний внесок у розвиток уявлень про зазначений психологічний конструкт внесли І. Андрєєва, Б. Додонов, Л. Журавльова, В. Зарицька, К. Ізард, Е. Ільїн, В.Л. абунська, Д. Люсин, В. Моргун, Е. Носенко, А. Петровська, Т. Рібо, О. Тихомиров, В. Шадріков, П. Екман та ін.).

Розвиток емоційного інтелекту залежить від здатності до самооб'єктивації особистістю власних емоційних переживань, що здійснюється за рахунок рефлексії. Рефлексія відображає певні аспекти емоційного інтелекту, а саме усвідомлення справжніх мотивів діяльності, вміння відрізнити власні труднощі від чужих, оцінку дій інших, а також здатність до децентрації та емпатії. Завдяки рефлексії особистість набуває здатності орієнтуватись у способах організації виконуваної діяльності на основі не лише здобутих знань, але й відповідно до емоційних переживань, що виникають під час здійснення цієї діяльності, що робить останню креативною та дослідницькою. Рефлексію можна вважати базовою особистісною властивістю, яка забезпечує усвідомлення і регуляцію особистістю власної діяльності, що сприяє її ефективній взаємодії зі світом. Як зазначає Л.П. Журавльова, здатність особистості порівнювати себе, свій стан чи поведінку з іншими формує механізм ідентифікації, вищою формою розвитку якого є емпатія як емоційний відгук індивіда на переживання чи міміку іншого, що виникає незалежно та до усвідомлення джерела та змісту цих переживань [3].

Одним з найважливіших механізмів розвитку емоційного інтелекту, на думку Д.Голмана, є саморегуляція, яка полягає у системі розумових і вольових дій, спрямованих на активізацію, стабілізацію чи гальмування емоційних процесів, залежно від

ситуації [2]. К.Ізард наголошує, що розвинена саморегуляція дозволяє людині не лише ефективніше управляти власним емоційним станом, але й адекватно поводитися у стресогенних умовах, керуючись при цьому прийнятими у суспільстві морально-етичними нормами [5]. За твердженням В. Гаврилькевич, найвищий рівень розвитку саморегуляції, а саме її свідомо-сміслова форма має на меті усунення причин емоційного дискомфорту, що стає можливим за рахунок осмислення та переосмислення власних потреб та цінностей [1].

Метою статті є презентація основних результатів емпіричного дослідження особливостей розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Емоційний інтелект практичних психологів – це складне інтегративне утворення, яке визначається здатністю усвідомлювати, розуміти та контролювати власні емоційні стани, емоції та почуття інших у процесі міжособистісної взаємодії, що зумовлює успішність їхньої майбутньої професійної діяльності.

У першу чергу досліджувались особливості розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів за допомогою методики MSCEIT V2.0 (авт. Дж. Мейер, П. Селовеї і Д. Карузо, адапт. Є. Сергієнко, І. Ветрова), яка дозволяє визначити загальний рівень цього особистісного утворення, а також такі його компоненти, як здатність до виявлення та оцінки емоцій, вміння застосовувати емоції з метою покращення ефективності мислення і діяльності, схильність до аналізу емоційної інформації, свідомо саморегуляція емоцій.

Як з'ясувалось, майже третина (31,70%) респондентів продемонстрували *високий рівень* ідентифікації емоцій, що вказує на їхню розвинену здібність точно виявляти емоції та потреби, що з ними пов'язані. Вони здатні розпізнати щирі та нещирі емоції. Такі обстежувані можуть легко ідентифікувати емоції та почуття інших людей на фото та картинках, а також за допомогою аналізу різноманітних невербальних виявів: інтонацій, пози, поведінкових особливостей тощо.

У переважній більшості (67,32%) обстежуваних констатовано *середній рівень* сприйняття, оцінки та вияву емоцій. Зазвичай вони правильно розпізнають емоційний стан людей на зображеннях, однак відчують труднощі щодо розуміння емоційних відтінків на картинах без живих істот, особливо абстрактного характеру. Найкраще їм вдається ідентифікувати такі емоції та почуття як страх, відраза й злість, а складніше – щастя, сум і подив.

Низький рівень ідентифікації емоцій зафіксовано у 0,98% респондентів, що свідчить про те, що серед майбутніх психологів майже відсутні такі,

які не розуміють свої емоційні стани та емоційні вияви оточуючих, не можуть визначити щирість почуттів. Така характеристика вказує на нерозвинену соціальну адаптованість, явні непорозуміння із соціальним оточенням, часті конфлікти.

Більше чверті (25,37%) обстежуваних характеризуються *високим рівнем* емоційної фасилітації. Гнучкість їхньої емоційної сфери дозволяє респондентам за рахунок коливання настрою від оптимістичного до песимістичного й навпаки розглядати ситуації із різних боків. Вони можуть свідомо викликати у себе певні емоційні стани, що сприяють ефективності виконання різноманітних завдань, що стосуються різних видів діяльності.

Середній рівень розвитку здібності використовувати емоції для підвищення ефективності мислення та діяльності продемонстрували майже три чверті обстежуваних (71,22%), які у більшості випадків вміють завдяки емоціям концентрувати свою увагу на важливих завданнях. Їхні емоції сприяють кращому засвоєнню інформації, проте у стресових умовах у них часто виникає песимістичний настрій, який не дозволяє різносторонньо сприймати значення ситуації в цілому, а також її окремих деталей.

Констатовано *низький рівень* емоційної фасилітації у 3,41% обстежуваних, які відзначили, що їхні емоції дуже часто заважають їм адекватно сприймати інформацію та виконувати продуктивну діяльність. У більшості випадків вони не можуть зрозуміти який емоційний стан сприяє ефективності виконання того чи іншого завдання, не можуть свідомо у себе його викликати.

Високий рівень здібності аналізувати емоції продемонстрували більше чверті (25,85%) респондентів. Вони не тільки розуміють емоції та здатні їх правильно назвати, а й можуть осмислювати їхні комплекси (одночасне існування протилежних емоцій, як, наприклад, любов та ненависть), правильно визначати причинно-наслідкові зв'язки неочікуваних змін емоційних станів.

Переважає більшість (68,78%) респондентів характеризуються *середнім рівнем* здатності до аналізу емоційної інформації, що вказує на їхнє правильне вербалізування простих емоційних станів і почуттів, розуміння взаємопереходу близьких за своєю сутністю емоцій. Проте вони не завжди вірно здатні розрізняти складні й змішані почуття, а також механізми їхньої мінливості.

Зафіксовано *низький рівень* розуміння емоцій у 5,37% респондентів, що свідчить про те, що їм важко правильно осмислювати та називати навіть прості почуття. Достатньо часто вони не розуміють причини їхнього виникнення і не можуть прогнозувати наслідки. Також таким обстежу-

ваним важко уявити, що у деяких ситуаціях протилежні емоції можуть змінювати один одного у короткостроковій перспективі.

П'ята частина респондентів продемонструвала *високий рівень* свідомого управління емоціями. Вони виявились відкритими як для приємних, так і неприємних почуттів. Такі респонденти володіють високорозвиненою здібністю цілеспрямовано зменшувати вплив негативних емоцій на себе та оточуючих, а також підсилювати позитивні емоційні стани, що допомагає їм будувати конструктивні взаємовідносини з іншими, вирішувати конфлікти з одночасним задоволенням потреб та інтересів обох сторін.

Середній рівень цілеспрямованого керування емоціями спостерігається у переважній більшості (71,22%) обстежуваних. Зазвичай вони здатні ефективно регулювати власний емоційний стан й відповідну йому поведінку, що сприяє особистісному та професійному зростанню, однак інколи ці респонденти не знають адекватних способів впливу на емоції інших. У стресових ситуаціях їм буває складно подолати вплив негативних емоцій, навіть якщо вони усвідомлюють, що це шкодить їхній продуктивності.

У 8,78% респондентів констатовано *низький рівень* управління емоціями, що свідчить про наявність у них труднощів щодо свідомого налаштування на бажаний емоційний стан, гнучкого переключення емоцій відповідно до змін ситуації та емоційного стану співбесідника. Обстежувані відзначили, що часто, навіть коли вони правильно ідентифікують почуття іншої людини і мають бажання їх покращити, не можуть підібрати правильних слів, інтонації тощо, щоб здійснити позитивний вплив на емоційний стан оточуючих і продуктивність спільної діяльності.

Високий рівень емоційного інтелекту виявлено у більше чверті (25,85%) респондентів, які одночасно продемонстрували сформованість більшості його компонентів. За допомогою аналізу мовлення і невербальних ознак поведінки у переважній більшості випадків вони правильно розуміють навіть складні емоції й почуття оточуючих, можуть назвати причини їхнього виникнення та спрогнозувати їхній розвиток. Завдяки глибокому осмисленню власного емоційного стану, обстежувані здатні вплинути на нього з метою підвищення ефективності виконуваної діяльності. Такі фахівці є соціально адаптованими та успішними у міжособистісних взаємодіях, оскільки вміють здійснювати сприятливий вплив на оточуючих під час спілкування, мотивувати їх до покращення результатів виконання різноманітних завдань.

Майже три чверті (71,22%) обстежуваних продемонстрували *середній рівень* розвитку емоційного інтелекту. Вони є соціалізованими, у передбачуваних ситуаціях виявляють вміння аналізувати емоції і почуття, як власні, так і інших людей, можуть певний час свідомо підтримувати сприятливий для ефективної діяльності емоційний стан, розуміють взаємозв'язки різних почуттів. Проте у стресових умовах їм важко не зважати на неприємний емоційний стан та зберігати високий рівень продуктивності. Також у випадку, якщо у співбесідника одночасно виявляються протилежні емоції та почуття або відбуваються їхні стрімкі зміни, вони часто розгублюються і не знають, як їм себе поводити.

Зафіксовано *низький рівень* сформованості емоційного інтелекту у 4,39% обстежуваних, які відрізняються у багатьох випадках нерозумінням своїх та чужих почуттів, на що вказує їхня помилкова вербалізація. Такі респонденти вказали, що набагато частіше емоції здійснюють негативний вплив на ефективність виконання різноманітних завдань. Їм важко усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки певних подій та відповідних ним почуттів. У міжособистісних взаєминах у них часто виникають непорозуміння та конфлікти, що пов'язано з поганою регуляцією власного емоційного стану та поведінкових виявів.

Таким чином, переважна більшість фахівців характеризуються середнім рівнем як інтегрального показника емоційного інтелекту, так і його окремих показників. Вони володіють базовими знаннями та навичками ідентифікації емоцій, у звичних для них ситуаціях можуть викликати у себе емоційний стан, який сприяє продуктивності їхньої діяльності, здатні розуміти причинно-наслідкові зв'язки між певними подіями та емоційними реакціями на них, зазвичай успішно управляють власними емоціями під час комунікації з іншими. Однак їхня майбутня професійна діяльність потребує підвищення їхнього емоційного інтелекту за рахунок розвитку вміння чітко визначати щирі й нещирі емоції, завдяки ціленаправленому використанню власних емоцій направляти увагу на пріоритетну у конкретному випадку інформацію, розпізнавати складні комплекси почуттів і вчасно вловлювати їхні зміни, свідомо знижувати вплив негативних емоцій на себе та інших, а також викликати емоційний стан, який мотивує до позитивних змін й активних дій.

Також виявлено тенденцію незначного зниження респондентів із високим рівнем управління емоціями порівняно з іншими компонентами, особливо з ідентифікацією емоцій (на 11,70%),

а також прямо пропорційну тенденцію серед обстежуваних із низьким рівнем. Таке явище можна пояснити тим, що згідно із твердженням авторів застосованої методики, виокремлені компоненти розвиваються послідовно в онтогенезі. Тобто спочатку особистість вчиться розуміти прості емоційні вияви за допомогою міміки, інтонацій тощо, потім у процесі особистісного розвитку засвоює способи саморегуляції власного емоційного стану, далі починає більш детально диференціювати складні почуття та їхні комплекси, а вищим рівнем розвитку емоційного інтелекту є успішне управління чужими емоціями. Це означає, що багато респондентів перебувають у активній фазі становлення емоційного інтелекту.

Проаналізуємо особливості розвитку здатності до емпатії майбутніх психологів (методика «Шкала емоційного відгуку» (авт. А.Мехраб'ян, адапт. Н.Епштейна). Емпатія *високого рівня* розвитку виявлена у 29,75% обстежуваних, які глибоко переймаються емоціями і почуттями інших людей, як їхніх близьких, так і незнайомих, навіть вигаданих персонажів із літератури та кінематографа. Вони здатні помітити усі нюанси емоційного стану оточуючих, співпереживати їм за рахунок високорозвинутої здатності до ідентифікації. Хоча респонденти іноді жалкують, що за рахунок емпатії занадто сильно переживають не лише позитивні емоції, а й неприємні (розпач, горе, тривога тощо), вони схиляються до обрання професій, пов'язаних зі спілкуванням, оскільки високо оцінюють роль почуттів у житті людини та вважають за необхідне використання цілеспрямованого впливу на них з метою покращення емоційного стану інших, підвищення їхньої мотивації, результативності професійної діяльності.

Середній рівень розвитку здатності до емоційного відгуку зафіксовано у переважній більшості (62,44%) респондентів. Вони характеризуються схильністю до співчуття й альтруїзму. Хоча респонденти, завдяки аналізу мовлення, міміки, пози тощо, усвідомлюють основний емоційний стан інших, деякі його нюанси вони не здатні помітити чи пояснити. Такі обстежувані не уникають комунікативних ситуацій, однак намагаються не приймати активної участі у конфліктах.

Констатовано *низький рівень* емпатії у 7,80% респондентів, які характеризуються недостатньою адаптованістю до соціального оточення, виявами якої є часта неправильна ідентифікація емоцій та почуттів інших, роздратування щодо щирості емоційних проявів оточуючих, схильність уникати більшість міжособистісних взаємодій, небажання зрозуміти особливості емоційного

Таблиця 1
Інтеркореляційна матриця взаємозв'язків між кількісними показниками емоційного інтелекту та рівнем його розвитку у майбутніх психологів, n=205

	EI	IE	EF	RE	YE	SR	RR	PR	E	EV	S	Sp	K	Y	P	VP	PSP	YP
EI		0,70**	0,68**	0,73**	0,54**	0,45**	0,13	0,11	0,41**	0,28**	-0,16*	0,19**	0,09	0,07	0,22**	0,09	0,15*	-0,10
IE	0,70**		0,59**	0,64**	0,27**	0,38**	0,20**	0,09	0,44**	0,17*	0,08	0,06	0,11	0,08	0,16*	0,12	0,18*	0,15*
EF	0,68**	0,59**		0,27**	0,52**	0,25**	0,04	0,17*	0,10	0,35**	-0,18*	0,24**	0,14*	0,07	0,06	0,21*	0,09	-0,16*
RE	0,73**	0,64**	0,27**		0,50**	0,37**	0,14*	0,12	0,39**	0,18*	0,03	0,07	0,13	0,11	0,25**	-0,03	0,16*	0,08
YE	0,54**	0,27**	0,52**	0,50**		0,18*	0,12	0,22**	0,11	0,31**	0,01	0,27**	0,10	0,09	0,11	0,16*	0,13	-0,24**
SR	0,45**	0,38**	0,25**	0,37**	0,18*		0,29**	0,42**	0,37**	0,22**	0,05	0,09	0,17*	0,12	0,09	0,15*	0,10	-0,13*
RR	0,13	0,20**	0,04	0,14*	0,12	0,29**		0,34**	0,16*	0,11	0,10	0,08	0,05	0,20**	0,17*	0,13	0,08	-0,12
PR	0,11	0,09	0,17*	0,12	0,22**	0,42**	0,34**		0,12	0,10	0,26**	0,17*	0,12	0,11	0,07	0,25**	0,12	-0,15*
E	0,41**	0,44**	0,10	0,39**	0,11	0,37**	0,16*	0,12		-0,21**	-0,30**	0,11	0,23**	0,17*	0,27**	-0,16*	0,35**	0,14*
EV	0,28**	0,17*	0,35**	0,18*	0,31**	0,22**	0,11	0,10	-0,21**		0,23**	0,15*	0,04	0,07	0,10	0,31**	0,12	0,11
S	-0,16*	0,08	-0,18*	0,03	0,01	0,05	0,10	0,26**	-0,30**	0,23**		0,10	-0,16*	-0,31**	-0,52**	0,13	-0,21**	0,09
Sp	0,19**	0,06	0,24**	0,07	0,27**	0,09	0,08	0,17*	0,11	0,15*	0,10		0,18*	-0,13*	-0,17*	0,31**	0,15*	-0,17*
K	0,09	0,11	0,14*	0,13	0,10	0,17*	0,05	0,12	0,23**	0,04	-0,16*	0,18*		0,16*	0,13*	0,21**	0,32**	0,08
Y	0,07	0,08	0,07	0,11	0,09	0,12	0,20**	0,11	0,17*	0,07	-0,31**	-0,13*	0,16*		0,37**	-0,15*	0,24**	0,35**
P	0,22**	0,16*	0,06	0,25**	0,11	0,09	0,17*	0,07	0,27**	0,10	-0,52**	-0,17*	0,13*	0,37**		-0,08	0,14*	-0,19**
VP	0,09	0,12	0,21*	-0,03	0,16*	0,15*	0,13	0,25**	-0,16*	0,31**	0,13	0,33**	0,21**	-0,15*	-0,08		-0,18*	-0,38**
PSP	0,15*	0,18*	0,09	0,16*	0,13	0,10	0,08	0,12	0,35**	0,12	-0,21**	0,15*	0,32**	0,14*	0,14*	-0,18*		0,15*
YP	-0,17*	0,15*	-0,16*	0,08	-0,24**	-0,13*	-0,12	-0,15*	0,14*	0,11	0,09	-0,17*	0,08	0,35**	-0,19**	-0,38**	0,15*	

Умовні позначення матриці: EI – емоційний інтелект, IE – ідентифікація емоцій, EF – емоційна фасилітація, RE – розуміння емоцій, YE – управління емоцій, SR – ситуативна рефлексія, RR – регресивна рефлексія, E – емпатія, EV – емоційна врівноваженість, S – суперництво, Sp – співпраця, K – компроміс, Y – уникання, P – пристосування, VP – вирішення проблем, PSP – пошук соціальної підтримки, YP – уникання проблем; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$, * – значущість на рівні $p \leq 0,05$.

стану партнера по спілкуванню та мотивів його вчинків, а також агресивна поведінка у конфліктних ситуаціях.

Таким чином, переважна більшість обстежуваних характеризуються середнім рівнем розвитку здатності до емоційного відгуку, що вказує на їхню достатню соціальну адаптованість, готовність до осмислення особливостей емоційних проявів інших, бажання співпереживати та підтримувати оточуючих у складних ситуаціях. Хоча у такому випадку обстежувані менш схильні до емоційного вигорання за рахунок глибокого та тривалого проникнення у тяжкі емоційні стани партнерів по комунікації або незнайомих людей, які опинились у складних життєвих умовах, для успішної професійної діяльності таким психологам необхідно усвідомлювати навіть непомітні для більшості пересічних громадян особливості емоцій та почуттів клієнтів, щоб мати змогу надати своєчасну ефективну психологічну допомогу. Тому для підвищення загального рівня емоційного інтелекту та результативності професійної діяльності, таким обстежуваним доцільно підвищувати рівень емпатійності.

Наступним важливим показником розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів є емоційна врівноваженість. Досліджено здатність обстежуваних доволіно контролювати власні емоційні прояви (методика «Емоційна збудливість – врівноваженість», авт. Б.Смірнов). Майже чверть (24,88%) респондентів виявили *високий рівень* досліджуваної особистісної властивості, що вказує на їхнє вміння самостійно регулювати власні емоції, відсутність різких змін настрою без очевидної причини, адекватну реакцію на жарти та самоцінку загалом. Також, завдяки збалансованому емоційному стану, такі обстежувані ефективно регулюють власну поведінку, виконують обіцяне та не мають схильності до шкідливих звичок.

У переважній більшості (65,36%) респондентів констатовано *середній рівень* емоційної врівноваженості. Вони здатні ефективно керувати власним емоційним станом і поведінкою у більшості ситуацій, зазвичай не ображаються на жарти про себе, не страждають від неконтрольованих спадів та підйомів настрою. Проте респонденти вказали на необхідність підбадьорення та заспокоєння їх іншими у випадку невдач, оскільки відчувають розпач, з яким їм важко самостійно боротися.

Низький рівень розвитку здатності регулювати власний емоційний стан зафіксовано у 9,76% обстежуваних, що свідчить про їхню хворобливу чутливість до жартів, оцінок або критики на свою адресу, часте роздратування, що

призводить до агресивної поведінки, схильність до розповсюдження чуток та невиконання обіцянок. У стресових ситуаціях вони швидко втрачають контроль над власними емоціями, не мають навичок ефективно відновлювати саморегуляцію, вдаються до шкідливих звичок, щоб позбутися неприємних почуттів.

Отже, можна констатувати, що переважна більшість майбутніх психологів демонструють середній рівень емоційної врівноваженості, що вказує на їхню здатність регулювати власні емоції та почуття, а також поведінкові вияви, у більшості випадків. Ці вміння забезпечують їм соціальну адаптованість, послідовність поведінки, можливість будувати конструктивні відносини з іншими людьми. Проте, для успішної професійної діяльності їм необхідно бути готовими до того, що до них будуть звертатися люди у важких емоційних станах, що вимагатиме від обстежуваних особливої витримки та вміння не впасти у відчай, а підбадьорювати клієнтів. Усе це вказує на необхідність підвищувати рівень емоційного інтелекту за рахунок розвитку навичок цілеспрямованої регуляції емоцій та почуттів.

З метою виявлення значущих взаємозв'язків між рівнем емоційного інтелекту майбутніх психологів та окремих показників його розвитку було застосовано методи математичної статистики, а саме кореляційний аналіз за формулою Пірсона ($R_{xy} = \frac{M[(X - M_x)(Y - M_y)]}{\sigma_x \cdot \sigma_y}$), оскільки цей критерій рекомендують використовувати у випадку, якщо вибірка перевищує значення 200 [4]. Виявлені зв'язки свідчать про ступінь взаємовпливу досліджуваних показників. Також, за допомогою коефіцієнта кореляції достовірності *t*-критерія Ст'юдента було перевірено статистичну значущість визначених взаємозв'язків. Результати кореляційного аналізу подано у табл. 1.

Висновки. Отже, найбільший вплив на розвиток емоційного інтелекту майбутніх психологів, окрім гармонійного співвідношення його компонентів (ідентифікації емоції, емоційної фасилітації, розуміння емоцій та управління емоціями), мають такі показники як ситуативна рефлексія та емпатія. Розвиток окремих його компонентів має свої особливості. Ідентифікація емоцій та їхнє розуміння обстежуваними залежить більшою мірою від ситуативної рефлексії та емпатії, а емоційна фасилітація й управління емоціями – від емоційної врівноваженості. Такі взаємозв'язки доводять, що осмислення власних емоцій і почуттів та глибоке розуміння складних емоційних комплексів інших людей пов'язане з уважністю до емоційних виявів та схильністю до співпереживання,

а вміння свідомо впливати на власний емоційний стан і викликати певні почуття у оточуючих – із можливістю ефективно нейтралізувати вплив негативних емоцій. Завдяки результатам дослідження можна визначити, що для активізації розвитку емоційного інтелекту майбутніх психологів необхідно особливу увагу звернути на навчання їх

навичкам управління емоціями, як власними, так і чужими, глибокого аналізу минулих ситуацій та планування майбутніх подій, розв'язанні конфліктів на основі партнерських відносин, фокусування на першочерговому вирішенні проблем і використанні емоційної підтримки оточуючих як ефективного ресурсу подолання різноманітних труднощів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гаврилькевич В.К. Методи та методики дослідження особливостей емоційної саморегуляції дорослих із ішемічною патологією серця. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Луганськ : Вид-во СХУ ім. В.Даля, 2009. № 1(21). С. 53-61.
2. Гоулман Д. Емоційний інтелект: пер з англ. С.-Л. Гуменецької. Харків : Віват, 2018. 512 с.
3. Журавльова Л.П. Психологічні основи розвитку емпатії людини: дис. д-ра психол. наук. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Одеса, 2008. 391 с.
4. Таблиці функцій та критичних точок розподілу. Розподіли: Теорія ймовірностей. Математична статистика. Математичні методи в психології / Укладач : М.М. Горонескуль. Х.: УЦЗУ, 2009. 90 с.
5. Carroll E. Izard. Basic Emotions, Natural Kinds, Emotion Schemas, and a New Paradigm. *Perspectives on Psychological Science*. Vol. 2, No. 3 (Sep., 2007). Pp. 260-280.

НОТАТКИ

**ДНІПРОВСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ, ПРАВА**

Випуск 4

Коректура • *Ірина Чудеснова*

Підписано до друку: 28.10.2022.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 26,50. Замов. № 1122/476. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.